

Elma Korić

**ŽIVOTNI PUT PRVOG BEGLERBEGA BOSNE:
Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.)**

Izdavač

Univerzitet u Sarajevu
Orientalni institut
Zmaja od Bosne 8b, 71000 Sarajevo, BiH
e-mail: ois@bih.net.ba

Glavni i odgovorni urednik

Dr. Aladin Husić

Recezeni

Dr. Enes Pelidija
Dr. Nedim Zahirović

Lektorica

Aida Krzić

Design korice

Tarik Jesenković

DTP

Aida Mujezin-Čolo

Štampa

Dobra knjiga, Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

929 Sokolović F.

94(497.6)“15”

KORIĆ, Elma

Životni put prvog beglerbega Bosne :
Ferhad-paša Sokolović : (1530.-1590) / Elma Korić.
- Sarajevo : Orientalni institut, 2015. - 321
str., [6] listova s tablama : ilustr. ; 25 cm. -
(Posebna izdanja / Orientalni institut ; knj.
44)

Bibliografija: str. 283-304 i uz tekst. – Registar.

ISBN 978-9958-626-27-2

COBISS.BH-ID 22031878

ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU

POSEBNA IZDANJA XLIV

Elma Korić

**ŽIVOTNI PUT
PRVOG BEGLERBEGA BOSNE:
Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.)**

Sarajevo, 2015.

*Publikaciju ove knjige podržali:
FMON, Fondacija za izdavaštvo, Muftijstvo banjalučko i Medžlis IZ Banja Luka*

Mojoj porodici

SADRŽAJ

Predgovor.....	13
Uvod	15
Prvo poglavlje	
OSMANSKO CARSTVO U 16. STOLJEĆU.....	19
Balkanske pokrajine Osmanskog carstva – faze osvajanja	23
O devširmi ili kako se stizalo na osmanski dvor	26
Drugo poglavlje	
FERHAD SOKOLOVIĆ OD ULUFEDŽIBAŠE	
DO KLIŠKOG SANDŽAKBEGA	37
Da li je Ferhad-aga Sokolović kao ulufedžibaša	
učestvovao u Sigetskom boju?.....	37
Ko je kliški sandžakbeg Ferhad-beg	
od 1558. do 1560. godine?.....	38
Treće poglavlje	
KLIŠKI SANDŽAKBEG FERHAD-BEG	
SOKOLOVIĆ (1566.-1573.).....	45
Počeci mletačko-osmanskih sukoba u Dalmaciji	
u predvečerje Kiparskog rata.....	48
Ferhad-begove aktivnosti u Kiparskom ratu (1570.-1573.).....	51
Dešavanja u Kliškom sandžaku u 1570. godini.....	58
Vojne akcije u zadarskom zaleđu u 1571. godini.....	68
Burna 1572. godina	73
Uloga Ferhad-bega Sokolovića u vraćanju	
tvrđave Novi iz mletačkih ruku u junu 1572. godine.....	77
Dolazak Tatara u Dalmaciju i Ferhad-begovi	
pohodi do Istre u ljeto 1572. godine	80
Posljednja ratna 1573. godina	87
Ferhad-begove aktivnosti po završetku Kiparskog rata.....	92

Četvrto poglavlje

FERHAD-BEG BOSANSKI SANDŽAKBEG (1573.-1580.)	99
Ferhad-begove pripreme pred osvajačke akcije u Pounju sedamdesetih godina 16. stoljeća	101
Ferhad-begova pobjeda u Budačkom boju 1575. godine	112
Stezanje obruča oko Bihaća i osvajanje krajinskih gradova 1576. i 1577. godine	118
Osmanski poraz kod Drežnika i neuspjela habsburška protuofanziva 1578. godine.....	129

Peto poglavlje

FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ –

PRVI BEGLERBEG BOSANSKOG EJALETA (1580.-1588.)	137
Osnivanje Bosanskog ejaleta 1580. godine	137
Prilike u Bosanskom ejaletu od 1581. do 1584. godine	144
Osmanski poraz kod Slunja 1584. godine	154
Ferhad-pašin privremeni odlazak iz Bosne: beglerbeg Kefe (1584.-1585.).....	156
Posljednje Ferhad-pašine godine u Bosanskom ejaletu (1585.-1588.)	168

Šesto poglavlje

BUDIMSKI BEGLERBEG

GAZI FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ (1588.-1590.)	181
Prilike na osmansko-habsburškoj granici u Ugarskoj u 16. stoljeću	181
Ferhad-pašina diplomatska prijepiska s nadvojvodom Ernestom u vezi s isplatom “časnog dara” i oslobađanjem zarobljenika.....	185
Ubistvo Ferhad-paše Sokolovića.....	203

Sedmo poglavlje

FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ,

VAKIF, DOBROTVOR I MECENA	207
O Banjoj Luci kao sjedištu Bosanskog sandžaka prije Ferhad-bega	207
Ferhad-pašine zadužbine u Banjoj Luci	213
Uloga Ferhad-paše Sokolovića u formiranju gradova u zadarskom zaleđu.....	217

Zemunik.....	219
Hrvace	221
Ostali Ferhad-pašini vakufski objekti.....	222
Prva prijestonica Bosanskog ejaleta:	
Banja Luka u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića.....	224
Ferhad-pašin dvor i svita	230
Službenici Bosanskog divana u Banjoj Luci.....	236
Divan-katib (sekretar divana, dvorski pisar)	239
Timar defterdar i defter-ćehaja.....	240
Vojvoda	243
Ćehaja ili kethoda	244
Čauš.....	246
Muhurdar	247
Dvorske zanatlije.....	248
Mehteri.....	248
Muteferike	248
Kultura i umjetnost u Banjoj Luci	
u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića	249
Ferhad-pašina porodica i privatni život.....	252
Drugi o Ferhad-paši.....	259
Sažetak	267
Summary	273
Skraćenice.....	279
Rječnik termina	281
Spisak izvora i literature.....	283
Indeks vlastitih imena i toponima	305

*S imenom Allaha, Milostivog, Samilosnog,
Hvala Allahu koji je darežljiv u brojnim blagodatima,
Kojega obožavaju uz najljepše molitve
u dubinama zemlje i nebeskim visinama...*

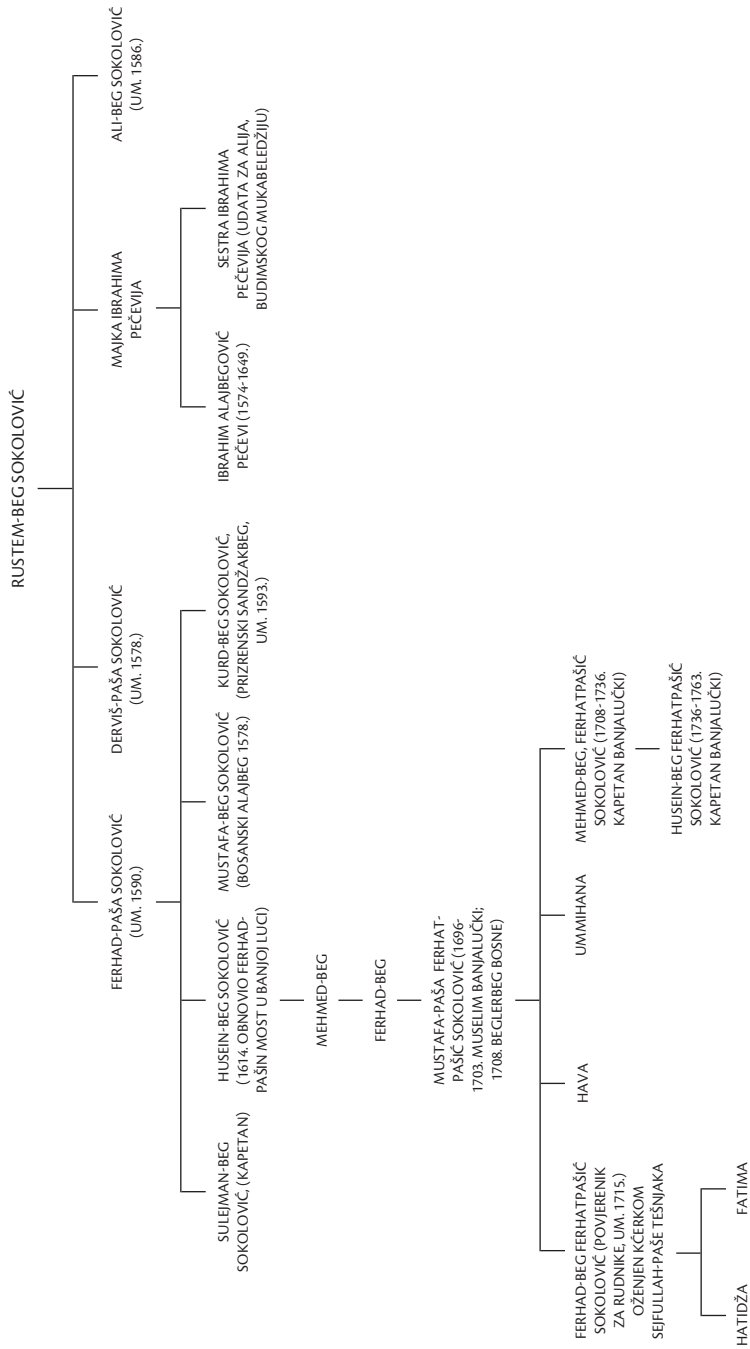
(Iz Vakufname Ferhad-paše Sokolovića, 1587.)

PREDGOVOR

Knjiga predstavlja izmijenjenu i dopunjenu verziju doktorske disertacije pod naslovom "Život i djelo Ferhad-paše Sokolovića", odbranjene na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu 2012. godine. Temelji se na istraživačkom zadatku "Uloga Ferhad-paše Sokolovića u društveno-političkoj, privrednoj i kulturnoj historiji Bosne", rađenom u Orijentalnom institutu u Sarajevu u periodu od 2006.-2010. godine.

Svjetlo dana ova knjiga ne bi ugledala bez potpore koju su mi u radu i svakodnevnom životu pružali najuži članovi moje porodice, suprug, naše troje djece i naši roditelji. Značajnu podršku i razumijevanje imala sam na radnom mjestu zahvaljujući direktorici Orijentalnog instituta u Sarajevu, dr. Behiji Zlatar, kao i svim ostalim kolegicama i kolegama u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Mentor i recenzent prof. dr. Enes Pelidija i prof. dr. Vesna Mušeta-Aščerić, pomno su čitali moju disertaciju i uputili mi niz korisnih savjeta. Kolega i recenzent dr. Nedim Zahirović svaki put mi je stpljivo pomogao u rješavanju brojnih nedoumica s kojima sam se susretala u toku izrade doktorske disertacije. Svima sam im iskreno zahvalna.

Ovom prilikom želim istaknuti susretljivost Ministarstva obrazovanja i nauke Federacije Bosne i Hercegovine, kao jedine institucije koja je finansijski podržala moj istraživački boravak u arhivu i bibliotekama u Istanbulu, te djelomično pokrilo troškove odbrane doktorske disertacije. Zahvaljujem i Muftijstvu banjalučkom kao i Medžlisi Islamske zajednice u Banja Luci koji su pružili finansijsku potporu publikovanju ove knjige.

UVOD

Tokovi savremene historiografije već duže vrijeme kreću se ka multidisciplinarnom pristupu izučavanja atraktivnih tema poput svakodnevice “običnih ljudi”, specifičnih ili marginaliziranih skupina, uloge žene u društvenim zbivanjima u prošlosti i sl. Pritom, osnovne discipline historijske nauke, uz nove metodološke pristupe, kombiniraju se s drugim naukama poput sociologije, antropologije, geografije i sl. Međutim, interes za proučavanje biografija i karijera značajnijih ličnosti i porodica ne jenjava. I u savremenoj osmanistici u posljednje vrijeme pojavio se niz veoma kvalitetnih studija i monografskih publikacija te vrste.¹ Ferhad-paša Sokolović nije nepoznata ličnost i osnovni podaci o njegovom životu i karijeri su već poznati. Osnovni podaci o Ferhad-paši u bosanskohercegovačkoj historiografiji poznati su zahvaljujući pisanju Safvet-bega Bašagića.² U mnoštvu tekstova u kojima se govori o Ferhad-paši, ističe se svega nekoliko koji su otišli dalje od Bašagićevih natuknica sa novim informacijama.³ I u mađarskoj historiografiji

¹ Robert Dankof, *The Intimate Life on an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588.-1662.) As Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, With an historical introduction by Rhoads Murphey, Albany, State University of New York Press, 1991.; Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi 1700.-1783.*, Brill: Leiden, 1995.; Théoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*, Brill: Leiden, 2001.; Heath W. Lowry, *Hersekzâde Ahmed Pasa: An Ottoman statesman's career and pious endowments*, Bahçesehir Üniversitesi: İstanbul, 2011.; Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010. itd.

² Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931.; Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost BiH (od god.1463.-1850.)*, Sarajevo, 1989. (reprint izdanje). O Ferhad-paši je pisano i u djelima koja su nastala u vrijeme začetaka moderne bosansko-hercegovačke historiografije, npr. u hronici *Târih-i Bosna*, Saliha Sidki Hadžihuseinovića Muvekkita (1825.-1888.) i u hronici *Târih-i Enveri*, Muhameda Enveri Kadića (1855.-1931.). Začudujuće je da Mehmed Süreyya u svom leksikonu *Sicill-i Osmânî* uopće ne spominje Ferhad-pašu Sokolovića.

³ Asim Muftić, *Moschee und stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*. Inaugural-Dissertation genehmigt von der philologisch-historischen Abteilung der Philosophischen Fakultät der Univer-

Ferhad-paša se često spominje budući da je bio jedan od namjesnika Budimskog ejaleta.⁴ Prilikom istraživanja za pisanje magistarskog rada o razvoju prve prijestonice Bosanskog ejaleta, Banje Luke, u brojnim, dotada nekorištenim primarnim i sekundarnim historijskim izvorima osmanskog porijekla, otkriveni su brojni novi detalji o Ferhad-paši. Spomenuti izvori nastajali su u vrijeme višestoljetne osmanske vladavine na bosansko-hercegovačkim prostorima, a njihove paleografske osobine veoma komplicirane. Oni još uvijek kriju mnoštvo informacija i o ostalim više ili manje poznatim državicima, vojskovođama, vakifima, učenjacima, pjesnicima i hroničarima porijeklom sa prostora Bosne i Hercegovine, koji su živjeli u vrijeme osmanske uprave i djelovali u Bosni i širom Osmanskog carstva. Stoga se ukazala potreba da se kroz temeljitiji opis života i djela Ferhad-paše Sokolovića iznesu malo poznate ili potpuno nepoznate podatke o životnom putu prvog beglerbega Bosanskog ejaleta bazirane upravo na tim, do sada nedovoljno ili nikako korištenim izvorima. U pisanju su uglavnom korišteni dokumenti iz Bašbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu, pretežno iz fondova *Tapu Tahrir Defterleri (TD)*, *Maliyeden Müdevver (MAD)* te *Muhimme defterleri (MHM)*, kao i pojedinačni dokumenti u fondovima: *Ali Emiri, İbnül Emin, Cevdet Tasnifi* itd. Uz to, korištene su i informacije koje pružaju brojni već objavljeni osmanski izvori kao i oni neobjavljeni, ali prevedeni osmanski izvori koji su pohranjeni u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu. Riječ je o prijevodima regesti odluka iz muhimme, ahkam i malije deftera koje je za interne potrebe Akademije nauka i umjetnosti BiH uradio Abdulah Polimac. Zbog slojevitosti problematike, u istraživanju određenih problema povremeno je korišten komparativni pristup te podaci crpljeni i iz nekih drugih izvora. U tom smislu izvršen

sität Leipzig. Leipzig, 1941.; Enes Pelidija, "Život i djelo Ferhad-paše Sokolovića", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, Sarajevo, LIV, 6, 1991. (dalje: E. Pelidija, *Život i djelo Ferhad-paše*); Behija Zlatar, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", *Prilozi Instituta za istoriju*, 14-15, Sarajevo, 1978., 81.-138. (dalje: B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*).

⁴ Antal Gévay, *A Budai Pasák*, Bésceben, 1841. (dalje: A. Gévay, *A Budai Pasák*); Sándor Takáts, Ferengz Eckhart, Gyula Szekfű, *A Budai Basák Magyar Nyelv Levelezése 1553-1589*, Budapest, 1915.; Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda, 1590-93.*, Indiana University Publications, Uralic And Altaic Series, vol. 101, Bloomington, 1972.; Lajos Fekete, *Buda and Pest under Turkish Rule, Studia Turco-Hungarica III*, Budapest, 1976.; Varga Szabolcs, *Pécs Története A Hódoltság Korában (1526-1686)*, Budapest, 2009.; Sándor Takáts, *Macaristan Türk aleminde çizgiler*, prijevod na turski jezik: Sadrettin Karatay, Istanbul, 1970. itd.

je uvid u niz objavljenih i prevedenih dokumenata iz arhiva: *Archivio di Stato* u Veneciji, *Archivo General de Simancas* u Madridu, *Haus-Hof-und Staatsarchiv* u Beču, *Steiermärkische Landesarchiv* u Grazu te *Državnog arhiva* u Dubrovniku.

Iako je narativne izvore ovoga vremena potrebno koristiti s oprezom, bilo je neophodno konsultirati djela onih osmanskih hroničara koji su lično poznavali Ferhad-pašu Sokolovića i iznosili svoje utiske o njemu, kao što su Ibrahim Alajbegović Pečevija i Gelibolulu Mustafa Ali, a potom i Mustafa Selaniki i Cafer İyani. U zaokruživanju konačne slike o životnom putu Ferhad-paše Sokolovića od velike koristi bila je i stručna literatura na južnoslavenskim i na stranim jezicima.

Korišteni primarni izvori osmanskog porijekla predstavljaju zvanične spise osmanske administracije te uglavnom pružaju sasvim malo podataka za rekonstrukciju privatnog života jedne ličnosti. Međutim, u Ferhad-pašinoj zvaničnoj korespondenciji sa osmanskim i sa habsburškim vlastima, kao i u interakciji s mletačkim zvaničnicima, mogli su se pronaći brojni tragovi njegove osobenosti te detalji koji su činili veći dio njegove svakodnevice. U izlaganju je najčešće korištena tradicionalna hronološka metoda kako bi tekst bio pregledan, jasno i uzročno-posljedično povezan. Nastojalo se izbjeći nabrojanje i gomilanje činjenica. Usljed Ferhad-pašine involviranosti u brojne različite aktivnosti njegova vremena bilo je potrebno dublje zahvatiti povijesnu materiju te izvršiti analizu pojedinih historijskih događaja iz druge polovine 16. stoljeća u Bosanskom ejaletu i u široj regiji. Cilj je bio rasvijetliti Ferhad-pašine postupke u skladu s mjerilima primjerenim njegovom vremenu. Ponuđeni su i novi odgovori na neka nedovoljno istražena pitanja iz historije Bosne i Hercegovine u ranom novom vijeku pri čemu se nametnuo zaključak da je Ferhad-paša Sokolović odigrao veoma važnu ulogu u brojnim historijskim dešavanjima ranonovovjekovne Bosne i Hercegovine, a tragovi njegovih aktivnosti živo se osjećaju i danas.

OSMANSKO CARSTVO U 16. STOLJEĆU

Velika država, koja se prostirala na tri kontinenta i koja se do svog kraja zvala *Devleti Osmaniyye*, Osmansko carstvo, bila je jedna od najvećih i najtrajnijih svjetskih imperija te igrala važnu ulogu u evropskoj i u općoj historiji. Njeno prostrano područje naseljavali su brojni narodi, različitih jezika, religija i kultura. Sam način funkcioniranja Osmanske države znatno se razlikovao od stoljeća do stoljeća i od jednog područja do drugog. U 16. stoljeću Osmansko carstvo dijelilo je svjetsku pozornicu sa Elizabetinom Engleskom, Habsburškom Španijom, Svetim Rimskim carstvom, Francuskom Valoa. Zahvaljujući Osmanskom carstvu, gradovi - države Venecija i Đenova za kratko vrijeme stekle su ogromnu ekonomsku i političku moć. I geopolitički položaj Osmanskog carstva, koje se nalazilo na raskršću puteva koji vode iz Evrope ka Aziji i Africi, donekle je zaslužan za njegovu bitnu ulogu u svjetskoj politici. Široko područje koje je ulazilo u granice Osmanskog carstva u doba sultana Sulejmana Zakonodavca opisano je slikovito: “od predgrađa Beča pa do Indijskog okeana, od sjevernih granica Crnog mora pa do prvog katarakta na Nilu”.¹

Krajem 16. stoljeća, Osmanska država je privremeno još držala poziciju velike sile, iako se već tada naziru prvi pokazatelji “opadanja” njene moći. Budući da se na sjeverozapadnoj granici Habsburška monarhije još 1556. godine bila razdvojila na monarhije Španiju i Austriju, ona za Osmanlije više nije bila tako opasna kao država Karla V. Istočni susjed Osmanskog carstva bila je isprva slaba, safavidska Perzija, koja

¹ *Istorija Osmanskog Carstva*, ur. Rober Mantran, Clio, Beograd, 2002., str. 5.; Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000., str. 10.; Suraiya N. Farouqi et. al., *Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2008., str. 3.

je, kasnije, krajem 16. stoljeća znatno ojačala. Sukobi s Rusijom u prvo vrijeme bili su prolazni dok je trajno pogoršanje odnosa ovih zemalja započelo jedno stoljeće kasnije.² U drugoj polovini 16. stoljeća s jedne strane stala su osvajanja u Evropi, mogućnosti za nove timarske zemlje više nisu postojale, a na granici je nestao vojni red akindžija. S druge strane, došlo je do porasta stanovništva na platou centralne Anadolije.³

Kao i svaki put prilikom promjena na prijestolju Osmanskog carstva, tako su i na vijest o smrti Sulejmana Zakonodavca 1566. godine, ponovno iskrsele stalno prisutne centrifugalne tendencije. Kako je moć i dalje faktički bila u rukama Mehmed-paše Sokolovića, jednog od naj sposobnijih osmanskih velikih vezira, on je istovremeno vodio mirovne pregovore s Habsburškom monarhijom, s kojom je od pohoda na Siget (1566.) postojalo ratno stanje. Mir zaključen u februaru 1568. godine u Edirnama u teritorijalnom pogledu osiguravao je *status quo*. U ugovoru u Speyeru iz 1570. godine, car Maksimilijan II odrekao se pretenzija na istočni dio Ugarske, dok je Erdelj otprilike jedno stoljeće ostao pod vrhovništvom Porte.⁴

Na istoku, Visoka porta pokušala je 1569. preoteti Rusima hanate Kazan i Astrahan, koje su osvojili 1552.-1554. godine. Osmanski upadi u Zakavkazje i sjeverno od Kaspijskog jezera istodobno su bili usmjereni protiv Safavida. Pri toj su vojnoj akciji Astrahan i Kazan, međutim, definitivno izgubljeni. Kao što je već rečeno, osmansko-rusko sukobljavanje isprva je ostalo samo epizoda, naročito zbog toga što su krimski Tatari, vazali Porte, 1571. godine upali u Rusiju i spalili rusku prijestolnicu Moskvu. S druge strane, upadi zaporoških Kozaka na osmanski teritorij bili su veoma česti, a ponekad su stizali čak i pred sami Istanbul.⁵

Jedan od najistaknutijih događaja 16. stoljeća jeste Kiparski rat (1570.-1573.). Osmanlije su 1570. godine osvojile otok Kipar, što je rezultiralo stvaranjem protuosmanske lige koju su sačinjavale Papinska država, Venecija i Španija, a koja se formirala na poticaj pape Pija V. U

² Josef Matuz, *Osmansko carstvo*, preveo: N. Močanin, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 88. (dalje: J. Matuz, *Osmansko carstvo*).

³ *Ottoman Civilisation*, ed: Günsel Renda and Halil İnalçık, Ankara, 2002., sv. I, str. 133. (dalje: *Ottoman Civilisation I*).

⁴ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 90.

⁵ *Isto*, str. 91.

izvještaju mletačkog baila Giacoma Soranza iz Istanbula mletačkom Senatu iz 1568. godine, vidi se da je veliki vezir Mehmed-paša skrenuo pažnju Soranzu da na Portu stalno pristižu pritužbe u vezi s dešavanjima na Kipru, što uznemirava i samog Sultana, pa je moguće da će rezultirati “velikim nemirima”.⁶ Ligina flota uspjela je kraj Lepanta 7.10.1571. godine uništiti osmansku flotu koja je prodrla u Jadran. Međutim, poslije te pobjede liga se raspala tako da su Osmanlije mogle zadržati Kipar. Zahvaljujući ličnom zauzimanju velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, Osmanlije su u toku samo jedne godine uspjele izgraditi novu flotu. Venecija se uskoro pomirila sa situacijom pa 1573. godine s Portom zaključila separatan mir nakon čega se sedam desetljeća u miru bavila trgovinom s Osmanskim carstvom. Španija je 1574. godine uzaludno pokušala Osmanlijama preoteti Tunis, nakon čega se udaljila od Sredozemlja i fokusirala na politiku prema Portugalu i Engleskoj.⁷ Pošto je 1574. godine umro sultan Selim II, na prijestolje je došao Murat III (1574.-1595.). Mehmed-paša Sokolović ostao je veliki vezir u vrijeme vladavine ovog sultana, pa čak postigao i nove diplomatske uspjehe. Tako je 1577. godine produžen mirovni ugovor s Habsburškom monarhijom za još osam godina te sklopljen ugovor s Poljskom. U ovom periodu veliki vezir Mehmed-paša je planirao prokopati kanal Volga-Don. Ovaj plan bio je dio strategije velikog vezira koji je namjeravao njime prebaciti osmansku crnomorsku flotu u Kaspijsko jezero, a koji je ujedno trebalo da ima i funkciju trgovačkog puta. Međutim, navedeni njegov plan je propao kao i plan da se prokopa Suecki kanal.⁸

Iako do tada osmanska vlada nije prakticirala ulazak u simultani rat s Istokom i sa Zapadom, u periodu između 1578. i 1606. godine desilo joj se upravo to: Dugi rat sa Perzijom (1578.-1639.) i Dugi rat s Habsburgovima (1593.-1606.). Tokom perzijskih ratova 1578.-1590. godine, Osmanlije su svom Carstvu pripojile sve zapadne pokrajine Irana, od Kavkaza do Nehavenda. U tom ratu je osmanski komandant Osman-paša⁹ sa glavnim štabom u Derbendu, preko sjevernih stepa dobijao vojnu

⁶ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571*, vol. 4, “The Sixteenth Century from Julius III to Pius V”, Philadelphia, 1976., str. 931.

⁷ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 92.

⁸ Više u: Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford, 2010., str. 136.

⁹ Osman-paša je sin Özdemir-paše (Özdemirlioğlu), jednog od najvećih osmanskih ratnika. Bio je beglerbeg Abesinije, Jemena, a potom beglerbeg Dijarbakira. Funkciju velikog vezira obavljao

→

pomoć s Krima, a i sam je pokušao izgraditi flotu u Kaspijskom moru. Međutim, ruski napadi sa sjevernih padina Kavkaza na vojsku koja je kao pojačanje upućivana u Perziju sa Krima i obnavljanje rusko-perzijskih diplomatskih odnosa, zadavali su Osmanlijama velike poteškoće.¹⁰

Tokom 16. stoljeća Osmanlije su se sukobljavale i s Portugalcima u Indijskom okeanu te bili kadri da ih spriječe u zadobijanju potpune kontrole nad trgovinom između Indije i Bliskog istoka. Osmanlije su se sretale sa snagama španskog kralja, Filipa II (1556.-1598.) novog vladara Portugala, u vodama Indijskog okeana još od 1580. godine. Filip II je bio ubijeden da može zadati sudbonosni udarac Osmanlijama ako im presiječe trgovački put u Indijskom okeanu. Osmanlije su pokušali iskoristiti poraz koji je portugalski kralj pretrpio u Bici kod Alkasra 1578. godine pa je njihova mala flota isplovila iz Sueca i počela zauzimati jedno po jedno portugalsko trgovačko naselje na istočnoj afričkoj obali. I Knez Mombase priznao je 1585. godine osmansko sizerenstvo. Međutim, osmanski uspjesi nisu bili dugog vijeka. Uništivši snažnu flotu, Španci i Portugalci su kaznili mjesne poglavare koji su priznali osmansku vlast, a osmanski admiral bio je prinuđen da se preda.¹¹ Braudel analizira navedenu situaciju u kojoj su se našli Osmanlije, opisujući je kao “začarani krug”. On smatra da je bila greška uvlačenje u stare sukobe te upuštanje u beskonačne ratove u Sredozemlju, umjesto da se nastavi već započeto prokopavanje Sueckog kanala, fokusira na osvajanje Donje Volge te ponovo otvori Put svile.¹²

Poslije ubistva Mehmed-paše Sokolovića 1579., na funkciji velikog vezira dolazilo je do čestih smjena. Usprkos dvokratnom produženju mirovnog ugovora između Osmanskog carstva i Habsburške monarhije, 1574. i 1584., oružje nije sasvim šutjelo. Između dvije imperije u međuvremenu se obrazovala neka vrsta vojne krajine na području na kojemu je vladao trajni mali rat. Godine 1593. ponovo su se rasplamsale borbe s Habsburgovcima zbog pograničnih sukoba. Ovaj novi rat,

je od 28.7.1584. do 30.10.1585. godine. Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija*, sv. 2 (1576-1640), prijevod i bilješke Fehim Nametak, Sarajevo, 2000., str. 18. (dalje: Pečevija, *Historija 2*).

¹⁰ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974., str. 60. (dalje: H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*).

¹¹ H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, str. 63.

¹² Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, 1. svezak (1550.-1600.), Zagreb, 1997., str. 201. (dalje: F. Braudel, *Sredozemlje*).

tzv. Petnaestogodišnji ili Dugi rat, počeo je Bitkom kod Siska, u kojoj je poražen bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević 22. jula 1593. godine. Kraj vojnog sukobljavanja uslijedio je mirovnim ugovorom na ušću Žitve 1606. godine.¹³

Balkanske pokrajine Osmanskog carstva – faze osvajanja

Od Bitke na Marici 1371. te Kosovske bitke 1389. godine, do osvojenja Banata 1552., pod vlast Osmanlija došle su gotovo sve one balkanske pokrajine koji će u narednim stoljećima ostati pod njihovom upravom. Novoosvojene oblasti su formirane kao sandžaci i pripojene Rumelijskom ejaletu. Od oblasti Brankovića, osnovan je sandžak koji se najprije zvao “Vilajeti Vlk”, a kasnije sandžak Vučitrn (Priština), dok je od oblasti oko Prizrena osnovan Prizrenski sandžak. Nakon osvajanja ostataka despotovine, oko 1454. godine, osnovan je sandžak Kruševac (Aladžahisar). Smederevski sandžak formiran je od teritorija osvojenih 1458.-1459. Nakon 1541. ovaj sandžak pripojen je novoosnovanom Budimskom ejaletu.¹⁴

Prije konačnog pada srednjovjekovne Bosanske države pod osmansku vlast 1463. godine, Osmanlije su već potčinile velike dijelove njenog teritorija, koji su bili prvo priključivani tzv. *Skopskom krajištu*, a zatim i *Bosanskom krajištu*. Krajišta su bila privremene administrativne jedinice i uporišta za dalja osvajanja.¹⁵ Pojam *Bosansko krajište* označavao je onu teritoriju kojom su Osmanlije vladali od početka njihove stalne vlasti u župi Vrhbosna 1448. godine pa do konačnog pada Bosanskog kraljevstva i uspostave Bosanskog sandžaka 1463. godine. Ova oblast bila je tada pod upravom Isa-bega Ishakovića.¹⁶ Međutim, osmanski upadi u Bosnu započeli već devedesetih godina 14. stoljeća, a trajali su sve do konačnog zauzimanja Bosanskog kraljevstva. Teritorijalno jezgro Bosanskog krajišta ili Vilajeta Hodidjed, sačinjavao je prvobitno taj grad sa bližom okolinom. Već 1455. javlja se i drugi naziv za Bosansko

¹³ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 95.

¹⁴ Branislav Đurđev, “Srbija” u: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, MCMLIX, 67.-113., str. 67.

¹⁵ Ahmed S. Aličić, “Razdoblje turske (osmanske) vlasti”, u: *Enciklopedija Jugoslavije: S.R. Bosna i Hercegovina*, 86.-101. (dalje: A. S. Aličić, *Bosna i Hercegovina*).

¹⁶ Hazim Šabanović, “Bosansko krajište”, *GID BiH IX*, Sarajevo, 1957., 177.-220., str. 181. (dalje: H. Šabanović, *Bosansko krajište*.)

krajište, Vilajet Sarajevsko polje, po imenu novog političkog središta tog vilajeta, koje je identično sa današnjim Sarajevom. Bosansko krajište kao i osmanski posjedi u staroj Raškoj pripadalo je do 1463. godine Skopskom krajištu.¹⁷

Poslije konačnog pada pod vlast Osmanlija 1463. godine, od teritorija srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva te oblasti Pavlovića i Kovačevića, osnovan je Bosanski sandžak sa sjedištem u Jajcu a zatim od kraja 1463. u Sarajevu, da bi polovinom 16. stoljeća bilo premješteno u Banju Luku. Bosanskom sandžaku, koji će do kraja osmanske vlasti biti centralni sandžak šire regije, sukcesivno su pripajani i kasnije osvojeni dijelovi zemlje Hercega Stjepana. Pod ugarskom vlašću bili su ostali jedino sjeverozapadni predjeli Bosne u okvirima ugarskih banovina, Jajačke i Srebreničke. Jednu deceniju kasnije, oko 1470. godine, osnivaju se Zvornički i Hercegovački sandžak, koji su uz Bosanski sandžak u tom periodu, sve do osvajanja posebnog Bosanskog ejaleta 1580., bili podređeni rumelijskom beglerbegu.¹⁸

Nakon što je u Krbavskom boju 1493. godine uništeno srednjovjekovno hrvatsko plemstvo, novoosvojene oblasti na zapadu Osmanlije su priključivali kadiluku Neretva u Bosanskom sandžaku. Tek nakon ugarskog poraza u Mohačkoj bici 1526. godine, oko 1528., od novoosvojenih oblasti u Dalmaciji, preko Dinare, osnovan je poseban veliki vilajet, koji je nazvan Vilajet Hrvati.¹⁹ Kako bi osvojili i one teritorije, koje su se još uvijek nalazile pod ugarskom vlašću, početkom 16. stoljeća Osmanlije ponovo pokreću ofanzivu širokih razmjera, od Smedereva do Banje Luke, te do kraja 1527. godine zauzimaju cijelu Srebreničku banovinu. Nakon toga, akcije se usmjeravaju prema Dalmaciji, Lici i Slavoniji. Poslije pada Beograda 1521. godine, bio im je otvoren put prema Budimu i konačnom osvajanju Ugarske. U ovom periodu među bosanskim namjesnicima naročito se ističe Gazi Husrev-beg, koji je u toku nepune četvrtine stoljeća bio, uz prekide, tri puta sandžakbeg Bosanskog sandžaka. U vrijeme oko 1528. godine zauzeta je Jajačka banovina i prošireni su osmanski posjedi

¹⁷ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, str. 183.

¹⁸ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959., str. 39. (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*); Nedim Filipović, "Bosna i Hercegovina", u: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, MCMLIX, 114.-158., str. 114. (dalje: N. Filipović, *Bosna i Hercegovina*).

¹⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 176.

prema zapadu i sjeverozapadu.²⁰ Osvajanjem Sinja 1513. i Knina 1522. godine, osmanske trupe pod vodstvom Gazi Husrev-bega, prodrle su duboko u Dalmaciju te zauzele Klis 1537. godine i okolna mjesta, nakon čega je na ovom području formiran zaseban Kliški sandžak. Oko 1580. godine, od jednog dijela Kliškog sandžaka obrazovan je novi Krčko-Lički sandžak. Ovaj sandžak obuhvatao je ranije osmanske posjede u Lici i Krbavi kao i teritorije koje je Ferhad-beg Sokolović osvojio za vrijeme trajanja Kiparskog rata od 1570. do 1573. godine.²¹

U vojnim akcijama na teritoriji Slavonije, nakon osvajanja Dubice 1538. godine, osnovana je nova administrativna jedinica Požeški sandžak. Ovom sandžaku pripojene su i sve novoosvojene teritorije u Slavonskoj Podravini. Do osnivanja Budimskog ejaleta 1541. godine, Požeški sandžak pripadao je Rumelijskom ejaletu. U sastavu Budimskog ejaleta ostao je do 1580. godine, kada je priključen novoosnovanom Bosanskom ejaletu.²²

Na prijedlog Bosanskog sandžakbega Sofi Mehmed-paše, nakon novih osmanskih osvajanja u Slavoniji, u oktobru 1557. godine, osnovan je sandžak Začasna. Njegovu teritoriju sačinjavali su osmanski posjedi između Save i Drave uz rijeku Ilovu i Pakru sve do Požeškog sandžaka. Teritorija ovog sandžaka nije se kasnije širila, ali je sandžak više puta mijenjao sjedište tako da se u početku spominje Čazmanski ili Začazmanski (tur. Začasna). Nakon prijenosa sjedišta sandžaka u Pakrac naziva se Pakračkim (tur. Pakriç), a taj naziv zadržao se duže vrijeme i nakon što je sjedište premješteno u Cernik.²³

Po dolasku Ferhad-bega Sokolovića na funkciju sandžakbega Bosanskog sandžaka 1573. godine, izvršena su nova osvajanja teritorija preko rijeke Une. Ove Ferhad-begove osvajačke akcije bile su u skladu sa namjerama Porte da proširi granice Osmanskog carstva ka sjeverozapadu. U tom periodu, potreba za jačim i razvijenijim birokratskim

²⁰ N. Filipović, *Bosna i Hercegovina*, str. 142.; A. S. Aličić, *Bosna i Hercegovina*, str. 86.

²¹ A. S. Aličić, *Bosna i Hercegovina*, str. 87; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 75.

²² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 61.

²³ *Isto*, str. 67. Vidjeti još i Ive Mažuran, "Pakrački ili Cernički sandžak", *Historijski zbornik XIX-XX*, 1966.-67., Zagreb, 1968., 409.-412. Mada, N. Moačanin iznosi podatak da je taj sandžak osnovan još 1552. godine. Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001., str. 8.

aparatom nagnala je oslabljenu centralnu vlast da sprovede izvjesne državne reforme. U sklopu tih reformi, pojavila se i potreba za obrazovanjem jedne velike osmanske administrativne jedinice u ovom dijelu carstva, ukliještenom sa dvije strane neprijateljskim državama Habsburškom monarhijom i Mletačkom republikom. Novoformirana administrativna jedinica bila je Bosanski ejalet, koji je osnovan 1580. godine izdvajanjem Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog i Krčkog sandžaka iz Rumelijskog, te Zvorničkog i Požeškog iz Budimskog ejaleta. Za prvog beglerbega Bosanskog ejaleta imenovan je Ferhad-paša Sokolović, dotadašnji bosanski sandžakbeg. On je pod svojom upravom držao područje veće nego ijedan bosanski kralj. U sklopu Bosanskog ejaleta nalazili su se prostori "od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice".²⁴ Ovaj pregled stanja na teritoriji, koja će 1580. godine zvanično biti ujedinjena u novu administrativnu jedinicu pod nazivom Bosanski ejalet, sačinjen je na osnovu postojećih saznanja u našoj historiografiji. U pisanju doktorske disertacije preispitivana su neka od ovih ustaljenih mišljenja te se došlo do zaključka da je u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića izvršeno još mnoštvo drugih administrativnih promjena o čemu će pojedinačno biti govora u narednim poglavljima.

O devširmi ili kako se stizalo na osmanski dvor

U toku višestoljetne osmanske vlasti na našim prostorima, na najvišim pozicijama u osmanskoj administraciji veoma često su se nalazili ljudi porijeklom sa teritorija srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva kao i svih onih sandžaka koji će 1580. godine pripadati Bosanskom ejaletu. Među njim i Ferhad-paša Sokolović koji je, poput ostalih Sokolovića te većine ostalih osmanskih državnika slavenskog porijekla, na osmanski dvor stigao devširmom (*devşirme*). Praksa devširme, odnosno kupljenja dječaka u adžemi-oglane (*acemi ođlan*) bila je temelj osmanskog vojnog korpusa. U prvo vrijeme bazirala se na propisu da se petina ratnih zarobljenika (*pencik*) obuči u profesionalne vojnike. U osmanskim hronikama pendžik se spominje još 1362. godine, a iz ovog propisa razvio se sistem devširme, odnosno planskog odabira pitomaca.²⁵ Prema potrebi,

²⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 77.-79.

²⁵ A. Handžić, "O janjičarskom zakonu", *POF* 46/1996, Sarajevo 1997., 141.-150., str. 143. (dalje: A. Handžić, *O janjičarskom zakonu*).

jedanput u tri ili pet godina, u počecima samo među nemuslimanskom muškom djecom dobi između 8 i 20 godina, bili bi birani zdravi i talentirani mladići, tako što bi između 40 domaćinstava bio izabran jedan. Najsposobniji bi bili izdvojeni za dvor a ostali su upućivani kod turskih seljaka u Anadoliju. Tu bi nakon nekog vremena naučili muslimanske običaje i tradiciju te nakon privikavanja na novi način života, bili upisivani u odžak adžemija. Proces devširme vršili su posebni službenici za prikupljanje pitomaca, koji su bili pod komandom janjičarskog age. Obrazovanje, učenje i služenje u odžaku adžemija obično je trajao osam godina. Nakon toga, jedan dio izdvajan je za službe u dvoru, a ostali prebacivani u odžak janjičara koji je vremenom postao osnov čitavog vojnog sistema.²⁶

Cilj obrazovanja u dvorskoj školi (*enderûn*) nije bio samo da obrazuje nego i da pomogne studentima da otkriju svoje sposobnosti. Na kraju obrazovnog sistema, svršenci su bili osposobljeni da čitaju i pišu najmanje tri jezika, da se razumiju u posljednja dostignuća u nauci, ovladavali bi najmanje jednim zanatom ili umjetničkom vještinom, a potom i stekli osnove vojnog komandovanja kao i boričkih vještina. Zbog toga mladići koji su imali bilo kakvu, čak i najmanju tjelesnu mahanu, nikada nisu birani za službu u dvoru zbog vjerovanja da se jak duh i intelekt nalaze samo u savršeno zdravom tijelu.²⁷

Iako se u savremenoj historiografiji još uvijek polemizira oko toga da li su roditelji svojevrijedno davali djecu na obrazovanje ili su ona odvođena silom, izgleda da je to ipak ovisilo o području iz kojeg su djeca odvođena. U vezi s tim, u balkanskoj historiografiji prisutna je slika koja je ušla u povijest balkanskih naroda, a tiče se povezivanja pojama "krv" i "djeca." Pojam "danak u krvi", sačuvan u folkloru i historijskim spisima, predstavlja devširmu, odnosno pretvaranje djece nemuslimana u muslimane koji postaju branitelji Osmanskog carstva, u jednu od najmračnijih epizoda u životu hrišćana/kršćana Balkana pod osmanskom vlašću.²⁸ Međutim, predstavnik novije generacije "balkanskih"

²⁶ Bahaeddin Yediyildiz, "Osmansko društvo", u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, 2004., str. 614.

²⁷ Mehmet İpşirli, "Enderun", u: *Diyanet İslam ansiklopedisi*, vol. 11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995., 185.-187.

²⁸ Radushev, Evgeni, "Peasant Janissaries?", *Journal of Social History*, Volume 42, Number 2, Winter 2008., 447-467.

osmanista, Evgeni Radushev, smatra da korelacija između pojmova “janjičari” i “širenje islama”, ukazuje na transformaciju koja je mogla imati samo pozitivan učinak. Pored toga što je prikupljanje djece u janjičarski korpus bio jedan od načina širenja islama na Balkanu, kao i jačanja snage osmanske vojske, s ekonomske strane, kao muslimani prestajali su plaćati džizju te mogli postići dalji ekonomski prosperitet ulaskom u vojnu klasu (*askeri*). Međutim, ni novi podaci koji bacaju svjetlo na ovaj ugao gledanja na novačenje pitomaca, neće promijeniti ovakvu stoljećima uobličavanu sliku, jer se utjecaj ovakvog gledanja osjeti i u stručnoj historiografiji.²⁹ Uvidom u arhivsku građu, Anton Minkov je uočio značajnu pojavu, koju je niz ranijih povjesničara sa Balkana grubo potcijenilo i odbacilo: postojale su peticije hrišćana za prijem u janjičarski korpus kako bi stekli niz povlastica koje osigurava taj čin.³⁰ Time se stavljaju na testiranje ukorijenjeni povijesni pojmovi balkanskih kršćana o “danku u krvi” i janjičarima kao simbolima “tamnih stoljeća ropstva pod turskim jarmom”.

U balkanskoj historiografiji veoma često se u mitologiju svrstava činjenica da je na području Bosne još od vremena sultana Mehmeda II Fatiha na insistiranje lokalnih prelaznika u islam načinjena čuvena “bosanska iznimka”. Međutim, mnogi bosanskohercegovački i svjetski osmanisti, pozivajući se na izvorne dokumente, svjesni su da su još od vremena Sultana Fatiha, sinovi onih Bosanaca koji su nedavno bili prihvatili islam, redovno upućivani na školovanje u dvorske škole.³¹ U izvornim dokumentima postoje informacije o nekim specifičnostima devširme u Bosni, na osnovu kojih se vidi da su postojala pravila za uzimanje dječaka u adžemi-oglane u janjičarskim zakonicima. U tom smislu, naročito je zanimljivo sljedeće pravilo iz *Zakona o janjičarima*, koje

²⁹ E. Radushev, *Peasant Janissaries*, str. 275.

³⁰ vidi: Anton Minkov, *Conversion to islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Brill, Leiden-Boston, 2004.

³¹ Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilâtından: Kapukulu Ocakları, I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara, 1943., s. 103., 106. i 108.; *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Ocağı Tarihi*, ed by. I. E. Petrosyan, Moskva, 1987. (I.E.Petrosyan, *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Ocağı Tarihi*); Adem Handžić, *O janjičarskom zakonu - On the Janissary Law, Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 46/1996., Sarajevo 1997., 41.-150., p. 148. (A. Handžić, *O janjičarskom zakonu*); Metin I. Kunt, “Royal and other Households”, u: *The Ottoman World*, ed. by Christine Woodhead, Routledge, London and New York, 2012., 103.-129., p. 106. (M.I. Kunt, *Royal and Other Households*); Ešref Kovačević, “Jedan dokumenat o devširmi”, *Prilozi za orijentalnu folologiju*, no. XXII-XXIII/1972.-73., Sarajevo, 1976., 203.-209.

glasi: “Devširma, skupljanje djece, vršila se iz zajednica Albanaca, Bosanaca, Grka, Bugara i Jermena – bilo je zabranjeno (prikupljanje djece) od kakve druge skupine”.³² Od devširme su bili oslobođeni brojni stanovnici nemuslimani u Carstvu. Također, prema osmanskome zakonu, nikada u devširmu, nisu uzimana djeca iz Beograda i okoline, Hrvatske i srednje Mađarske. Janjičarski zakonik koji se odnosi i na period osvajanja Bosne daje nam zanimljive informacije o devširmi u Bosni. Dr. Adem Handžić skreće pažnju na brojne rukopisne primjerke u raznim dijelovima svijeta, koji sadrže janjičarski zakonik. Prijevod dijela iz Zakona o janjičarima koji se odnosi na devširmu u Bosni u vrijeme sultana Mehmeda II Fatih, dao je Adem Handžić u već citiranom radu.³³

Međutim, postoje i drugi izvorni arhivski osmanski dokumenti koji ukazuju na to da je praksa odvođenja i muslimanske djece devširmom, koja je postojala u vrijeme sultana Bajazida II i sultana Selima I, modificirana u vrijeme sultana Sulejmana Zakonodavca (1521.-1566.). Tada je uvedena sljedeća promjena je: iz Bosne se u adžemi-oglane devširmom uglavnom kupe samo muslimanski dječaci. To se vidi iz teksta jednog dokumenta iz 1564. godine, skraja vladavine sultana Sulejmana, u vrijeme velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića.³⁴

Bez sumnje, devširma je morala biti, u najmanju ruku neprijatno, a najvjerovatnije i jako traumatično iskustvo i za djecu i za roditelje.

³² “Devširme dahi Arnavud ve Bosnevi ve Rum ve Bulgar ve Ermeni taifesinden olub gayri taifeden memnu idi”. Aleksandar Matkovski, “Prilog pitanju devširme”, *POF XIV-XV/1964.-65.*, Sarajevo 1969., 273.-309., str. 276. (dalje: A. Matkovski, *Prilog pitanju devširme*).

³³ “...U to vrijeme, sultanskim ukazom o kupljenju gore navedenih dječaka bilo je zabranjeno uzimati kakve bilo dječake, (kao) dječake nevjernika, nego je naređeno da se dječaci uzimaju iz Bosne od samih muslimanskih porodica.” A. Handžić, *O janjičarskom zakonu*, str. 148. U historiografiji postoji i mišljenje da se ne radi o zakonu nego samo o traktatu koji govori samo o ustaljenoj praksi devširme i koji je nastao tek pred ukidanje janjičarskog vojnog reda. vidi: Močanin, Nenad, “Defterology and Mythology: Ottoman Bosnia up to *Tanzîmât*”, u: *Ottoman Bosnia-A History in Perspective*, ed. by Markus Koller and Kemal H. Karpat, Madison, 2004., 189.-197., str. 190. U najvećem dijelu Osmanskog carstva devširma je dokinuta oko 1637.-39. godine.

³⁴ U novembru 1565. godine, Centralna vlast naredila je “kadijama sandžaka Bosne, Hercegovine i Klisa da se pridržavaju već ustaljene prakse da se sa njihovog područja regrutiraju u adžemi-oglane dječaci od starosjedilačkog muslimanskog dijela stanovništva te da ne pričinjavaju smetnje jabaši koji je radi devširme došao iz Istanbula da regrutiraje obrezane dječake u adžemi-oglane.” Dokument je iz Arhiva Predsjedništva Vlade Republike Turske, fonda Mühimme Defterleri no. 5, fol. 96., a preveo ga je Ešref Kovačević, “Jedan dokumenat o devširmi”, *POF XXII-XXIII/1972.-73.*, Sarajevo, 1976., 203.-209. kao i *Muhimme defteri, dokumenti o našim krajevima*, obradio: Ešref Kovačević, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quartus, Serija III, Muhimme defteri, knjiga I, sv. 1., Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., str. 77.-78.

Pritom se ne misli samo na iskustvo nemuslimana, čija djeca su odlaskom od kuće mijenjala religiju i način života, nego i muslimana među kojima je bilo onih koji nisu bili spremni na ovu "privilegiju" i nisu željeli poslati svoju djecu daleko od kuće, bez obzira na činjenicu da je to bio jedini način da napreduju u karijeri. Istovremeno, kako smo vidjeli, u pojedinim periodima i regijama i među kršćanima je bilo onih koji su pisali peticije za prijem u janjičarski korpus nastojeći postići sve privilegije koje to sobom nosi.

Činjenice pokazuju da već krajem 15. i početkom 16. stoljeća, upravo devširmom odabrani, u islamu odgojeni i veoma kvalitetno obrazovani kadrovi, odani sultanu, počinju preuzimati gotovo sve bitne funkcije u državi. Spomenute funkcije su dotada bile u rukama potomaka onih anadolskih porodica čiji su članovi odigrali veliku ulogu u nastanku i razvoju osmanske dinastije te bili desna ruka osmanskim sultanima i u narednim stoljećima. Pojava netrpeljivosti i rivalstva između ove dvije frakcije bila je neminovna, što je, dalje, vodilo ka pojačanoj solidarnosti među devširmom odabranim pitomcima. Među njima su bile formirane grupe, uglavnom bazirane na istom jezičkom ili etničkom porijeklu, koje su često održavale tu solidarnosti i po završetku školovanja.³⁵ Prema svjedočanstvima savremenika te praktičnim pokazateljima, poznato je da je ta vrsta solidarnosti naročito bila izražena među Albancima i Bosancima. Prema iskazima Mustafe Alija, ukoliko je na poziciji velikog vezira bio Bosanac, sigurno su u skorije vrijeme Bosanci bili promovirani na najviše funkcije u Carstvu.³⁶ Sklonost osmanskih vladara ka pojačanom angažmanu Bosanaca, pored pripadnika ostalih etničkih skupina, možda se može dovesti u vezu s najranijim osmanskim percepcijama Bosne i njenih stanovnika. Ta percepcija je ovisila o mnogim faktorima i nije bila ujednačena u svim periodima osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Određeni zaključci o zvaničnom stavu na Porti mogu se steći uvidom u tekstove najstarijih osmanskih hronika, čiji autori su često bili zvanični dvorski biografi i članovi bliske pratnje samog sultana (npr. Tursun-bey), ali i nekim drugim neosmanskim

³⁵ Metin İbrahim Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, Issue 3, June 1974., 233.-239.

³⁶ Uroš Dakić, *The Sokollu family and the politics of cizierial households in the second half of the sixteenth century*, neobjavljeni magistarski rad, odbranjen na CEU-Budapest, maj, 2012., str. 40. (dalje: U. Dakić, *The Sokollu family*).

sekundarnim izvorima (npr. Kuripešić). Najstarije osmanske hronike, kao i drugi zvanični dokumenti, pomalo su romantičarske predstave o novoj pokrajini Rumelije i uglavnom govore kako o prirodnim ljepotama Bosne tako i o specijalnom statusu mladića i djevojaka iz Bosne, koji su uvijek imali poseban tretman kako zbog zdrave konstitucije i fizičke ljepote, tako ali i zbog karakternih osobina i inteligencije.³⁷ Već u vrijeme sultana Mehmeda II Fatiha kao uglednici počinju djelovati potomci nekih bosanskih porodica, tada već kao muslimani: Ali-beg “gospodar zemlje Pavlovića”, Ali-beg Vlahović i njegov brat Ismail Vlahović, Sinan-paša Borovinić i drugi.³⁸ Na samom osmanskom dvoru već tada je bila prisutna jaka struja državnika i velikodostojnika porijeklom iz Bosne, koju su jedno vrijeme predvodili Jakub-paša Bošnjak,³⁹ veliki vezir Ahmed-paša Hercegović, sin srednjovjekovnog bosanskog plemića Stjepana Vukčića Kosače i zet sultana Bajazida II.⁴⁰ Među brojnim drugim uglednicima bosanskog porijekla koji su već bili prisutni na osmanskom dvoru, u to vrijeme je utjecajan i ugledan bio bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg, unuk sultana Bajazida II.⁴¹ Na dvoru sultana

³⁷ I dio teksta u *Zakonu o janjičarima* govori o tome (“...većina pokupljenih dječaka iz ovog naroda pokazali su se čestiti, nalazeći se u sultanskom dvoru, ili u službi na drugim mjestima, a oni od njih koji su postigli visoke položaje pokazali su se mudrim ljudima...”). Dursun-beg, biograf sultana Mehmeda Fatiha, o Bosancima kaže: “...dragi mladići i mile djevojke visoka stasa, lijepog izgleda, bijelog lica i krupnih očiju, poznati su u svijetu kao što je poznato sunce”. (Tursun Bey: *Târîh-i Ebü-l-Feth.*/ hazırlayan: Dr. A Mertol Tulum, Istanbul. 1977., str. 122.) B. Kuripešić u svom *Putopisu* piše da su “najbolji službenici, činovnici i kapetani” u Osmanskom carstvu “redom Bošnjaci(...) Smatraju ih najboljim i najvernijim ljudima”, Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, preveo: Đorđe Pejanović, Sarajevo, 1950., str. 30.

³⁸ B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, 81.-138.

³⁹ Jakub-paša je jedna od najznačajnijih osmanskih ličnosti bosanskog porijekla. Za sandžakbega Bosanskog sandžaka postavljen je 1490. godine. Naročitu slavu stekao je pobjedom nad hrvatskim vojnim snagama pod komandom bana Dernčina u Krbavskoj bitki 1493. godine. Osmanski historičari ovu bitku porede sa Bitkom na Kosovu. Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne I*, Sarajevo, 1999., str. 92., (dalje: Muvekkit, *Povijest Bosne I*); Vedad Biščević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, 2006., str. 74-77. (dalje: V. Biščević, *Bosanski namjesnici*).

⁴⁰ Ahmed-paša Hercegović (prvo ime: Stjepan Kosača), sin Hercega Stjepana Vukčića Kosače, jedan je od prvih velikih vezira Hercegovaca u Osmanskom Carstvu krajem XV i početkom XVI vijeka. Rođen je 1455. godine u Herceg-Novom u porodici Kosača, kao sin srednjovjekovnog bosanskoga vladara Stjepana Kosače. Majka mu je bila Barbara Bavarska. Umro je 1517. godine. Behija Zlatar, “Ahmed-paša Hercegović”, *Zbornik radova sa naučnog skupa Herceg Stjepan i njegovo doba*, BZK “Preporod”, Mostar, 2003.

⁴¹ O životu i djelima jednog od najznačajnijih osmanskih državnika, višegodišnjeg sandžakbega Bosanskog sandžaka i jednog od najvećih vakifa Bosne, pogledati: Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.

Sulejmana Zakonodavca iznimno cijenjen bio je i Bošnjak Nesuh Matrakči, porijeklom iz Visokog.⁴²

Devširmom odabrani kadrovi bosanskog porijekla bili su iznimno cijenjeni na osmanskome dvoru i na samom početku 16. stoljeća. Među njima je Hadim Ali-paša, koji je obavljao funkciju velikog vezira od 1501.-1503.godine.⁴³ U dvorskim krugovima nešto kasnije bio je veoma utjecajan i Deli Husrev-paša Sokolović, prvi Sokolović koji je krajem 15. stoljeća doveden iz Bosne na dvor.⁴⁴ Za njega se pretpostavlja da je bio inicijator dovođenja svih ostalih Sokolovića iz Bosne tako što je uz zvaničnu provodio i jednu vrstu privatne devširme.⁴⁵ U martu 1544. godine na položaj prvog vezira došao je Rustem-paša, "porijeklom iz jednog sela kraj Sarajeva u Bosni".⁴⁶ Poslije njegove smrti, funkciju velikog vezira u vrijeme sultana Sulejmana Zakonodavca, obavljao je još jedan Bošnjak, Semiz Ali-paša, porijeklom iz Prače.⁴⁷

Među porodicama bosanskog porijekla, koje su svojim aktivnostima doprinijele razvoju mnogih različitih segmenata razvoja i napretka Osmanskog carstva, svojom utjecajem i brojnošću porodica Sokolović zauzima veoma značajno mjesto. U vrijeme kada je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu svoje moći, članovi porodice Sokolović odigrali su neke

⁴² Nasuh Matrakči (?-1564.), rođen je u Visokom, u porodici Karadoza. On je bio i matematičar, pjesnik, sultanov hroničar, kaligraf, minijaturist, kartograf, izuzetan poznavalac vojnih disciplina. Okušao se i u lijepoj umjetnosti kao i u književnosti. Njegov nadimak Matraki (borac s dugim viteškim štapom) ukazuje na to da je bio čuveni ratnik, strijelac i musketir, vješt u jahanju konja. vidi: Adnan Kadrić, "Osvrt na simbiozu poetskog i proznog narativa u djelima Nasuha Matrakčija", *Anali GHB*, XXXI, Sarajevo, 2010., 169.-194.; Corlu M. Sencer, "The Ottoman Palace School Enderun and the Man with Multiple Talents, Matrakçı Nasuh", *Journal of the Korea Society of Mathematical Education*, Series D: Research in Mathematical Education, Vol. 14, No. 1, March 2010., 19.-31.

⁴³ I. Metin Kunt, "Turks In The Ottoman Imperial Palace", u: *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, Brill, 2011., 289.-312, str. 296.

⁴⁴ Husrev-paša je bio brat Lala Mustafa-paše i amidžić Mehmed-paše Sokolovića. Nakon završenog obrazovnog procesa, Husrev je s dvora izašao kao čehaja kapidžija, a već 1516. godine bio je namjesnik u Konji. Ubrzo je dobio postavljenja u Dijarbekiru, Damasku, Halepu i Rumeliji. U Egiptu je dobio namještenje 1534. godine, a zatim postao drugi vezir na Porti. Više u: Pečevića, *Historija I*, str. 42., Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*. Srpska književna zadruga, II izdanje, Beograd, 1975., str. 7. (dalje: R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*). B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 111.

⁴⁵ I. M Kunt, *Turks in the Ottoman Imperial Palace*, str. 288.

⁴⁶ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 7.

⁴⁷ Bašagić, dr. Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, u: Safvet-beg Bašagić: *Izabrana djela III - Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, prir. Džemal Čehajić i Amir Ljubović, Sarajevo, 1986., 327-449., str. 343. (dalje: S. Bašagić, *Znameniti*, 1986.).

od najznačajnijih uloga njegovoj historiji. Porodica Sokolovića bila je veoma razgranata, tako da nije moguće sasvim tačno utvrditi njihove međusobne srodničke odnose. Brojni članovi nekoliko ograna ova porodice prihvatili su islam još u prvim desetljećima osmanske vlasti na ovim područjima. Istovremeno, pravoslavni Sokolovići su u periodu od oko 30 godina (1557.-1587.) upravljali Pećkom patrijaršijom. Oni mogu, ali ne moraju nužno biti u bliskim rodbinskim vezama sa Mehmed-pašom. Za razliku od Sokolovića islamske vjere, koji potječu iz istoimenog plemena ili roda koji se prostire na području istočne Bosne, od Glasinca do Drine i Lima,⁴⁸ ostali Sokolovići u Bosni i južnoj Srbiji vjerovatno potječu od imena Sokol, koje je bilo često u Srbiji i Bugarskoj. Čini se da su tako nastali i brojni Sokolovići u Hrvatskoj te stoga najčešće nisu ni u kakvom srodstvu. Osim toga, u 16. stoljeću na ovim područjima pojedinci su nadimak ili prezime dobivali ili po ocu ili po kraju iz kojega potječu.⁴⁹

U dosadašnjoj historiografiji balkanskih naroda najviše energije ulagalo se u dokazivanje porijekla velikog vezira Mehmed-paše i ostalih članova ove porodice.⁵⁰ Manje prostora posvetilo se izučavanju praktičnih mehanizama koji su Sokoloviće, za razliku od ostalih, vremenom marginaliziranih elitnih porodica bosanskog porijekla, tokom 16. stoljeća držali u samom vrhu regionalne politike i samog Osmanskog carstva. U krajnjoj liniji, vjersko okruženje u kojem je Bosanac Mehmed-paša rođen, nije bitno. Ono što određuje čovjeka jesu njegova djela. Čak i Radovan Samardžić, koji je pišući romantiziranu Mehmed-pašinu biografiju na osnovu pokazatelja u primarnim izvorima, ističe da je sam veliki vezir Mehmed-paša bio "najbolji musliman, privržen

⁴⁸ Ahmed Refik, *Mehmed-paša Sokolović*, prev. Mehmed Remzi Delić, Zenica-Tuzla, 2010., str. 7. (dalje: A. Refik, *Mehmed-paša Sokolović*), R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 14.; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 111.

⁴⁹ Branko Nadilo, "Obnova džamije Ferhadije-povratak banjalučke ljepotice", *Građevinar*, br. 64, 6/2012., 505.-516., str. 507.

⁵⁰ Prema Samardžiću, Marin Držić govoreći o Mehmed-pašinom rodoljublju, kaže: "Ovaj Mehmed-paša je našeg jezika i naroda, i on u Dubrovniku ne zna ni Petra ni Pavla nego sve Dubrovčane zajedno, a kako je on naše krvi bosanske(...) nećemo propustiti da s njim razgovaramo i da ga zadržimo kao prijatelja." R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 116. O porijeklu ove porodice najbolje znaju sami njeni članovi. Majka jednog od najpoznatijih osmanskih hroničara, Ibrahima Alajbegovića Pečevija, bila je rođena sestra Ferhad-paše Sokolovića. Pečevija o porodici Sokolović kaže da je bosanskog porijekla a za rođenu braću svoje majke, Ferhad-pašu i njegovog mlađeg brata Derviš-pašu da su amidžići Mehmed-paše Dugog. Pečevija, *Historija 2*, str. 39.

novom zakonu bez površnosti i licemjerja, temeljito obrazovan i moralno sređen u njegovom duhu”.⁵¹

S obzirom na brojnost i zastupljenost Sokolovića u vrhovima osmanske administracije u drugoj polovini 16. stoljeća i na nižim vojnim i upravnim funkcijama, već na prvi pogled je očito da je Mehmed-paša, za vrijeme svoga mandata, sprovodio nepotističku praksu *intisab*. Intisab je označavao poluzvaničan sistem pokroviteljstva, u kojem je jedan pripadnik osmanske vojne klase pomagao napredovanje svojih štićenika, dok su oni zauzvrat podržavali svoga pokrovitelja i njegove interese. Navedena praksa je, dakle, patronat baziran na različitim vrstama veza. Najčešća je bila krvna veza, potom prijateljska, ženidbena, etničko porijeklo i sl.⁵² Iako Mehmed-paša nije prvi i jedini primjer državnika koji je članove svoje porodice koristio strateški, u političke svrhe, njegov dugogodišnji položaj na funkciji velikog vezira, uz poznavanje osmanske vjersko-političke misije, učinili su ovoga vezira i njegovu mrežu jedinstvenim fenomenom u cjelokupnoj historiji Osmanskog carstva. I sam Mehmed-paša je učvrstio svoju poziciju ženidbom sultanijom Īsmihan, kćerkom princa Selima, budućeg sultana Selima II, čime se povezao sa osmanskom dinastijom.⁵³ Međutim, primarni cilj kojem je težio veliki vezir nije bio isključivo stjecanje lične dobiti, svoje ili svojih rođaka, nego na prvom mjestu prosperitet Osmanskog carstva. Čak i Mustafa Ali, koji je bio pisar Mehmed-pašinog rivala Lala Mustafa-paše, ističe da veliki vezir time što je postavljao svoje rođake na funkcije “nije naštetio državi budući da su se svi do jednoga pokazali jako sposobnim”.⁵⁴ Mehmed-paša je postao veliki vezir 28. juna 1565. a ubijen je u atentatu 1579. godine.

O Mehmed-pašinoj odanosti Osmanskom carstvu, njegovom sultanu i vjeri, islamu, ali i svojoj postojbini Bosni, dovoljno govore njegova djela kao i djela njegovih bližih ili daljih rođaka, koji su prije ili poslije

⁵¹ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 109.

⁵² Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Āli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1986., str 19. (dalje: C. H. Fleischer, *Mustafa Ali*).

⁵³ Postoji esej o jednom ogranku osmanske dinastije koji potječe od Ībrahim-hana, sina sultanije Īsmihan i velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. vidi: Feridun Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar üzerine Bazı örnekler ve Mülâhazalar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2001., 63.-76. (dalje: F. Emecen, *Osmanlı Hanedanına Alternatif...*).

⁵⁴ C. H. Fleischer, *Mustafa Ali*, str. 202.

njega stigli na osmanski dvor. Prema planovima Mehmed-paše, u namjeri da doprinesu razvoju Osmanskog carstva, Sokolovići su djelovali koordinirano, čvrsto se držali zajedno i jedni druge podržavali u mnogim različitim aspektima napretka i razvoja Carstva. To se ogledalo u vojnom pogledu, proširivanjem teritorije Osmanskog carstva osvajanjem novih područja, te u privrednom, kroz izgradnju novih naselja i podizanje vakufskih objekata različitih namjena u njima. Pružanjem raznovrsnih podsticaja ekonomskom razvitku ovih područja u znatnoj mjeri je bio olakšan svakodnevni život njegovih stanovnika. Brojni su Sokolovići i njihovi srodnici ostavili svoje tragove na prostorima Bosne i Hercegovine, u prvom redu osnivanjem zaklada, vakufa. To je rezultiralo izgradnjom islamskih sakralnih objekata, džamija i tekija, ali i kulturno-obrazovnih institucija, mekteba, medresa, biblioteka kao i infrastrukture brojnih gradova u široj regiji. Time su dali svoj doprinos privredno-ekonomskom razvoju gradova Bosanskog ejaleta te razvoju kulture kao i duhovnosti podanika Osmanskog carstva u široj regiji. Jedinstvena vizija Sokolovića ogledala se i kroz podržavanje umjetnosti i pokroviteljstva. Nije slučajnost da su članovi ove porodice gradili mostove i kanale, ali njihova vizija išla je još dalje, preko granica Osmanskog carstva, tako što su financirali istraživačke ekspedicije u Indijskom okeanu.⁵⁵ Što se tiče rodbinskih odnosa između Mehmed-paše i Ferhad-paše Sokolovića, od Pečevije sazajemo da su oni bili amidžići.⁵⁶ Njihovo blisko srodstvo ističe se i u nekim drugim izvorima iz 16. stoljeća.⁵⁷

⁵⁵ Više u: Giancarlo Casalle, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010., str. 117.-151.

⁵⁶ Derviš-paša je "amidžić Mehmed-paše Dugog i mladi brat rahmetli Ferhad-paše, koji je pao kao šehid u Budimu". Pečevija, *Historija 2*, str. 39.

⁵⁷ Hikmet İlaydin, Adnan Sadık Erzi, "XVI. asra aid bir münşeât mecmuasi", *Belleten*, cilt XXI, sayı 81, Ankara, 1957., 221.-252. (dalje: İlaydin-Erzi, *XVI. asra âid bir münşeât mecmuasi*).

FERHAD SOKOLOVIĆ OD ULUFEDŽIBAŠE DO KLIŠKOG SANDŽAKBEGA

Da li je Ferhad-aga Sokolović kao ulufedžibaša učestvovao u Sigetskom boju?

Kao što je slučaj i sa mnogim drugim ličnostima, podaci o rođenju i o najranijoj mladosti Ferhad-paše dosada su nepoznati. Vjerovatno je i on, prema instrukcijama svog rođaka Mehmed-paše Sokolovića, devširmom iz Bosne prispio na osmanski dvor jako mlad. S obzirom na to da je ubijen 1590. godine “u punoj muževnoj dobi”, pretpostavlja se da je rođen između treće i četvrte decenije 16. stoljeća.¹ Prema Pečeviji, nakon završenog obrazovnog procesa na osmanskome dvoru, prva značajna funkcija na koju je Ferhad postavljen bila je funkcija ulufedžibaše (*ulufecibaşı*), odnosno zapovjednika lahke konjice.² To se kasnije ponavlja u literaturi.³ Da li bi, stoga, on mogao biti “ulufedžiaga Ferhad” kojeg u vrijeme opsade Sigeta u svojoj *Historiji* spominje Selaniki?⁴ I Hammer, najvjerovatnije na osnovu podataka iz ove *Historije*, u vezi s opsadom Sigeta 1566. godine, piše: “Dan po smaknuću Arslan-paše, sultan je svečano ušao u Pečuh (4.8.1566.). Ispred njega su išli sinovi velikog vezira,

¹ E. Pelidija, *Život i djelo Ferhad-paše*, str. 700.

² Pečevija, *Historija I*, str. 373.

³ Asim Muftić, *Moschee und stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*. Inaugural-Dissertation genehmigt von der philologisch-historischen Abteilung der Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig. Leipzig, 1941., str. 3, dr. Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931; “Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića”, prev. Fazileta Cviko u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga I, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 217.-232., str. 219. (dalje: *Vakufnama Ferhad-paše*); E. Pelidija, *Život i djelo Ferhad-paše*, str. 700.

⁴ Selâniki, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki I (971.-1003/1563.-1595.)*/ priredio: prof. dr. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999., str. 27. (dalje: Selaniki, *Tarih-i Selaniki I*).

Kurd-beg i Hasan-beg. Ulufedžijski general Ferhad-aga i predstojnik muteferika, išli su s pet učača Kur'ana, pod zastavom, a učači su lijepim glasom učili suru Feth.⁵ Samardžić piše isto, očigledno koristeći Selanikijevu *Historiju*, mada ime ulufedžiage ne navodi.⁶ Kako ćemo kasnije i vidjeti, Ferhad-beg je postao kliški sandžakbeg a Kurd-beg hercegovački sandžakbeg ubrzo nakon Sigetske bitke, dok je Hasan-beg nešto kasnije postavljen za sandžakbega Smedereva. Budući da su njih trojica bili i kasnije bliski prijatelji, saradnici i suborci, a povrh toga ih je vezivalo i krvno srodstvo, sasvim je realno pretpostaviti da su bili zajedno i u navedenom boju 1566. godine. Nije isključeno da su upravo zasluge u tom boju, a ne samo i isključivo rodbinske veze, doprinijele tome da Ferhad-beg bude unaprijeđen s funkcije ulufedžibaše na odgovornu poziciju sandžakbega Kliškog sandžaka.

Ko je kliški sandžakbeg Ferhad-beg od 1558. do 1560. godine?

U historiografiji je poznato i prihvaćeno da Ferhad Sokolović postao sandžakbeg Kliškog sandžaka 1566. godine. Iako u toku istraživanja nije pronađena sultanska odluka o postavljenju Ferhad-bega na ovu funkciju, prema podacima koje pružaju dostupni izvorni dokumenti može se zaključiti da je on postao kliški sandžakbeg najvjerovatnije nakon Sigetskog boja, u jesen 1566. godine, a moguće i nešto kasnije. Međutim, u vezi s nekim dešavanjima na teritoriji ovog sandžaka, tačnije u polemici o nekim selima u šibenskom zaleđu, koja se kroz izvorne dokumente može pratiti duže vrijeme, oko 1558.-1560. godine, spominje se kliški sandžakbeg, Ferhad-beg. U historiografiji neki autori spominju baš Ferhad-bega Sokolovića na ovoj funkciji i u periodu od 1558. do 1560.⁷ Zbog toga se pojavila i nedoumica u vezi s identitetom

⁵ Joseph von Hammer, *Historija Turskog/Osmanskog/ Carstva I*, prijevod: Nerkez Smalagić, Zagreb, 1979., str. 510. (dalje: Hammer, *Historija I*).

⁶ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 189.

⁷ Snježana Buzov, "Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u 16. i 17. stoljeću", *Triplex Confinium (1500-1800):ekohistorija*. Split-Zagreb, 2003., 227.-241., str. 229; *Krajišnička pisma*, Odabrao i priredio Muhamed Nežirović, Preporod, Sarajevo, 2004. (dalje: *Krajišnička pisma*); Lejla Nakaš, *Bosanska ćirilčna pisma*, Forum Bosnae 53.-54., Sarajevo, 2011. (dalje: L. Nakaš, *Bosanska ćirilčna pisma*). Mada, Š. Ljubić, u radu "Rukoviet jugoslavenskih listina", *Starine 10*, Zagreb, 1878, str. 7.-12., ne tvrdi da je riječ o Sokoloviću.

navedenog Ferhad-bega, koji je obavljao funkciju kliškog sandžakbega od 1558.-1560. godine.

U izvornim dokumentima iz navedenog vremenskog perioda zaista se spominje neki Ferhad-beg na funkciji kliškog sandžakbega. Međutim, ne postoji konkretan dokaz da je riječ o Ferhad-begu Sokoloviću. Hazim Šabanović pokušao je obraditi ovo pitanje iz drugog ugla kada je, pišući o Ferhad-begu Vukoviću-Desisaliću, uočio veliki problem: "Turske istorijske ličnosti spominju se najčešće samo po ličnom imenu, pa stoga za njihovu identifikaciju često nemamo skoro nikakvih sigurnih podataka i uvijek smo u opasnosti da ne pogriješimo, jer istovjetnost imena i vremenska koincidencija i isto zvanje ne moraju, naravno, značiti da se radi o istom licu, pogotovo kod imamo, kao što je to čest slučaj, u istom vremenu više ličnosti na istom položaju."⁸ Pa, ipak, Šabanović dalje tvrdi: "Što se tiče odnosa Ferhad-bega, sandžaka kliškog i Ferhad-bega, sandžaka čazmanskog, što se spominju 1557. godine, možemo dokazati da je to jedna te ista ličnost."⁹

Međutim, smatram da to nikako ne može biti ista ličnost, jer je i sam Šabanović naveo neke pokazatelje iz osmanskih izvora na osnovu kojih se vidi da je za prvog sandžakbega novoosnovanog sandžaka Začasna 1557. godine postavljen dotadašnji bosanski alajbeg, Ferhad.¹⁰ Isti Ferhad-beg se u savremenim izvorima, osmanskim i kršćanskim spominje u međuvremenu od 1557. do 1566. godine konstantno na položaju sandžakbega Začasne, a kao alajbeg bosanski spominje se i ranije, u jednom dokumentu iz 963/1556. godine.¹¹ U historiografiji je prihvaćena tvrdnja samog Šabanovića da je taj Ferhad-beg porijeklom

⁸ Hazim Šabanović, "Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić", p.o. iz: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. IV-1, Beograd, 1957., str. 117. (dalje. H. Šabanović, *Bosanski namjesnik*).

⁹ H. Šabanović, *Bosanski namjesnik*, str. 118.

¹⁰ U jednom hukmu datiranom 11. džumade-l-uhra 964/11. aprila 1557. godine, piše: "Mehmed-paša je dostavio pismeni izvještaj: U sandžaku Bosna, od rijeke Save do Une, u Bosni se nalaze tvrđave: Velika, Pakrac, Bijela Stijena, Začasna i druge tvrđave, čija je okolina veoma prostrana, kao pokrajina. Zato ih je teško držati preko vojvoda i obezbjeđivati. To bi trebalo da bude sandžak, da se naredi da taj sandžak ima godišnje prihode od 400-500.000 akči (...) Bosanski alajbeg Ferhad je za to podoban. Tako je Mehmed-paša predložio. Njemu bi trebalo odobriti 250.000 na ime prihoda iz hasa Hercegovine, a ostalo s druge strane, kao ostatak iz tog sandžaka." Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139, str. 13-14 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹¹ "Na prijedlog bosanskog sandžakbega, Mehmed-paše, bosanskom alajbegu Ferhadu odobreno je povećanje prihoda u iznosu od 1500 akči jer je uzeo učešća u osvajanju tvrđave Kostajnica." Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139, str. 9 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

iz Hercegovine, da se prezivao Vuković-Desisalić, te da je nešto kasnije, oko 1568. godine, postavljen za sandžakbega Bosanskog sandžaka.¹²

Šabanović još tvrdi da se “Ferhad-beg u poznatim izvorima zadnji put spominje kao kliški sandžakbeg krajem jula 1557, a prvi put kao sandžakbeg Začasne 15. augusta 1557. godine”. Međutim, što se tiče dva Ferhad-bega iz 1560. godine, on tvrdi da su to “dvije sasvim različite ličnosti jer se u isto vrijeme spominju i kliški sandžakbeg Ferhad i čazmanski sandžakbeg Ferhad.”¹³ Šabanović, dalje, insistira na tome da je Šime Ljubić na osnovu nekih pogrešno datiranih italijanskih regista pogriješio pa je pisma Ferhad-bega kliškog sandžakbega, smjestio u 1558. umjesto u 1557. godinu. Čini mi se malo vjerovatnim da su i Italijani, a zatim i Ljubić, bez naročitog razloga pogrešno datirali dokumente. Isto tako, malo je vjerovatno da su se u periodu od 1557.-1560. godine na poziciji sandžakbega kliškog sandžaka izmijenila čak dva Ferhad-bega. Dakle, utvrdili smo da je u cijelom ovom periodu Ferhad-beg Vuković-Desisalić bez prekida bio sandžakbeg Začasne. Međutim, koji je onda Ferhad-beg bio kliški sandžakbeg u navedenom periodu i da li je moguće da se radi o Ferhadu Sokoloviću?

I prema muhimme defterima, od 7. maja 1552. do aprila 1557. godine, kliški sandžakbeg bio je Malkoč-beg, sin Kara Osmana,¹⁴ a od septembra 1560. kliški sandžakbeg je bio Mustafa-beg.¹⁵ Hazim Šabanović, dalje, kaže da se “sada ne zna ko je bio sandžakbeg Klisa od 1557.-1560. godine”.¹⁶ Ipak, tvrdi da je Ferhad-beg bio kliški sandžakbeg početkom 1557. godine, a potom postao sandžakbeg Začasne i poveo svog “izabranog vojvodu Sinana”. Ovaj Sinan, legat sandžakbega Začasne, Ferhad-bega, poginuo je u jednom skuobu kod Sv. Jelene i Rakovca 19. augusta (1557.).¹⁷ Međutim, smatram da je Sinan-vojvoda, koji je pisao nekoliko pisama Fabiu

¹² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 67.

¹³ H. Šabanović, *Bosanski namjesnik*, str. 119.

¹⁴ Malkoč-beg je jedan od najratobornijih krajiških begova, potomak čuvenog Kara Osmana, najvjerovatnije porijeklom iz okoline Uskoplja. Malkoč-beg je 1516. godine uživao timar u nahiji Vratar. Od 1530. godine, kada postaje vojvoda vilajeta Hrvati, naročito se istakao u borbama za osvajanje Klisa 1537. godine, u kojima je učestvovao zajedno sa Gazi Husrev-begom. On je poslije smrti bosanskog sandžakbega Ali-paše, od maja 1557. pa do početka 1562. godine, obavljao funkciju bosanskog sandžakbega. Behija Zlatar, “O Malkočima”, *POF XXVI/1976.*, Sarajevo, 1978., 105.-114., str. 108. (dalje: B. Zlatar, *O Malkočima*).

¹⁵ Riječ je o kasnijem dugogodišnjem budimskom beglerbegu Mustafa-paši Sokoloviću.

¹⁶ H. Šabanović, *Bosanski namjesnik*, str. 120.

¹⁷ *Isto*.

Canalu oko 1558. godine, sasvim druga ličnost. Jer, u tim pismima on za sebe kaže da je “izabrani vojvoda Sinan, izaslanik Malkoč-begov”.¹⁸ Sinan-vojvoda, kao povjerljivi kurir Bosanskog sandžakbega Malkoč-bega, javlja se i u osmanskim izvorima iz 1560. godine.¹⁹ Također, u popisu Kliškog sandžaka iz 1550. godine upisan je timar Sinana-vojvode u nahiji Neretva.²⁰ U istom izvoru navodi se kao kupac zemljišta u blizini tvrđave Livno.²¹ Sinan-vojvoda je 1574. uživao zeamet u Kliškom sandžaku u iznosu od 26.299 kao i jedan čifluk u selu Guber te još jedan čifluk u okviru selu Lištani u blizini Livna.²²

Najraniji spomen kliškog sandžakbega Ferhada u osmanskim izvorima je iz druge dekade ševvala 965. godine (27. jula - 5. augusta 1558.) u jednom fermanu koji mu je uputio sultan Sulejman.²³ Sljedeći dokument upućen kliškom sandžakbegu Ferhad-begu jeste ferman iz marta 1559. godine, također pohranjen u Državnom arhivu u Veneciji. Ferhad-begu se šalje obavještenje da će biti istraženi uzroci nesporazuma s mletačkim zvaničnicima koji su se žalili radi iseljavanja nekih Vlaha koji su živjeli u tri sela u šibenskom području: Radošić, Trolokve i Suhi Dol.²⁴ Pitanje spornih posjeda spominjalo se u mnogim dokumentima iz 16. stoljeća, a naročito u onim koji su tretirali pitanje granica između Osmanske i Mletačke države. Uglavnom se uvijek radilo o spomenutim selima u zadarskom, šibenskom i trogirskom kotaru.²⁵ U trogirskom kotaru bilo je samo nekoliko sela koja su naseljavali Morlaci, osmanski podanici, ali oni su se na području Trogira naselili još prije osmanskih prodiranja na ove prostore.²⁶

¹⁸ L. Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, str. 104. i 114.

¹⁹ İstanbul, BOA, *MHM* 3, dok. br. 1579. i 1580.

²⁰ *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila: Behija Zlatar, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007., str. 206.-212.

²¹ *Isto*, str. 300.

²² İstanbul, BOA, *TD* 533.

²³ M. P. Pedani-Fabris, I “*documenti turchi*” dell’*Archivio di Stato di Venezia*, str. 185.

²⁴ *Isto*, str. 18 i 187; M. Tayyip Gökbilgin, “Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt I, sayı 2, Ankara, 1993., 119-221, str. 180.-181.

²⁵ Seid M. Traljić, “Husrev-begov boravak i rad u Dalmaciji”, *Anali GHB* 5-6, Sarajevo, 1978., 7.-21.

²⁶ Seid M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*, str. 450. Prema S. Buzov, iz jednog od osmanskih dokumenata vidi da su se Vlasi tu smjestili oko 1541. godine. Međutim, ne mora značiti da su to “novi” Vlasi koji su došli iz udaljenog područja, sa stranog teritorija Ugarske ili Bosne, već se vjerovatno radi o onim vlaškim skupinama koje su doselile u zaleđe Trogira iz bliskih područja ili čak sišle s planinskih sela u nizinska. S. Buzov, *Vlaška sela*, str. 232.-233.

Kliškom sandžakbegu Ferhad-begu i kasnije su stizale naredbe s Porte. Najranija poznata naredba koja je upućena ovom Ferhad-begu jeste ona od 22. zu-l-kade 966/27. augusta 1559. godine.²⁷ Aktuelni kliški sandžakbeg Ferhad-beg spominje se u još jednoj naredbi iz iste zbirke, upućenoj venecijanskom duždu,²⁸ kao i u instrukciji s Porte u vezi s popravkom tvrđava na granici s neprijateljem, koja je upućena kliškom sandžakbegu Ferhad-begu, od 25. redžeba 967/22. aprila 1560. godine.²⁹ Posljednji dokument iz ove zbirke muhimme deftera upućen Ferhad-begu, kliškom sandžakbegu, je onaj iz 12. ša'bana 967/8. maja 1560. godine.³⁰ Već u sljedećoj naredbi iz ovog perioda, koja je adresirana na kliškog sandžakbega Mustafa-bega, iz 22. zu-l-hidždže 967/13. septembra 1560. godine, Ferhad-beg se spominje kao "bivši kliški beg Ferhad."³¹ Znači, negdje između maja i septembra 1560., na funkciju kliškog sandžakbega dolazi Mustafa-beg. Uz naziv "bivši kliški beg Ferhad" ne navodi se njegova sadašnja funkcija niti, eventualno, stoji napomena "aktuelni beg Začasne" niti bilo šta slično, tako da nije poznato na koju je funkciju premješten navedeni Ferhad-beg 1560. godine.

Sada se sigurno zna da je neki Ferhad-beg bio kliški sandžakbeg u kontinuitetu u periodu od 5. augusta 1558. do 8. maja 1560. godine. To nije mogao biti Ferhad-beg Vuković-Desisalić, jer se iz izvora vidi da je on cijelo to vrijeme u kontinuitetu bio sandžakbeg Začasne.³² Nije logično da je Ferhad-beg Vuković-Desisalić, koji je ranije bio alajbeg bosanski,

²⁷ 3 *Numaralı Muhimme Defteri (966-968/1558-60)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın no. 12, Ankara, 1993., (dalje: 3 *Numaralı Muhimme Defteri*), dok. br. 249, str. 116. Preveo ju je Abdulah Polimac (OIS, Zbirka ANUBiH 249/1, str. 99), kao i Ešref Kovačević, *Muhimme defteri, dokumenti o našim krajevima*, Monumenta Turcica III, OIS, Sarajevo, 1985., Tomus quartus, Serija III, Muhimme defteri, knjiga 1, sv. I., Sarajevo 1985., str. 25. (dalje: E. Kovačević, *Muhimme*).

²⁸ 3 *Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. 806.

²⁹ 3 *Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. 988. Ovaj dokument preveo je A. Polimac, ali je zbirku muhimme deftera označio kao br. 12, umjesto br. 3. (OIS, Zbirka ANUBiH 139, str. 16).

³⁰ 3 *Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. 1075. Ovaj dokument nalazi se i u Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBiH br. 139, I/5, str. 17 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac), kao i u E. Kovačević, *Muhimme*, str. 39.

³¹ 3 *Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. 1507.

³² U jednoj naredbi bosanskom sandžakbegu od 30. novembra 1559. godine, spominje se i sandžakbeg Začasne, Ferhad (3 *Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. 551). Također, jedan osmanski dokumenti adresiran na Bosanskog sandžakbega i sarajevskog kadiju od 1.4.1560., u vezi je s žalbom stanovnika nekih sela iz sandžaka Začasna na sandžakbega Ferhad-bega. *Isto*, dok. br. 91I; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBiH br. 139/II, str. 13-14 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac); E. Kovačević, *Muhimme*, str. 34.

postao sandžakbeg Začasne još 1557. godine, a da je istovremeno, još tri godine, odnosno negdje do maja 1560. godine, bio kliški sandžakbeg.

Sljedeći spomen Ferhad-bega kao sandžakbega Začasne jeste u jednoj naredbi s Porte koja je bosanskom sandžakbegu Malkoč-begu poslata po Džaferu, čovjeku sandžakbega Začasne, Ferhad-bega, 26. zulkade 967/19. augusta 1560. godine.³³ Za našu temu i nije toliko bitan sadržaj naredbe poslate Ferhad-begu, sandžakbegu Začasne, koliko činjenica da mu je poslana po “njegovom čovjeku Džaferu”. Prema Šabanoviću, pored ranije spomenutog Sinana, i ovaj Džafer je jedna od spomena Ferhad-bega kliškog i začasanskog te dokaz da je Ferhad-beg jedno vrijeme bio kliški sandžakbeg i da je onda, kada je postao sandžakbeg Začasne, poveo Džafera sa sobom. U nekoliko pisama pisanih bosančicom iz 16. stoljeća, sam Ferhad-beg “sanžak kliški i hrvacki i primorski” 1558. godine za spomenutog Džafera kaže da mu je nećak.³⁴ Još veću zabunu unosi činjenica da je i deceniju kasnije, u augustu 1568. godine jedno pismo s Porte poslato kliškom sandžakbegu Ferhad-begu Sokoloviću po “njegovom rođaku Džaferu”.³⁵ Neki Džafer-čauš spominje se kao kurir koji je u decembru 1575. dostavio bosanskom sandžakbegu Ferhad-begu kao i kliškom sandžakbegu, nekoliko intrukcija s Porte u vezi s aktivnostima oko utvrđivanja granične linije u Dalmaciji.³⁶

Dodatna otežavajuća okolnost u vezi s našom osnovnom temom, utvrđivanjem tačnog identiteta kliškog sandžakbega Ferhad-bega u periodu od 1558.-1560. godine, jeste i to što Fabio di Canale, s kojim se dopisivao Ferhad-beg, kliški sandžakbeg, kao i njegov rođak Džafer, u ovim predjelima djeluje kroz cijeli navedeni period. Fabio di Canale, zapovjednik mletačke mornarice u Jadranskom moru bio je izgleda, makar nekada i nenamjerno, saveznik Osmanlija, jer se u nekoliko navrata govori o njegovoj borbi protiv uskoka u 1557. i 1558. godini.³⁷ Fabio di Canale autor je jednog od najznačajnijih katastika ogrijevnog drveta u

³³ 3 *Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. 1471.

³⁴ Šime Ljubić, “Rukoviet jugoslavenskih listina”, *Starine JAZU*, X, Zagreb, 1878., Muhamed Nezirović, *Krajišnička pisma*, Preporod, Sarajevo, 2004., str. 108., 111., 118. itd. (dalje: M. Nezirović: *Krajišnička pisma*); Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo, 2010., str. 46, 52, 72 itd.

³⁵ 7 *Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 2130.

³⁶ M. P. Pedani-Fabris, *I “documenti turchi” dell’Archivio di Stato di Venezia*, dok. br. 829, 840 i td.

³⁷ V. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 277; Amos Rube Filipi, “Povijesno-geografska obilježja žutsko-sit-ske otočne skupine”, *Geoadria*, 8/2, Zadar, 2003., 87-130, str. 97.

istarskim šumama pod mletačkom upravom iz 1566. godine, koji govori o značaju istarskih šuma čije se drvo upotrebljavalo kao građevinski materijal i gorivo. On donosi propise o mjerama zaštite šuma i nadzora nad njima te utvrđuje njihove granice koje su označavane kamenim oznakama.³⁸ U jednom pismu iz oktobra 1571. godine on šalje pohvale splitskim plemićima i svećenstvu za ponašanje prilikom osmanskih napada.³⁹

Dakle, jedino što se za sada sa sigurnošću može tvrditi, na osnovu različitih arhivskih dokumenata, jeste da je u navedenom periodu od 1558. do 1560. godine funkciju kliškog sandžakbega obavljao neki Ferhad-beg. Najvjerovatnije nije riječ o Sokoloviću, jer je on tada vjerovatno još uvijek bio jako mlad i stjecao obrazovanje na osmanskome dvoru. Njegovo prvo pojavljivanje registrirano u široj javnosti bilo je u svojstvu zapovjednika lahke konjice (*ulufecibaşı*) u vrijeme Sigetskog boja 1566. godine tako da je on mogao postati kliški sandžakbeg tek nakon tog boja, u jesen 1566. Također, nije riječ ni o Ferhad-begu Vukoviću-Desisaliću, jer je on u tom periodu neprekidno bio sandžakbeg Začasne. Dakle, spomenuti Ferhad-beg, kliški sandžakbeg od 1558.-1560. godine, je ustvari neki treći Ferhad-beg iz navedenog perioda. Prema Vj. Klaiću, u Livnu je oko 1558. godine stolovao Ferhat-beg (Osmanović), kojega nije bilo moguće precizno identificirati u osmanskim izvorima.⁴⁰

³⁸ Slaven Bartoša, "Kunfini i zlamenja-oznake granica i međa u Istri od srednjeg vijeka do našega doba", *Histria archeol.*, 40/2009., 115.-145., str. 130.

³⁹ Klemen Pust, "Beneško-osmanski pomorski spopadi na Jadranu v 16. stoletju", *Povijesni prilozi*, 38, 2010., 97-133., str. 127.

⁴⁰ Vjekoslav Klaić, "Grada za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, nova serija IV, Zagreb, 1928., 13.-24., str. 19.

KLIŠKI SANDŽAKBEG FERHAD-BEG SOKOLOVIĆ (1566.-1573.)

Nedugo nakon smrti sultana Sulejmana pod Sigetom 1566. godine, veliki vezir Mehmed-paša Sokolović postavio je svoje bliže i dalje srodnike na čelo nekoliko pokrajina Osmanskog carstva. Među njima i svoga amidžića, Ferhada Sokolovića, koji je sa funkcije ulufedžibaše unaprijeđen na položaj sandžakbega Kliškog sandžaka. Dolaskom odgovornog i sposobnog Ferhad-bega Sokolovića na navedenu funkciju, ovaj dio Osmanskog carstva dobio je sposobnog upravitelja i vođu, naklonjenog i svojim vojnicima i ostalim podređenim.

Kao kliški sandžakbeg Ferhad-beg je uživao relativno skromne prihode od hasa, budući da *has* kliškog sandžakbega nije bio preveliki. Na primjer, has prvog sandžakbega kliškog sandžaka Murad-bega Tardića iznosio je 170.581 akću.¹ Kliški sandžakbeg 1550. godine, Ahmed-beg, uživao je has u iznosu od 301.264 akće² a has kliškog sandžakbega, Ali-bega Sokolovića, Ferhad-begovog mlađeg brata (1573.-1576.), iznosio 340.000 akči.³ Prema podacima iz sumarnog popisa Kliškog sandžaka iz 1574. godine, u okvirima Ferhad-begovog hasa nalazilo se nekoliko sela nahije Grahovo: Štitar, Priluka, Lušti, Podborje, Grahovac, Liska, Pećine, Preoća (Pruća?), Varošište i Buselj, sa kojih su prikupljeni prihodi od 39.000 akči godišnje.⁴ Posjedi koji su činili has sandžakbega često

¹ B. Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010., str. 117.

² *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila: Behija Zlatar, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007., str. 107.

³ *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 114), str. 281.

⁴ İstanbul, BOA, TD 556, fo. 20. Zahvalnost dugujem svome kolegi iz Orijentalnog instituta u Sarajevu, osmanisti Dr. Aladinu Husiću, koji mi je skrenuo pažnju na ovaj podatak.

su bili raspoređeni po različitim dijelovima regije. Kao razlog za to navodi se potreba osiguranja jednake brige za sva područja pod njihovom upravom, naročito u vrijeme privremenog odsustva iz sandžaka.⁵ Stoga se može pretpostaviti da je i Ferhad-beg uživao has većeg iznosa te da je u ovom popisu naveden samo jedan njegov dio, a drugi dio negdje drugdje. Jer, zabilješke o nekim drugim zemljišnim posjedima koje je Ferhad-beg kao kliški i poslije kao bosanski sandžakbeg uživao u Kliškom sandžaku nalaze se i u nekim drugim deferima.⁶

Kliški sandžak, kao pogranična teritorija u Dalmaciji, dugo vremena zadržao je karakter krajine (*serhadd*), iako su vojne aktivnosti osmanskih centralnih vlasti u 16. stoljeću češće bile usmjerene na Ugarsku nego na Veneciju. Pogranični begovi stekli su samopouzdanje prijašnjim upadima i osvajanjima navedenih teritorija, a ono je održavano kroz manja teritorijalna proširenja i kroz cijelo 16. stoljeće, budući da su oni smatrani "čuvarima osmanske granice."⁷ Jadransko more bio je najvažniji i jedini mogući pomorski put Mletačke republike, koja je u to vrijeme bila glavni suparnik Osmanskog carstva u borbi za dominaciju na Sredozemnom moru, osmanska mornarica je, u svojim nastojanjima da zavlada što širim područjem u Sredozemlju, ujedno vršila strateške pripreme i za osvajanja na području Jadrana.⁸ To se vidi i iz opisa Zadra i njegove neposredne okolice u zbirci karata osmanskog admirala i pomorskog pisca te čuvenog kartografa Pir-i Reisa. Iako u njegovom opisu Zadra i okolice ima i pogrešaka, ipak je on mogao dosta dobro poslužiti onima koji su zapovijedali flotom u ratnim operacijama.⁹

Još od prvih pojava Osmanlija na području Dalmacije, od sedamdesetih godina 15. stoljeća pa do početka Kiparskog rata 1570. godine, u srednjoj Dalmaciji nastale su velike promjene. Dolaskom Bosne a zatim i Hercegovine, pod osmansku vlast, upadi Osmanlija u susjedne

⁵ Kornelija Jurin Starčević, "Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleda u 16. i 17. stoljeću", *POF 55/2005.*, Sarajevo 2006., str. 247. (dalje: K. Jurin Starčević, *Krajiške elite*).

⁶ Istanbul, BOA, TD 526.

⁷ S. Buzov, *Vlaška sela*, str. 232.

⁸ Drago Novak, Dubravka Mlinarić, Miljenko Lapaine, "Usporedbena studija osmanskog kartografiranja hrvatske obale i otoka u 16. stoljeću", *Kartografija i geoinformacije*, vol. 4, no. 4, Zagreb, 2005., 79-110., str. 81.

⁹ *Isto*; Seid M. Traljić, "Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća", Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru", sv. XI-XII, Zadar, 1965., str. 210. (dalje: S. M. Traljić, *Zadar*).

dalmatinske krajeve postaju sve češći i sa ozbiljnijim posljedicama. Krajem 15. stoljeća Osmanlije zauzimaju Makarsku, što je bilo prvo osmansko osvajanje u Dalmaciji i njihov izlaz na Jadransko more. Već 1513. godine zauzeti su Čačvina, Nutjak (Nućak) na Cetini i Vir kod Imotskog.¹⁰ Osvajanja i upadi na ove teritorije naročito se pojačavaju dolaskom u Bosnu sandžakbega Gazi Husrev-bega koji je u trećoj i četvrtoj deceniji 16. stoljeća dosta učinio za proširenje ovog graničnog područja Osmanskog carstva. Tokom 1527. godine, pored upada preko Krbave, Like, Modruše, osmanske snage pod vodstvom Gazi Husrev-bega osvojile su i grad Obrovac, a nakon toga i Jajce te druge gradove Jajačke banovine.¹¹ Na taj način, on je približio granicu mletačkim gradovima na morskoj obali. Mlečani su tada uvidjeli opasnost tako da su odobrili 2000 dukata za opskrbu i utvrđivanje gradova koji su bili najviše na udaru: Nin, Vrana, Nadin i Novigrad. Prema Traljiću, iz zapisnika gradskog vijeća vidi se da su "Turci svakodnevno pred zaderskim vratima".¹² Još od osmanlijskog osvajanja Klis je predstavljao veliku opasnost za mletačke posjede na dalmatinskoj obali, više puta u 16. stoljeću Mlečani su pravili planove o preotimanju ove važne tvrđave iz ruku Osmanlija, ali istodobno i sačuvati mirne odnose s Osmaniskim carstvom nakon izgubljenog rata za otok Kipar.¹³ Nakon osvajanja Klisa, Gazi Husrev-beg je zajedno sa svojim vojvodom, porijeklom iz Dalmacije, Murad-begom Tardićem, u martu 1538. godine krenuo prema sjeveru i opkolio Nadin i Vranu. Nakon toga, mletačka vojska je predala ove tvrđave, koje su preko stotinu godina ostale pod upravom Osmanlija.¹⁴ To je značilo kraj ugarskoj vladavini na jugu Velebita. Na prijedlog bosanskog sandžakbega, Gazi Husrev-bega, od novoosvojenih područja obrazovan je Kliški sandžak.¹⁵ Međutim, tek boravkom Ferhad-bega u Kliškom sandžaku (1566.-1573.) teritorij ovog sandžaka je znatno proširen i završeno je osvajanje Ravnih kotara.

¹⁰ Seid M. Traljić, "Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI i XVII stoljeću", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. XX, Zadar, 1973., 448. (dalje: S. M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*).

¹¹ B. Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, str. 193. i 194.

¹² S. M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*, 448.

¹³ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 140. i 197.

¹⁴ S. M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*, str. 449.

¹⁵ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 59.

Počeci mletačko-osmanskih sukoba u Dalmaciji u predvečerje Kiparskog rata

Podaci o dešavanjima na teritoriju Kliškog sandžaka i aktivnostima Ferhad-bega Sokolovića, nalaze se u izvornim dokumentima, najčešće u registima naredbi koje su mu upućivane s Visoke Porte, a koje se nalaze u zbirkama muhimme deftera iz ovog perioda.¹⁶ Od neosmanskih izvora, u ovom kontekstu korišteni su neki već objavljeni i prevedeni dokumenti iz Španskog državnog arhiva Simancas,¹⁷ kao i objavljeni izvori iz Državnog arhiva u Veneciji.¹⁸

Prve naredbe koje su Ferhad-begu upućivane s Porte ubrzo nakon njegovog postavljenja na funkciju sandžakbega Kliškog sandžaka, iz perioda su šezdesetih godina 16. stoljeća, a odnose se na naseljavanja i preseljavanja vlaških skupina iz dalmatinskog područja.¹⁹ Novoimenovanim kliškom sandžakbegu, i pored izvjesne ratne opasnosti, mletačke vlasti su ukazali uobičajenu počast darivanjem na sastanku u Nadinu tek u prvoj polovini 1568. godine.²⁰ Vrlo je moguće da je Ferhad-beg stigao u Kliški sandžak tek tada, budući da i mletački bailo Giacomo Soranzo u svojim izvještajima iz marta i jula 1567. godine javio da se susreo i s Mehmed-pašinim nećakom Ferhadom Sokolovićem u Istanbulu.²¹ Veliki

¹⁶ Muhimme defteri su veoma sadržajni jer su u njima sakupljeni nacrti fermama, berata i sličnih dopisa koji su čekali sultanovu dozvolu te onda bili slani na sve strane Osmanskog carstva, beglerbegovima, sandžakbegovima, kadijama, dizdarima itd. S obzirom na to da su se originalni dokumenti uglavnom gubili na mjestima na koja su poslani, njihovi prijepisi u muhimme defterima veoma su značajni za izučavanje uprave i zakona. U ovom poglavlju koristila sam podatke iz objavljenih zbirki muhimme deftera: 3 *Numaralı Mühimme Defteri*, 7 *Numaralı Mühimme Defteri* (975-6/1567-69), (dalje: 7 *Numaralı Mühimme Defteri*) i 12 *Numaralı Mühimme Defteri* (978-979/1570-72), (dalje: 12 *Numaralı Mühimme Defteri*) /Özet, Transkripsiyon ve Indeks/ II, Ankara, 1996. Osim toga, koristila sam i prijevode iz muhimme deftera, koje je sačinio Abdullah Polimac. Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBiH 139 i 139/II, *Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac.

¹⁷ Mirjana Polić - Bobić, *Među križom i polumjesecom: dubrovačke dojave Španskome dvoru o Turcima u XVI stoljeću*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000. (dalje: M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*).

¹⁸ Tayyip M. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, cilt I, sayı 2, Ankara, 1993., 119-221., str. 180-181. (dalje: T.M. Gökbilgin, *Belgeler*).

¹⁹ 7 *Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 1540, (16. zu-l-hidže 975/13.6.1568.). Ovo je najranija meni poznata instrukcija upućena Ferhad-begu Sokoloviću kao kliškom sandžakbegu.

²⁰ Bogumil Hrabak, "Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoljeću", u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, Zbornik 2, Benkovac, 1988., 107.-258. (dalje: B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*).

²¹ Walter Panciera, "Buliding a Boundary: the First Venetian-Ottoman Border in Dalmatia, 1573.-1576.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 45, Zagreb, 2013., 9.-38., str. 18. (W. Panciera, *Buliding a Boundary*).

vezir Osmanskog carstva, Mehmed-paša Sokolović, bio je protiv započinjanja Kiparskog rata, ali je na Dvoru postojala “neka druga stranka”, koja je imala veliki utjecaj na sultana Selima II te izdjestvovala napad na Kipar i započinjanje sukoba s Mletačkom republikom. Bila je to struja koja se opirala planovima velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, kome Kipar nije ni najmanje smetao, jer je imao veće ciljeve: konsolidacija sjeverne Afrike pod osmanskom vlašću i prodor na Pirinejski poluotok, srž protumuslimanske vlasti na Mediteranu.²² Također, kao jedan od mogućih razloga zbog kojih Mehmed-paša nije bio zainteresiran za pokretanje Kiparskog rata jeste i to što je smatrao da je od većeg značaja poslati mornaricu kao pomoć Moriscima u Španiji.²³

Prema Pečeviji, povod za započinjanje Kiparskog rata bilo je to što “i pored sklopljenog mira s mletačkim nevjernicima, lađe, ljudi, trgovci i hadžije koji su išli u Egipat nisu se mogli spasiti napada kiparskih odmetnika”.²⁴ Nakon izdate fetve šejhu-l-islama sultan Selim II odlučio je da sa velikom flotom krene u pohod na Kipar. Vojni pohod počeo je 15. maja 1570. godine. Serdarom pohoda proglašen je Lala Mustafa-paša²⁵ a zapovjednikom flote Ali-paša Muezzinzade.²⁶ Otok Kipar, isturen bastion Evropljana u istočnom bazenu Sredozemlja, Osmanlije su osvojile nakon dugotrajnih borbi, osvajanjem tvrđave Famagusta 1. augusta 1571. Papa Pio V, zaneseni borac protiv “nevjernika Turaka”, bio je spreman obrazovati Svetu ligu zapadnog kršćanstva protiv njih. U tu ligu je uspio privući Mletačku republiku i Kraljevinu Španiju, ali nijednu drugu veću evropsku državu. Francuska je tek malo prije toga obnovila ugovor o prijateljstvu i trgovini s Osmanskim carstvom a car

²² Grga Martić, *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974., str. 8. (dalje: G. Martić, *Lepantska bitka*).

²³ U. Dakić, *The Sokollu family*, str. 62.

²⁴ Pečevija, *Historija I*, str. 397.

²⁵ Lala Mustafa-paša Sokolović bio je jedan od najznačajnijih osmanskih vojskovođa i upravitelja bosanskog porijekla, poznat kao “osvajatelj Kipra i Gruzije”. Više o njemu u: Šerafettin Turan, “Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar”, *Bellefen*, cilt XXII, sayı 88, Ekim 1958., 551-593, str. 552. (dalje: Ş. Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar*); Gelibolulu Mustafa Ali, *Hâlâtü-l-Kahire mine-l-âdati-z-zâhire*, priredio Orhan şaik Gökyay, Ankara, 1984., 109.-110.; C. H. Fleischer, *Mustafa Ali*, str. 47. i 76.; Pečevija, *Historija I*, str. 361.-2.; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 112.

²⁶ Ali-paša, čiji je nadimak bio Müezzinzade, “sin mujezina”, bio je osmanski državnik, vojskovođa i napokon, nakon čuvenog Pijale-paše, postao je admiral osmanske flote na Mediteranu od 1569. do 1571. godine. Umro je 7. oktobra 1571. godine.

Maksimilijan nije htio prekršiti mirovni sporazum koji je nešto ranije s Osmanlijama obnovio u Edirnama 1567. godine.²⁷

Poslije temeljitih priprema obiju protivničkih mornarica, došlo je do pomorske bitke 7. oktobra 1571. godine u Patraskom zaljevu. Bitka je ime dobila po Lepantu, kako su Mlečani nazivali stari Naupaktos, jer se u Lepantu, koji se nalazio do samog izlaza iz Korinskog zaljeva, na njegovoj sjevernoj obali, okupljala osmanska mornarica prije same bitke. Osim toga, Mlečani su Korinski zaljev nazivali Lepantski zaljev (*Golfo di Lepanto*).²⁸ Flota pod zapovjedništvom Don Juana Austrijskog uspjela je poraziti osmansku flotu koja je prodrla u Jadran. Bitka se završila naizgled potpunim uništenjem osmanske flote. Međutim, nakon te pobjede liga se raspala a Osmanlije su mogle zadržati ranije stečene teritorije, zajedno sa Kiprom. Zahvaljujući osobnom zauzimanju velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, Osmanlije su u toku samo jedne godine uspjele izgraditi novu flotu.²⁹ Konačan ishod bitke bio je “25.000 poginulih Osmanlija, 8000 kršćana (...) zarobljeno oko 15.000 ljudi”. Među ranjenicima i zarobljenicima nalazio se španski književnik Miguel Cervantes, autor *Don Quiyota*.³⁰

Nakon tri godine, došlo je do separatnog mira između Osmanskog carstva i Mletačke republike. Mirovni ugovor potpisan je 7. marta 1573. Prema odredbama ovog mirovnog sporazuma, Mletačka republika je izgubila Kipar, priznala staru granicu prema Osmanskom carstvu u Dalmaciji i Albaniji i obavezala se platiti Osmanlijama 300.000 dukata. Lepantska bitka se često spominje u zapadnoj historiografiji, nekada kao veličanstveni čin a nekada samo kao “pucanj u prazno”.³¹ Nakon završetka Lepantske bitke, mletački konzul Barbaro posjetio je velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića kako bi ispitao njegovo raspoloženje. Mehmed-paša se držao mirno naglašavajući konzulu da je velika razlika između osmanskog i mletačkog gubitka. Čuvena je njegova tadašnja izreka: “Mi smo vama zauzećem Kipra odsjekli ruku, dok ste vi nama,

²⁷ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571*, vol. 4, “The Sixteenth Century from Julius III to Pius V”, Philadelphia, 1976., str. 923.

²⁸ G. Martić, *Lepantska bitka*, str. 9.

²⁹ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 90.

³⁰ G. Martić, *Lepantska bitka*, str. 10.

³¹ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 67.

uništivši mornaricu, samo obrijali bradu. Odsječena ruka neće više narasti, a obrijana brada će narasti još gušća.”³² Poslije Bitke kod Lepanta 1571., počela je jenjavati i ideja krstaških pohoda, jer su katolički vladari bili zauzeti sukobima sa svojim suparnicima s protestantskog sjevera. U isto vrijeme, Osmanlije pomiču front više na Istok, ka Perziji, daleko od Evrope i Sredozemlja. Do ponovne pojave krstaškog zamaha u Evropi doći će tek na prelazu stoljeća, što je rezultiralo tzv. Dugim ratom 1593.-1606. godine.³³

Ferhad-begove aktivnosti u Kiparskom ratu (1570.-1573.)

Upravo u ovom burnom periodu, kada je Kliški sandžak cijelim svojim teritorijem predstavljao jedan od najisturenijih i najnemirnijih pograničnih predjela Osmanskog carstva ka najsnažnijim neprijateljskim državama Habsburškoj monarhiji s jedne i Mletačkoj republici s druge strane, sandžakbeg Kliškog sandžaka bio je Ferhad-beg Sokolović. Prema dosadašnjim saznanjima, on je ovu odgovornu dužnost obavljao od 1566. do 1573. godine. U vrijeme priprema za ratovanje kao i samog trajanja Kiparskog rata 1570.-1573. godine, žestoki sukobi su zahvatili i kopneni dio Dalmacije. Tada su Ferhad-begove sposobnosti uspješnog vojskovođe i ratnika naročito došle do izražaja.

U vrijeme navedenih dešavanja, Dalmacija je već puna dva stoljeća bila pod nadzorom Mletačke republike. Ustaljeno je mišljenje da je Dalmacija i za Osmansko carstvo i za Mletačku republiku bila sporedno ratište tako da je vođenje ratnih operacija povjeravano lokalnim upravnicima.³⁴ Pored toga, postoji mišljenje da je strateški cilj Osmanlija u prvoj polovini 16. stoljeća bilo Podunavlje i Beč, a nikako region od Drave do Jadranskog mora.³⁵ Isto ne mora važiti i za drugu polovinu 16. stoljeća budući da izvorni pokazatelji iz ovog perioda ukazuju na to da je tada

³² M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 248.

³³ Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci: piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Barbat, Zagreb, 1997., str. 15. (dalje: C.W. Bracewell, *Senjski uskoci*).

³⁴ Ante Usmiani, “Sudbina zadarske galije predviđene za bitku kod Lepanta”, u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974., 105-117, str. 106. (dalje: A. Usmiani, *Sudbina zadarske galije*).

³⁵ Dino Mujadžević, “The Other Ottoman *Serhat* in Europe: Ottoman Territorial Expansion in Bosnia and Croatia in the first half of 16th Century”, *GAMER* 1/1, Ankara, 2012., 99.-111.

bila izražena želja za pristupom Jadranskom moru i njegovim lukama, što je naročito došlo do izraza upravo u vrijeme Ferhad-bega Sokolovića. Čak je i glasoviti Mustafa Ali, koji se kao *divan-katib* pridružio Ferhad-begu Sokoloviću u Kliškom sandžaku u ljeto 1570. godine, bio doista iznenađen stanjem na uvijek nemirnim, rubnim dijelovima Osmanke imperije. Kao spahija na pograničju gdje su borbe bile sastavni dio svakodnevice, pored sekretarskih poslova, ali je morao obavljati i vojnu dužnost. Budući da je bio više čovjek “pera”,³⁶ iznenađen je bio saznanjem da će biti uključen u ratna zbivanja kao aktivni učesnik.³⁷ Evlija Čelebi, koji je posjetio ovu regiju sredinom 17. stoljeća u vrijeme trajanja Kandijskog rata, Dalmaciju smatra “ključem za osmansku prevlast na Mediteranu i centrom svijeta”.³⁸

Podaci sadržanih u zbirkama muhimme deftera iz vremena trajanja Kiparskog rata ukazuju na to da su i prije pohoda na Kipar i zvaničnog početka rata, na graničnim područjima Osmanske države, posebno u rubnim krajevima Kliškog sandžaka, sukobi s Mlečanima bili konstantni.³⁹ Iz dokumenta od 9. februara 1569. godine, odnosno prijepisa pisma upućenog mletačkom duždu koje mu je poslano “u kesi od skupocjenog platna vezenog zlatnim i srebrnim nitima i u zlatnoj kutiji”, saznajemo da je kliški sandžakbeg, Ferhad-beg, izvijestio Portu o tome da Mlečani, suprotno važećem sporazumu, intenziviraju radove na fortifikacijskim zdanjima. Budući da su sa mletačke teritorije bili pojačani i upadi uskoka na osmanski teritorij, te vršeno zastrašivanje stanovništva, što je rezultiralo masovnim migracijama, Ferhad-begu je

³⁶ Hasan Kafija Prušćak razvrstava ljude na četiri staleža: “Prvi stalež određen je ‘za mač’ i sančinjavaju ga ‘vladari, carevi, veziri i ostali vojnici’. Drugi stalež su ljudi određeni ‘za pero’, a sačinjavaju ga ‘učenjaci, mudraci i ostali poštene i dobri ljudi prilježni molitvi’. Treći stalež su poljoprivrednici a sačinjavaju ga ‘raja i beraja’, a četvrti stalež su zanatlije i trgovci.” Hasan Kafija Prušćak, “Temelji mudrosti o uredjenju svijeta”, u: *Izabrani spisi*, preveo: Amir Ljubović, Sarajevo, 1983., str. 93.

³⁷ Andreas Tietze, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, II, (edition, translation, notes), Wien, 1979., str. 73., 199. (dalje: Tietze, *Counsel II*).

³⁸ Cemal Kafadar, “Evliya Çelebi in Dalmatia: An Ottoman Traveler's Encounters with the Arts of the Franks”, u: *Dalmatia and Mediterranean: portable archeology and the poetics of influence*, ed.by. Alina Payne, Brill, Leiden/Boston, 2014., 59.-78.

³⁹ U muhimme defteru br. 12 nalaze se informacije vezane za najznačajniji događaj za vrijeme vladavine sultana Šelima II, Kiparski rat, osvajanje Kipra. I u ovaj defter naredbe su upisivane tzv. *divani kirma* pismom, koje je karakteristično za zvanične spise 16. stoljeća. Upisivali su ih različiti pisari, tako da se dešava da se odmah pored nekih veoma lijepo napisanih instrukcija, nalaze i one koje je veoma teško dešifrirati i pročitati.

izdata precizna naredba da “raščisti s onima koji izazivaju nered i smutnju tako da to bude poruka svim ostalima”.⁴⁰

Očigledno je, da su se Mlečani u ovom periodu već bili počeli spremati za rat te da su u skladu s tim popravljali tvrđave i gradili nove, a za izviđačke i diverzantske akcije na osmanskoj teritoriji koristili uskoke. Međutim, prije ovog rata dalmatinski gradovi bili su relativno zapušteni od stane mletačkih vlasti. U vojnom pogledu, samo je Zadar nešto značio jer je imao takve zidine da se mogao nazvati tvrđavom. Urbano utvrđivanje Zadra započelo je 1567. godine po projektu Sforze tako da je početkom rata grad uz stare zidine dobio i nova utvrđenja.⁴¹

S druge strane, izvori pokazuju da i Osmanlije u ovom periodu “zatišja pred buru”, grade nova utvrđenja i popravljaju već postojeća. Poznato je da je Bosanski sandžak, a kasnije i Bosanski ejalet u cjelini kao najistureniji prema zapadu, predstavljao granični ejalet Osmanske države. Ipak, direktnu krajinu u Kliškom sandžaku činio je granični pojas koji je obuhvatao brojne tvrđave sa okolinom, čije su posade činili graničari. Do sredine 16. stoljeća, osmanska teritorija na području Dalmacije, Like i Krbave uglavnom je dobila svoj konačan oblik. U to doba već je bio formiran i lanac pograničnih tvrđava u Kliškom sandžaku, na granicama prema Habsburškoj monarhiji odnosno Mletačkoj republici. Uloga i zadatak pograničnih tvrđava bili su sasvim različiti od uloge i zadatka tvrđava u unutrašnjosti. One su morale obezbjeđivati granični pojas i time štiti Carstvo od eventualnih upada neprijatelja. U tom smislu one nisu bile vezane za otvorena gradska naselja, to su isključivo bili vojni garnizoni u kojima su boravile posade vojnika koji su za obavljanje svoje vojničke službe primali platu u novcu, za razliku od vojnika po tvrđavama u unutrašnjosti koji su tada uživali timare.⁴²

Najraniju osmansku graničnu liniju, organiziranu četrdesetih godina 16. stoljeća na teritoriji Kliškog sandžaka, sačinjavalo je nekoliko utvrđenih gradova u sjeverozapadnom dijelu sandžaka, na području Krbave: Ud-bina, Mazin, Ostrovica. Idući dalje graničnim područjem prema jugu na sljedeće granične utvrde nailazi se tek u zaleđu Biograda. Pretpostavlja

⁴⁰ 7 *Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 2768.

⁴¹ A. Usmiani, *Sudbina zadarske galije*, str. 109.

⁴² Fehim Dž. Spaho, “Vojna organizacija turske vlasti u Kliškom sandžaku u XVII stoljeću”, *Zbornik Cetinske krajine*, knjiga 4, Sinj, 1989., str. 73.-79., str. 73.

se da je već tada i u Obrovcu bila smještena granična posada jer se on spominje u osmanskoj vlasti još od 1528. godine. Još i tada je morao biti dobro čuvan prolaz dolinom rijeke Zrmanje od mora ka unutrašnjosti sandžaka. Prema tome, ovaj granični pojas sačinjavale su već spomenute tri tvrđave u Krbavi prema sjeverozapadu, zatim Obrovac, koji je čuvao zapadnu granicu i štitio prolaz morskom stranom ispod Velebita. Utvrde koje su čuvale jugozapadnu granicu Osmanskog carstva i eventualni prodor sa morske strane bile su: Nadin, Vrana, Kličevac, kao zaštita iz pravca Zadra, te Skradin, koji je štitio prolaz od Šibenika te Klis, koji je bio odbrambeni punkt iz pravca Splita.⁴³

Organizirana krajiška utvrđenja u Kliškom sandžaku, koja su brojala devet tvrđava, bila su dovoljna za relativno miran period sredinom 16. stoljeća. Međutim, u drugoj polovini 16. stoljeća dolazi do sve učestalijih novih sukoba između Osmanskog carstva i Mletačke republike, što je krajem 1570. godine kulminiralo Kiparskim ratom. Zbog toga, krajem sedamdesetih godina dolazi do povećanja broja utvrda na ovom području. Ojačavanju odbrambene linije uspostavljanjem novih graničnih tvrđava, doprinijelo je i to što je i druga strana, Mletačka republika, kako smo već vidjeli, u ovom periodu također popravljala tvrđave i ojačavala posade u svojim gradovima u blizini granice. Međutim, nije došlo do povećanja na južnim granicama Osmanskog carstva prema moru, nego onih u Lici i Krbavi. To je bilo potrebno zbog pojačanih aktivnosti onih uskoka koji su nalazili u službi Habsburške monarhije, a u Senju stvorili svoj centar za borbu protiv Osmanlija, te upadali duboko u osmanski teritorij čime su predstavljali opasnost za gradove i stanovništvo. Zbog svega toga, u osmanskom popisu iz 1574. godine, pored već navedenih utvrđenja na području Like i Krbave, javljaju se i: Gračac, Novi, Bilaj Barlet, Bilaj Blagaj, Boričevac i Bilaj Bunić.⁴⁴

Naročita pažnja posvećena je Obrovačkom zaljevu, budući da je u Obrovcu bilo smješteno manje osmansko brodogradilište. I ranije su Osmanlije morale voditi računa da zaštite one gradove i utvrđenja koja su bila u pograničnom dijelu Carstva. Grad Obrovac koji je imao važan strateški značaj nalazio se na putu kojim su često, idući u pljačku, išli

⁴³ F. Dž. Spaho, *Vojna organizacija*, str. 74.

⁴⁴ *Isto*, str. 75.

Senjani. Stoga je u martu 1530. godine, Murad-beg Tardić dobio zadatak da ovaj grad obezbijedi od napada. Murad-beg je tražio da mu iz njegovog rodnog Šibenika pošalju majstore za gradnju brodova. Međutim, oni mu nisu poslali tražene majstore, već su ga uputili da ih traži od Mlečana. Da li je dobio pomoć od njih, ne zna se, ali se zna da je već tada započeo sa gradnjom flote. U nastojanju da zaštiti grad od pljačkaša, zatražio je pomoć i od Dubrovčana. Početkom 1530. godine Vijeće umoljenih zaključilo je da će mu poslati sve što je potrebno za izgradnju galija. Postoje podaci da su Obrovčani koristili brodove ne samo za odbranu nego i za pljačku trgovačkih brodova. U junu 1530. godine, "porinute su tri fuste u more a četiri fuste i jedna galija bile su u izgradnji. Kapetan obrovačkih fusti tada bio je poznati aga azapa Obrovca, Ljubunčić, a organizator mornarice Murat-beg Tardić".⁴⁵

Na zahtjev Ferhad-bega, još 1568. godine, u Kliški sandžak upućen je dizdar travničke tvrđave, koji je po profesiji bio arhitekta, radi izgradnje tvrđave u Starom Obrovcu i brodogradilišta.⁴⁶ U maju mjesecu 1566. poslana je naredba sandžakbegu Kliškog sandžaka i nadzorniku mukata zaimu Mehmedu da, na osnovu pismenog izvještaja i molbe bosanskog sandžakbega, postave kapetana u Obrovcu. Za tu funkciju predložen je Ibrahim, sin Malkoča, koji je u Kliškom sandžaku već uživao zeamet od 23.000 akči. Bosanski sandžakbeg je predložio da mu se zeamet uveća za 5.000 akči te dodijeli funkcija kapetana.⁴⁷ Izgleda da su i mletačke vlasti ustupale kliškom sandžakbegu brodograditeljske majstore za rad, što je Senat oštro zabranio u junu 1569. godine, budući da su se osmanske snage iz Obrovca, počele koristiti svojim fustama kako bi pljačkali mletačke oblasti u sjevernoj Dalmaciji. Osmanski zvaničnici slične zahtjeve za slanje majstora upućivali su i Dubrovčanima.⁴⁸

U vrijeme trajanja Kiparskog rata, suprotno svom dotadašnjem stavu prema njima, Mletačka republika je sklopila savez i sa senjskim uskocima, koji su odmah krenuli u borbu protiv Osmanlija na kopnu i na moru.⁴⁹

⁴⁵ B. Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, str. 41. i 47.

⁴⁶ 7 *Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 1540, (16. zu-l-hidždže 975/ 13.6.1568.)

⁴⁷ Sarajevo, OIS, *Zbirka ANUBIH*, br. 75, str. 23 (*Ahkam defter*, prijevod A. Polimac.)

⁴⁸ Bogumil Hrabak, "Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću", *Benkovački kraj kroz vijekove*, Zbornik 2, Benkovac, 1988., 107.-258. (dalje: B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*).

⁴⁹ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 140.

Uskoci su budili snažne i kontradiktorne osjećaje kod svojih savremenika. Habsburški nadvojvode i car, uz pomoć pape, slavili su uskoke u njihovoj ulozi "bedema kršćanstva", pripisujući im u zaslugu očuvanje Evrope od napada Osmanlija, a mletački teolozi žigosali su ih kao pirate i odmetnike. Uskoci su se kao vojnička zajednica razvili na stjecištu granica triju imperija na jadranskoj obali i u njenom zaleđu, a Jadran 16. stoljeća bio je u očima Mletačke republike "mletačko more".⁵⁰ Kako smo već napomenuli, već početkom 16. stoljeća dalmatinsko zaleđe došlo je u posjed Osmanskog carstva. Nakon 1526. godine, pojas teritorija južno od Rijeke i sjeverno od Zrmanje, dio "ostatka ostataka Hrvatske", bio je pod vlašću Habsburške monarhije. Jezgru habsburškog sistema Vojne krajine za borbu protiv Osmanlija, sačinjavao je primorski pojas kao i njegovo zaleđe. Ovdje su, u raznim utvrđenim gradovima branjenim vojnim kapetanijama, Habsburgovci smjestili svoje vojne jedinice. Padom Klisa pod osmansku vlast 1537. godine, uskoci su preseljeni u Senj koji je kroz cijelo 16. stoljeće bio glavno utočište uskoka.⁵¹

Odatle, preko uskog zadarskog zaleđa, još su nemilosrdnije napadali osmanski teritorij, odnosno upadali u Bosanski i Kliški sandžak. Vijesti o njihovim upadima u taj kraj, o pljački, zarobljavanju i ubistvima ljudi veoma su česte. Osmanske vlasti su obično optuživale Mlečane zbog toga što nisu branili uskocima prolaz preko svojih teritorija. Zbog toga su više puta zahtijevale naknadu za podnesene žrtve. Mletački predstavnici trudili su se da onemoguće te uskočke upade, pa su uskoke hvatali, oduzimali im plijen i zarobljenike te ih puštali na slobodu, a robu vraćali njihovim vlasnicima.⁵² Jedan od najljucih senjskih kapetana u ovo vrijeme bio je i Herbert Auersberg, kojemu će Ferhad-beg kasnije, kao sandžakbeg Bosanskog sandžaka, nanijeti strahovit poraz i likvidirati ga u okršaju kod Budačkog 1575. godine. U periodu od 1572.-1574. godine, Senjani su uglavnom napadali mletačke brodove. Na dužnosti kapetana nalazio se i Hans Fernberger (1574.-1576.), rodnom iz južnog Tirola, ali je smijenjen zbog učešća u oružanim pljačkama sa senjskim uskocima.⁵³

⁵⁰ C. W. Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 4.; Tomislav Raukar, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 10., Zagreb, 1977., 208.-209.

⁵¹ C. W. Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 4.

⁵² S. M. Traljić, *Zadar*, str. 210.

⁵³ Anna Maria Gruenfelder, "Senj i njegovi kapetani - prilog povijesti austrijske uprave u Vojnoj krajini u 16. stoljeću", *Senjski zbornik*, br. 23, Senj, 1996., 141.-160., str. 154.

U ratnim prilikama Venecija je uzimala uskoke u svoju službu, ali u doba mira uskočki napadi su korišteni kao povod za osmanlijsko iznošenje prigovora Veneciji.⁵⁴ Činjenica da su u ovom ratu uskoci i Mlečani sarađivali, ukazuje na to da Mlečani na Jadranu nisu bili sposobni sami se mjeriti s Osmanlijama. Oni nisu bili toliko jaki da u isto vrijeme pošalju flotu kao sastavni dio opće kršćanske flote i sa svojim flotnim sastavom direktno brane Jadransko more od napada "lokalnih neretvanskih i novskih Turaka".⁵⁵ Kroz drugu polovicu 16. i na početku 17. stoljeća, Zadarsko zaleđe, kao i dolina Neretve, bila je pozornica na kojoj su uskoci izvodili svoje operacije i kojom su prolazili iz Senja u pljačku. Iako je u Obrovcu bilo nekoliko osmanskih lađica za odbranu od napadača, a širom Jadrana krstarile su mletačke galije koje su gonile i hvatale uskočke brodove, oni su ipak uspijevali u svojim pljačkaškim poduhvatima.⁵⁶

Zbog svih navedenih dešavanja i atmosfere koja je vladala na ovim područjima, Mehmed-paša svome sinu, Kasim-begu,⁵⁷ aktuelnom hercegovačkom sandžakbegu šalje poruke mira i tolerancije. Naređeno je "da se niko ne smije miješati u to kada *zimmije* idu sa ostrva Kipra u Veneciju pa se u povratku nađu u tim krajevima. Niko ne smije dirati raj u koja sa ostrva Kipra ide u Mletke pa se nađe u tim krajevima".⁵⁸ U sličnom tonu je i jedna druga naredba s Porte: "U ovom periodu se dešava da neki ništavni nevjernici prividno prelaze na islam, ali nedugo nakon toga napuštaju svoje porodice i imovinu te odlaze u neprijateljske zemlje. Tako ponovo postaju nevjernici, a ujedno dižu i podanike na ustanak. Naređeno je da se od takvih oduzme imovina, ali da im se

⁵⁴ C. W. Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 4.

⁵⁵ Vinko Foretić, "Korčula, Dubrovnik, Boka kotorska i Lepantska bitka", u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974. 165-183., str. 167.

⁵⁶ S. M. Traljić, *Zadar*, str. 211.

⁵⁷ Kasim Kurd-beg Sokolović, zajedno sa svojim ocem i bratom Hasanom učestvovao je i u pohodu na Siget 1566. godine. Od 1569. godine nalazio se na poziciji sandžakbega Hercegovačkog sandžaka. U to vrijeme, u Foči je izgradio saraj, a podigao je zadužbine u Pljevljima i Mostaru. (B. Zlutar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 113.) Sa svojim rodakom, Ferhad-begom Sokolovićem, učestvovao je u raznim vojnim akcijama u Kiparskom ratu, o čemu se govori u jednoj zbirci pisama iz 16. stoljeća. (İlaydin-Erzi, *XVI. asra âid bir münşeât mecmuası*, str. 238.) Umro je mlad, a Mehmed-pašu je veoma ražalostila smrt voljenog sina, te je u spomen na njega podigao karavan-saraj pokraj mosta na Trebišnjici. (R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 309.)

⁵⁸ İstanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 51; Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139/II, str. 70 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

ne diraju porodice.”⁵⁹ Povod za pisanje ove odredbe jeste nešto raniji Ferhad-begov izvještaj kojim objašnjava navedenu pojavu u svom sandžaku. On nije sam krenuo u “obračun” s navedenima, već je s Porte zatražio mišljenje, nakon čega je sultan zatražio fetvu šejhu-l-islama u skladu s kojom je i napisan ferman prema kojem je Ferhad-beg trebao postupiti.⁶⁰

Dešavanja u Kliškom sandžaku u 1570. godini

Sedamdesete godine 16. stoljeća predstavljaju onu fazu Ferhad-begovog života koja je obilježena konstantnim vojnim angažmanom. To je bilo i očekivano jer se Ferhad-beg tek morao dokazati i opravdati povjerenje koje mu je ukazano postavljenjem na ovu prvu značajniju funkciju. U historiografiji se javlja mišljenje da dalmatinsko zaleđe Osmanlije uopće nisu smatrale strateški bitnim ciljem te shodno tome nisu ni ulagali naročit napor u osvajanje brdovitog i neplodnog kraškog krajolika slabo naseljenog područja od Drave do Jadrana. Međutim, enormna prijepiska Porte s predstavnicima lokalnih vlasti Kliškog sandžaka u ovo vrijeme ukazuje na to da je na Porti sve pomno planirano i da je u te akcije ulagano dosta truda. Ferhad-beg je veoma ozbiljno shvatao koliko su strateški značajne vojne akcija koje je sprovodio – osvajanje novih teritorija značilo je pomicanje granica Carstva ka Zapadu, što bliže “Zlatnoj jabuci” Veneciji, Rimu ili Beču, a pristup obalama Jadranskog mora mogućnost za razvitak trgovine.

Novi veliki ratni sukob, Kiparski rat, u Dalmaciji je počeo i prije zvanične objave. Još u februaru 1570. godine, Ferhad-beg je sa svojim trupama upadao u mletačku teritoriju u pravcu Zadra i Nina, spalivši sela koja su im bila na putu i ostvarivši značajan plijen u stoci. Vojni logor osmanska vojska postavila je između Zemunika i Novigrada, a uskoro su zagospodarili kaštelima Venijer, Posedarje i Polešnik. Već 9. marta providur dalmatinske konjice javio je mletačkim vlastima o aktivnostima osmanskih trupa.⁶¹

⁵⁹ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 585; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 85 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁶⁰ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 86 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁶¹ B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 244. prema: G. Praga, *Storia di Dalmazia*, Padova 1954, 168.

S ciljem destabilizacije protivnika, kliški sandžakbeg Ferhad-beg Sokolović vršio je stalni pritisak i na Splitskane ometajući trgovinu i uznemiravajući šire gradsko područje. Već 4. aprila 1570. godine Osmanlije su svakodnevno napadale sa četama koje su brojale po nekoliko stotina vojnika. U početku su osmanskim napadima odoljevale tvrđave u Solinu i na Kamenu, koje su se nalazile u splitskom zaleđu.⁶² Koliko je kliškom sandžakbegu potrebna pomoć u ljudstvu u ovom periodu vidimo iz naredbe bosanskom sandžakbegu iz aprila 1570. godine. On je dobio zaduženje da polovinu timarnika i zaima iz Bosanskog sandžaka, zajedno sa alajbegom, pošalje kliškom sandžakbegu.⁶³ U naredbama iz aprila mjeseca iste godine ponovo se ističe potreba da se bosanski alajbeg sa oko 300 ljudi pridruži Ferhad-begovim snagama u Kliškom sandžaku kako bi se zajednički suprotstavili “din dušmanima”.⁶⁴ U vezi s istim pitanjem, krajem aprila 1570. godine, poslana su i naredbe sandžakbegu Dukađina,⁶⁵ kao i skopskom sandžakbegu⁶⁶ te skadarskom sandžakbegu, da sa svojim vojnicima čekaju spremni na granicama svojih sandžaka kako bi bez zakašnjenja mogli stići u pomoć u Klis.⁶⁷ U ovom periodu pristižu pojačanja pomoćnih trupa iz uobičajenih, susjednih sandžaka, ali i iz onih nešto udaljenijih. Ukoliko su svi vojnici čiji je dolazak zahtijevao Ferhad-beg u ovom periodu bili pristigli kao ispomoć u Klis, tvrdnje Gligora Stanojevića o mogućem broju osmanskih vojnika u Kliškom sandžaku od 8000-10.000 ljudi, odnosno dva puta više nego što je Venecija imala u ovom ratu u Dalmaciji, nisu pretjerane. Smatra se da Mlečani ni u pješadiji a pogotovo u konjici, nisu bili dorasli Osmanlijama. Po ocjeni samih Mlečana, osmanska konjica je bila “smjela i hrabra, ne boji se nikakva napada, usuđuje se na svaki pothvat”.⁶⁸

⁶² Vjekoslav Omašić, “Sudjelovanje Trogirana i Splitskana u Bitki kod Lepanta 1571. godine”, u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974., 131.-150., str. 132.

⁶³ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. c. 7.

⁶⁴ *9 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 220 i 221.

⁶⁵ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. c. 40.

⁶⁶ *Isto*, c. 42.

⁶⁷ *Isto*, c. 38. Interesantno je da u ovom slučaju, sam pisar dodavanjem oznake “Klis u Bosni” pravi distinkciju između dva geografski istoimena lokaliteta, jednog na zapadu, a drugog na istoku Osmanskog carstva.

⁶⁸ Gligor Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima*, Beograd, 1970., str. 79.

Osmanska vojska iz Klisa je napadala na Split a prilikom prodiranja do Zadra zauzet je Zemunik i opsjedan Novigrad. S druge strane, Mlečani su bezuspješno opsjedali Klis, Makarsku i Novi, a nakratko su bili zauzeli tvrđave Kamen i Solin te Skradin.⁶⁹

Na naselja zadarske okoline Ferhad-beg je počeo napad također početkom 1570. godine. Posebno je napadan Nin, koji je napušten i porušen, zauzet bez otpora. Zadar je već tada bio jako ugrožen, slabo utvrđen sa vrlo malo vojske. Zato je od 30. januara 1570. godine slao svoje izaslanike u Veneciju da mole za pomoć zbog napada Osmanlija.⁷⁰ Venecija to nije mogla dozvoliti zbog velikih prihoda koje je imala od solana pa se pobrinula za njegovu odbranu odvojivši još pet brodova da ga brane od osmanskih brodova koji su dolazili iz Obrovca.⁷¹ Naime, u to vrijeme, a i kasnije, veliki dio mletačkih brodova je bio smješten u zadarskoj luci, zbog čega je posada obrovačke tvrđave bila jako aktivna prve ratne godine. U aprilu su se dvanaest osmanskih barki i jedan brigantin iskrcali na Rabu. Međutim, oni koji su se predali pljački stradali su a ostali su naišli na uskoke i bili pohvatani. Mjesec dana kasnije Osmanlije su oduzeli nekoliko rapskih lađica. Obrovački brodovi su se i u narednom periodu često zalijetali na ostrva Pag, Rab i Krk.⁷²

Za osvajanje navedenih tvrđava Ferhad-begu je, osim topova i topovske municije, i barut bio nužno potreban. Neki osmanski dužnosnici slali su povremeno na Portu molbe u vezi s nabavkom baruta za artiljeriju. U *telhisu* Yemişçi Hasan-paše, upućenom sultanu Muratu III (1574.-1595.), ističe se da je svaka kampanja bez baruta osuđena na propast. Osmanlije su morali pripremiti zalihe baruta i godinu dana unaprijed, jer “u slučaju nestanka baruta, on ne bi mogao biti zamijenjen ničim drugim, pa čak ni novcem”.⁷³ Ferhad-beg je slao zahtjeve Porti da mu se dostavi barut, što saznajemo iz dvije naredbe upućene bosanskom sandžakbegu u martu 1570. godine sa instrukcijama da “prikupi

⁶⁹ S. M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*, str. 451.

⁷⁰ Grga Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji. Svezak IV. Od 1572 do 1590 godine*. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, vol. 47, Zagreb, 1964., 34.-35.

⁷¹ A. Usmiani, *Sudbina zadarske galije*, str. 106.

⁷² B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 246.

⁷³ Gabor Agoston, “Gunpowder for the Sultan’s Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Turcica XXV*, 1993, 75-96.

oko 200 kantara baruta iz tvrđave Banje Luka i drugih tvrđava u Bosanskom sandžaku te hitno pošalje Ferhad-begu”.⁷⁴

Početak aprila 1570. godine, neposredno nakon proglašavanja ratnog stanja, s Porte ponovo stižu brojne naredbe Ferhad-begu, ali i bosanskom sandžakbegu. Naime, Ferhad-beg je, zahvaljujući informacijama koje su prikupili njegovi obavještajci, javio da će “neprijatelj napasti tvrđave Novi i Udbina i da će njihove trupe uz napad vršiti pljačku i otimačinu. Zato su i poslate naredbe sandžakbegovima Klisa i Bosne da krenu zajednički u odbranu zemlje i suprotstave se četama bandita.”⁷⁵ Međutim, i u Ferhad-begovim redovima je bilo izdajnika, što saznajemo iz naredbe da uhapsi izvjesnog spahiju Mehmeda zbog toga što je pružao informacije neprijatelju.⁷⁶

Ferhad-beg je nastavio s akcijama u ljeto iste godine te je već 20. i 21. juna zauzeo Zemunik i Poličnik a 30. juna 1570. godine Nin. Generalni providur Zuanne da Lezze, u izvještaju za 1570. godinu, ovako obrazlaže napuštanje zadarske okolice: “Po mišljenju gospodina Sforze, nijedno od ovih naselja nije bilo potrebno braniti (...) sva ta naselja treba porušiti, jer se ne mogu braniti artiljerijom, nemaju vode, ne mogu smjestiti dovoljno ljudi za odbranu, ne može im se uputiti pomoć, pa onaj ko gospodari okolnim poljem gospodari i tim mjestima.” Ta mjesta o kojim govori su Nin, Zemunik, Poličnik i dr.⁷⁷ Prema Hrabaku, knez i kapetan Zadra i generalni providur Dalmacije izvijestili su dužda i Senat u Veneciji da su Zemunik i Poličnik pali zbog nevjerstva posade odnosno kaštelana u Zemuniku i nedovoljnih snaga u Poličniku.⁷⁸

Već u julu 1570. godine, Ferhad-beg je osvojio tvrđavu u Solinu. Tom prilikom pod vlast Osmanlija dospjele su i čuvane solinske mlinice.⁷⁹ Raniji veliki vezir, Rustem-paša i njegova supruga, sultanija Mihrimah,

⁷⁴ 9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570), Özet Ve Transkripsiyon, Yüksek Lisans Tezi, Orhan Paşazade, İstanbul, 2006, dok. br. 99 i 170. (28. ramazan 977/6. mart 1570), dalje: 9 Numaralı Mühimme Defteri.

⁷⁵ 17. zu-1-kade 977/ 24.4.1570., 12 Numaralı Mühimme Defteri, dok. br. c. 35.

⁷⁶ 9 Numaralı Mühimme Defteri, dok. br. 219.

⁷⁷ S. M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*, str. 451.

⁷⁸ B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 244.

⁷⁹ Vjekoslav Omašić, “Sudjelovanje Trogirana i Splićana u Bitki kod Lepanta 1571. godine”, u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974., 131.-150., str. 132.

kćerka sultana Sulejmana, bili su veoma zainteresirani za solinske mlinice. Zanimljivo je da se u nabranju Rustem-pašinih nekretnina i pokretnina posebno ističu mlinovi, kojih je desetak bilo i na solinskoj Rici. Međutim, iako su predstavljali glavninu privrede na ovom području, solinski mlinovi su bili samo to, desetak mlinova u broju od nešto manjem od 500 sličnih u Rustem-pašinom, pa potom vlasništvu njegove udovice, širom Carstva.⁸⁰

Iz osmanskih izvora vidi se da je Ferhad-beg, kao sandžakbeg Kliškog sandžaka, u svim ovim ratnim dešavanjima služio kao pouzdan oslonac Porti. Konkretno, Porta je dobila njegove izvještaje da je neprijateljska mornarica već ranije zimovala u zaljevima oko Zadra i Šibenika sa "700-800 čamaca". Stoga je planirano "da se dobavi dovoljna količina hrane i municije u Kliški sandžak i da se izliju dobri topovi za pojedine tvrđave, jer bi u slučaju da se to desi, odnosno da neprijatelj odluči opet tu da zimuje, dalja nabavka bila otežana".⁸¹ I ovaj dokument svjedoči da Ferhad-beg nije posjedovao topove većeg kalibra, a bez toga je bilo nemoguće osvojiti dobro utvrđene mletačke utvrde. Stoga se Ferhad-begu ponovo sugerira da nastavi s napadima na okolinu Splita i Šibenika.⁸²

Od gradova na zadarskom području, Veneciji je bilo naročito stalo do Novigrada jer ga je smatrala ključem odbrane Zadra. Uz to, Novi-grad je mogao da blokira osmanski Obrovac, a prisutan je bio i strah da bi Osmanlije "od velike količine drva koje se nalazilo u okolnim šumama napravili veliku flotu koja bi se smjestila u Novigradskom zaljevu."⁸³ Osmanlije su nastavili gradnju lađa u brodogradilištu Stari Obrovac, za što je uplaćena suma od 100 000 akči. Međutim, Ferhad-beg je insistirao na izgradnji još lađa za potrebe obezbjeđenja Kotara od napada uskoka s mora. Stoga su na toj izgradnji bili uposleni azapi i martolosi primorskih tvrđava u blizini.⁸⁴

Početak jula 1570. napad Osmanlija bio je upućen na širu okolinu Nina. Već prvih dana augusta oko 1000 osmanskih konjanika pošlo je prema Zadru. Budući da je Zadar bio glavni grad mletačke Dalmacije,

⁸⁰ Ivan Alduk, "Rustem-paša i Mihrimah", *Tusculum* 3, Solin, 2010., 63.-70.

⁸¹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139, 1/2, str. 61 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁸² Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139, 1/1, str. 81 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁸³ A.Usmiani, *Sudbina zadarske galije*, str. 109.

⁸⁴ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139, str. 16 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

Ferhad-beg je htio osvojiti ga po svaku cijenu i uvijek je bio glavna meta osmanskih napada. Polovinom jula 1570. godine osmanska vojska je logorovala nekoliko dana pod Novigradom. Međutim, kaštel nisu mogli osvojiti, iako su, prema Hrabaku, "raspolagali snagom od 10.000 ljudi, a očekivan je još jedan sandžakbeg sa 8000 konja".⁸⁵

U ljetnim mjesecima, naročito u augustu, manji sukobi između osmanske konjice i providurovih 70 konjanika bili su svakodnevni. Početkom septembra znalo se i u Veneciji da je Zadar na jednoj strani bio otvoren. Zato je upravljačima u tom gradu poručeno da radnom snagom, koju će osigurati mobilizacijom iz okolnih sela, i tu osjetljivu stranu osiguraju. U isto vrijeme, u Šibeniku je zabilježen jedan ispad vojnika iz tvrđave te je generalnom providuru dozvoljeno da ponudi neprijatelju razmjenu zarobljenika. Pošto su vidjeli da im ni napadi velikim vojnim snagama nisu omogućili da osvoje Novigrad, Osmanlije su sredinom oktobra riješili da kod Novigrada podignu svoje dvije tvrđave. Tu su vijest donijeli uskoci koje su Mlečani upotrebljavali i za obavještajnu službu.⁸⁶

Osim uskoka, u ovom vremenskom periodu, u izvornim dokumentima kao diverzanti, špijuni i aktivni učesnici u borbama, spominju se i pripadnici svećenstva. Prema Tomi Popoviću, Mlečani su u više navrata pokušavali spaliti osmansku flotu, brze i lahke brodove koji su ubrzano građeni u neretvanskoj luci i Novom. Kako protiv Neretve nisu mogli uputiti dovoljno jaku flotu da je osvoji ili bar uništi brodove koji su bili usidreni na njenom ušću, Mlečani su uložili poseban napor da je spale diverzantskim akcijama. Organizacija ovog pothvata bila je povjerena fra Tomi s Hvara "koji ima mnogo prijatelja u zaleđu koje treba da organizuje da pale fuste i brigantine u Neretvi i da im nanese drugu štetu".⁸⁷

Osim fra Tome s Hvara, koji se javlja i u ulozi diverzanta, kao španski špijun u nekim dokumentima iz vremena trajanja Kiparskog rata, 1572. i 1573. godine, spominje se stonski biskup.⁸⁸ Zapovjednik mletačke konjice Dalmaciji, Fabio da Canal, u svome pismu od 12. oktobra 1571. godine, hvali svećenstvo Splita, koje se rame uz rame borilo uz

⁸⁵ B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 245.

⁸⁶ *Isto*, str. 245.

⁸⁷ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 266.

⁸⁸ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 74.

plaćenike i lokalne dobrovoljce. Među njima se naročito isticao izvjesni sveštenik Marco de Caris, koji je služio kao strijelac u toku napada osmanske mornarice.⁸⁹ S druge strane, izvjesni Zuanne Spada iz Šibenika je često kontaktirao s Osmanlijama pa čak i služio s vremena na vrijeme kao njihov doušnik.⁹⁰

O strateškom značaju pojedinih utvrđenja na osmansko-mletačkoj granici svjedoče brojni pokazatelji u izvornoj građi. Osmanlije su u kratkom vremenu nakon osvajanja uspijevali dograditi i utvrditi sve zaposjednute srednjovjekovne tvrđave na toj teritoriji. U osmanskim katastarskim defterima Kliškog sandžaka, uz nazive svih značajnijih tvrđava stoje napomene “stara tvrđava”, “nova kula”, “nova tvrđava”.⁹¹ Za vrijeme trajanja Kiparskog rata, Ferhad-beg je zauzeo i tvrđavu Skradin.⁹²

U nekoliko osmanskih dokumenata iz ovog perioda, kliškom sandžakbegu naređuje se “da sruši tvrđavu Skradin jer je dotrajala, a sada prijeti opasnost od neprijatelja na sve strane.”⁹³ Vjerovatno mu je ova naredba poslata jer nije ispoštovao ranije naređenje da “spali tvrđave Obrovac i Skradin, koje su blizu obale, a nemaju stratešku važnost, te da se vojnici i ostale potrepštine koje se u tvrđavama nalaze podijele u druge tvrđave”.⁹⁴ Budući da se Ferhad-beg nalazio na licu mjesta, on je ipak najbolje mogao procijeniti šta treba u pojedinim situacijama činiti i skoro uvijek je imao jak razlog zbog kojeg ne bi postupio po naređenju. Iz izvještaja iz augusta 1570. godine vidimo da je Ferhad-beg na Portu poslao veoma detaljan izvještaj u vezi sa strateškim položajem Obrovca: “U tjesnacu Obrovca, na jednom neprohodnom mjestu, na samoj obali mora, podli nevjernik ima jednu kulu... Da bi se nevjernicima onemogućio izlazak na pučinu iz Obrovca kroz tjesnac, raniji beg je namjeravao u tom tjesnacu izgraditi jednu kulu. Ako se s naše strane sagradi jedna

⁸⁹ Klemen Pust, “The Popular Politics on the Mediterranean Periphery. Social Conflicts and Solidarity in the Venetian Towns of the Eastern Adriatic in the 16th Century”, (PDF version), <http://independent.academia.edu/KlemenPust>, pristupljeno: 31.1.2013.

⁹⁰ *Isto*.

⁹¹ F. Dž. Spaho, *Vojna organizacija*, str. 74.

⁹² S. M. Traljić, *Tursko-mletačke granice*, str. 451.

⁹³ Istanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 91; Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139/II, str. 68 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁹⁴ *12 Numaralı Muhimme Defteri*, dok. br. c. 43. kao i Istanbul, BOA, *MHM* 932, dok. br. 43. (čini se da je muhimme defter br. 932 kopija deftera br.12 ili obratno).

kula, onda će sigurno nevjernik morati da napusti tvrđavu.”⁹⁵ Nakon ovog Ferhad-begovog detaljnog izvještaja, uskoro je stigla naredba da se u “Obrovačkom tjesnacu” izgradi jedna kula čiji zidovi treba da budu široki pet aršina. Od Ferhad-bega se tražilo da pošalje predračun troškova.⁹⁶

U jednoj zapovijedi upućenoj bosanskom sandžakbegu “da pošalje 1500 radnika za izgradnju tvrđave u Kliškom sandžaku” nalazi se i sažetak izvještaja koji je ranije poslao kliški sandžakbeg Ferhad-beg. Iz njegovih riječi saznajemo u kakvoj situaciji se nalazilo stanovništvo u pograničnim krajevima: “Raja navedenog sandžaka je sasvim na granici i to u svim njegovim nahijama tako da je neprekidno na dužnosti obezbjeđenja i čuvanja svoga vilajeta.” Ferhad-beg iskazuje svoju želju da se stanovništvo njegovog sandžaka dodatno ne opterećuje fizičkim radom na izgradnji tvrđave te predlaže da se “za izgradnju tvrđave u mjestu Obrovac na proljeće iz Bosanskog sandžaka pošalje 1500 radnika pa je za to izdata časna naredba. Ujedno se s Porte naređuje da se izvrši i smjena spahija, odnosno da se u Kliški sandžak pošalju one spahije koje su proteklu zimu provele u Bosni”.⁹⁷ Ova naredba, poslata je Ferhad-begu sproljeća naredne godine, u aprilu 1571. godine, i iz nje saznajemo da su na Porti uvažili Ferhad-begove prijedloge da se za navedene aktivnosti iskoristi lijepo vrijeme nakon završetka zime. Već ranije smo vidjeli da je on bio svjestan strateškog značaja izgradnje još jedne tvrđave s druge strane Obrovačkog zaljeva, koja bi kontrolirala dešavanja u zaljevu. Budući da je rijeka Zrmanja plovna sve do samog Obrovca, tu je u ovom periodu bila smještena manja osmanska flota.

Informacije koje se nalaze u naredbama iz septembra iste godine pokazuju da je najaktivnija linija fronta u vrijeme trajanja Kiparskog rata bila, kako se moglo i očekivati, u sandžacima neposredno uz obalu Jadranskog mora, dakle predjela koji su spadali pod jurisdikciju kliškog i hercegovačkog sandžakbega. U skladu s tim vršena je reorganizacija i premještanje vojnih snaga. Sandžakbezi bosanskog, hercegovačkog, kliškog i ostalih geografski relativno bliskih sandžaka, veoma često su se

⁹⁵ Istanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 447; Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139, 1/2, str. 64 (*Muħimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁹⁶ *Isto*.

⁹⁷ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 627, (7. zu-1-kade 978/2.4.1571.).

međusobno pomagali u vojnim akcijama.⁹⁸ Iz jedne instrukcije s Porte upućene hercegovačkom sandžakbegu i kadiji Novog, saznajemo da su Novljani bili zarobili neke mletačke galije. Sa Porte se tražio detaljan izvještaj o tome “koliko u tim galijama ima topova, baruta, dvopeka, daske, pšenice kao i svega ostalog što je inače potrebno za opskrbu vojnika”.⁹⁹ Iz izvještaja hercegovačkog sandžakbega vidimo da je on “uprkos suši koja je vladala u ovom sandžaku, za obezbjeđenje ove tvrđave rasporedio nekoliko stotina ljudi, a još više ih čeka spremno u slučaju potrebe”.¹⁰⁰ Iz ovog perioda, nakon septembra 1570. godine, datira još jedna naredba sandžakbegu Hercegovine, čiji je prepis upućen kliškom sandžakbegu Ferhad-begu, uz napomenu “da uzme iz Beograda što mu je potrebno i iskuje topove kao što mu je naređeno”.¹⁰¹

S obzirom na to da je Ferhad-beg u ovom periodu osvojio brojne tvrđave u dalmatinskom zaleđu, sigurno je tada već posjedovao najmanje dva velika topa, jer je uspio srušiti čak i dio zida zadarske tvrđave. Međutim, s vremenom mu je bilo neophodno dostaviti đulad kao i barut, i to na osnovu promjera topovskih cijevi. Na koji način su tekle Ferhad-begove pripreme za osvajanje jedne tvrđave može se vidjeti na primjeru osvajanja tvrđave Lončarić. Analizirajući nekoliko dokumenata iz decembra 1570. godine, vidimo da je Ferhad-beg već ranije poslao pismo na Portu s prijedlogom da se navedena tvrđava osvoji jer je “blizu Klisa, na morskoj obali, i od nje cijelom tom kraju prijeti stalna opasnost”.¹⁰² Uz to, Ferhad-beg je zatražio i konkretnu pomoć u naoružanju, odnosno dostavu “hiljadu komada željeznih đuladi za dva topa koji su mu ranije poslati”.¹⁰³ I ovaj put, Ferhad-beg je bio taj koji je Porti pružao potrebne informacije te sugerirao koji se postupci trebaju sprovesti. Ovom prilikom, on je skrenuo pažnju na to da treba ispitati “u

⁹⁸ Ferhad-begov rođak, hercegovački sandžakbeg Kasim Kurd-beg Sokolović, sin velikog vezira Mehmed-paše, kao hercegovački sandžakbeg, spominje i u jednoj zbirci pisama iz XVI stoljeća, u kojoj su opisane njegove akcije na serhaddu, zarobljavanje neprijateljskih barki i nevjernika za vrijeme trajanja Kiparskog rata. İlaydin-Erzi, *XVI. asra âid bir münşeât mecmuasi*, str. 238.

⁹⁹ İstanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 1041; Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139/II, str. 46 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁰⁰ İstanbul, BOA, *MHM* 14, ne vidi se broj dokumenta. Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139/II, str. 53 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁰¹ Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139/II, str. 45 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁰² İstanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 1009.

¹⁰³ *Isto*.

kojim tvrđavama su smještene đulad koju je bivši bosanski sandžakbeg već ranije sakupio planirajući da zauzme tvrđavu Zagreb”.¹⁰⁴ Prema D. Mujadževiću, u jednom dokumentu od 18. januara 1552. godine, vidi se da su ti topovi bili spremljeni u utvrdi Gradiška, nakon što je Ulama-beg¹⁰⁵ “odustao od bombardiranja utvrde Zagreb”.¹⁰⁶ Isti pretpostavlja da je Ulama-beg prije 1551. godine ozbiljno pripremao veći pohod na područja pod habsburškim nadzorom sjeverno od Save.¹⁰⁷

S Porte je zatim upućena naredba sandžakbegu Smedereva da pošalje Ferhad-begu u Klis topovsku đulad odgovarajućeg promjera, “radi osvajanja tvrđave Lončarić”.¹⁰⁸ U jednoj kasnijoj naredbi stoji uputstvo prema kojem je “đulad odgovarajućeg promjera, koja bude pronađena u tvrđavama, potrebno poslati lađama u Gradišku”.¹⁰⁹ Smederevski sandžakbeg u ovom periodu bio Hasan-paša, sin Mehmed-paše Sokolovića.¹¹⁰ On je, pored ostalog, bio blizak Ferhad-begov rođak, kao i drugi Mehmed-pašin sin, Kasim Kurd-beg, hercegovački sandžakbeg. Možda i u toj činjenici treba tražiti dodatni razlog zbog kojeg je saradnja između navedena tri sandžakbega u ovih nekoliko godina tekla glatko, kako se vidi i iz izvornih dokumenata. Inače, i prema nekim drugim dokumentima može se zaključiti da su sandžakbezi ovih sandžaka veoma često direktno s Porte podsticani na međusobnu saradnju, razmjenu ljudstva, naoružanja kao i međusobno savjetovanje i dogovaranje u vezi s zajedničkim učešćem u nekim planiranim akcijama.¹¹¹

¹⁰⁴ Prije Ferhad-bega, funkciju bosanskog sandžakbega obavljao je njegov rođak Mehmed-beg, kasniji lala Mehmed-paša Sokolović. Pretpostavljam da su oni blisko saradivali jer su zbog udaljenosti od Istanbula često bili upućeni samo jedan na drugoga. Zbog toga je Ferhad-beg i mogao znati ovakvu jednu informaciju.

¹⁰⁵ Ulama-beg ili Ulama-paša, postavljen je na funkciju bosanskog sandžakbega nakon Gazi Husrev-bega 1541. godine. Na čelu bosanskih spahija učestvovao je u bici za osvojenje Budima u augustu 1541. godine. Nakon toga izvršio je još mnoga osvajanja po Slavoniji. Poginuo je najvjerojatnije 1553. godine, u sukobima u okolini tvrđave Lipova u današnjoj Rumuniji. Dino Mujadžević, “Bosanski i požeški sandžakbeg Ulama-beg”, *POF* 60, Sarajevo, 2011., 251-258, str. 257.

¹⁰⁶ Dino Mujadžević, “Osmanska osvajanja u Slavoniji 1552. u svjetlu osmanskih arhivskih izvora”, *Povijesni prilozi* 36, Zagreb, 2009, 89-108., str. 95. (dalje: D. Mujadžević, *Osmanska osvajanja u Slavoniji*).

¹⁰⁷ D. Mujadžević, *Osmanska osvajanja u Slavoniji*, str. 95.

¹⁰⁸ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 47 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁰⁹ *Isto*, str. 46; Istanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 1010.

¹¹⁰ Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683)*, Beograd, 1974., str. 263. (dalje: O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje*), B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 113.

¹¹¹ npr. *Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac, OIS, Zbirka ANUBIH, 139/II, str. 116. (29. muharrem 980/11. juni 1572.)

U jednom dokumentu s proljeća (april) 1571. godine, upućenom smederevskom sandžakbegu, naređuje mu se da dvije stotine kantara baruta iz Temišvara uputi u Hercegovinu, a stotinu pedeset kantara baruta, sedamsto đuladi te sitnu stoku Ferhad-begu u Klis.¹¹² Iz jednog izvora iz maja mjeseca iste godine vidimo da je smederevski sandžakbeg ispoštovao ranije naređenje s Porte i da je hercegovačkom sandžakbegu, Kasimu, prema dostavljenim promjerima njegovih topova, dosada poslao 2400 komada topovskih đuladi, a kliškom sandžakbegu 1000 komada. Također, iz Smederevskog sandžaka bilo je potrebno uputiti dvije stotine vojnika na čelu s čehajom Mehmedom iz Užica ka Novom.¹¹³

Iz ova dva primjera vidimo da je Ferhad-beg na Portu poslao molbu još u decembru 1570. godine. Međutim, izvještaj da je topovska municija dostavljena stigao je na Portu tek u proljeće, u maju 1571. godine. Iako je poznato da su zimi ratne aktivnosti bile zaustavljane, možemo samo pretpostaviti koliko željno je Ferhad-beg iščekivao pomoć u ljudstvu i u naoružanju, a pogotovo u prehrambenim proizvodima. Međutim, izgleda da je sama procedura dostavljanja potrepština u Kliški sandžak trajala dosta dugo. Naročito je u zimskom periodu bilo teško vršiti dostavu, jer je vrlo vjerovatno da je i u ovom periodu zima u Bosni bila dosta jaka, rijeke kojima su vršene dostave nisu bile plovne a ni životinje koje su korištene za vuču nisu mogle obavljati svoj posao. Period od 1565.-1596. godine zbog jako hladnih zima, između ostalog, poznat je i kao "malo ledeno doba".¹¹⁴

Vojne akcije u zadarskom zaleđu u 1571. godini

Prema različitim pokazateljima, vidi se da je Ferhad-beg i u toku 1571. godine nastavio sa konstantnim vojnim akcijama sa teritorija pod svojom upravom ka mletačkim posjedima u dalmatinskom zaleđu. U Dalmaciju je doveo veliki broj konjanika i pješaka te osvojio cijeli teritorij

¹¹² *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 283.

¹¹³ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 366. Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 92 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹¹⁴ Gabor Agoston, "Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary", u: A. C. S. Peacock ed. *The Frontiers of the Ottoman World. Proceedings of the British Academy*, no. 156. Oxford University Press, 2009., 57-79, str. 77. Posljedice malog ledenog doba bile su zamrzavanje rijeka, jezera i močvara do dubljine po kojima su se slobodno mogle kretati vojne jedinice. U ovoj regiji najduže i najhladnije zime su se tijekom 16. stoljeća dogodile od 1575. do 1583. godine.

oko svih dalmatinskih gradova. Čak je jurišao i na same gradske zidine. Velike teškoće Zadranima pričinjavala je i mletačka plaćenička vojska, koja je bila slabo plaćena pa se odavala pljački. I samo plemstvo bilo je lišeno prihoda koje je ubiralo sa teritorija koje su zauzeli Osmanlije te je bilo osiromašilo do te mjere da je bilo u teškoj situaciji od građana. Iz najbliže okoline Zadra, Osmanlije su najobičnijim čamcima prelazili na otoke, pljačkali i odvodili ljude u roblje, dok su iz Obrovca izlazili veći naoružani čamci prema Zadarskom kanalu, a posada u Novigradu bila je nesposobna da ih u tome spriječi. Mlečani su prema Dalmaciji vodili određenu strategiju i politiku, jer su ih rukovodili interesi pomorske velesile koja je imala svoje posjede i velike prihode na Levantu. Kontrola dalmatinskih gradova i otoka je bila nužna radi sigurnosti morskog puta. Pomoć Zadru bila je povremena i upućivana je ne zbog Zadra niti zbog Dalmacije, već zbog Venecije same iz straha da “Turci ne dođu bliže njenim vratima.”¹¹⁵

Iz izvještaja koje su u ovom periodu pred sami Lepantski boj na Portu slali kliški sandžakbeg Ferhad-beg i sandžakbeg Delvine, Bejazid-beg, saznajemo da “neprijateljska flota koja se sakuplja u zaljevu čeka špansku flotu da dođe, a kada dođe da onda zajedno napadnu osmansku flotu”.¹¹⁶ U 978/1571. godini Španija se pridružila Ligi u ovom pohodu sa 100 ratnih brodova.¹¹⁷ Prema izvještaju koji je iz Dubrovnika poslat na Portu, a koji govori o španskim i mletačkim aktivnostima, stoji da su “španske lađe stigle zajedno sa mletačkim, te da se uz njih okupilo još nekoliko stotina njihovih lađa”. Dubrovačkoj vlasteli je upućen zahtjev da redovno obavještava Portu o svemu što saznaju sa neprijateljske strane.¹¹⁸ Nakon svih tih obavijesti, Porta je uputila naredbe sandžakbezima Kliškog i Hercegovačkog sandžaka da “učvrste granice”.¹¹⁹

Kao i uvijek u sličnim prilikama, i za vrijeme Kiparskog rata Dubrovačka republika nastojala je ostati neutralna.¹²⁰ Prema dojavi španskog

¹¹⁵ A. Usmiani, *Sudbina zadarske galije*, str. 107.-108.

¹¹⁶ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 474.

¹¹⁷ Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III cilt, 2 kısım, TTK, Ankara, 1954., str. 12. (dalje: *Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/2*).

¹¹⁸ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 52 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹¹⁹ *Isto*.

¹²⁰ Vinko Foretić, “Korčula, Dubrovnik, Boka kotorska i Lepantska bitka”, u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974. 165-183., str. 165.

špijuna iz Dubrovnika iz 1571. godine, Osmanlije su tražile pomoć od Dubrovčana u vidu “30 gospara i 200 mornara koji poznaju svoj kraj i kojima bi oni dali galije”.¹²¹

Osmanska flota je vršila ratne operacije duž Jadrana i tokom zime 1570-71. godine, dok je dalmatinskom zaleđu “mali rat” trajao bez prekida. Venecija je ulagala znatne napore da na dugom frontu od Zadra do Kotora nešto napravi i gotovo panično slala dovoljna pojačanja u ljudstvu, hrani i municiji. Dotle je sasvim nesmetano osmanska flota krajem aprila 1571. godine prodrla na Jadran.¹²² U tom periodu pod vlast Osmanlija došli su i Bar i Ulcinj, a izvršen je i jedan napad na Korčulu. U februaru 1571. godine, Venecijanski senat pokazivao je posebnu brigu prema Novigradu i njegovom snabdijevanju. Mlečani su iz defanzive bili krenuli u ofanzivu te su 1571. godine zauzeli Skradin. Generalnom providuru skrenuta je pažnja da se pobrine o pojačanju konjice i sređivanju vojnih redova pa je pomišljao na najam hrvatskih konjanika.¹²³ Međutim, Filippo Pasqualigo, glavni providur Dalmacije, preporučio je da Signoria ne regrutira Hrvate u vojnu službu jer: “kad ih se otpusti, ne želeći da se vrate znoju motike, radije se okreću pljački, uglavnom sa uskocima”.¹²⁴

Iz izvještaja sandžakbega Kliškog sandžaka, Ferhad-begu iz aprila 1571. godine, saznajemo da “u Bilajskom polju podli neprijatelji vrše nered. Oni zabranjuju raji da tamo izgoni stoku na ispašu. A oni su sada istjerali u gore spomenuto Bilajsko polje, oko 20-30 grla ovaca i mnogo konja, a to uopšte nije ni čuvano niti zaštićeno”. Ferhad-beg je ovaj put zamolio da, pored martolosa i bešlija koje bude u ovom kraju moguće sakupiti, Porta naredi da se mobilizira još onoliko koliko bude potrebno i pošalje kao pojačanje.¹²⁵

Na osnovu dokumenata iz Venecijanskog i Vatikanskog arhiva, B. Hrabak tvrdi da su Osmanlije krajem ljeta 1571. godine, tačnije 4. septembra, obnovili pokušaj da osvoje Zadar, ali opet bez uspjeha. Početkom ljeta Mlečani su porušili utvrđenja u Novigradu i povukli se.¹²⁶

¹²¹ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 138.

¹²² A. Usmiani, *Sudbina zadarske galije*, str. 111.

¹²³ B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 246.

¹²⁴ C.W. Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 79.

¹²⁵ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 626; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 83 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹²⁶ B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 246.

Ovom prilikom, Ferhad-beg je topovima napao čak i zadarske zidine usljed čega su se neki zidovi urušili. Međutim, i pored toga, napad njegovih jedinica bio je odbijen.¹²⁷ Potom je 8. oktobra, dan nakon Bitke kod Lepanta, pred Zadar je došlo više od 1.000 osmanskih konjanika, što je najveća vojska koja je ikada opkolila ovaj grad.¹²⁸ Izvještaj Guzmána de Silve, španskog ambasadora u Dubrovniku, skraja 1571. godine, odslikava svakodnevicu u Dalmaciji u navedenom periodu: "Iz Zadra se doznaje da su onamo dovezene dvije turske galije i dvije fuste koje su zarobljene u napadu na otoke i paljenju naselja; ondje su okršaji s Turcima svakodnevni; Mlečani su odlučili stalno odgovarati na turske napade ili napadati Turke u Dalmaciji. Poslali su u Zadar i njegovu okolicu Sforzu Palavicina s osam do deset hiljada pješaka (...) U Mlecima je otkriven i prepoznat turski uhoda prerušen u hodočasnika."¹²⁹

Tokom Kiparskog rata Đorđo Filipino je iz Zemunika na teritoriju Poreča odveo 40 vlaških porodica. Navodno su u oktobru 1571. godine, "turski vlasii" u većem broju izrazili želju da dođu pod mletačku vlast. Generalni providur je još ranije izjavio spremnost da im dodijeli Nin za njihovo stanovanje i da im se u ninskom ataru dodijele parcele.¹³⁰ Izgleda da je vijest o napuštanju Novigrada u ljeto 1571. godine nije bila tačna i da su se Mlečani ponovo vratili u grad kad je minula prevelika opasnost.¹³¹

Bez artiljerije Osmanlije su bile nemoćne protiv zadarskih utvrđenja iako su na kopnu imali deseterostruko jaču vojsku. Naime, prema većini pokazatelja, na zadarskom području u augustu prve godine rata nalazilo se dvadesetak hiljada osmanskih vojnika koje su doveli sandžakbeg Klisa i sandžakbeg Skoplja te bosanski alajbeg.¹³² Prema kasnijim podacima iz putnog dnevnika J. Soranza, iz 1575. godine, saznajemo da se u zadarskoj tvrđavi tada nalazilo oko 800 vojnika: "Tvrđava Zadar još uvijek nije dovršena, vele da će biti veoma lijepa. Ide oko grada jednu

¹²⁷ Klemen Pust, *Vpliv vojaških spopadov med Beneško republiko in Osmanskim cesarstvom na migracije na območju zgornjega Jadrana v 16. stoletju*, neobjavljena doktorska disertacija, Kopar, 2009., str. 163.

¹²⁸ *Isto.*

¹²⁹ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, Leg. 1329, fl. 59.

¹³⁰ B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 246.

¹³¹ *Isto*, str. 247.

¹³² *Isto.*

milju i sva je ograđena zidom, sa 7 opkopa, a nova tvrđava ima pola milje opsegu. U Zadru je posada od 600 vojnika i 200 plaćenih konjanika, koji su što Arbanasi što Hrvati, stanovnika ima 8000 koji stanuju u 1800 kuća.”¹³³ Stoga je Ferhad-beg nastojao svim silama izliti topove u Kninu. S. M. Traljić, na osnovu Foscarinijevog izvještaja, tvrdi da on u tome nije uspio jer su se topovi, zagrijani od paljbe, na kiši oštetili. Bilo je “nemoguće u blizini Zadra lijevati topove jer nema u tom kraju kovine, nego je treba dovesti. Pokušaj lijevanja topova u Kninu od zvona ninske i drugih crkava nije uspio jer su se odmah raspali”.¹³⁴

Međutim, ta činjenica za Ferhad-bega nije predstavljala trajan problem budući da su uskoro u okolini Kamengrada otkriveni bogati rudnici željezne rude. To nisu bili novi rudokopi, već oni koji su nekada ranije, “u vrijeme nevjernika” već bili eksploatirani. Ferhad-beg je odmah krenuo sa ponovnom eksploatacijom rude iz navedenih rudnika a potom i izljevanjem topova i topovske đuladi, o čemu nalazimo podatke u osmanskim izvorima iz ovog perioda. U izvještaju poslatom na Portu prije oktobra 1571. godine, Ferhad-beg javlja o “rudniku željeza između tvrđava Ključ i Kamengrad, iz kojeg bi bilo potrebno vaditi rudu potrebnu za lijevanje topovskih đuladi, a za to je potrebno mobilizirati stanovnike najmanje dva sela iz okoline.”¹³⁵ I sljedeći dokument, poslat nešto kasnije, sličnog je sadržaja.¹³⁶ Nakon što je Ferhad-beg odlučio aktivirati novi-stari rudnik željezne rude, bilo je potrebno angažirati stručnjake za izljevanje topova i topovske đuladi. Oskudica kvalificirane radne snage u rudarstvu već je tada bila prijetna. Čini se da je Ferhad-beg imao potrebnu radnu snagu, tačnije za vađenje rude moglo je biti angažirano stanovništvo okolnih sela, međutim nije imao stručnjake koji bi izrađivali kvalitetne topove i đulad. Osmanlije su prakticirali da stručnu radnu snagu i potrebnu opremu prebacuju iz velikih rudarskih centara u rudnike u kojima se osjećala potreba za radnom snagom

¹³³ Petar Matković, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka: Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581. i Pavla Kontarina od g. 1580. godine”, *RadJAZU*, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički. Knj. 43, Zagreb, 1895., str. 16.

¹³⁴ S. M. Traljić, *Zadar*, str. 211.

¹³⁵ İstanbul, BOA, *MHM* 16, dok. br. 47. İbrahim H. Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II, Ankara, 1944., str. 46. (dalje: Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II); Bogumil Hrabak, “Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683-99”, *Istorijski zbornik*, god. I, br. 1, Institut za istoriju, Banjaluka, 1980., (dalje: B. Hrabak, *Privreda Banjaluke*).

¹³⁶ *Isto*, dok. br. 424.

i alatom. Prema Lj. Bakiću, u ovo vrijeme izdat je nalog naziru smederevskih mukata i eminu rudnika Bah¹³⁷ da odrede potrebne stručne radnike i alat za rudnik u Kamengradu.¹³⁸ Bah je bio rudnik željeza u nahiji Rudnik u Smederevskom sandžaku. Mukata ovog rudnika bila je zakupljena 997. hidžretske godine (1588.-1589.) sa šestogodišnjom zakupninom od 1.640.020 akči.¹³⁹ Nakon nekog vremena, u vezi s istim poslovima, u Bosnu će biti poslan i sultanski topolivac sa svojim ljudima, o čemu će biti riječi nešto kasnije.

Burna 1572. godina

U Ferhad-begovom izvještaju o dešavanjima na granici Kliškog sandžaka iz februara 1572. godine, on izvještava Portu da se “podli neprijatelj uveliko sprema da na rano proljeće započne svoja zlodjela sa kopna”. Pojašnjavajući koliko je teška situacija u kojoj se nalazi, on kaže da su se “nevjernici Hrvati udružili sa prokletim neprijateljima vjere, Mlečanima” pa na osnovu toga traži da mu se hitno pošalju pomoćne snage. U ovom dokumentu, koji ustvari predstavlja odgovor Porte na ranije Ferhad-begovo obraćanje za pomoć, ujedno se naređuje Ferhad-begu da “složno sa ostalim zapovjednicima i pobjedonosnom carskom vojskom izvrši obezbjeđenje tih krajeva, da budu do kraja budni i opreznici, i složno odbiju eventualnu opasnost.”¹⁴⁰ Također, na njegov zahtjev, poslani su i pojedinačne naredbe ostalim zapovjednicima na obezbjeđenju Kliškog sandžaka¹⁴¹ te naredbe sandžakbezima Bosne i Zvornika da dođu u Kliški sandžak i sa svojim spahijama i alajbezima stave na raspolaganje Ferhad-begu.¹⁴²

¹³⁷ Smatram da je Bakić pogriješio i da je rudnik koji on naziva Bač, ustvari rudnik Bah. Naime, prema S. Katiću, u ovom periodu, među desetinama novih rudnika u Smederevskom sandžaku, otvoreni su i Majdanpek, Kučajna i Bah. Srđan Katić, “Rudnik pod osmanskom vlašću u XV i XVI veku”, *Istorijski časopis, LV*, Beograd, 2007., 135-155, str. 146. (dalje: S. Katić, *Rudnik pod osmanskom vlašću*). Međutim, čak je i Uzunçarşılı ime navedenog rudnika čitao kao Bač. Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları, II*, str. 46.

¹³⁸ Ljubomir Bakić, “Rudarsko-proizvodni odnosi u Bosni i Hercegovini u tursko doba”, u: *Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgije Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Zenica, 1999., 247-282, str. 255.

¹³⁹ Nenad Filipović, “Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoleća”, *Balkanica, XX*, Beograd, 1989, 243-259, str. 258.

¹⁴⁰ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 16 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁴¹ *Isto*, str. 15.

¹⁴² *Isto*, str. 21.

Španski špijun iz Dubrovnika u pismu od 10. februara 1572. godine, između ostalog, dojavljuje: “U Turskoj je kuga. Zbog nedostatka ljudi sultan je poslao po 40.000 Tatara, i zapovijedio da cijela Rumunija dođe u Edirne.”¹⁴³ Potvrdu da je kuga uskoro stigla i u ove krajeve, u jesen 1573. godine, imamo i u sekundarnim izvorima.¹⁴⁴

U izvještaju španskog špijuna iz Dubrovnika, od 8. marta 1572. godine, opisuje se stanje poražene osmanske mornarice koja se vratila u Carigrad: “Uluz Alija je stigao u Carigrad s 27 jedara u lošem stanju i još 10 galija Mustafa-paše kojeg je sreo putem, ne bi li skupa davali dojam snage. Ahmed-paša je u Solunu s konjicom i čeka veliki broj Tatara; vjeruje se da će krenuti na Dalmaciju, ali ne u borbu za gradove nego samo u haranje.”¹⁴⁵ Iako su Osmanlije u ovo vrijeme bile privremeno obustavile čak i trgovinu s Dubrovnikom, s ciljem onemogućavanja špijuna da prenose informacije o pripremanjima za rat, vidimo da su mletački i španski špijuni još u martu 1572. godine saznali dobro čuvanu tajnu o tome na koju stranu će mnoštvo mobiliziranih Tatara krenuti. Spomenuti španski špijun ove podatke saznao je od povjerenika francuskog ambasadora u Dubrovniku. On tvrdi da “sultan sprema napade na Italiju, ali i da sprema kopnenu vojsku i mornaricu na Zadar (...) Dubrovčani su poslali izaslanika sultanu, opremaju tri galije i tvrde da su za borbu protiv uskoka”.¹⁴⁶

Prema jednom osmanskome izvoru iz aprila 1572. godine, Ferhad-begu se, na njegov zahtjev, šalje vojno pojačanje za obezbjeđenje krajeva oko Zadra, jer mu je i zarobljeni zapovjednik martolosa ove tvrđave “prenio informacije o namjerama podlih nevjernika”. U nastavku teksta, Ferhad-begu se šalje informacija da su sultanske naredbe tim povodom poslate sandžakbegovima Smedereva, Zvornika i Bosne, s instrukcijama da krenu sa po tri stotine svojih spahija na obezbjeđenje tih krajeva. Također, poslata je i naredba da “pripadnici džebelija Tatara iz Silistre odmah dođu u te krajeve sa svojimagama”. Ferhad-beg je bio zadužen

¹⁴³ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 140.

¹⁴⁴ U putnom dnevniku Frane Butrinšića i Ivana Divnićia *O putovanju iz Šibenika u Hlievno 1574. godine*, piše: “U mjestu Privoru, 4. marta, noćivahu u kući gdje su osmerica ljudi od kužne bolesti umrla (...) Nije samo ovaj kraj, već i sav skopaljski kraj od prošle jeseni zaražen kužnom bolešću.” P. Matković, *Putopis Soranco i Kontarini*, str. 7.

¹⁴⁵ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 140.

¹⁴⁶ *Isto*, str. 141.

da uloži sve snage za obezbjeđenje svih tvrđava Kliškog sandžaka i njegovih granica, te da pošalje “vrijedne uhode koje će stalno pribavljati nove informacije za obavještanje o namjerama podlih nevjernika”.¹⁴⁷

Zbog depopulacije u krajevima “oko tvrđava Šibenik i Trogir”¹⁴⁸ o čemu je izvještaj poslao njegova visost Ferhad-beg, kliški sandžakbeg, popisivaču Kliškog sandžaka 22. aprila 1572. godine, poslana je naredba prema kojoj je trebao popisati 150 ljudi iz klase raje. Ti pojedinci su potom dobili zaduženje da čuvaju te opustjele krajeve, za šta su bili oslobođeni od davanja poreza i ostalih rajinskih obaveza i zaduženja.¹⁴⁹

Iz naredbe veziru Husein-paši, također iz aprila 1572. godine, saznajemo da su sandžakbezi sandžaka koji se nalaze uz morsku obalu poslali izvještaje da “neprijatelj miruje, ali da se čuje da se vrše veliki pokreti na strani Venecije i Mesine, a ne zna se kuda će krenuti”. Zbog toga su poslani naredbe, između ostalog, i sandžakbegu Aladžahisara (Kruševca) “da krene na obezbjeđenje Novog, a bosanskom sandžakbegu da odredi tri stotine spahija sa njihovim alajbegom za obezbjeđenje Klisa”.¹⁵⁰

Iz sadržaja sljedeće naredbe iz sredine aprila 1572. godine, vidimo da su konačno poduzete mjere da se Ferhad-begu u Kliški sandžak pošalje i konkretna pomoć u ljudstvu: “Neprijatelj vrši pokret prema tom kraju pa je potrebno poduzeti sve u pogledu obezbjeđenja. Ranije je poslata naredba smederevskom begu da pošalje nekolicinu svojih spahija u Klis, a sad mu je opet izdata naredba da ih odmah pošalje.” Od Ferhad-bega se očekivalo da podnese detaljan izvještaj “o tome da li su i u kojem broju spahije stigle, te da poduzme sve potrebno da se navedeni krajevi zaštite”.¹⁵¹

Krajem juna 1572. godine, Senat je ukazivao generalnom kapetanu da opasnost naročito prijeti Novigradu i Šibeniku tražeći da se obezbijede straže od galija. Kliški sandžakbeg Ferhad-beg i bosanski sandžakbeg zajedno su bili stigli pred Nadin da tu sačekaju hercegovačkog i zborničkog sandžakbega, kako bi zajedno krenuli na Novigrad kojeg

¹⁴⁷ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 1079; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 80 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁴⁸ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 1164. U originalu piše Trogir, a ne Zadar.

¹⁴⁹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 79 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁵⁰ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 1194; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 76 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁵¹ *12 Numaralı Mühimme Defteri*, dok. br. 1181; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 78 (*Mühimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

su još uvijek držali Mlečani. Slično je bilo i sa odbranom Šibenika, kome je dosta pomogla dobro postavljena tvrđavica Vrpolje.¹⁵² Iz osmanskih izvora saznajemo da je tada bosanski sandžakbeg bio Mehmed-beg, hercegovački Hasan-beg, a zbornički Derviš-beg. Ferhad-begu je u junu 1572. godine ponovo poslana informacija da će vojska iz Bosanskog sandžaka biti upućena na obezbjeđenje Kliškog sandžaka.¹⁵³ Bosanskom sandžakbegu, Mehmed-begu, ponovo je naređeno "da krene na granicu u Klis i da se pridruži Ferhad-begu, s tim da polovina bosanskih spahija koji su prošle godine bili na obezbjeđenju Klisa ostanu čuvati Bosnu, a druga polovina da ide u Klis."¹⁵⁴

Navedena pomoć Ferhad-begu je vjerovatno uskoro stigla, budući da su i Novigrad, a zatim i tvrđavica Vrpolje, koja je nakon toga nazvana Sedd-i islam, dospjeli pod osmansku vlast. S obzirom na to da u ovom periodu u pomoć Ferhad-begu, osim vojnih snaga iz susjednih sandžaka pristižu i čuveni Tatari sa Krima, žestina akcija na teritoriji Kliškog sandžaka može se samo zamisliti. Prva obavijest s Porte i obećanje da će Tatari biti poslani kao ispomoć, upućena je Ferhad-begu još u aprilu 1572. godine. Međutim, konkretna naredba da s njima "opljačka i poplijeni zadarsku okolicu" stiže tek u junu iste godine.¹⁵⁵ Izgleda da je i sama naznaka o mogućem dolasku Tatara izazivala opću paniku u široj regiji. O tome izvještavaju i španski špijuni, mada nisu sasvim sigurni na koju stranu će Tatari krenuti. U dojavi iz Dubrovnika od 7. maja 1572. godine, španski špijun javlja da će "sultan mobilizirati 30-40 hiljada Tatara, ne zna se kamo će ih poslati, ali se zna da će proći kroz Vlašku (...) U Sofiji se sprema konak za rumunskog beglerbega za kojeg se ne zna gdje će krenuti odande (...) U Bosni, Hercegovini i Skadru je zapovijedeno da se ne kosi trava jer treba za ispašu turskoj konjici koja će izgleda proći onuda (...) Sultan je dao zapovijed da se ne kosi trava te je dao dovesti velike toware žita jer će, ako on osobno ne bude išao, onamo doći neko od njegovih zapovjednika. Turci dosta krstare po širem zaleđu Dalmacije: jedan beglerbeg ide na granicu sa Ugarskom, a veći broj Turaka dolazi nadgledati izradu streljiva u mjestu Knin poviše Šibenika".¹⁵⁶

¹⁵² B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, str. 247.

¹⁵³ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 122 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁵⁴ *Isto*, str. 123.

¹⁵⁵ *Isto*, str. 119.

¹⁵⁶ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 143, Leg. 1331, fl. 219.

U naredbi upućenoj kliškom sandžakbegu Ferhad-begu u junu mjesecu, šalju mu se precizne instrukcije da sa Tatarima iz Silistre opljačka “neke krajeve na granici Kliškog sandžaka kao ratni plijen”. Iz naredbe Ferhad-begu “da izvrši upad u pokrajinu Istriju koja je pod vlašću Mlečana” vidi se i strateški motiv za navedeni pohod - spomenute krajeve bilo je potrebno poplijeniti zbog toga “što će to za njih biti velika nedaća pošto im iz tih krajeva dolazi sve što je potrebno za prehranu”.¹⁵⁷ Budući da je u ovom periodu Ferhad-beg konstantno slao izvještaje da je zbog suše kao i kuge koja je harala došlo do oskudice u ljudstvu i nestašice hrane u Kliškom sandžaku, ovakav potez bio je donekle očekivan i neizbježan. Ovu taktiku pustošenja i pljačkanja Osmanlije su koristile veoma često jer su od toga imale najmanje dvije koristi; kao prvo, na taj način je bilo relativno lagahno bilo pribaviti hranu i ostale potrepštine za gladnu vojsku, dok je istovremeno neprijatelju nanošena kako materijalna šteta tako i demoralizanje vojnih snaga i lokalnog stanovništva.

*Uloga Ferhad-bega Sokolovića u vraćanju
tvrđave Novi iz mletačkih ruku u junu 1572. godine*

Kako se moglo zaključiti iz osmanskih izvora, osnovni Ferhad-begov zadatak u ovom periodu bio je da vrši pustošenje u dalmatinskom zaleđu, organizira pohode do Istre “pošto im iz tih krajeva dolazi sve što je potrebno za prehranu” te izvodi ostale diverzantske akcije u predjelima pod mletačkom upravom. Međutim, postoje pokazatelji da su ove Ferhad-begove akcije istovremeno trebale poslužiti za skretanje pažnje sa glavne akcije, a to je isplavljanje Kılıç Alija “na put”. U vezi sa spominjanim pokretima Kılıç Alija, još u maju 1572. godine iz Dubrovnika je poslan izvještaj španskog špijuna: “Što se tiče osmanske mornarice, veoma je teško saznati broj brodova koje grade jer ih grade posvuda, a ne na jednom mjestu. (...) Turčin od kojeg je to saznao tvrdi da će sam sultan doći na granicu s Dalmacijom, makar mu sandžakbegovi iz onih krajeva javili da nemaju mogućnost za opskrbu tolike vojske.”¹⁵⁸ Budući da jednoj naredbi poslanoj Ferhad-begu piše “po njegovom dolasku tamo”, pretpostavljam da se Kılıç Ali kretao ka Jadranskom moru, ovaj

¹⁵⁷ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 112 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁵⁸ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 143.

put vjerovatno ka Novom. Jer, Novi u sjevernom dijelu Boke kotorske i Neretva, kako se nazivao predio u blizini današnje Gabele i uopće u donjem toku Neretve, bili su jaka osmanska uporišta u ovom dijelu Jadrana. U njima su bila sjedišta regionalne osmanske flote.¹⁵⁹ S obzirom na ono što kažu osmanski izvori, može se zaključiti da se navedeni izvještaji odnose na period kada je zapovjednik mletačke flote Sebastiano Venier (1493.-1578.), privremeno bio zauzeo tvrđavu Novi.¹⁶⁰ Kliški sandžakbeg, Ferhad-beg i hercegovački sandžakbeg, Hasan-beg, bili su zaduženi da vrate navedenu tvrđavu pod osmansku vlast. Sadržaj naredbi s Porte ukazuje na to da su bile planirane dvije faze navedene akcije: prvo je hercegovački sandžakbeg trebao pomoći Ferhad-begu da “poplijeni Istriju”, a zatim Ferhad-beg pomoći njemu da “vrata Novi iz mletačkih ruku”. Na to ukazuje mnoštvo konkretnih izvještaja iz juna 1572. godine. Iz naredbe sandžakbegu Hercegovine Hasan-begu, vidimo da mu se sugeriralo: “da suzbije opasnost od mrskih nevjernika koji su se okupili oko tvrđave Novi i opsjedaju je...”¹⁶¹ Također, iz teksta jedne naredbe upućene veziru Husein-paši saznajemo da je “oko osamdeset lađa opkolilo tvrđavu Novi...”¹⁶²

Uz to, u ovo vrijeme, kako smo nešto ranije kazali, Ferhad-begu su slana i precizna uputstva u vezi s njegovim akcijama u dalmatinskom zaleđu: “Početkom mjeseca safera u petak godine 980. (juni 1572. godine) sa 250 lađa, isplovio je beglerbeg Alžira, moj carski kapetan Kılıç Alija i krenuo na put. Iako se u njega polažu sve nade da će on, uz Božiju pomoć, imati sreće da u svom pohodu ostvari pobjedu, ti ne smiješ biti bezbrižan već stalno budan i oprezan. Po njegovom dolasku tamo, ti moraš stalno motriti na stranu podlog nevjernika (...) Od tebe se čekuje da pomažeš muslimanskim žiteljima da pobijede, a da nevjernike, kojima je mjesto u paklu, natjeraš u bijeg i paniku nanoseći im poraze.”¹⁶³

¹⁵⁹ Vinko Foretić, “Korčula, Dubrovnik, Boka kotorska i Lepantska bitka”, u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974. 165-183., str. 167.

¹⁶⁰ Smatram da je u ovom slučaju riječ o Herceg Novom, iako je postojalo nekoliko nekoliko lokaliteta pod ovim nazivom koji se spominju u istom periodu: Novi (grad) u Dalmaciji, potom Novi na rijeci Uni, Novi na rijeci Savi i sl. U osmanskim izvorima ligatura (nvj) se nekada može čitati i kao Nova, te i to nekada predstavlja dodatni problem za precizniju identifikaciju.

¹⁶¹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 107 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁶² *Isto*, str. 109.

¹⁶³ *Isto*, str. 112.

Uz ovu naredbu, dodaje se i informacija da je zborničkom sandžakbegu “njegovoj visosti Dervišu izdata sultanska naredba da iz svih krajeva kroz koje bude prolazio do Klisa, sakupi vrijedne ljude, koji su dobro opremljeni i jaki, te da s njima zajedno tebi dođe (...) U navedene krajeve Istrije treba prvo poslati pouzdane uhode da ispituju stanje i prilike nevjernika spomenutog vilajeta.” Potreba da svi učesnici akcije dobro paze na svoje postupke u navedenim akcijama, vidi se iz upozorenja “dobro se čuvajte da ne učinite što bi okaljalo obraz sultanu”.¹⁶⁴

Dodatna uputstva u vezi s pojedinostima u sprovođenju navedene akcije, poslana su, opet, Ferhad-begu: “Sadašnji zbornički sandžakbeg, njegova visost Skender, postavljen je uz povećanje od 20.000 akči, za sandžakbega sandžaka Jankovina.¹⁶⁵ Ako ti uspiješ da odeš na zadatak koji ti je naređen, treba nekoga da ostaviš na obezbjeđenju Klisa (...) Treba gore spomenutog pozvati na taj zadatak, i njemu će se narediti da čuva navedeni sandžak. Isto tako, kada bude moguće preći u opšti napad, radi zadobijanja plijena, za to je najsposobniji hercegovački sandžakbeg, njegova visost Hasan.”¹⁶⁶

Sumiranjem informacija moglo se zaključiti da Ferhad-beg i Hasan-beg u ovom periodu djeluju zajedno u dvije akcije. Budući da je Skender-beg upućen na muhafezu – obezbjeđenje Kliškog sandžaka, može se zaključiti da je Ferhad-beg tad već bio odsutan iz svoga sandžaka, i vjerovatno već bio krenuo ka Novom. Jer, u jednoj instrukciji s Porte piše: “vrlo je važno da i Hasan, sadašnji sandžakbeg Hercegovine, pođe sa tobom radi oduzimanja Novog od nevjernika koji su ga zauzeli. U tom pogledu je i tebi poslato posebno naređenje da se sa gore spomenutim dogovoriš pa onako kako nađete za shodno, nastojte tako da ostvarite”.¹⁶⁷ Budući da je Ferhad-beg izvijestio da bi i bosanski sandžakbeg sa svojom vojskom trebao doći da pomogne u Kliški sandžak, istog dana poslana su naredbe: sandžakbegu Zbornika njegovoj visosti Dervišu,¹⁶⁸

¹⁶⁴ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 116 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁶⁵ Ne znam o kojem sandžaku je riječ, a možda je pogrešno pročitano. Nisam uspjela pronaći originalni dokument. Naziv najviše asocira na Yanova, što je naziv jednog sandžaka u Budimskom ejaletu.

¹⁶⁶ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 115 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac). Prema Tomi Popoviću, hercegovački sandžakbeg od aprila 1572. do aprila 1574. godine bio je Hasan-paša Prodović. T. Popović, “Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku”, *POF XVI-XVII/1966.-67.*, Sarajevo, 1970., 93-99, str. 98.

¹⁶⁷ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 116 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁶⁸ *Isto*, str. 105.

sandžakbegu Jankovine Skender-begu, sandžakbegu Hercegovine Hasan-begu,¹⁶⁹ kao i nešto ranije već spominjana naredba bosanskom sandžakbegu Mehmed-begu.¹⁷⁰

Skoro istovremeno, o zauzimanju tvrđave Novi izvještavaju i španjski špijuni: "Izvještaj o obavijestima dubrovačkog kapetana pristiglog u Mletke 13. juna 1572. godine: U Dubrovnik je stigla vijest da je general Venier zauzeo Novi te da je vrlo malo Turaka uspjelo pobjeći u utvrdu i odande gađati Mlečane. Kad su pripremili paljbu, došlo je do eksplozije u kojoj su poginuli zapovjednik i mnogi vojnici. Sandžakbeg, koji je krenuo u pomoć izgubio je 300 ljudi i pobjegao."¹⁷¹ Vjerovatno su mletački špijuni već bili saznali da je hercegovački sandžakbeg otišao u Kliški sandžak pomoći Ferhad-begu pa su to iskoristili da zauzmu Novi. Iz jednog uputstva Ferhad-begu, koje glasi: "Vrlo je važno da i Hasan sadašnji beg Hercegovine pođe sa tobom radi oduzimanja Novog od nevjernika koji su ga zauzeli", vidimo da su oni između ostalog bili zaduženi za vraćanje izgubljene tvrđave, i to vjerovatno da sa kopna pomognu Kilič Ali-paši. Navedena akcija bila je uspješna, a tvrđava Novi vraćena je u posjed Osmanlija. O tome nam govori i jedna špijunska dojava iz Dubrovnika: "Dojavljivač je nezadovoljan što Španci nisu zauzeli Novi nego su se povukli. Zauzećem Novog 'izvadili bi sebi trn iz oka'".¹⁷²

Dolazak Tatara u Dalmaciju i Ferhad-begovi pohodi do Istre u ljeto 1572. godine

Zbog Ferhad-begovog privremenog odsustva iz Kliškog sandžaka radi oslobađanja tvrđave Novi, učestali su bili napadi na osmanski teritorij u dalmatinskom zaleđu. U julu 1572. godine Mlečani su u Dalmaciji napali Klis i Skradin. U napadu na Skradin, pored plaćenika Talijana, učestvovali su i Šibenčani i uskoci. Grad je bio opljačkan, zapaljeno je predgrađe, ali tvrđavu nisu mogli osvojiti. Kada se pojavila osmanska konjica, mletačka pješadija bila je primorana da se povuče.¹⁷³ Iste godine, Osmanlije su napali Rogoznicu i na splavovima od kože prešli na otok

¹⁶⁹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 107 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁷⁰ *Isto*, str. 123.

¹⁷¹ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 145.

¹⁷² *Isto*, str. 146.

¹⁷³ F. Dujmović, Šibenčani i njihova galija, str. 127.

Koparu. Tom prilikom Rogozničari su “zarobili 30 Turaka, a mnoge pogubili. Njihove odsječene glave demonstrativno su nosili po Šibeniku”.¹⁷⁴

Učestali napadi Mlečana u ovom periodu najverovatnije su uslijedili nakon informacije da je Ferhad-beg privremeno odsutan iz svog sandžaka pa su nastojali iskoristiti tu situaciju. Međutim, isti nisu bili u stanju zadržati privremene osvojene predjele nakon što se Ferhad-beg vratio u svoj sandžak. Jer, Ferhad-beg je samo čekao još da mu pristigne pojačanje, tatarska konjica, kako bi pripremio glavni koordinirani napad na mletačku teritoriju planiran za mjesec august. Iz osmanskih izvora saznajemo da je još julu iste godine poslana naredba bosanskom sandžakbegu da “treba poplijeniti kako zadarski kotar, tako i sva sela u tom kraju. Treba da se svi vinogradi i bašče sasijeku i unište. Ranije je bilo naređeno i da se upišu i pošalju kliškom sandžakbegu Ferhadu svi vrijedni strijelci i ratnici, koji treba da se sastanu s begom prije isteka avgusta mjeseca. Da se ne bi o tome saznalo, ne treba da se sakupljaju blizu granice već negdje između kasaba Travnika i Visokog”.¹⁷⁵

Iz narednog dokumenta iz ovog perioda, upućenog Ferhad-begu, stječe se utisak da su na Porti već stekli povjerenje u Ferhad-bega kao i u njegove izvještaje te imali razumijevanja za njegovu procjenu stvarnog stanja na terenu. Naime, na Ferhad-begov zahtjev, narednim dokumentom je poništena jedna ranija naredba skopskom sandžakbegu da sa svojim spahijama ide iz Kliškog sandžaka na Kipar. Ferhad-beg je “izvijestio da su oni zauzeti službom na tamošnjoj granici (u Klisu), da se nalaze u danonoćnim borbama, izloženi su stalnim kišama, a konji su im slabi i iscrpljeni”. On predlaže da im se da odmor, a da se umjesto njih za službu na navedenoj granici odrede spahije Zvorničkog sandžaka, zajedno sa svojim sandžakbegom.¹⁷⁶ I iz kasnijih dokumenata, vidimo da je Ferhad-begov zahtjev usvojen. U instrukciji, koja je potom poslata Zvorničkom sandžakbegu, stoji naredba da on, “zajedno sa svojim alajbezima, zaimima i čeribašama, bude spreman pod oružjem pa da se javi gore imenovanom (Ferhad-begu), da ide protiv neprijatelja tamo gdje bude naređeno i da ostane na dužnosti”.¹⁷⁷ U sljedećoj naredbi stoji:

¹⁷⁴ F. Dujmović, Šibenčani i njihova galija, str. 123-125.

¹⁷⁵ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 81 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁷⁶ *Isto*, str. 41.

¹⁷⁷ *Isto*, str. 42.

“Kada dođe ova carska naredba, budući da je sandžak Skoplje daleko, dozvoljava se tamošnjim spahijama da odu. Ali, sve dotle dok zbornički sandžakbeg ne stigne, ne dopustiti skopskim spahijama da odu.”¹⁷⁸

Međutim, usljed priliva velikog broja vojnika u navedeni kraj, Ferhad-beg se susreo sa brojnim poteškoćama, u prvom redu logističke prirode. Stoga on traži da mu se pošalju dodatne količine hrane, municije i ostalih potrepština, jer Kliški sandžak je dosta siromašan, a u navedenom periodu je dodatno bio pogođen sušom i kugom. Uvjeti na ovom rijetko naseljenom, uglavnom krško-planinskom području, na kojem su proizvodne mogućnosti bile ispod egzistencijalnog minimuma, bili su veoma nepovoljni. I dodatno, nesigurne prilike na serhatu, gdje su se odvijala učestala ratna zbivanja i pljačkaške provale jedinica s neprijateljskog teritorija koje su palile usjeve, pridonijele su slaboj isplativosti agrarne proizvodnje.¹⁷⁹

U jednoj naredbi iz sredine jula 1572. godine, poslanoj svim kadijama Bosanskog sandžaka, stoji: “Aktuelni sandžakbeg Klisa, Ferhad-beg, poslao je izvještaj da je vojnicima na granici u Klisu prijeko potrebna opskrba u hrani. Ima nekoliko godina kako su pogođeni sušom, od pšenice i ječma ništa im nije ostalo (...) te se naređuje kadijama Bosanskog sandžaka da se pošalje u Klis hiljadu tovara ljetine (žita) kako bi se tamošnjim vojnicima olakšao život.”¹⁸⁰ Uskoro je Ferhad-begu poslata informacija: “Ti si izvijestio da je tamošnja carska vojska u neprilici s hranom. Na osnovu toga je natovareno dovoljno hrane i pšenice na dvanaest lađa, na raspoložive lađe koje se nalaze u Beogradu. Mojom carskom naredbom je naređeno da, kada bude pogodno vrijeme, idu ravno u Gradišku.”¹⁸¹ Nekoliko dana poslije, poslana je i instrukcija zborničkom sandžakbegu “da pošalje mubašira da prikuplja hranu za pobjedonosnu vojsku koja se nalazi na obezbjeđenju Kliškog sandžaka. Po jedan prijepis naredbe poslat je i sandžakbegu Bosne i sandžakbegu Požege.”¹⁸² Nakon toga, Ferhad-begu je javljeno da se od njega očekuje povratna informacija iz Kliškog sandžaka u vezi s nabavkom hrane za vojsku.¹⁸³

¹⁷⁸ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 60 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁷⁹ K. Jurin Starčević, *Krajiške elite*, str. 246.

¹⁸⁰ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 71 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁸¹ *Isto*, str. 49.

¹⁸² *Isto*, str. 63.

¹⁸³ *Isto*.

Međutim, iz Ferhad-begovog odgovora koji je uslijedio, vidi se da hrana nije stigla, niti da će uskoro stići.¹⁸⁴

Uz hranu su očekivane i pošiljke s municijom kao i ostalim vojnim potrepštinama. U drugoj polovini 16. stoljeća, veliki dio osmanske vojske u evropskom dijelu Osmanskog carstva, snabdijevan je municijom proizvedenom u Smederevskom sandžaku. Od olova proizvedenog u rudnicima Rudnik i Kučajna pravljena je puščana municija i kugle za malokalibarske topove *darbzene*, a proces livanja obavljan je u samim rudnicima, ali i u beogradskoj tvrđavi.¹⁸⁵ Stoga se, na prijedlog Ferhad-bega, sandžakbegu Smedereva naređuje da “za topove koji se nalaze na obezbjeđenju Klisa, pošalje pet stotina komada đuladi te odgovarajuću količinu baruta i fitilja. To je potrebno iz Beograda lađama dopremiti do Gradiške”.¹⁸⁶

U međuvremenu, počele su stizati dodatne naredbe zapovjednicima susjednih sandžaka da, u vezi s tim, priteknu u pomoć kliškom sandžakbegu Ferhad-begu. Iz naredbe “beglerbegu Budima i kadijama sandžaka Požege”, koja je poslana sa Porte u istovremeno sa gore navedenim naredbama, vidimo da su i oni, između ostalog, bili dužni i da iz krajeva oko Požege osiguraju hranu za potrebe carske vojske koja će vršiti obezbjeđenje osmanskih granica u Kliškom sandžaku i zimovati tamo te da je pošalju u Banju Luku.¹⁸⁷ I aktuelnom bosanskom sandžakbegu bila je poslata naredba sličnog sadržaja sa instrukcijama da hranu od Banje Luke proslijedi direktno Kliškom sandžakbegu.¹⁸⁸ Iz cjelokupne korespondencije može se zaključiti da je navedenu pošiljku očekivao dug put, najvjerojatnije prvo lađama rijekom Savom od Beograda do Gradiške. Bosanski sandžakbeg je bio nadležan da se pobrine da pošiljka od Gradiške do Banje Luke bude proslijeđena kolima u Klis. U naredbi upućenoj sandžakbegu Zvornika, vidimo da je bilo potrebno voditi računa o tome da mubaširi koji budu sakupljali hranu “nipošto ne smiju uzimati od sirotinje, a bogate uzimati u zaštitu”. Po jedan prijepis iste naredbe bio je upućen i bosanskom sandžakbegu kao i sandžakbegu Požege.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 49 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁸⁵ S. Katić, *Rudnik pod osmanskom vlašću*, str. 146.

¹⁸⁶ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 72 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁸⁷ *Isto*, str. 43.

¹⁸⁸ *Isto*, str. 44.

¹⁸⁹ *Isto*, str. 63.

Međutim, i pored nestašice hrane, iz ovih dokumenata saznajemo još i to da su pojedni višerangirani osmanski činovnici te neki osmanski podanici nemuslimani iz susjednog Hercegovačkog sandžaka, sarađivali sa neprijateljem prodajući im ljetinu i meso, što se oštro sankcioniralo.¹⁹⁰ U ovo vrijeme dizdar tvrđave Lončarić, Ismail, neprijatelju je bio prodao nekoliko tovara (žita?) pa je stoga kliškom sandžakbegu (Ali-beg?) i skradinskom kadiji bilo naređeno da protiv njega sprovedu istragu.¹⁹¹ Nije poznato šta je navedena istraga pokazala. Neki Ismail se i 1585. godine spominje kao dizdar u Lončariću, i pretpostavlja se da od njega vode porijeklo Smailagići, među kojima i Jusuf-aga dizdar Lončarića iz 1647. godine.¹⁹²

Iz navedenih dokumenata vidimo da situacija u Kliškom sandžaku u ovom periodu nije bila povoljna. I vojnicima i civilima nedostajale su osnovne živežne namirnice, ali i vojne potrepštine. Uz to, iz narednih izvora, vidjet ćemo da ni vojnim trupama plaće nisu stizale redovno iz Istanbula. Naravno, Ferhad-beg je odmah poduzeo potrebne mjere s ciljem poboljšanja njihovog stanja. Na Portu je poslao izvještaj sljedećeg sadržaja: "Neferima koji su raspodijeljeni na obezbjeđenje granica Klisa već dvije pune godine (!) ne stiže plaća. Zbog suše i nerodice oni su u veoma teškoj situaciji."¹⁹³ Potom izvještava da je zbog toga samoinicijativno "od sakupljača filurije s onu stranu rijeke Krke uzeo prikupljeni iznos i razdijelio neferima". Ubrzo nakon toga Ferhad-begu je stigao hukum s Porte kojim se taj njegov čin odobrava.¹⁹⁴ Možda je ova praksa i počela upravo navedenim postupkom Ferhad-bega Sokolovića. Prema K. Jurin-Starčević, državna vlast se nekada odricala vlastitog prihoda kako bi povoljno riješila tešku materijalnu situaciju timarnika. S tim u vezi, u nekim slučajevima odrekla se poreza (*filurije*) od stočarski orijentiranog stanovništva u korist spahija. Autorica to zaključuje iz izvora u kojima je vidljivo da se filurija mnogo sela jadranskog zaleđa, pogotovo onih smještenih istočno od Krke, od treće četvrtine 16. stoljeća uključuje u

¹⁹⁰ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 52 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac); Istanbul, BOA, *MHM* 14, dok. br. 854.

¹⁹¹ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 591.

¹⁹² Krešimir Kužić, "Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine", *Zbornik Odsjeka povijesnih društvenih znanosti HAZU u Zadru*, 23(2005.), 187-214, str. 196. i 199.

¹⁹³ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 70 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁹⁴ *Isto*.

timare spahija. Takve pojave koje odstupaju od “klasičnog” timarsko-spahijskog sistema, bile su moguće samo na pograničnom području s vrlo ograničenim i niskim ekonomskim mogućnostima, kao što je bilo jadransko zaleđe (Kliški sandžak).¹⁹⁵ Iz jednog izvora iz ovog perioda vidi da je stavka za prethodnu, 1571. godinu, na ime vlaških pristojbi u Klisu, ostala prazna.¹⁹⁶

Iz naredbi koje su uslijedile u vezi s planovima Porte i Ferhad-begovim akcijama u predstojećem ljetnom periodu, može se zaključiti da se odustalo od prvobitnog plana da i hercegovački sandžakbeg Hasan-beg krene s Ferhad-begom u navedenu akciju. U instrukciji s Porte rečeno mu je da je “preče da čuva tvrđavu Novi”, vjerovatno zbog toga da je ne bi Mlečani pokušali ponovo zauzeti. Uz to, izgleda da je među Hasan-begovim ljudima bilo onih koji su radili kao mletački špijuni ili su bili neoprezni. U osmanskim izvorima vidimo da su “neki njegovi ljudi dozvolili da procuri tajna informacija o tome na koju stranu će njegova visost Ferhad-beg ići po ratni plijen”.¹⁹⁷

Tek 13. augusta 1572. kliškom sandžakbegu Ferhad-begu je izdato konačno i precizno naređenje da “oprezno krene na neprijatelja, ali prije toga da provjeri sve vezano za njihove radnje i namjere. Nakon što se uvjeri u to da nemaju konjanika, uzdajući se u Allahovu pomoć, treba odmah uputiti pobjedonosnu vojsku da krene na *navedeni kraj*, nanesse što više štete neprijatelju i uzme ratni plijen”. Ponovo se Ferhad-beg upozorava da ne ostavlja sandžak napušten, nego da odredi nekoga da ga obezbjeđuje. Naređuje mu se “da se dobro pripreme kako se osmanskoj vojsci ne bi dogodila šteta”. Također, Ferhad-begu se šalje striktno upozorenje da on i njegove snage budu oprezni i “ne učine ništa ono čime bi, ne daj Bože, ukaljali čast sultana”.¹⁹⁸

Od Ferhad-bega se, i u nastavku borbi u dalmatinskom zaleđu, očekivalo da bude veoma aktivan. Između ostalog, u ovom periodu s Porte

¹⁹⁵ K. Jurin-Starčević, *Krajiške elite*, str. 248.

¹⁹⁶ Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu*, str. 633. preuzeto sa: https://www.academia.edu/2513892/XVI._Yüzyilin_Ikinci_Yarisinda_Osmanli_Imparatorlugunda_Yasayan_Gayrimuslimlerin_Nufusu, pristupljeno: 19.11.2013.

¹⁹⁷ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 77 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac). Hasan-beg se u to vrijeme dopisivao s Pavlom Bridovićem iz Dubrovnika, za kojeg se pretpostavlja da je radio kao dvostruki agent. Vidi: *Krajišnička pisma*, 119.-132.

¹⁹⁸ *Isto*, str. 63.

su mu slate instrukcije sljedećeg sadržaja: "(...)Ti ćeš biti u pripravnosti sa svim alajbezima, zaimima, čeribašama, timarlijama i svim ostalim koji su im se kao askeri pridružili, a koji pripadaju tvom sandžaku. Moja carska mornarica će doći u te krajeve da tamo vrši nadzor (...). Gdje god se pruži prilika, ti na najpodesniji način suzbij i odbij opasnost od neprijatelja. Kad god ti se ukaže mogućnost, poplijeni sve tvrđave, njihova skloništa, sve krajeve i pokrajine kao i njihove podanike (...). Kada se sastane ona moja mornarica koja je tamo i bila, s ovom koja dolazi, u tom času ćeš i ti jurnuti s kopna (...). Po primitku ove časne naredbe ti ćeš se pripremiti da neprijatelja dočekaš s oružjem, zajedno sa svim alajbezima tvoga sandžaka, zaimima timarlijama, čeribašama i svim ostalim koji su krenuli zajedno sa pobjedonosnom vojskom. Ti ćeš motriti na krajeve oko sebe i kada se susretnu mornarice, ti ne čekaj nego jurni s kopna."¹⁹⁹

O samom toku i posljedicama navedenih Ferhad-begovih akcija u korištenim osmanskim izvorima nema više detalja. Čini se da je navedena akcija prolongirana jer Ferhad-begu nije bilo pristiglo pojačanje iz Smederevskog i nekih drugih sandžaka. Spahijama koji se nisu odazvali nije prijetilo samo oduzimanje timara i zeameta, nego i kazna.²⁰⁰ Možda se privremeno bilo odustalo od akcije u dalmatinskom zaleđu zbog kritične situacije u vezi s tvrđavom Novi.²⁰¹ Iako veliki iznos pendžika koji je prikupio zaim Ibrahim, ukazuje na veliki broj zarobljenika u Kliškom sandžaku: "povjerenik za pristojbe zaim Ibrahim, jedan od zaima Bosanskog sandžaka, II. safera 980/23. juna 1572. godine, predao je državnoj blagajni 18.000 akči prihoda od pristojbi pendžika zarobljenika u Kliškom sandžaku".²⁰² Raniji sandžakbeg Kliškog sandžaka, odbijao je predati "pencik akçesi" (pristojba na pendžik), pendžik-eminu Kliškog sandžaka, Ibrahimu, što se vidi iz ahkam deftera iz 1566.(?) godine.²⁰³

¹⁹⁹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 71 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

²⁰⁰ *Isto*, str. 90.

²⁰¹ *Isto*, str. 93.

²⁰² Istanbul, BOA, *Kamil Kepeci, Ahkam D.* br. 67/7. Ovaj dokument preveo je Hamid Hadžibegić, u okviru prijevoda rada M. Tayyib Gökbilgina, "Sokollu Mehmed paşanın bir talimati ve 1572 de Bosna ile alakadar birkaç vesika", *POF VI-VII/1956-57*, Sarajevo, 1958.,159-174, str.164.

²⁰³ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 75, str. 27 (*Ahkam defter*, prijevod A. Polimac).

Posljednja ratna 1573. godina

Osmanske snage nastavile su s upadima na mletačku teritoriju na području Dalmacije, posebno na zadarsku okolicu i u proljeće 1573. godine, neposredno pred potpisivanje mirovnog sporazuma. Pretpostavke španskih dojavljivača o tome kuda će krenuti vojska koju su Osmanlije sakupljale na Dunavu 1573. godine. Nastojeći da to ostane u najvećoj tajnosti, dojavljivači se odlučuju za dva tada najvažnija cilja: Ugarsku ili Zadar.²⁰⁴ U istim dojavama stoji da Turci ne dopuštaju obrađivanje “ni pedlja zemlje” Zadranima, Šibenčanima, Splićanima i Trogiranima, čak su u poljima oteli nekoliko ljudi i odveli ih u Carigrad na galije. Morejski paša se zalijeće do Zadra, jer je sultan zapovjedio da stalno ometa život u tom gradu.²⁰⁵ Sve češći zalet osmanskih gusara u Jadransko more i pohodi kroz Dalmaciju sve do Istre nisu bili više samo potencijalna, nego sasvim konkretna opasnost za svaku utvrdu, grad ili mjesto bilo na obali, bilo na otocima, a da se ne govori o zaleđu gdje su Osmanlije vladali bez prepreka. I, kao što iz izvornih dokumenata vidimo, doista je u ovom periodu “oko svakog pedlja zemlje vođen sukob kao i oko svakog dalmatinskog grada”.²⁰⁶

Mletačka republika nije činila mnogo tako da su Zadrani bili prisiljeni napustiti okolno područje, porušiti sve što je moglo služiti neprijatelju. Posjekli su šume i maslinike kojih je bilo mnogo u samoj blizini grada.²⁰⁷ Potom su se povukli među gradske zidine, boreći se povremenim ispadima iz grada. Stanovništvo se razbježalo na sve strane, nešto

²⁰⁴ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 74.

²⁰⁵ *Isto*, str. 211.

²⁰⁶ Eduard Peričić, “Prinos pomoraca iz Kopra, Cresa, Krka i Raba na svojim galijama u Lepantskoj bitki”, u: *Lepantska bitka 1571. godine (Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine)*, Zadar, 1974., 51-104, str. 51. (dalje: E. Peričić, *Prinos pomoraca*).

²⁰⁷ Izvori iz 16. stoljeća govore o tome da su u senjskom zaleđu prostirale guste šume kroz koje su osmanske pogranične čete mogle neometano prodirati u naselja. Krčenje šuma korišteno je kao odbrambena strategija na kopnenom dijelu Vojne krajine, duž pogranične linije prema posjedima Osmanskog carstva. Cilj te strategije bio je stvoriti potpuno očišćen i pregledan pojas, na kojem su stršiti mogle samo utvrde i okolna naselja. Anna Maria Gruenfelder, “Velebiteske šume od 16. do 18. stoljeća”, u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija – Zbornik radova*, Split, 2003., 365-375, str. 358. Razlog za sječū šuma i maslinika u blizini grada mogao bi biti i to što “zahvaljujući gustini šuma, martolosi slobodno njima haraju, ubijajući i robeći ljude...”, tako da su sječom i razrjeđivanjem, u izvjesnoj mjeri, martolosi bili zaustavljeni. Nataša Štefanec, “Trgovina drvetom na Triplex Confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600-1630)”, u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija – Zbornik radova*, Split, 2003., 337-363, str. 350.

je pošlo i na zadarske otoke. Na početku rata okolica Zadra imala je 7000 stanovnika, a 1588. godine tek nešto više od 3000.²⁰⁸ Prema S. M. Traljiću, Foscarini, u svom izvještaju o Zadru “metropoli pokrajine Dalmacije i bedemu Venecije i Italije”, među razlozima zbog kojih Osmanlije nisu osvojile Zadar, navodi nemogućnost lijevanja topova jer “u tom kraju nema kovine, nego je treba dovesti”. Uz to, on govori o poteškoćama izdržavanja veće vojsku oko Zadra zbog opustošenosti okolnih predjela pa bi hranu za potrebe vojske i konja bilo potrebno dopremati izdaleka, “a još uz to i potoci ljeti presahnu, a Vransko jezero je udaljeno preko 20 milja, pa bi bilo nezgodno da se konji i jahači vode tamo radi napajanja”.²⁰⁹

Kako je već ranije napomenuto, najraniju osmansku graničnu liniju organiziranu četrdesetih godina 16. stoljeća na ovom području, sačinjavalo je nekoliko gradova u sjeverozapadnom dijelu sandžaka, na području Krbave: Udbina, Mazin, Ostrovica. Sljedeći je bio Obrovac, koji je čuvao zapadnu granicu i štitio prolaz morskom stranom ispod Velebita, te utvrde koje su čuvale jugozapadnu granicu Carstva i eventualni prodor s morske strane: Nadin, Vrana, Kličevac, kao zaštita iz pravca Zadra, te Skradin, koji je štitio prolaz od Šibenika i konačno Klis, koji je bio osmanski odbrambeni punkt iz pravca Splita.²¹⁰

Prema podacima koje pružaju izvori osmanskog porijekla, lanac utvrda ovog osmanskog serhata, odnosno sistem najjisturenijeg vojnog pojasa Osmanske države u periodu od 1573-74. godine činile su sljedeće utvrde: Nečven, Sinj, Vrh Rika (Vrlika), Drniš, Knin, Zvonigrad i Boričevac sa timarskim posadama te Udbina, Velin, Bilaj Bunić, Ostrovica, Bilaj Barlet, Vrčevo, Zemunik, Poličnik, Obrovac, Nadin, Karin, Vrana, Rakitnica, Kašić, Daslina, Drniš, Klis, Lončarić i Kamengrad (Kamen) sa posadama dnevničara.²¹¹ Neke od ovih tvrđava dospjele su pod osmansku vlast upravo zahvaljujući kliškom sandžakbegu Ferhad-begu, koji ih je pripojio Osmanskoj državi. O tome, između ostalog, svjedoči i jedna

²⁰⁸ Gligor Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970.; Isti, *Senjski uskoci*, Beograd, 1973.

²⁰⁹ S.M.Traljić, *Zadar*, str. 211.

²¹⁰ Fehim Dž. Spaho, “Vojna organizacija turske vlasti u Kliškom sandžaku u XVII stoljeću”, *Zbornik Cetinske krajine*, knjiga 4, Sinj, 1989., 73-79, str. 74.

²¹¹ Aladin Husić, “Vojne prilike u splitsko-zadarskom zaleđu u 16. stoljeću: osmanski serhat 1530-1573”, *POF 56/2006*, Sarajevo, 2007., 125-144, str. 141.

zabilješka u sumarnom defteru Kliškog sandžaka iz 1573. godine: "Nahija Kotar u livi Klis. Ponos plemenitih vođa Ferhad-beg, bivši beg Klisa, a sada *mir-i liva* Bosne, uz Božju pomoć i pobjedničke sultanske snage, islamskom vojskom osvojio je pogranične dijelove spomenute live."²¹²

Sultanovim fermanom veoma često bi se nalagalo proslavljanje uspjeha osmanske vojske na frontu. Dobre vijesti bi se proslavljale u unutrašnjosti Carstva i u Prijestonici, svečanim pucanjem iz topova.²¹³ Prema podacima u zbirci pisama koje je izvjesni Nazmi Čelebi prikupio krajem 16. stoljeća, izdat je i ferman povodom uspjeha osvajačkih akcija "jednog od najbližih srodnika velikog vezira", kliškog sandžakbega, Ferhad-bega Sokolovića, kojim je naređeno slavlje diljem Carstva.²¹⁴

Neposredno prije završetka Kiparskog rata, odnosno potpisivanja mirovnog sporazuma između Osmanskog carstva i Mletačke republike u martu 1573. godine, iz Dubrovnika u Španiju stigli su izvještaji o stanju u Osmanskom carstvu. Te izvještaje je poslao Luis de Portillo, 12. februara 1573. godine: "Sultan je u vijeću konstatirao da nije dovoljno jak za oštrij nastup te da može samo iritirati kršćanstvo i to napadima na Ugarsku i, na moru, zauzimanjem Zadra, što žarko želi."²¹⁵ Iz dojava španskog špijuna iz Dubrovnika, 11. aprila 1573. godine, vidi se da dojavljivač ne zna za potpis primirja.²¹⁶

Poslije završetka Kiparskog rata, borbene aktivnosti na teritoriji Kliškog sandžaka bile su znatno smanjene, jer je Ferhad-beg premješten

²¹² Fazileta Hafizović, "Prilog historiji Gazi Husrev-begovog vakufa - nahija Kožulova u livi Krka", *Znakovi vremena*, 39-40, Sarajevo, 2008., str. 183.

²¹³ Kerima Filan, "Iz svakodnevice osmanskog Sarajeva: Druženja i rasonode", *Anali GHB*, XXXI, Sarajevo, 2010., 113-138, str. 135.

²¹⁴ İlaydin-Erzi, *XVI. asra âid bir münşeât mecmuası*, str. 239. Prema mišljenju prevodilaca, ova pisma su sačinjena u periodu od 983-986. god. po H., odnosno između oktobra 1575. i oktobra 1578. godine. Dio sadržaja fermana glasi: "...Među tvrđavama koje okružuju glasovitu tvrđavu prokletih nevjernika, Zadar, osvojio je i pokorio njih jedanaest, neke je porušio, a neke popravio, nevjernike koje je u njima zarobio okovao je i zarobio. Uz pomoć Uzvišenog Allaha, u vrijeme mira je s lakoćom osvojio brojne tvrđave kao i njihovu okolinu te priključio ih našoj Carevini. U njima je podigao brojna mjesta u kojima će se obavljati bogoslužje, medrese u kojima će se izučavati vjera kao i brojne mesdžide za muslimane (...) Poslata je obavijest o ovim osvajanjima u Prijestonicu. Kada stigne moja časna zapovijed, neka se ovo obznani svim uvažanim prvacima u svim selima i gradovima koji pripadaju našem Prijestolju Sreće, kako bi se tim povodom organizirala i priredila slavlja i svečanosti te na taj način pokazalo uvažavanje i proučile dove za dalji napredak naše Države!"

²¹⁵ M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, str. 166.

²¹⁶ *Isto*, str. 185.

na funkciju bosanskog sandžakbega. U skladu s planovima Porte, Ferhad-beg je pokrenuo ozbiljnu ofanzivu, ovaj put prema Habsburškim teritorijama. Prema Safvet-begu Bašagiću, “tada su Ferhad-begu stigle informacije da se u Hrvatskoj priprema vojska s ciljem da napadne na Bosnu, izazove sukob i prinudi cara Maksimilijana II da pristupi Svetoj ligi. Pokretač ovog pohoda bio je zagrebački kanonik Franjo Filipović”.²¹⁷ Prema navodima u literaturi, Ferhad-beg je, zajedno sa hercegovačkim sandžakbegom Sinan-begom Boljanićem, 1572. godine²¹⁸ prešao u Slavoniju i kod Ivanića i porazio Filipovića. Sam kanonik je zarobljen, prešao na islam i dobio ime Mehmed kao i zeamet.²¹⁹ O zarobljavanju kanonika Filipovića, kojeg on naziva Deli Pop, Muvekkit kaže sljedeće: “Osim što je u ovome okršaju izginulo preko hiljadu neprijatelja, zarobljeno ih je tri stotine, a među njima i njihov vojskovođa Frano. Taj Frano je imao čast da primi islam pa su mu dali ime Mehmed-beg. Još i danas ima u Bosni dosta begovskih potomaka iz ove obitelji.”²²⁰

U osvajačkim akcijama i upadima na neprijateljske teritorije s obje strane, odvođenje stanovništva u roblje bio je jedan od načina stjecanja materijalnog bogatstva. O praksi zarobljavanja radi otkupnine na osmansko-habsburškom, ali i osmansko-mletačkom prigraničju, u historiografiji je dosta pisano.²²¹ Sarajevski i neretvanski kadija Abdulbaki, izvijestio je Portu da su “troškovi izdržavanja ovih robova koji su smješteni u sarajevskoj tvrđavi veoma veliki”. Stoga mu je naređeno da ih “prebroji i popiše, da oni koji su postali muslimani ako žele ostanu, da se ni u kom

²¹⁷ Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931., str. 20.

²¹⁸ Na poziciji sandžakbega Hercegovačkog sandžaka, od aprila 1572. do aprila 1574. godine, nalazio se Hasan-paša Prođović. Sinan-beg je bio na ovoj funkciji tek od aprila 1574. do februara 1580. godine. (Toma Popović, “Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku”, *POF XVI-XVII/1966-67.*, Sarajevo, 1970., 93-99, str. 98). Stoga smatram da Sinan-beg nije mogao 1572. godine učestvovati u navodnoj akciji s Ferhad-begom kao hercegovački sandžakbeg.

²¹⁹ Safvet-beg Bašagić Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, (od g. 1463-1850), Sarajevo, 1900., reprint: Matica Bošnjaka, Ciri, 1994., str. 38. (dalje: S. Bašagić, *Kratka uputa*).

²²⁰ Muvekkit, *Povijest Bosne I*, str. 158.

²²¹ Neke naredbe u vezi s zarobljenicima u sarajevskoj tvrđavi, kao i zarobljenim muslimanima gazijama nakon Budačke bitke, nalaze se dalje u tekstu. U vezi sa sudbinama ratnih zarobljenika pogledati i: *Autobiografija Osman-age Temišvarskog*, prir. i prev. Ekrem Čaušević, Zagreb, 2004. Iscrpe podatke o praksi zarobljavanja radi otkupnine na osmansko-ugarskoj granici od 15. do 18. stoljeća, sadrži zbornik radova: *Ransom Slavery Along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, edited by: Géza Dávid and Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston, 2007. Behija Zlatar pisala je “O sudbini ratnih zarobljenika u Sarajevu u 16. stoljeću”, u časopisu *POF* 40/1990., Sarajevo, 1991., 259-266.

slučaju ne ražaloste, da se malodobna djeca pošalju u Prijestonicu, da se nemuslimani popišu i predaju Ferhad-begu da ih on proslijedi u njihova mjesta, a preostali koji su postali muslimani i žele ostati, da se upišu u raju”.²²² Potom je i Ferhadu-begu upućena naredba sličnog sadržaja.²²³

Međutim, na osnovu jednog dokumenta iz Ivanića od 26. augusta 1570. godine, u kojem piše da je “pakrački sandžakbeg poharao Ivanić”, Ibrahim Filipović zaključuje da Deli Popa nisu zarobili Ferhad-beg i Sinan-beg 1572. godine, nego pakrački sandžakbeg, Šahsuvar, i to nekada ranije, oko 1570. godine. To potkrepljuje i podacima iz muhimme deftera. Naime, iz naredbe upućene pakračkom sandžakbegu 17. decembra 1570, u vezi sa zarobljavanjem kanonika Filipovića se vidi da ga je zarobio Šahsuvar, sandžakbeg Začasne.²²⁴ Potvrda za to nalazi se i u muhimme defteru br. 26, iz nešto kasnijeg perioda. Naime, u jednoj naredbi koja je upućena bosanskom sandžakbegu Ferhad-begu 16. džumadelule 982/5. septembra 1574. godine, stoji sljedeće: “Zarobljenik sandžakbega Začasne, Šahsuvara, Deli Papaz, sada je kod tebe pa naređujem neka bude proslijeđen u moju Časnu Prijestonicu po jednom od čauša moje Visoke Porte, Pervaz-čaušu.”²²⁵ Dakle, Filipovića je zaista zarobio Šahsuvar, sandžakbeg Začasne, oko 1570. godine. Ratni zarobljenici odvođeni u za to pripremljena sabirališta, ali je svaki komandant nastojao da zarobljenici koliko je to moguće ostanu u njegovoj nadležnosti. Naime, taj komandant je mogao zamjenom zarobljenika zamijeniti nekoga svoga na drugoj strani ili primijeniti otkup, što je bio i jedan od načina bogaćenja.²²⁶ Međutim, na neki način on je dospio čak do Ferhad-bega, koji ga je trebao predati Pervazu, čaušu Visoke Porte, da ga sprovede u Prijestonicu.

No, prema Ivi Mažuranu, informacije koje se nalaze u dokumentima iz zbirke *Turcica* Bečkog arhiva, pokazuju da je Ferhad-beg zarobio Filipovića još dok je bio kliški sandžakbeg, 1570. godine.²²⁷ Zagrebački kanonik još prije decembra 1573. godine bio prihvatio islam, što spominju i neki kršćanski izvori.²²⁸

²²² İstanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 162.

²²³ *Isto*, dok. br. 163. (22. 10. 1573.)

²²⁴ I. Filipović, *Filipovići*, str. 25.

²²⁵ I. Filipović, *Filipovići*, str. 25., İstanbul, BOA, *MHM* 26, dok. br. 526.

²²⁶ I. Filipović, *Filipovići*, str. 31.

²²⁷ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 140.

²²⁸ <http://www.dask.hr/digitalne-zbirke/obrana-sisacke-gospostije/1573-prosinac/>, pristupljeno: 6.2.2013.

Iako, dakle, još uvijek nije posve jasno ko je i kada zarobio Filipovića, činjenica je da je on kao kanonik bio veoma značajna figura u svom okruženju i sigurno je mogao biti razmijenjen ili otkupljen. Međutim, otkupnina za njega ili nije plaćena ili se on jednostavno nije želio vratiti. Negdje oko 1573. godine prihvatio je islam i ostatak svoga života proveo u Bosni, gdje i danas žive njegovi potomci.

Ferhad-begove aktivnosti po završetku Kiparskog rata

Nakon iscrpljujućeg Kiparskog rata, Vijeće desetorice u Veneciji nastojalo je da se nagodi s Portom. Krajem januara u Veneciju je kao sultanov izaslanik stigao Mateca Salvego, u pratnji pisara Marcantonia Barbara, navodno da pregovaraju o oslobađanju zarobljenika, a ustvari ih je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović poslao da započnu nezvanične mirovne pregovore. U proljeće 1573. Mlečani su poslali trgovca Giacomu Ragazzoniju na Portu u istu misiju. Papski nuncije Facchinetti s pravom je tada smatrao da Venecija igra dvostruku igru i da želi s Osmanlijama samostalno sklopiti mir.²²⁹ Separatni mir između Mletačke republike i Osmanskog carstva potpisan je 7. marta 1573. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo i ogorčenje u Rimu i Španiji. Mletački izaslanik pravdao je taj gest svoje Serenissime pred papom, govoreći o velikom gubitku sredstava i ljudstva koje je Venecija izgubila te o strahovima od veće štete. Uvjeti mira bili su takvi da je jedan savremenik izjavio da je izgledalo "kao da su Turci, a ne Liga pobijedili kod Lepanta".²³⁰

U aktivnostima koje su bile neposredno u vezi s potpisivanjem mirovnog sporazuma i razgraničenju u Dalmaciji, Ferhad-beg Sokolović je, prvo kao kliški a zatim i kao bosanski sandžakbeg, odigrao glavnu ulogu. S mletačke strane u pregovorima je učestvovao konzul Soranzo.²³¹

²²⁹ Niccolò Capponi, *Victory of the West: the great Christian-Muslim clash at the Battle of Lepanto*, Da Capo Press, 2007., str. 161.

²³⁰ E. Peričić, *Prinos pomoraca*, str. 90.

²³¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, str. 24; Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3.cilt, Istanbul, 1994., str. 166. Muvekkit je zabilježio interesantno predanje o spomenutim dešavanjima: "Tada su se nevjernici predali i pristali da sa Ferhad-pašom zaključe mir i da se prema njegovoj želji odredi granica. Ferhad-paša je stao na morskoj obali i bacio topuz koji je imao u ruci rekavši: 'Od mjesta gdje je topuz pao naovamo naše je!', i tako odredio granicu, pa su, na taj način, granični znaci postavljeni." Muvekkit, *Povijest Bosne I*, str. 304. Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3.cilt, Istanbul, 1994., str. 166.

Prvu delegaciju, koja je poslana u Istanbul ovim povodom da traži mir od sultana Selima II, sačinjavali su stari plemić Andrea Badoer, kao specijalni izaslanik s kojim je na put krenuo Antonio Tiepolo, koji je trebao zamijeniti dotadašnjeg konzula u Istanbulu Marcantonio Barbara. O ovom putovanju on je sačinio kratak izvještaj na osnovu kojeg vidimo da se kretao morem “od Mletaka do Zadra pet dana” nakon čega je nastavio put prema Dubrovniku, a odatle je putovao kopnom. U Dubrovniku ih je dočekaio Mehmed-pašin čauš sa zadatkom da ih putem prati, a u Carigrad su stigli na konjima tek nakon 50 dana putovanja.²³² Prema informacijama iz dnevnika Giacoma Soranza, koji je kao mletački predstavnik kasnije učestvovao u mirovnim pregovorima s Osmanskim carstvom, vidimo da se i on kretao istim onim putem kojim su se kretali i raniji mletačka izaslanstva koja su išla u Istanbul, morem ka Zadru, a odatle prema Dubrovniku. Nakon toga, svoje putovanje nastavljali su kopnom preko teritorije Hercegovačkog sandžaka.²³³ U jednoj instrukciji od 10. 5.1573. upućenoj s Porte “hercegovačkom sandžakbegu i svim kadijama kroz čije kadiluke će navedena komisija proći na putu za Prijestonicu” poručuje se da jm hercegovački sandžakbeg ne bi trebao braniti da prođu kroz njegovu teritoriju, nego da im omogući bezbijedan prolaz kroz “opasne predjele.”²³⁴ Aktuelni sandžakbeg bio je Hasan-paša, a o lijepom dočeku koje je kod njega imalo mletačko izaslanstvo Soranzo piše u svome izvještaju.²³⁵

Budući da je *ahdnama*, odnosno mirovni sporazum sa Mletačkom republikom, potpisan u martu 1573. godine, izgleda da je prva aktivnost novog sandžakbega Bosanskog sandžaka, Ferhad-bega Sokolovića, ipak

²³² Petar Matković, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka: Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.,” *RadJAZU. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*. Knj. 43, Zagreb, 1895., str. 2.

²³³ Prema podacima iz putopisa francuskih putnika iz ovog perioda, vidimo da su i oni putovali “Dubrovačkim drumom”, koji je išao od Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka, Foče, Pljevalja, Novog Pazara, Niša, a potom preko Sofije za Carigrad. M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni*, str. 16.

²³⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 21, dok. br. 705.

²³⁵ “Premda se poslanstvu svagdje putem usluga iskazivalo i darova donosilo, osobito se istakao Hasan-paša, sandžak vojvodovine na međi kotarskoj, kojega nadosmo nastanjenog na selu među gorama, pod šatorima, u društvu sa više od 1500 ljudi. Vrlo krasan bijaše prizor vidjeti tolike šatore na okupu, čini se da se sva vojska na odbranu utaborila, a to je zato što u pomenutom sandžaku po osam mjeseci na godinu ovako žive.” Petar Matković, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka: Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.,” *RadJAZU. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*. Knj. 43, Zagreb, 1895., str. 2.

bila mirovna. Međutim, neke naredbe u vezi s navedenim pitanjem bile su mu poslane još dok je bio kliški sandžakbeg.²³⁶

U toku pregovora Mletačka vlada nastojala je novcem i drugim sredstvima postići za sebe povoljniju graničnu liniju i zadržati sve što je imala prije rata. Na tom poslu mletačka strana je nezvanično bila angažirala i splitskog trgovca, Daniela Rodrigu,²³⁷ osnivača splitske skele. Međutim, ni njegovoj vještini nije pošlo za rukom potkupiti bosanskog sandžakbega i sultanovog predstavnika u tom poslu, Ferhad-bega Sokolovića.²³⁸ On je bio uporan i dosljedno je branio interese svoga sultana te nije popuštao ni pedlja. Zato je granica ispala veoma nepovoljna za Mletačku republiku, osobito zbog blizine njezinim najvažnijim gradovima na morskoj obali. Protokol o potpisivanju granice i postavljanju graničnih znakova potpisali su u ime Osmanskog carstva predstavnici sudskih i vojno-upravnih vlasti: bosanski sandžakbeg Ferhad-beg Sokolović, kliški sandžakbeg Mustafa-beg, sarajevski muftija i kadija Osman Mehmedov te skradinski kadija Hasan Halifa.²³⁹ Budući da su Ferhad-begovim razgraničenjem dalmatinski gradovi bili "jako oštećeni", mletački izaslanici ponovo su iznosili svoje pritužbe u Carigradu, a Porta se onda složila da se te granice iznova povuku uz sudjelovanje mletačkog i osmanskog povjerenika. Međutim, ta granica ispravljena je samo u korist Zadra i Šibenika, a Split i Trogir ostali su i dalje "oštećeni gubitkom dijela svog teritorija".²⁴⁰

Pored osmanskih izvora, o ovom procesu svjedoče i brojni dokumenti iz Državnog arhiva u Veneciji, koji nude obilan materijal za detaljnije izučavanje svih aktivnosti u vezi s potpisivanjem ovog mirovnog

²³⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 561.

²³⁷ Daniel Rodrigez (Rodriga), splitski trgovac, porijeklom iz Portugala, koji se nakon progona Jevreja iz Portugala nastanio u Splitu. Rodriga je mletačkim vlastima predložio gradnju velikog lazareta u Splitu, a zauzvrat je tražio zaklon za židovske izbjeglice. Uz odobrenje Senata u Veneciji, uspostavio je slobodnu luku u Splitu, nakon čega su se Židovi obogatili u putovanjima do osmanskih teritorija u susjednim balkanskim zemljama i izvozom robe u Veneciju. Snježana Perojević, "Split - izgradnja lazareta", *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 10, No. 2 (24), 2003., 119-132, str. 120.

²³⁸ U namjeri da povrati pod mletačku upravu "nekoliko tvrđava", Soranzo je Ferhad-begu bio ponudio 3000 dukata. Iako je prvo bio uzeo ponuđeni novac, u zamjenu za tvrđave, Ferhad-beg ga je vratio. W. Panciera, *Buliding a Boundary*, str. 25.

²³⁹ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 591.

²⁴⁰ Vjekoslav Omašić, "Sudjelovanje Trogirana i Splitskana u Bitki kod Lepanta 1571. godine" u: *Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u lepantskoj bitki 1571. godine*, Zadar, 1974., 131-150, str. 142. (dalje: Vj. Omašić, *Sudjelovanje Trogirana i Splitskana*).

sporazuma kao i pitanjima razgraničenja.²⁴¹ U ovim dokumentima, kao članovi osmanske delegacije zadužene za novo razgraničenje, spominju se bosanski sandžakbeg, Ferhad-beg, zatim kliški sandžakbeg, Mustafa-beg, čauš Džafer, naib sarajevskog kadije Osman, sin Mehmedov, i skradinski kadija Hasan Halifa.²⁴² Prema W. Pancieri u pregovorima je učestvovao i manje poznat livanjski naib Mehmed Halifa.²⁴³

Zbog određenih nejasnoća nastalih usljed grešaka u prijevodu, mletačka vlada nije prihvatila navedene granice te ih je bilo potrebno ponovno uspostaviti.²⁴⁴ U literaturi se ističe činjenica da je Ferhad-beg prvi put "samovoljno" povukao granicu. Međutim, neposredno prije potpisivanja navedenog mirovnog sporazuma, Ferhad-begu su s Porte bile poslane tačne instrukcije u vezi s navedenim pitanjem. Iz izvora se vidi da je postojala i komisija koju su sačinjavali određeni funkcioneri sa Ferhad-begom na čelu. U prvoj fazi kao kliški sandžakbeg učestvovao je Ferhad-begov brat, Ali-beg, a potom novi kliški sandžakbeg, Mustafa-beg.²⁴⁵ Navedena komisija je posjedovala precizna uputstva o tome na koji način treba raditi i šta zahtijevati u toku pregovora. Graničnu liniju je bilo potrebno utvrditi na licu mjesta, nakon čega je sačinjen popis navedenih graničnih sela i ostalih graničnih lokaliteta. Navedeni spisak su zatim pregledali i ovjerali kadije, potom je poslan u prijestonicu Osmanskog carstva, a jedan prijepis i u Veneciju. Na osnovu toga smo bili u prilici vidjeti šta je bio razlog Ferhad-begove "samovolje" i zbog čega je prvu granicu Ferhad-beg povukao sam. Naime, Ferhad-begu je bio poslat zahtjev s Porte da izvrši reviziju granice, "zajedno sa članovima komisije

²⁴¹ M. P. Pedani-Fabris, *I "documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia*, dok. br. 829 i 833.

²⁴² *Isto*, dok. br. 840. Iz fermama upućenog Ferhad-begu, sandžakbegu Bosne i Mustafa-begu, sandžakbegu Klisa, vidi se da su dva navedena sandžakbega zajedno sa Džafer-čaušom i Giacomom Soranzom, ustanovili graničnu liniju u oblasti Trogira (*Isto*, dok. br. 849). Naredni dokument skraja jula 1576. godine, sačinjen u Solinu i predstavlja nastavak dokumenta br. 829, a u vezi je s granicom na području Šibenika. Radi se o hudžetu Ferhad-bega, sandžakbega Bosne i Mustafa-bega, sandžakbega Klisa, s autentičnim potpisima muftije, naiba sarajevskog kadije Osmana, sina Mehmedovog i skradinskog kadije Hasana Halife (*Isto*, dok. br. 850). Naredni dokument sličan je prethodnom, s tim što je u njemu riječ o granicama u splitskom području. (*Isto*, dok. br. 852 kao i 856, 859 i 860).

²⁴³ W. Panciera, *Building a Boundary*, str. 28.

²⁴⁴ M. P. Pedani-Fabris, *I "documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia*, dok. br. 845 i dok 847.

²⁴⁵ Na osnovu osmanskih i mletačkih izvora vidi se da je Ali-beg bio kliški sandžakbeg do aprila ili maja mjeseca 1576. godine, a Mustafa-beg se na toj poziciji spominje već u julu iste godine. W. Panciera, *Building a Boundary*, str. 22 i 24; M. P. Pedani-Fabris, *I "documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia*, str. 213 i 215; İstanbul, BOA, *MHM* 28, dok. br. 343.

i za to zaduženim kadijama te da, sa izaslanicima sa suprotne strane, zajednički pregleda granicu, u skladu sa istinom i pravdom, kako bi konačno prestale pritužbe mletačkih izaslanika o tome kako je samovoljno povukao granicu". Na to je Ferhad-beg poslao izvještaj u kojem je priznao da je samovoljno uspostavio granicu, ali da je to bilo zato što se na dogovorenom sastanku "mletački predstavnici uopće nisu bili pojavili".²⁴⁶

Novi pregovori o granicama u zadarskom zaleđu odvijali su se u ljeto 1576. godine. Giacomo Soranzo stigao je u Zadar još u februaru 1576. godine, a uz njega su se nalazili prevodilac Michele Membrè te diplomata Vincenzo Alessandri, koji je dobro poznao i osmanski turski jezik i bio zadužen da posjeti Ferhad-bega u Banjoj Luci. Hronologiju navedenih pregovora odlično je rekonstruirao W. Panciera na osnovu dokumenata iz Arhiva u Veneciji te iznio mnoštvo novih podataka o ličnosti Ferhad-bega Sokolovića kao i vezama između mletačkih predstavnika na Porti i klana Sokolović. Prema tim podacima, mletačka vlada je naložila Giovanniju Mocenigu, mletačkom providuru i vrhovnom vojnom autoritetu u mletačkoj Dalmaciji, da nipošto ne pregovara sa Ferhad-begom Sokolovićem u vezi s razgraničenjem. Problem je trebalo riješiti na višem diplomatskom nivou, pri čemu se nastojalo po svaku cijenu izbjeći Ferhad-begovo prisustvo budući da je on još ranije pokazao da ne želi da se povuče sa skoro osvojenih teritorija. Ferhad-begova samovolja i smionost bila je direktna posljedica činjenice da je on bio "najmiliji nećak velikog vezira" koji ga je štitio te se njegov stav nikako nije smio ignorirati.²⁴⁷ Zbog toga je mletački bailo Antonio Tiepolo još ranije nastojao Ferhad-bega isključiti iz pregovora. Međutim, Ferhad-beg je u julu iste godine odlučio da krene prema Zadru preko Knina i to tek nakon što je dobio konkretne instrukcije s Porte o tome koliko teritorija smije ustupiti Mlečanima. Sredinom jula pregovori su se odvijali u Ferhad-begovom kampu u Biljanama, na pola puta između

²⁴⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 530. (16. muharrem 982/9.5.1574.) Više u: Elma Korić, "Uloga Ferhad-bega Sokolovića u utvrđivanju granica između Osmanskog carstva i Mletačke republike nakon završetka Kiparskog rata 1573. godine", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 33/2012, Sarajevo, 2012., 133-144.

²⁴⁷ Ovdje moramo napomenuti da su se spomenuti pregovori dešavali nakon Ferhad-begove pobjede nad habsburškim zapovjednikom Auersbergom 1575. godine, te prvog vala osvajanja tvrđava cazinske krajine, o čemu će više riječi biti u narednom poglavlju. Stoga je njegovo samopouzdanje sigurno tada bilo na vrhuncu tako da se i u tome mogu pronaći dodatni razlozi za njegovu samovolju, osornost i smionost, po čemu ga spominju neki savremenici.

osmanskog Karina i mletačkog Novigrada, a trajali su od 14. do 22. jula 1576. Naročit problem predstavljala je činjenica da Ferhad-beg nije želio ustupiti Zemunik. Najteži dan pregovora bio je 20. juli, jer je Soranzo insistirao na predaji Posedarja Veneciji. Iako su pregovori bili puni tenzija, završeni su u nedjelju 22. jula te bazirani na pravnom dokumentu (*hüccet*).²⁴⁸ Predstavnici su se dogovorili da će se ponovo sastati u Skradinu da razgovaraju o granicama Šibenika i Splita. Ovi pregovori su se odvijali u Ferhad-begovom taboru koji se nalazio “u pustom predjelu u blizini Skradina blizu ušća rijeke Krke”, a članovi komisije bili su iscrtali i detaljne mape, koje su, nažalost, izgubljene. W. Panciera je naročito istakao činjenicu da su ovi diplomatski pregovori, svojom kompleksnošću i preciznošću, bili ispred svoga vremena budući da primjenjuju koncept “prirodnih granica”, koji će se koristiti u međunarodnim razgraničenjima tek na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Od 1. augusta pregovori su se odvijali u Solinu, dokumenti su sastavljeni 3. i 4. augusta. Soranzo se napustio Dalmaciju krajem oktobra 1576. Mletačke vlasti su bile zadovoljne jer je uspio “smekšati” Ferhad-bega i učinio puno za “jadne podanike” u Dalmaciji.²⁴⁹

I u kasnijim pregovorima između osmanskih i mletačkih vlasti u vezi sa spomenutim granicama, vršenim 1595., 1604., 1619. i 1625. godine, u osmanskome tekstu se uvijek spominje da je navedene granice utvrdio još Ferhad-beg u dogovoru s mletačkim izaslanikom Giacomom Soranzom 1573. (1576.)²⁵⁰ Spomenuta linija razgraničenja bila je validna sve do Kandijskog rata (1645.-1669.).

Nakon toga, Ferhad-beg Sokolović i novi kliški sandžakbeg, Mustafa-beg, potaknuli su i novu kolonizaciju na serhatu. Podatak koji donosi nadvojvoda Ernest u izvještaju kralju Rudolfu od juna 1577. godine da su “Turci i Vlasi” naselili dvadeset gradova u Lici upućuje na mogućnost da je najveći broj ličkih nahija osnovan upravo tokom Kiparskoga rata (1571.-1574.) ili po njegovu neposrednom svršetku kada je pristupljeno i novom poreznom popisivanju Kliškog sandžaka 1574. godine.²⁵¹

²⁴⁸ W. Panciera, *Buliding a Boundary*, str. 22.- 25.

²⁴⁹ *Isto*, str. 26.-28.

²⁵⁰ Alpay Bizbirlik, “Osmanlı-Venedik ilişkileri ve XVI yüzyılın başlarında Adriyatik bölgesindeki sınırlarda yaşanan bazı sorunlar üzerine”, *OTAM*, 26/2009., Ankara, 2011., 41-54, str. 47.

²⁵¹ Marko Šarić, “Osmanski korijeni Gospića: nahija Novi u XVI. i XVII. stoljeću”, *Povijesni prilozi* 42/2012, 215-248, str. 229.

FERHAD-BEG BOSANSKI SANDŽAKBEG (1573.-1580.)

Sandžakbezi Bosanskog sandžaka bili su *primus inter pares* među ostalim susjednim sandžacima jer su kao sandžakbezi matičnog dijela kasnijeg Bosanskog ejaleta imali rukovodeću ulogu u svim osmanlijskim osvajačkim akcijama prema susjednim habsburškim i mletačkim teritorijama u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.¹ Ferhad-beg Sokolović je postao bosanski sandžakbeg još početkom 1573., a ne 1574. godine, kako je dosada u literaturi navođeno. To potvrđuje i jedna naredba s Porte, iz marta 1573. godine, naslovljena na “bivšeg kliškog, aktuelnog bosanskog sandžakbega, njegovu ekselenciju Ferhad-bega”.² Iz instrukcija koje su u ovom periodu pristizale novom bosanskom sandžakbegu Ferhad-begu, vidimo da je on, iako već neko vrijeme nije kliški sandžakbeg, konstantno upućen u zbivanja i na teritoriji tog sandžaka, te da se njegovo mišljenje još uvijek uvažava. Kada se u ovom periodu šalje neka naredba kliškom sandžakbegu,³ uglavnom se ista šalje i bosanskom.⁴ Ferhad-beg je na novoj funkciji naslijedio svog rođaka Mehmed-bega Sokolovića, a njega je u Kliškom sandžaku zamijenio njegov brat, Ali-beg Sokolović.⁵

Prva aktivnost bosanskog sandžakbega Ferhad-bega bila je u vezi sa sprovođenjem odredbi mirovnog ugovora između Osmanskog carstva i Mletačke republike potpisanog u martu 1573. godine. To se ogledalo u njegovom nastojanju da se, na osnovu člana 6 navedenog ugovora, ispravno utvrdi granica u Dalmaciji između dvije države. Iz ranije prezentiranih

¹ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, str. 189.

² Istanbul, BOA, *MHM* 21, dok. br. 430. (8. zu-l-kade 980/13.3.1573.)

³ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 373.

⁴ *Isto*, dok. br. 521.

⁵ Istanbul, BOA, *MHM* 25, dok. br. 1542,1543, 1544, 1545 itd.

naredbi upućenih bosanskom sandžakbegu, Ferhad-begu, vidjeli smo da su ga često konsultirali u vezi s navedenim mirovnim ugovorom, utvrđivanjem granica kao i popravkama tvrđava koje je osvojio dok je bio kliški sandžakbeg. Pored toga, aktuelni kliški sandžakbeg poslao je molbu da se spoji posada Zemunika sa posadom tvrđave Blagaj, pa je zatraženo i Ferhad-begovo mišljenje u vezi s tim.⁶ Naredba sličnog sadržaja upućena je i kliškom sandžakbegu i kadiji.⁷ Iz naredbe koja je još prije ovih poslana sarajevskom kadiji, vidimo da je bilo potrebno da se ponovo popiše teritorij Kliškog sanžaka te da se postave granični znaci (stupovi) koji označavaju odakle dokle je osvojena teritorija. Strogo se naređuje “dok ne bude završen defter i poslat u Istanbul, niko ne smije dirati niti micati te znake”, kao i to da je potrebno navedeni spisak završiti što prije i poslati u Istanbul. U slučaju potrebe, kadiji se sugerira da se dodatno konsultira s Ferhad-begom.⁸ Također, u ovom periodu stalno pristižu instrukcije begovima i kadijama Bosne i Klisa, u kojima se od njih traži da razriješe situaciju u vezi s utvrđivanjem spomenutih granica. Iako je sporazum o tome ranije postignut, ovaj put je izražena potreba da se neke stvari preciziraju radi održavanja mira.⁹ U ovim aktivnostima je Ferhad-beg kao bosanski sandžakbeg odigrao glavnu ulogu, također, proveo je dobar dio ljeta, od maja do oktobra 1576. godine, u dalmatinskom zaleđu, o čemu je bilo govora u prethodnom poglavlju.

Na osnovu osmanskih izvora, vidi se da su se skoro svi Sokolovići, u vrijeme velikog vezira Mehmed-paše, čvrsto držali zajedno. S tim u vezi i Ferhad-beg koristi svoju novu funkciju kako bi materijalno obezbijedio masu svojih rođaka i prijatelja, ali on nije usamljen primjer u tome u cjelokupnoj ljudskoj historiji. U ovom periodu, kao bosanski sandžakbeg, Ferhad-beg šalje brojne molbe na Portu sa zahtjevima da se određenim pojedincima, među kojima je i nekoliko njegovih rođaka, dodijele zemljišni posjedi ili uvećaju godišnji prihodi.¹⁰

⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 374. Ferhad-paša je i kao bosanski beglerbeg 1587. godine molio da se posada u Klisu pojača ili spoji s onom u Lončariću, jer je brojala svega 18 ljudi. (Nenad Moaćanin, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999., str. 68.)

⁷ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 268.

⁸ *Isto*, dok. br. 171 i 448.

⁹ Istanbul, BOA, *MHM* 27, dok. br. 198.

¹⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 25, dok. br. 175, zahtjev za dodjelu zeameta Aliju, sinu sestre vezira Mustafa-paše; dok. br. 367, stimulacija na timar Mahmudu, mlađem bratu budimskog beglerbega. U nekim izvorima ubilježeni su Ferhad-begovi zahtjevi za dodjelu timara njegovom sinu Mustafa

Ferhad-begove pripreme pred osvajačke akcije u Pounju sedamdesetih godina 16. stoljeća

Postavljanje Ferhad-bega za sandžakbega Bosanskog sandžaka 1573. godine bio je još jedan u nizu dobro planiranih poteza mudrog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Nakon što je Ferhad-beg kao Kliški sandžakbeg, u skladu s osvajačkim planovima Porte, proširio granice Osmanske države prema Mletačkoj republici te učestvovao u njihovoj legalizaciji, došlo je vrijeme da istu taktiku primijeni i prema Habsburškoj monarhiji. Stoga je naredni Ferhad-begov cilj bio usmjeravanje svih raspoloživih resursa i snaga na osvajanje prostora između Une i Kupe i sjeverno od Save. Stari tvrđi feudalni gradovi na tom području bili su iznimno važni za obranu Habsburške teritorije, ali je usljed pustošenja izazvanih ranijim osmanskim upadima, na tim prostorima došlo do demografskog osiromašenja. Stoga se smatra da već sredinom 16. stoljeća, utvrde na Uni i u kostajničkom Pounju nije bilo moguće dalje braniti zbog nedostatka ljudi i materijalnih sredstava jer vojna pomoć koju je toj odbrani pružala centralna vlast bila je nedovoljna.¹¹ Ferhad-beg je nastojao pripojiti navedene predjele Osmanskom carstvu, a naročito trud ulagao je u osvajanje najvažnijeg strateškog cilja u tom području, tvrđave Bihać. Već 29. juna 1573. posadnici Bihaćke tvrđave javili su kapetanu Josephu von Thurnu da se “oko Banje Luke, Kamengrada i Krupe sakuplja osmanska vojska, i mole potporu jer će Turci valjda udariti na Bihać”. Slične sadržine je i pismo koje je Josephu von Thurnu poslano iz Bihaća 2. jula iste godine.¹²

Za vojne aktivnosti koje će uslijediti Ferhad-begu je, uz jaku volju, sposobnost i ljudske resurse, bila potrebna i veoma jaka artiljerija. Jer, Bihaćka tvrđava bila je među najbolje utvrđenim i čuvanim pograničnim habsburškim utvrđanjima. Stoga se u osmanskim dokumentima iz ovog perioda vidi da Ferhad-beg pojačava aktivnosti u vezi s eksploatairanjem prvenstveno željezne rude iz lokalnih rudnika, a potom i izljevanjem topova većeg kalibra i topovske municije, đuladi. U tom

kao i trojici sinova Sinan-bega, odnosno sestrićima velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića i sl. npr. Istanbul, BOA, MAD, no. 675.

¹¹ Milan Kruhek, “Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskoga kraljevstva”, *Povijesni prilozi* 21/2001, Zagreb, 2002, 71-97, str. 72.

¹² Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb, 1943, str. 245. (dalje: R. Lopašić, *Bihać*).

kontekstu, u izvorima se veoma često spominje Kamengrad kao i rudnik Stari majdan u njegovoj blizini. Ovaj značajan rudnik kod tvrđave Kamengrad, u selu Glogovica, u ranom razdoblju osmanske vlasti bio je stari rudnik željeza koji je eksploatiran i prije Osmanlija. U njemu su se proizvodila topovska đulad, puščana zrnad i alatke. U njegovoj okolini pronađeni su materijalni ostaci iz prapovijesnog i antičkog perioda. I slična nalazišta u Oštroj Luci i Staroj Rijeci vezana su za gusto razvijenu mrežu saobraćajnica koji su omogućavali efikasnu eksploataciju željezne rude.¹³ Kako smo u prethodnom poglavlju napomenuli, eksploatacija navedenih rudnika u osmanskom periodu započela je u vrijeme kad je Ferhad-beg Sokolović bio kliški sandžakbeg, a navedene aktivnosti intenzivirao je kao bosanski sandžakbeg.

Bogumil Hrabak zaključio je da je još od sredine 16. stoljeća, kad je postala sjedište sandžakbega, i Banja Luka počela otvarati vojne privredne pogone. Topovi srednjeg i malog kalibra koji su u toku Kiparskog rata (1570.-1573.) bili smješteni u kninskoj tvrđavi bili su dovezeni iz Banje Luke. U ovom topovskom depou obavljana je popravka oružja. U Banju Luku je prije 1573. stigao "neki čauš sa artiljerijskim majstorima". Upravo tada je sa dva topa i 70 konjskih tovara ratne opreme Ferhad-beg krenuo pod "nadbiskupov kaštel". Još ranije su iz Istanbula bili pristigli majstori za izlijevanje topova koji su za kratko vrijeme načinili 30 topova od kojih su tri topa velike težine za opsadu tvrđava. Topolivnicu je nesumnjivo izgradio Ferhad-beg Sokolović. Oštećeni ili stari topovi dovlačeni su i dalje u Banju Luku na popravak ili novo izlijevanje.¹⁴

Topovi su bili različite veličine i snage, što je zavisilo od njihove namjene. Za pravljenje topova koristili su se kalupi, a neke vrste topova izljevane su se u tri veličine: *šâhî* (veliki), *mijane* (srednji) i mali. Osmanlije su uglavnom koristili teške topove (*baljemez*), velike topove (*badaluška*, *prangi*) za opsjedanje tvrđava te darbzen (*zarbzen*) topove koji su imali manju đulad, ali su ih mogli ispaljivati serijski, zbog čega su bili veoma upotrebljivi.¹⁵ Municija za topove bila su đulad, kamena,

¹³ Jelena Mrgić-Radojčić, *Donji Kraj. Krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002., str. 276.

¹⁴ Bogumil Hrabak, "Dovoz hrane, naoružanja i stoke iz Banjaluke ili preko nje u severnu Dalmaciju (XVI i XVII vek)", *Istorijski glasnik* 1-2/1994., Beograd, 1994., 37-62, str. 52.

¹⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "Ekonomski život u Osmanskoj državi", u: *Historija Osmanske države i civilizacije II*, ed. Ekmelettin Ihsanoğlu, Sarajevo, 2008., 5-142, str. 115.

olovna ili željezna. U literaturi koja se bavi historijatom tophana i proizvodnje topova i đuladi, piše da su se željezna đulad obično pravila u rudnicima željeza Biledžik u Anadoliji i Rudnik u Rumeliji.¹⁶ Topovske kugle izrađivane su u ovom periodu od kamena, olova i gvožđa. Gvozdena topovska đulad mogla su biti puna (*yuvarlak*) i šuplja (*kumbara*). Đulad koja su tokom 16. stoljeća služila za napade na tvrđave imaju težinu od 8, 10, 11, 14, 16, 20 i 22 oke.¹⁷ Osmanske trupe u evropskom dijelu Osmanskog carstva snabdijevane su municijom proizvedenom u rudnicima Kučajna i Rudnik. Istočne pokrajine Carstva snabdijevane su olovnim kuglama pravljenim u Vanu i Hakariju.¹⁸

Međutim, iz nekih ranijih primjera može se vidjeti da su pošiljke municije i ostalih potrepština koje su na Ferhad-begov zahtjev trebale stići u Kliški sandžak najčešće kasnile ili nikada nisu stizale na odredište, te je jasan i Ferhad-begov motiv za pojačanu eksploataciju rude i samostalnu proizvodnju topova i municije. Uz to, blizina rudnika i topolivnice graničnoj liniji bila je od praktične koristi. Prema Uzunçarşılı-ju, u rudniku Kamengrad godišnje se proizvodilo oko 24.000 komada đuladi za šahi, mijane i kolonborna topove.¹⁹ Iz naredbi u muhime defterima može se zaključiti da je i Porta u ovom periodu podržavala Ferhad-begova nastojanja da eksploatira željeznu rudu iz ovog rudnika, insistirajući da se u njegovoj neposrednoj blizini odmah krene sa izlivanjem topova, topovskih đuladi i ostale municije. Prateći hronološki sadržaje naredbi koje su s tim u vezi s Porte pristizale Ferhad-begu, vidjeli smo da je navedeni rudnik željezne rude u kadiluku Kamengrad trebao početi s radom još 1571. godine, dok je Ferhad-beg bio kliški sandžakbeg. U jednom dokumentu iz 1571. godine, saznajemo se da je “za rad u njemu potrebno odrediti stanovništvo susjednih sela”.²⁰ Iz narednog dokumenta iz ovog perioda vidi se da je ovaj rudnik “ostao iz vremena nevjernika”, pa je za rad na izlivanju topova poslan “glasoviti buljukbaša carskih topčija Mehmed a za njega i njegove ljude potrebno je obezbijediti dovoljno alata i ostalih potrepština”. Također, prema istoj naredbi, Ferhad-beg je nadzorniku smederevske mukate i povjereniku rudnika trebao poslati

¹⁶ *Isto*, str. 117.

¹⁷ O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje*, str. 227.

¹⁸ S. Katić, *Rudnik pod osmanskom vlašću*, str.146.

¹⁹ Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II, str. 48.

²⁰ *Isto*, str. 84.

zahtjev za slanje određenog alata i drugih potrepština.²¹ I iz sljedeće naredbe upućene carskom dokudžubaši vidi se da je Ferhad-beg, još dok je bio kliški sandžakbeg, poslao izvještaj o ovom rudniku, pa su na njegov zahtjev poslani stručnjaci za izlivanje topovskih đuladi.²² Bosanski sandžakbeg Ferhad-beg bio je zadužen da “počne sa izradom topovskih kugli te da je u tu svrhu raspoređen carski topči-baša Mehmed buljukbaša i poslat tamo.”²³

Bosanskom sandžakbegu Ferhad-begu i sarajevskom kadiji, u vezi s ovim rudnikom, i kasnije se u nekoliko navrata šalju zahtjevi: da lično izvrše inspekciju spomenutog terena i izvijeste kakva je situacija; zatim da se zbog udaljenosti vode od rudnika, izvađena ruda transportuje bliže nekom vodenom toku, kako bi kola pokretala voda, a ne ljudi, i konačno, da se pošalje izvještaj o tome koliko je đuladi izliveno.²⁴ Ferhad-beg je poslao izvještaj u kojem je navedeno da je, prema ranijoj naredbi, ispitana mogućnost izlivanja topovskih kugli u spomenutom rudniku. Prema njegovim riječima, u navedenom mjestu postoji rudnik željeza, ali se voda, koja je neophodna za proces lijevanja, nalazi na veoma udaljenom i neprohodnom mjestu. On također izvještava da je Mehmed buljukbaša već stigao tamo i sa svojim ljudima počeo s radom.²⁵ Ferhad-beg je uskoro poslao još jedan izvještaj sličnog sadržaja i dodao kako “raja iz susjedstva na želi da dođe i radi u rudniku jer smatraju da za to nisu sposobni.” Zbog toga je zatražio da za taj posao bude angažirana raja iz sela iz okoline Novog Pazara, kako bi rudnik počeo s radom u proljeće. Uz to, on je 430 komada već izrađenih topovskih kugli pohranio u tvrđavu Banja Luka.²⁶

Iz nekih ranijih primjera vidjeli smo da se Ferhad-beg uglavnom ponašao prema naređenjima s Porte, ali je povremeno postupao i samovoljno štiteći interese svojih podanika. Nakon što je zatražio da se umjesto

²¹ *Isto*, str. 84.

²² *Isto*, str. 85. Vidjeti i Hamdija Kreševljaković, “Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *POF II/1951*, Sarajevo, 1952., str. 115.-184. (dalje: H. Kreševljaković, *Prilozi povijesti*).

²³ Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH*, 139/II, str. 14 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac). Pretpostavljam da je osoba koja se u dokumentima spominje kao topčubaši/dökücübaşı/bölükbaşı Mehmed, ustvari jedna te ista ličnost, odnosno topioničarski stručnjak poslan iz Istanbula.

²⁴ Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH*, 139/II, str. 65 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

²⁵ *Isto*.

²⁶ *Isto*, str. 40.

raje iz okolnih sela za rad u rudniku angažiraju stanovnici sela iz okoline Novog Pazara, Ferhad-begu i sarajevskom kadiji stiglo je strogo upozorenje s Porte u kojem im se sugerira da ne uzimaju raju u zaštitu.²⁷ Iz jednog kasnijeg Ferhad-begovog izvještaja, saznajemo da “leventi pograničnih tvrđava Kobaš i Kamengrad, koji su ranije oslobođeni *avariz-i divanije* i *tekalif-i orfije*, s tim da budu pripravnici da čuvaju navedene tvrđave, porukama nagovaraju Vlahe koji rade u rudnicima da se iselesu u druga mjesta. Oni to i čine te tako napuštaju čuvanje i obezbjeđenje pograničnih tvrđava. Sada su svi ti prolazi do pograničnih tvrđava ostali prazni i nevjernici mogu proći”. Međutim, na ovaj njegov izvještaj stigla mu naredba da treba da se “na to područje dovede voda i u blizinu vode dovede ruda kako bi se nastavilo sa izlivanjem topovskih đuladi.”²⁸ I ništa više! Prema tome, ono što Safvet-beg Bašagić naslućuje mogla bi biti istina: “U vrijeme borbi oko Cazina, Zrina i Bužima, Ferhad-beg je doveo Vlahe zaduživši ih da vuku topove i da grade utvrđenja. Kad su na granici naseljeni, iskoristili su prvu priliku i prešli na drugu stranu.”²⁹ Razne nedaće kao što su bile velike epidemije i ratovi bili su razlozi raseljavanja naroda, koji od kraja 16. stoljeća počinje prelaziti u susjedne krajeve. Poslije vojevanja u oblastima današnje sjeverozapadne Bosne, naročito tokom šeste decenije 16. stoljeća, ti krajevi bili su naseljavani Vlasima, koji su se bavili i stočarstvom kao glavnim zanimanjem. Mnogi od njih služili su u osmanskoj vojsci kao martolosi te je u jednom austrijskom izvještaju upotrijebljen naziv “Martolosija” za Krupu, Kamengrad i cijeli predio od Bihaća do Banje Luke.³⁰ Vlahe je po gornjoj Hrvatskoj naselio još kralj Matija Korvin odmah poslije 1463. godine. Po svoj prilici iz tog vremena potiče naseljavanje Vlaha oko Glamoča, Srba ili Unca, koji su oko 1530. godine sa ličkim Vlasima dospjeli pod osmansku vlast.³¹ Naime, već poslije pada Jajačke banovine 1528. godine, Vlasi se počinju

²⁷ “Budući da su se spomenuti udružili s rajom i stali u njihovu zaštitu, tražeći raju iz Novog Pazara, koji je udaljen jedanaest dana hoda, strogo im se naređuje da se rudnik ne smije zapostavljati i raju uzimati u zaštitu, već da treba sačiniti spiskove spomenutih kako bi od proljeća nastavili s radom.” *Isto*, str. 40.

²⁸ *Isto*, str. 65.

²⁹ “Napokon se prevari, pa im povjeri neke palanke, da se nasele i čuvaju ih od napadaja. Čim se Ferhat-beg vratio u Travnik, odmah se oni obrate na Farenberga, da mu izruče Ostrožac i ostale palanke.” S. Bašagić, *Kratka uputa*, str. 38-39.

³⁰ B. Hrabak, *Privreda Banjaluke*, str. 95; Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967., str. 207.

³¹ Radoslav Lopašić, *Karlovac*, Poučna knjižnica “Matice Hrvatske”, knj. VI, Zagreb, 1879., str. 142.

kretati prema zapadu u pravcu osmanskih osvajanja.³² Tako je područje Bosanske krajine u stvari, i prije 50-ih godina, bilo u velikoj mjeri već naseljeno od strane ranije pridošlih Vlaha. Nesumnjivo je tačno da je u posljednjim decenijama 16. stoljeća ovo područje davalo veću količinu ratarskih proizvoda nego ranije, a zastoj zbog naseljavanja Vlaha nije trajao više od jedne decenije, odnosno jedne generacije.³³ Osmanski zapovjednici poput Malkoč-bega, Ferhad-bega i Hasan-paše Predojevića, uspijevali su “zahvaljujući svom dobrom postupku, Vlahe na granici okupiti oko sebe i njima se poslužiti kao značajnim vojnim i kolonizacionim elementom”.³⁴ Oni su se naseljavali šire lepezasto u zemljoradničke krajeve sjeverne Srbije i Pomoravlja iz oblasti Starog Vlaha i s Drine, ali su se mnogi doselili i iz Hercegovine i crnogorskih brda. Ima izričitih svjedočanstava o njihovom doseljavanju u Rudnik i okolne oblasti. Po osmanskoj klasifikaciji saskih zakona, u rudarskim mjestima postojao je knez, a uz njega teklić, i imali su određene prihode od rudarske proizvodnje. Kako su i rudarska mjesta u ovom periodu naselili Vlasi, oni su nekada opskrbljivali rudnike drvenim ugljem i morali izvlačiti vodu iz jama i vršiti slične poslove.³⁵

Na osnovu jedne naredbe upućene Ferhad-begu, vidimo da su, prema sultanskom naređenju, za rad u ovom rudniku, pored Vlaha bili zaduženi i Cigani koji se nalaze u Bosni. Budući da su oni bili oslobođeni od harača, ispendže, tekalif-i orfije i avariz-i divanije, na svakih 150 ljudi postavljen je po jedan džematbaša, po njihovom izboru. Ferhad-beg ih je sve trebao popisati i uposliti u novootvorenom rudniku u Kamengradu.³⁶

Ferhad-begu je u ovom periodu naloženo da izgradi novu palanku u blizini Kamengrada kako bi u nju bila smještena hrana i ostale potreštine za one koji rade u ovom rudniku. Naime, hrana za njihove potrebe ranije je prosljeđivana Savom do Gadiške a odatle u Banju Luku. Međutim, u Banjoj Luci se nije smjela zadržavati, već je odmah trebala biti prosljeđena dalje. Zbog toga se i ukazala potreba da se “putem najamnika i dizanjem radnika iz pogodnih sela, za smještaj opreme i hrane

³² Adem Handžić, “Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni”, *POF XVI-XVII/1966.-67.*, Sarajevo, 1970., 5-48., str. 27.

³³ *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959., str. 135. (dalje: *Historija naroda Jugoslavije II*).

³⁴ *Isto*, str. 142.

³⁵ *Isto*, str. 84 i 91.

³⁶ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBiH, 139, str. 35 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

za potrebe radnika spomenutog rudnika, na odgovarajućem mjestu izgradi jedna palanka.”³⁷ Prema Kreševljakoviću, “staru tvrđavu Kamengrad današnji stanovnici onoga kraja zovu Gornji grad ili Kaja (tur. stije-na), a ostatke kule na obronku nazivaju Palanka ili Donji grad. Palanku su podigli Turci nepoznate godine.”³⁸ U blizini Kamengrada, na rijeci Blihi bila su tri samokova, u kojima se izrađivala razna željezna roba.³⁹

Nakon osvajanja tvrđava Bužim i Cazin, u muhimme defterima se spominje rudnik u blizini ovih tvrđava poznat kao Rudnik Zrinskih (*Zrin oğlu ma'deni*) “koji je pun kvalitetne rude sa čijim vađenjem treba otpočeti i u blizini napraviti dvije-tri peći”.⁴⁰ Bosanski sandžakbeg Ferhad-beg poslao je izvještaj na Portu da “u blizini tvrđava Bužim i Cazin ima jedan rudom bogati rudnik te je potrebno na svaki način učiniti ga korisnim Carstvu”. Zbog toga je uskoro stigla naredba da se “naprave dvije-tri peći, da se pošalje izvještaj o tome koliko je objekata spremno te da pošalje pismo o tome šta je još potrebno kao i da se uzorak rude pošalje na Portu”.⁴¹ Inače, Osmanlije su za rad u rudnicima i prijevoz topova angažirali i Juruke⁴² sa njihovim bivolima.⁴³ Tako su i za rad u ovom rudniku, na Ferhad-begovu molbu, bili zaduženi Juruci. Stoga je naređeno da Juruci za rad u rudniku dođu do *Ruz-i hidra*⁴⁴, pa da nakon toga Ferhad-beg izvijesti da li su stigli i da pošalje izvještaj o tome koliko je đuladi izliveno i koliko su teška.⁴⁵ Ova naredba je iz februara 1578. godine. S obzirom na datum navedene naredbe, pretpostavljam da se ovdje radi o rudniku Zrinskih u okolini Gvozdanskog, koje je Ferhad-beg osvojio u januaru iste godine. Rudnik Gvozdansko 1584. nalazio se u okviru hasa Mehmed-bega, mirilive Krupe, Bužima, Zrina, Jezerskog

³⁷ İstanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 243 i 779.

³⁸ Hamdija Kreševljaković, “Kamengrad”, *Naše starine VI*, Sarajevo, 1959., 21-34, str. 21. (dalje: H. Kreševljaković, *Kamengrad*).

³⁹ H. Kreševljaković, *Kamengrad*, str. 21.

⁴⁰ İstanbul, BOA, *MHM* 30, dok. br. 558.

⁴¹ *Isto*.

⁴² Juruci su turkmentsko nomadsko stočarsko pleme koje je naseljavalo Anadoliju. U vrijeme sultana Bajezida II i Mehmeda II, preko Bugarske, počinju se naseljavati i na Balkan, u Makedoniju i na obale Dunava. Prema *kanunnami* sultana Mehmeda II, ukoliko su išli sa sultanima u vojne pohode, bili su oslobođeni od poreza. “Yörükler”, *Ana Britannica*, Genel kültür ansiklopedisi, c. 32 (Wis-Zyw), İstanbul, 1994., str. 253.

⁴³ Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II, str. 57.

⁴⁴ Praznik kojim se slavi dolazak ljeta, 6. maja, Đurdevdan.

⁴⁵ İstanbul, BOA, *MHM* 33, dok. br. 699.

i Ostrovice, i donosio prihod od 50.000 akči.⁴⁶ Da su “Turci u Gvozdanskom tijekom stanovitog razdoblja vadili rudu i obrađivali je”, zaključuje i I. Mirnik na osnovu jednog pisma iz 1602. godine.⁴⁷ Čini se, ipak, da nisu nakon osvojenja Gvozdanskog “Turci razvalili rudnik, zatrpali jame i sve uništili”, kako tvrdi Klaić.⁴⁸ Iz jednog osmanskog dokumenta iz kasnijeg perioda, vidi se da je samo privremeno bila obustavljena ova aktivnost izlivanja topova i topovske đuladi, ali da se kasnije s tim nastavilo. Kao razlog obustavljanja izlivanja topova navedene su jake oborine. Iz istog izvještaja vidimo da su na ovom poslu radili Juruci.⁴⁹ Ferhad-begu je naređeno da ponovo na dužnost postavi već spominjanog zaima Mehmeda.⁵⁰

Kako smo već rekli, i u samoj Banjoj Luci je postojala radionica za izradu topova i topovske municije. Ona se pod nazivom *tophana* spominje u Ferhad-pašinoj vakufnami.⁵¹ Prema Enesu Pelidiji “ova radionica je bila prestala s radom još u vrijeme Bečkog rata 1683. godine, u vrijeme kada je njen nadzornik bio Ferhad-pašin potomak Mustafa-beg. Nakon toga, njegovom sinu, kapetanu banjalučke kapetanije Mehmedu, 1735. godine, šalje se pismo s naredbom da se u Banjoj Luci što prije otvori velika radionica u kojoj će se praviti topovske kugle, jer je i u ranijem periodu radionica slične namjene bila u ovom gradu, gdje su se pored juvalaka proizvodili i topovi manjeg kalibra.”⁵²

S obzirom na Ferhad-begove osvajačke planove u ovom periodu, pored aktivnosti u vezi s eksploatacijom rudnika i lijevanju topova i topovske đuladi, on intenzivno radi i na popravki nekih strateški bitnih tvrđava. Jedna od tih tvrđava, koja se veoma često spominje u muhimme defterima iz ovog perioda, jeste tvrđava Gradiška, koja je dospjela pod

⁴⁶ Istanbul, BOA, RzD 82, str. 623.

⁴⁷ Ivan Mirnik, *Srebra Nikole Zrinskog: Gvozdanski rudnici i kovnica novca*, Društvo povijesničara umjetnosti Hrvatske, knj. LVI, Zagreb, 1992., str. 42.

⁴⁸ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 704.

⁴⁹ Istanbul, BOA, MHH 39, dok. br. 525. O Vlasima i Jurucima te njihovoj angažiranosti na radu u rudnicima i na izradi topovske đuladi kroz prizmu dosadašnje južnoslavenske, ali i šire historiografije, na bazi osmanskih izvora, vidjeti rad Vjerana Kursara, “Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies)”, *Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)*, OTAM, 34, Güz 2013., 115.-161.

⁵⁰ *Isto*.

⁵¹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 228.

⁵² E. Pelidija, *Banjalučki boj*, str. 229.

vlast Osmanlija u vrijeme kada su osmanske trupe osvojile gradove Koblaš, Brod i susjedna mjesta, negdje između 1535 i 1537. godine. Nakon toga značaj ovog grada raste, prvenstveno zbog toga što je Gradiška bila aktivna luka na plovnoj rijeci za prijem raznoraznih pošiljki koje su Savom stizale šajkama.⁵³ Navedene pošiljke hrane, alata ili municije, uglavnom su iz Gradiške prosljeđivane do Banje Luke, a odatle kolima dalje, u ovom periodu najčešće ka odredištima u Bosanskom i Kliškom sandžaku.

Neposredno po dolasku na funkciju sandžakbega Bosne, Ferhad-beg šalje razne izvještaje na Portu, među kojima i onaj o potrebi obnove "tvrđava Gradiška na granici Bosne na opasnom mjestu". Sve što je u izvještaju naveo primljeno je na znanje, kao i informacije da mu nedostaje kamen i ostali materijal za izgradnju. Ferhad-beg izvještava i to da je staroj tvrđavi bilo 139, a u novoj 56 nefera, što je prema mišljenju Porte sasvim dovoljno pa šalju upit zbog čega Ferhad-beg traži još nefera.⁵⁴ Vjerovatno je u zvaničnim spisima koji su se nalazili u Istanbulu u spomentoj tvrđavi evidentirano toliko posadnika. Međutim, u sljedećem svom izvještaju Ferhad-beg je obrazložio svoj zahtjev za potrebu obnove tvrđave, kao i razlog njenog propadanja: "Zbog toga što posadnici tvrđave Gradiška svojevrijedno napuštaju navedenu tvrđavu, ona je pretrpila mnoga razaranja usljed neprijateljskih napada, pa ju je potrebno popraviti."⁵⁵ Tek nakon toga, stigla je odluka s Porte s dozvolom da se navedena tvrđava popravi: "Obavijestio si da je radi značaja tvrđave Gradiška potrebno izvršiti neke popravke na njoj i obnoviti je, za šta su potrebne cigle i pijesak, a u blizini ih nema, pa se šalje naredba i sandžakbegu Smedereva, da pošalje dvije šajke koje treba da dopreme cigle i pijesak sa mjesta nalazišta."⁵⁶ Bosanskom sandžakbegu Ferhad-begu

⁵³ Šajka ili čajka je vrsta riječne lađe koju su prvo koristili Kazaci. Šajke su imale oblik pontona. Bile su oko 10,5 m duge i 5 m široke te oko 1,3 m visine (dubine). Imale su nosivost oko 5 do 10 tona, a njima je upravljalo 5-4 osoba. Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları, II*, str. 50. Iz muhimme deftera iz navedenog perioda vidi se da je prijevoz vršen specijalnim lađama za prijevoz hrane (*zahire gemi*), koje su imale skladišta (*ambarlu*). Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 9 i 10 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁵⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 301; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH br. 139/II, str. 35 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁵⁵ Istanbul, BOA, *MHM* 26, dok. br. 327.

⁵⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 646.; Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 139/II, str. 16 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

poslata je i obavijest da je spahija Požeškog sandžaka po imenu Ejnehan, izvijestio da na obalama rijeke Save u kadiluku Velika u sandžaku Začasna ima dovoljno traženog materijala.⁵⁷ Od krupnijeg pijeska vezane čvrstim malterom od kreča bile su sačinjene i turske cigle, slične rimskim ciglama, još uvijek su sasvim tvrde. Od njih su građene utvrde u ravničarskim krajevima gdje nije bilo kamena, kao i mnoge javne građevine po gradovima, Skoplju, Sarajevu i drugim većim mjestima.⁵⁸ Iz jedne kasnije naredbe smederevskom sandžakbegu i beogradskom kadiji vidimo da je popravak navedene tvrđave već završen, jer je u nju tad već bilo potrebno smjestiti i naoružanje. Naime, Ferhad-beg je Portu izvijestio da je za tvrđavu Gradiška potrebno nekoliko komada darbzen topova te se navedenima naređuje sljedeće: “Kada dođe čovjek kojeg će poslati Ferhad-beg, iz pohranjene ratne opreme koja se čuva u Smederevu i Beogradu, potrebno mu je uz dva šahi darbzen topa poslati i četrsto (?) komada malih tvrđavskih topova.”⁵⁹

U ovom periodu Ferhad-beg često javlja o “napadima razbojnika na bosanski serhat”. U njegovom izvještaju koji je u muhimme defter upisan u januaru 1574. piše da su prilikom jednog takvog napada “razbojnici zarobili preko 150 ljudi i odveli mnoštvo stoke”. On traži da se dodijele povišice njegovim ljudima, gazijama koji su krenuli za banditima i porazili ih.⁶⁰ Iz osmanskih izvora saznajemo da je i Ferhad-beg u ovom periodu napadao na susjedne teritorije, ali se fokusirao na opsjedanje tvrđava poput Bihaća.⁶¹

Na osnovu osmanskih izvora i nekih izvornih naučnih radova o toj temi, znamo da je u ovo vrijeme u Bosni vršen tzv. “progon hamzevija”, odnosno hapšenje sljedbenika Hamze Balija, koji je u junu 1573. godine pogubljen u Istanbulu zbog širenja heretičkog učenja. Ferhad-beg se u ovo vrijeme bio fokusirao na daljnja osvajanja habsburških teritorija u Hrvatskoj i Slavoniji. Budući da još uvijek nije bio formiran Bosanski

⁵⁷ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 139/II, str. 33 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁵⁸ Adem Handžić, “Stari grad Novi na Savi”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIV/1962, Sarajevo, 1964., 239.-251.

⁵⁹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 139/II, str. 54 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac). Zbog toga što nije pronađen originalni dokument nije bilo moguće provjeriti navedeni, moguće prei tjeran broj topova. Možda je u pitanju bilo 400 komada đuladi za male tvrđavske topove.

⁶⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 25, 312.

⁶¹ *Isto*, 317.

ejalet, Ferhad-beg još uvijek nije bio beglerbeg ejaleta tako da se nije zvanično uplitaio u ovu problematiku, ukoliko nije bilo direktne veze s njegovim sandžakom. Izgleda da su se tim poslom u ovo vrijeme bavili zbornički sandžakbeg, kadije i čauši, a Ferhad-beg je samo formalno o tome u nekoliko navrata obaviješten. Stoga muhime defteri iz ovog perioda sadrže malo naredbi u kojima se hamzevije spominju, a koje su upućene Ferhad-begu.

Iz jedne zapovijedi zborničkom sandžakbegu i zborničkom kadiji od 22. aprila 1573. vidimo da im se naređuje da uhapsu izvjesnog "Hamzu i prosljede u Istanbul. Ukoliko on pobjegne, potrebno je njegove jamce uhapsiti, predati čaušu Visoke Porte, Mustafi, i povezane ih sprovesti u Istanbul. Ukoliko ima njegovih pristalica, također ih treba pohapsiti i sprovesti u Istanbul."⁶² Istog dana poslana je i naredba sandžakbezima Bosne i Hercegovine, sa instrukcijama da se spomenute hamzevije "pohapse, ispitaju, te, ukoliko bude potrebe, da se pošalju na Portu uz pratnju dovoljnog broja mustahfiza".⁶³ U isto vrijeme, poslana je i zapovijed hercegovačkom sandžakbegu, u kojoj stoji da i u Hercegovačkom sandžaku ima "onih raskolnika koji još uvijek tuguju za pogubljenim Hamzom", pa se traži da se oni pohapse.⁶⁴ Naredba u vezi s hapšenjem Hamzinih sljedbenika poslana je i Ferhad-begu oko 30. septembra 1573. Ova naredba tiče se konkretno sprovođenja u Istanbul uhapšenog vojvode Hasana, koji je po naređenju bivšeg bosanskog sandžakbega Mehmeda uhapšen i zatvoren u travničku tvrđavu, kao i njegovog druga (istomišljenika) Havadže/Hodže.⁶⁵ Ferhad-begu se u oktobru iste godine ponovo šalje naredba istog sadržaja.⁶⁶ Uglavnom, svi lokalni sandžakbezi, uključujući i Ferhad-bega, trebali su se pobrinuti da se Hamzino učenje ne raširi još više pa će pohapsiti sve njegove preostale sljedbenike i simpatizere na teritoriju pod svojom upravom.⁶⁷

⁶² Adem Handžić i Muhamed Hadžijahić, "Progon Hamzevija u Bosni 1573. godine", *POF* 20-21/1970-71, 51-70., str. 53., na osnovu: Istanbul, BOA, *MHM* 21, dok. br. 585 i 586. (dalje: Handžić-Hadžijahić, *Progon Hamzevija*).

⁶³ *Isto*.

⁶⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 22, dok. br. 374. (25.8.1573.)

⁶⁵ *Isto*, dok. br. 661.

⁶⁶ *Isto*, dok. br. 299.

⁶⁷ Handžić-Hadžijahić, *Progon Hamzevija*, str. 54.

Ferhad-begova pobjeda u Budačkom boju 1575. godine

Kako smo već rekli, u skladu sa širim strateškim planovima Porte, Ferhad-beg je bio zadužen za širenje osmanske teritorije ka sjeverozapadu. Na taj način osmanske trupe su mogle biti stacionirane veoma blizu Beča, prijestonice Habsburške imperije. Također, u skladu s istim strateškim planovima, Ferhad-beg je već ranije bio pomjerio granice Kliškog sandžaka prema zapadu. U narednom periodu, kao bosanski sandžakbeg, Ferhad-beg će osvojiti Banovinu, Kordun i Bosansku krajinu, dok će neosvojen ostati samo Bihać. Sjeverozapadna granica Osman-skog carstva bit će pomaknuta s Une na Kupu. Ferhad-begovim osvajačkim planovima pogodovala je i skorašnja seljačka buna 1573. godine. Tek će izgradnjom Karlovca, Hrvatska krajina dobiti svoje sjedište, dok je sjedište Slavonske krajine bilo u Varaždinu. Međutim, najteži udarac odbrambenom sistemu habsburške vojne krajine u ovom periodu Ferhad-beg je zadao porazivši jednog od najzapaženijih kapetana krajine, Herberta von Auersberga, u čuvenom Budačkom boju 1575. godine.⁶⁸ Auersberg je u drugoj polovini 16. stoljeća sa teritorija Hrvatske krajine konstantno napadao na Bosanski sandžak. O njegovim napadima zbog kojih je postojala potreba "kvalitetnije odbrane granica" izvještavao je Ferhad-beg još i ranije, 1571. godine, dok je bio kliški sandžakbeg.⁶⁹ Čak je i čuveni sekretar Ferhad-begovog divana, Mustafa Ali iz Galipolja, u jednom svom pismu iz decembra 1574. izvijestio Portu da "neprijatelj, s lošim namjerama, naročito prokletnik po imenu Ošbergar,⁷⁰ danju i noću napada, nekad na Kostajnicu, a nekad na Krupu (...)"⁷¹

Godinu dana prije Budačkog boja, na hrvatsko-slavonskom saboru u Zagrebu 19. decembra 1574. godine, predstavljen je bio novi ban Gašpar Alapić. Ujedno su se čule i pritužbe hrvatskih staleža na jugu da ih "kralj dovoljno ne štiti od Turaka, a da krajiški vojnici njihova imanja pljačkaju

⁶⁸ Herbert VIII Turjaški ili Herbert VIII Ojeršperg (njem. Herbert VIII Auersberg) je bio njemački knez koji je imao svoje posjede i u današnjoj Sloveniji, među kojima je najpoznatiji bio grad Turjak, po kome je Herbert i nosio naziv Turjaški.

⁶⁹ Istanbul, BOA, *MHM* 12, dok. br. 224. (11. mart 1571.).

⁷⁰ U osmanskim izvorima prezime Auersberg bilježeno je najčešće kao Ošbergar. Stoga je bilo veoma teško razaznati ovo prezime, posebno zbog činjenice da su neki dokumenti u kojima se spominje Auersberg/Ošbergar u aktuelnom katalogu BOA, upisani pod odrednicom "Ahi Bergar". npr. Istanbul, BOA, *IEAS*, dok. br. 110, 113, 115.

⁷¹ Mustafa Ali, *Menşei-i İnşa*, fo. 200.

i uništavaju. Na to je odlučeno da treba poslati Auersberga da ne dopusti svojim vojnicima harati imanjima hrvatske gospode kako su to do sada činili.⁷² Iz Senja je 16. februara 1575. poslan iskaz senjskih uskoka o diobi zaplijenjenog blaga što su ga zarobili u gradu Novom.⁷³ Prema Ana Mariji Grünfelder, u izvještajima koje je slao iz Senja, Herbert Auersberg preporučuje da se Senjanima ne brane “izlasci” na kopno, jer su im oni “izvor prehrane i opskrbe”. Također, navodi kako mu je “jednolična služba u Senju dosadna, ali je zanimljiva kada se izlazi u pljačku i palež”.⁷⁴ Ista autorica tvrdi da su “svi u arhivskim izvorima spomenuti senjski kapetani obeštećivali sebe za predjumove ratnim plijenom i svi su osobno sudjelovali u pljačkaškim pohodima. Nedvojbeno se ta tvrdnja odnosi na Herberta Auersberga, Balthasara Lamberga i Hansa Fernbergera”.⁷⁵

Prema osmanskim izvorima, Ferhad-beg je još u aprilu 1575. vršio pripreme za odbranu tvrđava na bosanskoj granici te je od Porte tražio da mu se iz Istanbula pošalje barut za tvrđave na granici Bosne.⁷⁶ Međutim, neposredno pred Bitku na Radonji, Ferhad-beg izvještava, kako je i dotada izvještavao, da se “podli neprijatelji, podanici bečkog kralja, već duže vrijeme spremaju na granici”. Stoga mu se sada naređuje “da budno motri na dešavanja na granici, da prikuplja informacije od svojih obavještajaca, da ni slučajno ne bude neobaviješten o tim dešavanjima, ali da prvi ništa ne čini suprotno mirovnom sporazumu”.⁷⁷ Na Porti su konačno povjerovali Ferhad-begovim izvještajima o namjerama neprijatelja, ali mu još uvijek ne dopuštaju da konkretno djeluje, nego samo savjetuju da bude oprezan.

Prema autorima koji su pisali na osnovu kršćanskih izvora, Ferhad-beg je kod Krupe na Uni skupio jake snage i 1575. pošao na sjever prema dolini rijeke Korane da dočeka Auersberga koji je ponovo bio krenuo u napad. U jednom pismu iz Novigrada, od 5. juna 1575. godine, krajiški

⁷² Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 386.

⁷³ Aleksa Ivić, “Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u 16. i 17. vijeku”, *Starine JAZU XXXV*, Zagreb, 1916., 295-374., str. 302. (dalje: A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije*).

⁷⁴ Anna Maria Grünfelder, “Vojna krajina i reformski procesi u ranom novom vijeku, s posebnim osvrtom na primorsku Krajinu i grad Senj”, *Senjski zbornik*, 36, Senj, 2009, 91-122, str. 98.

⁷⁵ *Isto*.

⁷⁶ Istanbul, BOA, *MHM 27*, dok. br. 874.

⁷⁷ *Isto*, dok. br. 544.

kapetani i vojvode opisuju očajno stanje na krajini i mole da im se isplati zaostala plaća: “S onu stranu Gline, ako neki grad se od Turaka uzme ili pust ostane, kako je sada Šturlić grad od Turaka uzhan, sljedeći put uzet će opet drugi kastel na Glini, Topusko.”⁷⁸

Komandant Hrvatske krajine, potpukovnik Herbert Auersberg, u to vrijeme naredio je krajiškim kapetanima da hitno prikupe snage na području Budačkog.⁷⁹ Do noći 21. septembra “prikupilo se oko 1000 konjanika i pješaka sa kapetanima Julijom Zadranimom, Tomom Čadešom i drugim plemićima iz okolice. Došla je i četa uskoka sa Žumberka. Auersberg je imao namjeru tu dočekati pristizanje svojih dodatnih snaga. U zoru 22. septembra isturene predstraže primijetile su dolazak Osmanlija. Auersberg je uputio odjeljenje husara⁸⁰ pod komandom Ivana Vojkovića u izviđanje. Sam je krenuo ka predstraži uz pratnju oko 60 konjanika. Husari su razbijeni u sukobu s osmanskom prethodnicom, ali je pristigao Auersberg i napao Turke koji su potisnuti unazad”.⁸¹ Nadajući se da će pristići ostale njegove trupe, Auersberg je zatim “neoprezno naletio na tursku glavninu i u nejednakoj borbi je poginuo, zajedno sa skoro svom pratnjom. Ostale krajiške jedinice su po dijelovima tučene i uglavnom zarobljene”.⁸² I Hammer piše o ovom događaju napominjući da je bosanski sandžakbeg djelovao “udružen sa krajišnicima iz Livna, Pakraca, Požege i drugih susjednih oblasti, sa oko deset hiljada vojnika i sedam topova”.⁸³

O ovoj velikoj pobjedi osmanske vojske pod zapovjedništvom Ferhad-bega Sokolovića kod grada Budačkog na rijeci Radonji, pritoci Korane, vijesti su ubrzo stigle i u Istanbul. Iz jednog fermana datiranog 10. ramazana 983. (14.12.1575.), dakle neposredno nakon navedenog

⁷⁸ A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije*, str. 303.

⁷⁹ Danas selo Donji Budački, oko 15 kilometara južno od Karlovca u R. Hrvatskoj.

⁸⁰ Prvi husarski pukovi bili su jedinice lahke konjice mađarske Crne armije. Pod komandom Matijaša Korvina, husari su učestvovali u ratu protiv Osmanlija još 1485. Pokazali su se efikasnim kako protiv Osmanlija tako i protiv Čeha i Poljaka. Nakon smrti Matijaša Korvina, husari ostaju najrašireniji vid konjice u Ugarskoj. Austrijski carevi su angažirali ugarske husare kao najamnike za borbu protiv Osmanlija, ali i na raznim drugim bojištima širom Evrope.

⁸¹ Prema Hammeru, “Ferhat-beg se naoružao za bitku i njegov je prvi odred odbio Auersbergovu prethodnicu, odred hrvatskih husara pod komandom Vojkovića, koji je bio ranjen i zarobljen.” Hammer, *Historija 2*, str. 53.-54.

⁸² Vladimir Kalečak, “Budački boj”, *Vojna enciklopedija 2*, Brdo-Foa, 2. izdanje, Beograd, 1971., str. 96.

⁸³ Hammer, *Historija 2*, str. 54.

sukoba, vidimo šta je, prema osmanskim izvorima, bio povod za ovaj Ferhad-begov poduhvat kao i to kakva je bila reakcija s Porte. Zvanična Ferhad-begova verzija sukoba jeste da je Auersberg “u suprotnosti s mirovnim sporazumom, krenuo sa nekolicinom prokletih nevjernika na muslimane i zaštićenu Carevinu sa ciljem da pljačka i uništava”. Ferhad-beg je sa svojim snagama krenuo “podijeliti megdan sa prokletnicima” te većinu njih posjekao sabljama. S Porte mu je poslat počasni sultanov ogrtač, zatim jedna sablja, a prihodi su mu uvećani za 4000 akči.⁸⁴

Novi carski izaslanik David Ungnad i ostali članovi delegacije, tek što su bili pristigli u Istanbul, morali su odgledati defile “vojnika iz pograničnih krajeva, s dugim crvenim kapama kakve se nose u Bosni” i sprovođenje zarobljenika. Na osnovu opisa navedene ceremonije iz dnevnika koji je sačinio Gerlach, “dvorski propovjednik, nerazdruživ drug i pouzdan prijatelj carskog izaslanika u Carigradu”,⁸⁵ Radovan Samardžić piše: “Kroz grad je prolazila trijumfalna povorka na čijem čelu su stupali vojnici iz pograničnih krajeva s dugim crvenim kapama kakve se nose u Bosni. Zatim su na dugim kopljima pronijete glave pobijenih neprijatelja, prije svih glava kapetana Auersperga, a za njima su nosili zaplijenjene zastave; prošla je i grupa zarobljenika sa teškim sindžirima na vratu.”⁸⁶ I Hammer opisuje detaljno navedenu procesiju na osnovu istog izvora.⁸⁷ Ovakvi defilei su, bez sumnje, doprinosili širenju stereotipa o “Turčinu” kao “divljem, neotesanom, bestijalnom i ratobornom”, kako se vidi i u Gerlachovom putnom dnevniku koji se svrstava među tipične predstavnike pamfletističke literature šesnaestog stoljeća. Slični opisi bili su česti u navedenoj vrsti literature, koju su Habsburgovci podsrekavali opisivanjem neprijateljskih zvjerstava kojim su se poslužili kao sredstvom potvrde legitimnosti dinastije Habsburgovaca i ujedno istakli važnost svoje uloge “bedema hrišćanstva” te opravdanjem za podizanje nameta za krstaški rat protiv “nevjernika”. Međutim, često su i

⁸⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 27, dok. br. 236, (10. ramazan 983/15. decembar 1575. godine).

⁸⁵ Petar Matković, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. Putopis Stj. Gerlacha i Sal. Schweiggera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, Davida Ungnada od 1573-78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1577.”, *Rad JAZU*. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički. Knj. 39, Zagreb, 1893. (dalje: P. Matković, *Putopis Gerlach/Schweigger*).

⁸⁶ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 451.

⁸⁷ Prema Hammeru, “treći vezir Ahmet, porijeklom Štajerac, carskom izaslaniku je rekao da je iz Graca i da će uskoro doći i sve svoje zemljake pretvoriti u muslimane”. Hammer, *Historija 2*, str. 54.

sami sultani podsticali navedene predodžbe koje su služile kao osvajačko sredstvo i bile dio taktike u širenju osmanskih teritorija ka zapadu.⁸⁸

S obje strane bilo je mnogo zarobljenika u ovom boju. U habsburškim izvorima se vidi da je nadvojvoda Karlo u Beču već 28. septembra 1575. znao za poraz i smrt Herberta Auersberga kod Budačkog. Uskoro, njegov sin Kristof Auersberg “traži u staleža štajerskih naplatu tražbine od 4000 forinti za otkup brata mu Wolfa Engelbrehta koji se nalazi u turskom sužanjstvu”.⁸⁹ Isti izvještaj sadrži i podatak da je “poginulo ili dopalo u sužanjstvo kod Budačkoga više od 100, Auersberg je u bici imao samo svojih 40 konjanika, zatim konjanike poginulog Weixelburga i nešto vojske što mu bijaše poslao Thurn. Išao je drzovito i nepromišljeno na Turke”⁹⁰ U dokumentu iz januara 1576. godine iz Gradeca, nadvojvoda Karlo “preporučuje molbu Biancha od Zadra za potporu od 400 forinti za oslobođenje kapetana Hrastovičkog Julija Zadranina iz turskog sužanjstva”.⁹¹

I u osmanskim izvorima iz nešto kasnijeg perioda govori se o nekim dešavanjima u vezi s Budačkim bojem. U jednoj naredbi upućenoj Ferhad-begu 1577. naređuje mu se da “po svojim ljudima pošalje u Prigestonicu Auersbergovog sina kao poklon, ali da oni dobro paze da im ne pobjegne”.⁹² Iz sljedeće naredbe vidimo da Ferhad-beg pristaje da pošalje ovog zarobljenika u Istanbul, ali od Porte traži da od habsburške strane zahtijeva oslobađanje 25 “gazija i mudžahida” koji su u navedenom sukobu zarobljeni i za koje je već određena otkupnina. S Porte mu javljaju da oni “ulažu veliki trud da se navedeni zarobljenici vrate.”⁹³ Izgleda da su ovi Ferhad-begovi napori urodili plodom jer je, prema Pečeviji, nakon toga “oslobođeno 100 zarobljenika muslimana”, a njegov

⁸⁸ Božidar Jezernik, “Stereotipizacija Turčina” u: *Imaginarni Turčin*, [ur.] Božidar Jezernik, Beograd, 2010., str. 22. (dalje: B. Jezernik, *Stereotipizacija Turčina*).

⁸⁹ R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 39.

⁹⁰ *Isto*.

⁹¹ *Isto*, str. 40.

⁹² Istanbul, BOA, *MHM* 30, dok. br. 209.

⁹³ *Isto*, dok. br. 645. (25. rebii-l-evvel/22. juni 1577.). Navedeni su po imenima: Nedž-zade Ibrahim; njegov sin ?; jedan aga; Kurd-aga; Arnavud-aga; Arnavud divane Mezid; Divane Ali; Ibrahim sin Alija; Drugi Ali; Divaneli Jusuf; Veli; Behram sin Abdullaha; Divane Džafer; Mustafa sin Hamze; Šir Atlu babalar?; Divane Mehemed; Divane Jakub; Divane Ridvan; ćurčija Mehemed; Jusuf, sin Abdullaha; Ali iz Livna (Livnjak); ? Mustafa; Banjalučanin Katib Ahmed; Divane Husein; divane Osman sabljar iz Kostajnice; Divane Memi iz Kamengrada, ukupno 25 nefera.

sin je razmijenjen uz dotada neviđenu otkupninu u iznosu od 30. 000 zlatnika.⁹⁴ Wolf Engelbert je umro u ljeto 1590. godine.⁹⁵ Nakon pobjede kod Budačkog, mnogi osmanski borci su i godinama kasnije dobijali stimulacije i nagrade u vidu dodjele timara ili povećanja iznosa već postojećeg zbog učešća u Budačkom boju.⁹⁶

Interes za navedena dešavanja ni danas ne jenjava, naročito u Sloveniji i Hrvatskoj. U romanima je Ferhad-paša često prikazan kao "bestijalni Turčin", predstavnik ugnjetavača i "utvara od koje je strepio krotki..."⁹⁷ U epskim deskripcijama hrvatski prostor je predstraža a Ferhad-paša se javlja u liku neprijatelja i osvajača s Istoka. Međutim, on tu nije lišen ljudskih vrlina, naročito u epizodi kada na pogreb branitelja Gvozdanskog poziva kršćanskog svećenika.⁹⁸ U Knegincu kod Varaždina, 1896. godine iskopano je oko 700 primjeraka srebrnog novca u posudici. Kako je najstariji novac pripadao je kralju Matiji Korvinu (1458.-1490.), a najmlađi caru Maksimilijanu II (1564.-1576.) iz 1575. godine, Mirnik i Ždralović smatraju da je "ovaj novac najvjerovatnije zakopan u strahu od daljnjeg prodiranja Osmanlija u preostale krajeve Hrvatske, jer je te iste godine Ferhad-beg Sokolović potukao vojsku Herberta Auersperga kod Budačkog, te nakon toga zauzeo Cazin, Bužim i Zrin."⁹⁹

Sjećanje na ovaj događaj ostalo je živo i u narodnom pamćenju. U više epskih pjesama govori se o zarobljavanju mladog Wolfa kao i otkupnini koju je njegova majka platila, u do tada nezabilježenom iznosu od 30.000 zlatnika.¹⁰⁰ To potvrđuju i izvorni osmanski dokumenti kao i

⁹⁴ Pečevića, *Historija I*, str. 373.

⁹⁵ Miha Preinfalk, "Auerspergi in njihove povezave s Hrvaško", *Povijesni prilozi*, 29/2005., 79-99, str. 94.

⁹⁶ Istanbul, BOA, *Cevdet Timar*, C. TZ. 156, 7752 (dodjela timara izvjesnom Huremu, koji se istakao u "sukobu sa Ošbergarom"). Također i Istanbul, BOA, İE. AS., no. 113 (uvećanje iznosa zeameta bosanskom zaimu Hasanu, sinu Osmanovom); Istanbul, BOA, İE. AS., no. 115 (dodjela stimulacije Hurremu, sinu Mehmedovom); Istanbul, BOA, İE. AS. no. 110 (dodjela timara Zevvak Omeru, kopija berata, s pečatom banjalučkog kadije Mevlana Abdije, sina Sulejmanovog) itd.

⁹⁷ Ivan Matičić, *Na mrtvi straži, Spominu Herbarta VIII: Turjaškega, rojenega na Vidov dan 1528.*, Ljubljana, 1928.

⁹⁸ Nada Kisić Kolanović, "'Islamska varijanta' u morfologiji kulture NDH 1941.-1945.", *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 39, No. 1, Zagreb, 2007., 63-95, str. 74. Spomenuti ep, napisan još 1944., objavljen je tek 2000. godine. vidi: Ante TRESIĆ PAVIČIĆ, *Gvozdansko: epos u 32 pjevanja*, (priredila Dunja Fališevac), Zagreb, 2000.

⁹⁹ Muhamed Ždralović, Ivan Mirnik, "O skupnom nalazu zlatnog i srebrnog novca 15. i 16. stoljeća kod Opatinca", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III s. 8, Zagreb, 1975., 119-213.

¹⁰⁰ Pečevića, *Historija I*, str. 373.

natpis koji se nalazio nad glavnim ulazom u džamiju, a na sve se nadovezivala i narodna pjesma.¹⁰¹ Budući da je Wolfov brat još krajem 1575. tražio 4000 forinti kako bi mogao platiti otkupninu moguće je da su i ostali njegovi srodnici učestvovali u plaćanju otkupnine na šta se aludira u jednom stihu u narodnoj pjesmi.¹⁰²

Stezanje obruča oko Bihaća i osvajanje krajiških gradova 1576. i 1577. godine

Nakon smrti habsburškog cara Maksimilijana II (1564-76), njegov nasljednik, Rudolf II (1576.-1612.), na svom dvoru u Pragu više se bavio alhemijom, astrologijom i astronomijom nego državnim poslovima. Civilne poslove u Ugarskoj prepustio je bratu Ernestu (1553.-1595.), a vojne poslove svom stricu nadvojvodi Karlu II Štajerskom (1540.-1590.).¹⁰³ Što se tiče Osmanlija, oni su još od prve polovine 16. stoljeća nastojali da zavladaju Pounjem. Širenje osmanske vlasti u tom području počinje osvajanjem Kostajnice 1556. Iste godine osvojena je i Lišnica a dvije godine kasnije Bušević i Otoka (1558.) te Novigrad (Novi) na Uni (1560), a znamenita Krupa 1565.¹⁰⁴ Međutim, do značajnijih osvajanja dolazi tek na početku zadnje četvrtine 16. stoljeća, nakon Ferhad-begovih osvajačkih akcija, kada u posjed Osmanske države dolaze: Bijela Stijena, Jezero, Cazin, Hojsićev grad, Menići, Bužim (1575/1776.), zatim Podzvizd, Vranograč, obje Kladuše, Zrin, Ostrožac i Mutnik (1577.), pa Todorovo i Gvozdansko (1578.), potom i Cetin, Klokoč i Perna 1584. Sedam godina kasnije, 1591., osvojeni su Ripač i Petrinja. Znameniti Bihać na Uni osvojen je tek 1592. a sa njim Sokol, Izačić, Drežnik i Furjan na Korani.¹⁰⁵

U periodu nakon Budačkog boja, Ferhad-beg je nastavio s planskim upadima na predjele oko Bihaća osvojivši skoro sve okolne gradove, iz

¹⁰¹ Antun Hangi, "Banjaluka. Grad i okolica", *Školski vjesnik*, br.10, Sarajevo, 1903., str. 57; Hamdija Kreševljaković, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini: Banja Luka", u: *Izabrana djela II*, str. 296; A. Bejtić, *Banjaluka*, str. 100.

¹⁰² Osim iskrivljenih imena glavnih protagonista (Ferhad – Perit, Auersperg - Šperbanović), pjesma "Perit paša i Šperbanović" kao Ferhad-begove zadužbine navodi: "dvore na stubove, / i jan-kuće di gosti dohode / bezistene, di sede trgovci, / i kaldrmu priko Bajne Luke" u: Mirjana Detelić, *Epski gradovi-Leksikon*, SANU, Balkanološki institut, Beograd, 2007., str. 33.

¹⁰³ Mladen Švab, "Habsburgovci", u: *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.

¹⁰⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 83.

¹⁰⁵ *Isto*, str. 83.

čega se vidi se da su njegove akcije bile pomno smišljene i dobro sprovedene. U tome mu je sigurno pomoglo iskustvo u vezi s osvajanjem tvrđava u Kliškom sandžaku. Iako su mu s Porte nešto ranije stigle pohvale u vezi s njegovom pobjedom nad Auersbergom, već u novembru 1575. godine, Ferhad-begu je poslata naredba da, “zbog toga što izaslanici bečkog kralja u Istanbulu konstantno iznose pritužbe povodom upada na njihovu teritoriju s bosanske strane, ukoliko je to istina, da on treba da prestane s upadima”.¹⁰⁶ U jednoj naredbi poslatoj Ferhad-begu u novembru 1575. sugerira mu se da “spriječi samovoljne upade spahija i zaima u kraljevu zemlju (na tvrđave Bihać i Stobreč), pod izlikom da su im tvrđave u opasnosti”. Iz sadržaja naredbe može se zaključiti da su pritužbe u vezi s tim konstantno stizale od habsburških izaslanika na Porti, a odatle Ferhad-begu. Na kraju naredbe, ponavlja se da će “on biti smatran lično odgovornim ukoliko se s tim bude nastavilo.”¹⁰⁷ Među brojnim pograničnim zapovjednicima sigurno je bilo samovolje, te su mogli i bez Ferhad-begovog znanja, upasti u susjedne teritorije i opljačkati, pobiti ili zarobiti stanovništvo. To se dešavalo s obje strane granice. U februaru 1576. jedan takav napad izveo je “zapovjednik martolosa Mehmed-aga, koji je sa petsto svojih ljudi, nefera, upao u *daru-l-harb* i 95 nevjernika zarobio, kao i dosta robe i baruta”. Pored toga, izgleda da je nelegalno pokupio “prihod od raje koja su van deftera, a koji pripadaju *mal-i miriji*. Zbog toga je u Bosnu poslat nazir Visoke Porte, Omer, da sprovede istragu.”¹⁰⁸ I u kasnijem periodu, u 1578. godini, šalju se Ferhad-begu naredbe sličnog sadržaja.¹⁰⁹ I kasnije se kao akteri navedenih dešavanja, veoma često spominju “vlaški razbojnici, koji su se gorskim i šumskim stazama prikradali, otimali djecu i njom trgovali”. To je izazivalo opću nesigurnost te je Sabor 1586. godine donio drastičnu odluku na temelju koje je “uhvaćenog Vlaha trebalo najprije preslušati, a potom živog nabiti na kolac”.¹¹⁰

¹⁰⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 27, dok. br. 182.

¹⁰⁷ *Isto*, dok. br. 758.

¹⁰⁸ *Isto*, dok. br. 820.

¹⁰⁹ Ne vidi se broj naredbe niti tačan datum, ali tema je opet ista-potreba sankcioniranja onih graničara koji, “suprotno mirovnom sporazumu, upadaju u carevu zemlju i tamo pljačkaju i zarobljavaju”. Istanbul, BOA, *MHM* 34.

¹¹⁰ Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb, 1998., str. 156. O isljeđivanju zarobljenika pogledati Ignacij Voje, “Zaslišavanje ujetnikov iz Bosne v času turških vpadov v slovenske dežele”, *Prilozi* Instituta za istoriju, god. XXIII, br. 24, Sarajevo, 1988, 33-44.

Ferhad-beg je 1578. godine poslao izvještaj u kojem ponavlja da i “pored konstantnih neprijateljskih upada s naše strane toga nije bilo”.¹¹¹ Kako smo i ranije vidjeli, u slučajevima kada je postupao suprotno naređenjima s Porte, Ferhad-beg je uvijek bio spreman i saopćiti to na Portu i objasniti zbog čega je tako postupio. Nije napadao na susjedne krajeve neplanski i vjerovatno nije predvodio trupe u pljačkaškim napadima na susjedne krajeve. Svi njegovi potezi unaprijed su bili smišljeni, s tačno definiranim ciljem. Međutim, sastavni dio vojne taktike bilo je pustošenje neprijateljskog područja i prikupljanje ratnog plijena. To nije bila samo osmanska praksa i nije donosila samo vojnu korist, nego je bila i sjajna prilika da se poboljša lično imovinsko stanje. S vremenom je ova praksa postala uobičajena s obje strane granice i bila konstantan izvor prihoda. Moguće je da se većina tih upada dešavala bez znanja vrhovnih komandanata. Ali, kao sandžakbeg Bosanskog sandžaka, Ferhad-beg je snosio odgovornost kako za svoje lične postupke tako i za postupke svojih podređenih.

Bosanski sandžakbeg Ferhad-beg Sokolović nije odustajao od pokušaja da osvoji Bihać. U aprilu 1576. sa 7000 vojnika došao je pod Hraštovicu. Ovog puta samo je “opustošio i porobio okolna sela, a grad Bužim je zadobio posluživši se prevarom. Zatim je krenuo ka Cazinu koji se predao noću, izdajom”. U ovom pohodu osvojeni su i Bužim i Cazin, glavna sjedišta između Une i Gline.¹¹²

Prema Hammeru u to vrijeme “sandžakbezi iz Sarajeva, Livna, Požege, Pakraca i alajbeg Velike združili su u Krupi svoje vojne snage, oko 2000 ljudi sa 7 topova, da napadnu Bihać”.¹¹³ I 1576. iz Bihaća “mole generala Ivana Auersberga za prigledanje pošto su Turci u blizini Cazin i Bužim osvojili”.¹¹⁴ U pismu iz Vukovine od 29. juna 1576. stižu izvještaji nadvojvodi Karlu o padu Bužima te se moli pojačanje na granici i požuruje dolazak novog bana.¹¹⁵ Kada je 1. januara 1577. obnovljen mirovni

¹¹¹ *Isto*, dok. br. 662.

¹¹² R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 465 i 457.

¹¹³ U jednoj ranijoj naredbi iz januara 1574. godine, Bihać se spominje kao “harbî kal'a”. U ovom dokumentu, na Ferhad-begov prijedlog, uvećava se iznos timara jednom spahiji koji se istakao u ovim sukobima na kliškom serhatu, tako da sada umjesto timara stječe pravo da uživa zeamet. İstanbul, BOA, *MHM* 25, dok. br. 317.

¹¹⁴ R. Lopašić, *Bihać*, str. 247.

¹¹⁵ A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije*, str. 308.

sporazum između Habsburgovaca i Osmanlija, carski izaslanik je nudio velikom veziru Mehmed-paši Sokoloviću 50 hiljada cekina “ako udesi da se vrati Bužim i Cazin koje je Ferhad-paša osvojio prošle godine. On je to odbio budući da su u tim gradovima već podignute džamije”.¹¹⁶

Nadvojvoda Karlo, koji je bio zadužen za organiziranje odbrane na području vojne krajine, trudio se da se bar odbrana krajine bolje uredi. Motiv za to bio je što su Osmanlije baš u to vrijeme počeli uređivati svoju krajinu prema Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj. U maju 1577. Osmanlije su podigli iznova grad Perušić a htjeli su isto učiniti i s Bagom u Podgorju. Međutim, senjski kapetan Caspar Raab ih je preduhitrio postavivši u taj grad posadu i priključivši ga svojoj kapetaniji.¹¹⁷

Cjelokupna situacija i dešavanja na susjednim teritorijama sasvim su pogodovali Ferhad-begovim planovima. I u 1577. godini, od strane habsburških izaslanika na Porti, stalno su pristizale pritužbe na Ferhad-bega. Zbog toga je Ferhad-begu u februaru ponovo naređeno da ne upada na neprijateljsku teritoriju, uz podsjećanje da je njegova osnovna obaveza da “čuva i štiti našu državu i pokrajinu, memleket i vilajet”.¹¹⁸ Međutim, Ferhad-beg je nastavio sa osvajanjem tvrđava i gradova današnje Bosanske krajine. On je u oktobru 1577. podigao prvi osmanski pontonski most u Novom na Uni kako bi mogao prevesti vojsku i naoružanje, o čemu je Hans von Auersberg, glavni zapovjednik Hrvatske krajine (1576.-1578.) poslao detaljan izvještaj iz Steničnjaka.¹¹⁹ Značaj ovog mosta pokazat će se u njegovim kasnijim akcijama. Još ranije, u jednom spisku koji je Ferhad-beg poslao na Portu 1574. godine, naveden je “zeamet u visini 22.800 akči upisan na ime Mehmeda, kapetana rijeke Une”.¹²⁰ U jednom narednom spisku koji je Ferhad-beg Sokolović poslao na Portu 1578. susrećemo još jednog kapetana. Kapetan rijeke Save, po imenu Ali, uživao je zeamet u iznosu od 54.000 akči u Hercegovačkom sandžaku.¹²¹ Vrlo je moguće da su ova dvojica kapetana, Mehmed i Ali, bili od velike pomoći Ferhad-begu u navedenim njegovim akcijama. Jer, prve kapetanije su

¹¹⁶ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 465 i 457.

¹¹⁷ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 409.

¹¹⁸ Istanbul, BOA, *MHM* 29, dok. br. 520.

¹¹⁹ R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 41.

¹²⁰ Elma Korić, “Pratnja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića”, *POF* 61/2011, Sarajevo, 2012., 351-368, str. 358.

¹²¹ Istanbul, BOA, *MAD*, no. 657, str. 71.

osnivane upravo na pograničnim riječnim tokovima – Savi i Uni. Nastajale su kao pogranična vojna područja pod nadzorom kapetana, koji su upravljali vojskom u utverdama na pograničnom prostoru. Kapetanije su istovremeno služile u obrambene i napadne svrhe. Prema Kreševljakoviću, samo dvije kapetanije se nisu zvale po gradovima, jer ih nije bilo, nego po rijekama preko kojih je bio most a čuvao ga je kapetan sa svojom vojskom.¹²² Iz osmanskih izvora se vidi da je još 1574. postojao osmanski kapetan rijeke Une, a kapetan rijeke Save sa sjedištem u Gradiški, spominje se od 16. stoljeća.¹²³ I sam Ferhad-pašin sin, Sulejman-beg, bio je kapetan rijeke Drave i upravljao приходима sa skele u Dubočcu.¹²⁴

Po ovlasti cara Rudolfa II, nadvojvoda Karlo je 1. jula 1577. u Beč sazvao veliko povjerenstvo iz svih carskih zemalja, koje je dobilo zadatak da se ozbiljnije pozabavi odbranom rubnih teritorija carstva.¹²⁵ Ovo Bečko savjetovanje, gdje je raspravljano o stvarnom stanju obrane, održano je u okviru priprema za *sabor u Brucku na Muri*, koji je sazvan za 1578. godinu. Na navedenom savjetovanju istaknuti su neki od glavnih problema Vojne krajine, naseljavanje uskoka, prebjega i Vlaha na opustjele krajeve. Prema Vjekoslavu Klaiću, Osmanlije su oko obnovljenih gradova i tvrđava naseljavali Vlahe. I nadvojvoda Ernest je iz Beča 3. juna 1577. javio Rudolfu II, kako su “Turci radi nehaja vrhovnog kapetana hrvatske krajine, Hansa von Auersberga, naselili u Lici Vlahe u 20 gradova”.¹²⁶ Prema sultanovoj naredbi, Ferhad-begu je bilo dozvoljeno da pusto i neobrađeno zemljište u okolini novosvojenih tvrđava Bužin i Cazin, dodijeli onima koji se žele tu nastaniti i da je obrađuju uz plaćanje pristojbi rasm-i tapu itd.¹²⁷ Uz to, vidjeli smo i da je još ranije Ferhad-beg doveo Vlahe, Juruke i Cigane da rade u rudnicima i na izgradnji novih palanki.

Na osnovu različitih izvora, dostupni su približni podaci o vojnoj sili kojom su mogli raspolagati kako Ferhad-beg tako i ostali sandžakbezi s ovih područja, ali i zapovjednici s habsburške strane. Prema Klaiću, na hrvatskoj krajini Osmanlije su tada imali oko 3700 plaćenih vojnika

¹²² H. Kreševljaković, *Kapetanije*, str. 23.

¹²³ *Isto*, str. 78.

¹²⁴ Fazileta Hafizović, “O nekim vakufima u Slavoniji iz XVI stoljeća”, *Anali GHB XV-XVI*, Sarajevo, 1990., 19-25, str. 23.

¹²⁵ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 409.

¹²⁶ *Isto*.

¹²⁷ İstanbul, BOA, *MHM* 30, dok. br. 211.

i veliki broj neplaćenih četa. Plaćeni vojnici su bili razmješteni u sljedećim gradovima: Krupa (300 konjanika i 400 pješaka), Bužin (50 k i 130 p), Cazin (50 k i 130 p), Kostajnica (400 k i 200 p + 50 martolosa), Novi-grad (200k i 200p), Udbina (300k i 500p), Bunić (100k i 100p), Borićevac (70k i 100p), Ostrovnica (60k i 150 p). Neplaćenih vojnika, Vlaha, "bila je sva sila oko Kamengrada i Bilaja."¹²⁸

U tvrđavama prema slavonskoj krajini, Osmanlije su držali "2863 plaćena vojnika i dvaput toliko neplaćenih martolosa i predavaca". Plaćeni vojnici bili su smješteni po gradovima Požeškog i Pakračkog sandžaka. U Požeškom sandžaku, glavna posada bila je u Požegi (300 konjanika i 50 pješaka) i u Virovitici (300 k i 300 p). U ostalim gradovima: Brezovica, Sopje, Valpovo, Mikloš, Orahovica, Slatina, Voćin i Kamengrad, bilo je po 50-180 vojnika. U Pakračkom sandžaku najveća posada bila je u tvrđavi Pakrac (60k i 80p) i Kraljevoj Velikoj (57k i 90p). Prema Klaiću, dakle "Turci su, protiv hrvatske i slavonske krajine mogli svaki čas podići preko 6500 plaćenih redovitih vojnika i dva puta toliko martolosa i predavaca. Po istom iskazu, osmanska granična vojska prema ugarskoj krajini brojala je, preko 45.000 konjanika i pješaka".¹²⁹

Prema Milanu Kruheku, Hrvatska granica ili krajina u 1576. godini brojala je 63 utvrde sa 531 konjanikom i 2219 pješaka, dok je 1577. stanje bilo sljedeće: 53 utvrde, 1258 konjanika i 3040 pješaka.¹³⁰ U isto vrijeme, 1576, Slavonska granica ili krajina brojala je devet utvrda sa 715 konjanika i 1831 pješaka, a 1577. godine 37 utvrda sa 834 konjanika i 2224 pješaka. U konjanike i pješake na granici ubrojano je još i 300 konjanika i 300 pješaka pokretne vojske i stražara-čardaklija.¹³¹ Isti izvori nude i pregled ukupnog arsenala oružja navedenih habsburških utvrda Hrvatske krajine¹³² kao i Slavonske granice.¹³³

¹²⁸ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 409.

¹²⁹ *Isto*, str. 410.

¹³⁰ Milan Kruhek, "Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskoga Kraljevstva", *Povijesni prilozi 21*, Zagreb, 2001., 71-97, str. 264. (dalje: M. Kruhek, *Kostajnica*).

¹³¹ M. Kruhek, *Kostajnica*, str. 264.

¹³² Evidentirana su četiri teška topa većeg kalibra; 12 topova srednjeg kalibra; devet manjih topova; 21 mali željezni top; 367 pušaka, 26 ručnih pušaka, 17 mužara i 105 centi baruta. Zatraženo je još toliko teškog vatrenog oružja raznih kalibara i 2000 pušaka. *Isto*, str. 264.

¹³³ Evidentirano je 10 teških topova, 20 topova srednjeg kalibra; 11 topova manjeg kalibra; 57 malih željeznih topova; 488 pušaka; 74 ručne puške; 229 centi baruta i funta i 23 cente olova i 808 dugih kopalja. *Isto*, str. 264.

O Ferhad-begovim aktivnostima u vezi s eksploatiranjem rudnika željeza, izljevanja topova i municije, već smo govorili. S tim aktivnostima nastavljeno je i kasnije, posebno nakon osvajanja Gvozdanskog. Sigurno je Ferhad-beg i tada imao dovoljno topova raznih kalibara jer je neke od njih koristio još i ranije, prilikom osvajanja tvrđava u Kliškom sandžaku. Prema Rudolfu Horvatu, u ovom periodu “1577. godine, most preko rijeke Une kod Novigrada prešla velika komora i sedam velikih Ferhad-begovih topova za rušenje tvrđavskih bedema”. Kasnije je Khevenhüller u protuofanzivi dovukao “18 velikih topova”, dok Fernberger 23. maja 1579. javlja o “5 velikih i 25 malih topova”, kao i to da su “Turci u Banjaluku dovezli 16 topova, od kojih je jedan tako velik, da je pred njim bilo zapregnuto 100 konja”.¹³⁴ Možda je to upravo onaj baljemez-top kojeg slikovito opisuje E. Čelebija.¹³⁵

Uoči velikog Ferhad-begovog napada na još slobodne utvrde na Zrinskoj gori, u Kostajnici je još 1577. bila osmanska vojna posada od 400 konjanika, 200 pješaka i 50 vlaških martolosa.¹³⁶ Osmanske trupe iz Kostajnici bile su jako aktivne od ratnih godina 1577. i 1578. pa sve do kraja osmanskih napada na kupske granične utvrde na kraju 16. stoljeća i u napadima na zrinske utvrde na Zrinskoj gori – Zrin, Gvozdansko, Pedalj-grad, Goričku i Sračicu. Prema Kruheku za jednu takvu utvrdu to je bila vrlo velika vojska, koja “niti je mogla stati u zidine staroga grada, niti joj je bila zadaća braniti samo Kostajnicu. Kostajnica je očigledno bila u ratnom sistemu osmanskih graničnih utvrđenja uređena kao utvrda s ofanzivnim ratnim zadacima, te osmanska ishodišna i uporišna tačka”.¹³⁷

Nakon čestih osmanskih upada u julu i augustu 1577. godine, kada su osvojeni krajevi oko Steničnjaka i Kneje, a zatim i oko Bihaća, Ferhad-beg je već u septembru krenuo u dalja osvajanja krajiških gradova. Vrhovni kapetan Hans von Auersberg smanjio je aktivnosti a senjski kapetan Caspar

¹³⁴ Rudolf Horvat, *Povijest Hrvatske 1*, Zagreb, 1924. (dalje: R. Horvat, *Povijest Hrvatske 1*)

¹³⁵ “baljemez-top od trideset pedalja, nakostriješen kao jež i nema nikakva obzira prema neprijatelju”, E. Čelebi, *Putopis*, str. 234.

¹³⁶ Nakon osvajanja Kostajnice, “bosanski Turci su mnogo ulagali u održavanje njezina dobroga građevinskog stanja i u njoj su držali jaku vojnu posadu. Međutim, iz kostajničke utvrde neprestano su izlazile veće ili manje osmanske vojne jedinice u napade na susjedne hrvatske krajeve. Istovremeno su i krajiški vojni zapovjednici nastojali iskoristiti svaku priliku da napadnu ili da bar uznemire Osmanlije u Kostajnici”. M. Kruhek, *Kostajnica*, str. 264.

¹³⁷ M. Kruhek, *Kostajnica*, str. 80.

Raab oko 4. oktobra boravio je u Beču gdje je podnio izvještaj o stanju svoje kapetanije. Ferhad-beg je prikupio vojsku kod Udbine gdje mu se 23. septembra pridružio "hlivanjski i kliški sandžak". U Senju se nagađali da će oni krenuti na Bihać, međutim, oni su se uputili prema gradovima Bužimu i Cazinu, koje su još prošle godine zauzeli, u dalje osvajanje gradova do rijeke Gline. Iako je Hans von Auersberg već bio krenuo iz Podbrižja na Kupi prema Steničnjaku, koji se tada smatrao glavnom utvrdom u onim krajevima, došao je prekasno. Ferhad-beg je već prije 29. septembra zauzeo gradove Podzvizd, obje Kladuše, Sturlić, Ajtić-Grad, i Peći Mihala Turka. Potom je krenuo na Hresno, ali se taj grad odbranio.¹³⁸

Već 3. oktobra 1577. godine Hans von Auersberg je iz Steničnjaka javio da je "Ferhad-begov kapidžibaša, nakon uzaludna juriša na grad Smrčković (na izvoru Gline) sa 5000 ljudi, 2. oktobra udario na krajeve oko Korane i ugrabio silna blaga, dok je u isto vrijeme kliški sandžakbeg provaljivao prema Kupi, valjda da pohara Turopolje".¹³⁹ Nakon što je Hans von Auersberg javio o padu grada Podzvizda, Ban Gašpar Alapić je "pozvao sav narod Hrvatske i Slavonije na oružje da zaštiti Pokupje".¹⁴⁰ Iz Hojsić Kaštela 5. oktobra iste godine Khevenhüller izvještava da je Ferhad-beg "sa vojskom od 30 000 pješaka i 2000 konjanika banuo pod Cazin i udario na grad s topovima". Prema njegovom izvještaju branitelji su se predali, Ferhad-beg je krenuo ka Ostrožcu, a pretpostavlja se da će odatle dalje na Bihać.¹⁴¹ Međutim, Ferhad-beg nije bio krenuo ka Bihaću, nego u napad na Gvozdansko. U izvještajima koje je 6. oktobra 1577. godine Hans von Auersberg poslao iz Steničnjaka saopćio je kako "Turci već tri dana opsjedaju Gvozdansko, i da neće otići dok ga milom ili silom ne pridbiju. Sam Ferhad-beg je sa velikom vojskom kod Novigrada i gradi most, koji je i prije stajao, ali je bio loš". Nastavljajući izvještaj, Ivan Auersberg još kaže kako je "prava sramota da se toliki gradovi Turcima prepuštaju. On sam ih ne može odbraniti jer od njegovih 600 konjanika jedva polovica u njega služi, a ni ti neće da ga slušaju. Turala nasuprot ima 6000 momaka. U takvim prilikama zapušten bi i grad Bojna, jer je njezin zapovjednik Taubenhauser poslao svog desetara u

¹³⁸ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 412.

¹³⁹ Isto, str. 412. R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 41.

¹⁴⁰ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 412.-413.

¹⁴¹ R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 43.

Ljubljanu za pomoć, ali je nije dobio”.¹⁴² Ban Gašpar Alapić u jednom izvještaju od 15. oktobra 1577. javlja o sve većem prilivu osmanskih vojnika kao i o padu Sračica.¹⁴³ U isto vrijeme i Ferhad-beg šalje izvještaje Porti o dešavanjima nakon zauzimanju utvrda Bužin i Cazin te situaciji u predjelima oko njih.¹⁴⁴

I biskup Juraj Drašković uputio je 5. novembra 1577. kralju Rudolfu II sljedeću molbu: “Kad sam jučer stigao u Mazin u topuskoj opatiji, što sam ga protiv Bošnjaka podigao, zatekla me je novina da su Turci kaštel spalili te nesretnike koji su ondje obitavali sa svim imanjem njihovim odveli. Stoga opet najpokornije molim vaše veličanstvo neka dade na Portu turskoga sultana pisati tužbu o tolikim navalama koje Bošnjaci protiv mira čine. Inače sumnjam da će ti neprijateljski susjedi prestati s pustošenjem krajine.”¹⁴⁵

Ferhad-beg je, suprotno svom dotadašnjem običaju, ratne aktivnosti nastavio i kroz zimske mjesece. U prvoj polovici novembra, sa svojim kapidžibašom i velikom vojskom krenuo da osvoji Ostrožac. Bihaćki kapetan nije mogao gradu pomoći, pa je tako Ostrožac zauzet 13. novembra, dok je osmanski napad na Izačić bio neuspješan.¹⁴⁶

Navodno je Ferhad-beg na ovaj vojni pohod poveo vojsku od oko 10.000 vojnika. Preko već spominjanog pontonskog mosta preko rijeke Une, koji je podigao ranije, prešla je velika komora i sedam velikih topova za rušenje tvrđavskih bedema. Ferhad-begove trupe su se 3. decembra 1577. pojavile pred Ledenicama u Vinodolu, ali je njihov napad odbijen.¹⁴⁷

Odmah poslije toga, osmanske trupe stigle su pod grad Zrin, “nekanjanju stolicu i djedovinu knezova Zrinjskih”. Grad je bio dobro utvrđen, opasan trostrukim zidom. Međutim, prema Klaiću, “kaštelan gradski Petar Kamenjan bio slab i plašljiv”, tako da je predao grad Ferhad-begu 20. decembra 1577.¹⁴⁸ Padom Zrina bio je otvoren put za osvajanje već opkoljenog grada Gvozdenskog, kojeg su Bošnjaci pod vodstvom Ferhad-bega

¹⁴² Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 413. R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str 41.

¹⁴³ *Isto*.

¹⁴⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 30, dok. br. 211; Istanbul, BOA, *MHM* 31, dok. br. 188.

¹⁴⁵ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 414.

¹⁴⁶ *Isto*, str. 413.

¹⁴⁷ *Isto*.

¹⁴⁸ *Isto*.

Sokolovića osvojili 13. januara 1578.¹⁴⁹ Već je tada sudbina Gvozdanskog i okolnih majdana bila riješena. I ranije su bosanski sandžakbezi pokušavali osvojiti ovu utvrdu, Malkoč-beg 1561., a Ferhad-beg u dva navrata 1574. i 1576. godine. Međutim, sada je Gvozdansko bilo sa svih strana opasano osmanskim tvrđavama koje je Ferhad-beg ranije osvojio: Zrin, Sračica, Bojna, Bužin, Novigrad na Uni. Konačna osmanska opsada krenula je još u oktobru 1577. godine. Kasnije je pristigao i sam Ferhad-beg sa velikom vojskom.¹⁵⁰ Ovaj put, opsada tvrđave bila je mnogo bolje i temeljitije pripremljena, a trupama je zapovijedao Ferhad-begov kapid-žibaša. Nakon što je blokirao sve smjerove kojima je mogla stići pomoć opkoljenom Gvozdanskom, Ferhad-beg je krenuo postepeno osvajati okolna uporišta. Nakon gotovo tri mjeseca blokade, potkraj decembra, Ferhad-beg je sa svojom vojskom došao pod Gvozdansko u kojem je posada ostala bez hrane i ogrjeva. Naime, sezona ratovanja u to vrijeme obično je počinjala u proljeće kada je narasla trava za konje i vučnu stoku, a završavala bi s dolaskom zime kada više nije bilo hrane za životinje i tada bi se vojske povlačile u zimovališta do sljedećega proljeća. U želji da konačno osvoji habsburške utvrde koje su mu sprečavale dublje prodore, Ferhad-beg je produžio sezonu ratovanja, pa se blokirani branitelji nisu uspjeli pripremiti za nadolazeću zimu. Posada je odbila ponudu samog Ferhad-bega koju im je uputio 25. decembra 1577. Prema predaji, posada je već 9. januara 1578. ostala bez hrane. Kada su osmanske trupe 13. januara 1578. ušle u grad, “u njemu su našli samo mrtva tijela. Svi branitelji ležali su na svojim položajima smrznuti i mrtvi, a u gradu nije bilo ni hrane, ni vode, ni streljiva, ni ogrjeva. Ovim prizorom bio je potresen i sam Ferhad-beg, kojega je zadivila hrabrost posade koja je radije izginula, nego se predala. Poštujući njihovo junaštvo zapovjedio je da se dovede katolički svećenik kako bi ih se pokopalo po kršćanskom obredu”.¹⁵¹ Ove Ferhad-begove akcije uzrokovale su velike promjene na susjednim teritorijama. Budačka bitka pokazala je slabost habsburške zaštite na granici prema Osmanskom carstvu, naročito na pravcu koji je vodio dolinom Korane i Kupe. Ferhad-beg je u spomenutom periodu zaista zadavao stražne udarce ovim krajevima, ali je tek osvajanje

¹⁴⁹ I. Filipović, *Filipovići*, str. 56.

¹⁵⁰ *Isto*.

¹⁵¹ Vladimir Brnardić, “Gvozdansko”, *Hrvatski vojnik*, br. 68, januar, 2006.

Gvozdanskog pokrenulo habsburške vlasti na konkretnije akcije. Budući da su Ferhad-begovi napadi bili realna prijetnja i samoj Kranjskoj i Štajerskoj, to je potaklo cara Rudolfa II i nadvojvodu Karla da požure i poduzmu odlučnije korake na polju zaštite. Nadvojvoda Karlo je već 1. januara 1578. sazvaio novi sabor staleža u Brucku na Muri. Sam Karlo tražio je da mu zastupnici izlože svoje prijedloge o boljoj odbrani hrvatsko-slavonske krajine. Zastupnici su odlučili da se s već prikupljenim novcem podigne jedna nova velika tvrđava na hrvatskoj krajini, a postojeće da se poprave. Još za vrijeme trajanja sabora, Karlo je smijenio dotadašnjeg vrhovnog zapovjednika hrvatske krajine Hans von Auersberga i umjesto njega 8. januara 1578. godine imenovao Johanna Fernbergera von Auera (1578.-1579.).¹⁵² Prvo što je nadvojvoda Karlo odlučio poduzeti bile su dvije stvari: "Pokrenuti vojnu na bosanske Turke da ih zastraši te im preotme gradove na krajini koji su osvojeni prošle godine, a istovremeno utemeljiti veliku i jaku tvrđavu na pogodnom mjestu u hrvatskoj krajini da bude branikom njezinim i zaustavi dalje osvajanje tursko."¹⁵³

U drugoj polovini 16. stoljeća, nakon smrti cara Ferdinanda I, njegov sin Maksimilijan II naslijedio je Austriju ispod Ennsa i Austriju iznad Ennsa sa sjedištem u Beču, a Karlo zemlje Unutrašnje Austrije sa sjedištem u Grazu, dok je Ferdinandu pripala Gornja i Prednja Austrija sa sjedištem u Innsbrucku.¹⁵⁴ Vojna krajina nastala je iz habsburške brige i obaveze da zaštiti svoje teritorije. Ona nije odmah u početku bila zaseban teritorij, već su je činili krajiški vojnici sastavljeni od različitih četa i podijeljeni u kapetanije. Od polovice 16. stoljeća, razlikujemo dvije krajine Slavonsku između Drave i Kupe (kapetanije križevačka, koprivnička i varaždinska) i Hrvatsku između Save i mora (kapetanije hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska). Već 1578. godine, Rudolf II je neposrednu upravu u Krajini predao svom stricu Karlu a za novog hrvatskog bana imenovan je Kristof von Ungnad.¹⁵⁵

Iako se o važnim odbrambenim pitanjima raspravljalo sistematski još 1560-ih, kada je došlo do velikih teritorijalnih gubitaka uz Dravu,

¹⁵² Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 416.

¹⁵³ *Isto*, str. 422.

¹⁵⁴ Nataša Štefanec, *Država ili ne: Ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, Zagreb, 2011., str. 15. (dalje: N. Štefanec, *Država ili ne*).

¹⁵⁵ Kruhek, Milan, *Krajiške utvrde i odbrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995.

uključujući i pad Sigeta, tek nakon osmanskih napada 1570-tih, posebno onih u Pounju, koji su počeli izravno ugrožavati i Unutrašnju Austriju, počinju se održavati savjetovanja i sabori o uređenju krajine u austrijskim zemljama. Nakon što se Rudolf II odselio u Prag, Ernest je ostao u Beču i, savjetujući se sa članovima bečkog Dvorskog ratnog vijeća, rukovodio poslovima uređenja Vojne krajine kao i nadvojvoda Karlo i Ferdinand. Posebno važne bile su odluke i zaključci Bečkog savjetovanja (1577.) i sabora u Brucku na Muri (1578.) kada su ustanovljeni konkretni obrasci za stalno finansiranje odbrane od Osmanlija te kompleksni mehanizmi odbrane i preuređenja krajine.¹⁵⁶

Osmanski poraz kod Drežnika i neuspjela habsburška protuofanziva 1578. godine

Dok je habsburški izaslanik u Istanbulu ulagao žalbe protiv “ometaća mira Ferhada”, neuspješni su ostali i pokušaji da se zadobije natrag Cazin i Ostrožac. U korespondenciji između osmanskog sultana Murata III i habsburškog imperatora Rudolfa II, odnosno njihovih najviših vanjskopolitičkih dužnosnika, najčešće su pritužbe na Ferhad-bega, ali i mnoge druge vijesti o neprijateljskim upadima s obje strane i kršenjima mira, što potvrđuju i osmanski i zapadni izvori.¹⁵⁷ Do 1578. godine u svojstvu oratora na Porti bio je poznati habsburški diplomat David Ungnad, a naslijedio ga je Joachim von Sinzendorf. Oratori na Porti imali su i svrhu ublažavanja, odnosno uravnotežavanja odnosa nakon što bi jedna strana organizirala malo veći pohod. Svaka strana imala je pripremljen popis najskorijih provala one druge, s dokazima u vidu imena učesnika. Uprkos mogućem miru među imperijama, mir na samoj krajini bio je iluzija, jer je krajina, u nedostatku drugih izvora prihoda, najčešće živjela od pljačke i robljenja druge strane.¹⁵⁸

Kad je nakon 1578. bio konačno stvoren bolje uređen jedinstveni sistem habsburške granične odbrane, a s tim u vezi i bolja briga za obnovu i održavanje graničnih utvrda, osjetilo se to i na području između Une

¹⁵⁶ N. Štefanec, *Država ili ne*, str. 22.

¹⁵⁷ Mislav Gregl, Neven Kovačev i Nataša Štefanec, “Prilozi za povijest diplomacije i vojnokrajškog ratovanja u 16. stoljeću”, *Historijski zbornik*, god. LXIII (2010), br. 1, str. 169-189.

¹⁵⁸ N. Štefanec, *Država ili ne*, str. 281-282.

i Kupe. Novoosnovano građevno povjerenstvo za obrambene utvrde iste godine poslalo je pukovnika Fernbergera da obiđe utvrde hrvatske krajine. U izvještaju poslatom nakon obilaska, on javlja da su se “Turci toliko utvrdili na Uni da ih je iz unskih utvrda nemoguće istjerati”. Zato predlaže izgradnju nove granične odbrambene linije bliže Kupi, a trebale bi je nositi još preostale slobodne utvrde na rijeci Glini i Kupi. Tu bi novu graničnu liniju trebale braniti utvrde Steničnjak, Bović, Berkiševina, Gora, Srednji Gradac i Hrastovica.¹⁵⁹

S osmanske strane konstantni su bili i Ferhad-begovi pokušaji osvajanja Bihačke tvrđave. Povodom eksplozije baruthane u Budimu, mletački izaslanik Sigismondo di Cavalli izvještava Sinjoriju da “nije bila rijetkost da eksplodira baruthana usljed udara groma te da je 31. maja 1578. godine u Bihaću bila slična eksplozija koja je raznijela depoe i naštetila gradu”.¹⁶⁰ Međutim, možda je ova eksplozija u Bihaću bila djelo Ferhad-begovih diverzanata. Naime, u nastavku izvještaja piše da su “Osmanlije nakon toga pokušali zauzeti tvrđavu, ali nadvojvoda Karlo poslao je 1000 uskoka i 250 konjanika koji su priskočili u pomoć i odbranili je”.¹⁶¹

Osmanske vojne snage i dalje nastavljaju s upadima na neprijateljsku habsburšku teritoriju. Početkom aprila 1578. “osvojili su Drežnik i spalili Dubovac, dok je u isto vrijeme oko 2000 osmanskih vojnika haralo kod Koprivnice”.¹⁶² Nakon jednog takvog upada u Kranjsku i privremenog zauzimanja Metlike u martu 1578. osmanski vojnici sa sobom su poveli 900 zarobljenika. U povratku, “oko 5000 osmanskih vojnika, sukobilo se 22. maja 1578. godine kod Drežnika s Fernbergerom, koji ih je u bijeg natjerao te ih preko 900 poubijao i pohvatao”.¹⁶³ Prema predaji, nakon neuspjelog osmanskog napada na utvrdu Topusko 14. maja 1578. godine, Ivan Ferenberger kod Drežnika ubio 900 osmanskih vojnika. Kad je nešto kasnije počela izgradnja Karlovca, u njegove temelje “položeno je 900 glava onih Turaka što su nešto ranije izginuli pod Dubovcem”.¹⁶⁴

¹⁵⁹ M. Kruhek, *Kostajnica*, str. 76.

¹⁶⁰ Gabor Agoston, “XVI yy'da Macaristan'da Osmanlı barut üretimi: Budin baruthanesi”, *Bellefen*, 67/2003, no. 249, Ankara, 2004., prijevod na turski jezik Zafer Gölen, 541-552, str. 551.

¹⁶¹ *Isto*.

¹⁶² Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 423.

¹⁶³ *Isto*.

¹⁶⁴ *Isto*.

Nedugo nakon što je Ferhad-beg osvojio tvrđave Bužim, Cazin i Ostrožac, nadvojvoda Karlo Habsburški, vladar Unutrašnje Austrije, početkom 1578. godine konstatirao je da su se Osmanlije “prošle jeseni (...) pokazali u izrazito neprijateljskom svjetlu”.¹⁶⁵ Stoga je donesena odluka da će sabor zemalja Unutrašnje Austrije biti sazvan za 1. januar 1578. i da će se baviti pitanjima uređenja protuosmanske odbrane, zaštitom vjere i finansiranjem odbrane. Donesena je odluka da se pokrene pohod, a za posebnog zapovjednika izabran je Georg Khevenhüller, Korušćanin s brojnim titulama. Međutim, kampanja je još od početaka bila osuđena na neuspjeh jer sistem još uvijek nije bio osposobljen poduprijeti ovako velike akcije, a i popisi odužja otkrili su niz nedostataka. Stoga je Pounje ostalo u osmanskim rukama više od stoljeća, a glavna linija razgraničenja pomaknuta je sjevernije na rijeku Kupu.¹⁶⁶

Prema Hammeru, Khevenhüler na čelu 10.000 vojnika i 18 velikih topova, poslao je Ferhad-begu pismo u kojem mu otkazuje mir.¹⁶⁷ O ovim dešavanjima Ferhad-beg je obavijestio Portu tako da je stigao da se pripremi, a vojne trupe koje su mu trebale priteći u pomoć, na vrijeme su mobilizirane i stigle u Bosnu. Budno prateći dešavanja na granici, Ferhad-beg je već bio saznao sve o “pokretima i lošim namjerama neprijatelja na granici s Bosnom”. Stoga je prije Khevenhüllerovog napada, poslao na Portu detaljan izvještaj: “Na bosanskom serhatu prokleti nevjernici se skupljaju i da se pretpostavlja da namjeravaju napasti. Ukoliko se to zaista desi, bit će potrebna i vojna pomoć u ljudstvu kao i materijalna.” Zbog toga su poslate naredbe sandžakbegovima da drže svoje snage u pripravnosti kako bi hitno mogli priteći u pomoć Ferhad-begu ako zatreba.¹⁶⁸ Nakon toga, upućeni su dopisi i sandžakbezima Aladžahisara (Kruševca), Prizrena, Vučitrna i Vidina sa instrukcijama da prikupe potrebno ljudstvo i budu u pripravnosti kako bi, ukoliko se ukaže potreba, hitno mogli priskočiti Ferhad-begu u pomoć.¹⁶⁹ Izgleda da je još ranije hercegovački sandžakbeg Sinan-beg bio došao sa svojim snagama u pomoć Ferhad-begu i neko vrijeme proveo u blizini Kamengrada, ali da je poslao molbu da se vrati u svoj sandžak jer “još uvijek neprijatelj

¹⁶⁵ N. Štefanec, *Država ili ne*, str. 143.

¹⁶⁶ *Isto*, str. 197.

¹⁶⁷ Hammer, *Historija 2*, str. 56.

¹⁶⁸ Istanbul, BOA, *MHM* 36, dok. br. 238.

¹⁶⁹ *Isto*, dok. br. 237.

nije bio poduzeo konkretne akcije.¹⁷⁰ I sve ostale naredbe iz ovog perioda, u vezi s ovim dešavanjima, uglavnom se svode na sljedeće: Ferhadbegu se šalju instrukcije da “budno motri na proklete nevjernike, da pošalje nekoliko špijuna koji će paziti na pokrete na spomenutoj granici koji su u suprotnosti s mirovnim sporazumom, da sazna koje su to njihove pokvarene namjere, a sve ostalo što bude potrebno da pismom zatraži od spomenutih sandžakbegova”.¹⁷¹ I sandžakbegu Smedereva se u isto vrijeme šalje naredba da se “u slučaju neprijateljskog napada na bosanski serhat, sa svojim snagama stavi na raspolaganje Ferhadbegu”.¹⁷² Bosanskom sandžakbegu, Ferhadbegu, stiže informacija da se zbog njegovog izvještaja “o okupljanju nevjernika na granici s Bosnom” jedan dio vojnih snaga prikupljen po sandžacima Rumelije, određuje na muhafezu na mjesto onih koji su krenuli u pomoć Ferhadbegu te da se vojne snage iz svih sandžaka sakupljaju u Sofiji. A na kraju naredbe, kao i uvijek, njemu se sugerira da prvi “ništa ne čini suprotno mirovnom sporazumu”.¹⁷³ Još jedna naredba u vezi s tim, poslana je ponovo hercegovačkom sandžakbegu, a prijepisi sandžakbegovima Aladžahisara (Kruševca), Vidina, Zvornika i Vučitrna.¹⁷⁴ Također kliškom sandžakbegu šalje se upozorenje da bude u pripravnosti zbog navedenih okupljanja neprijatelja na granici.¹⁷⁵ Posljednja u nizu naredbi u vezi s navedenim dešavanjima u ovom muhimme defteru, jeste opet naredba sandžakbegu Bosne “da bude u pripravnosti, da budno motri na neprijatelja, da ga spremno dočeka i, prema potrebi mu se suprotstavi.”¹⁷⁶

U augustu 1578. godine Khevenhüller, udružen sa Ungnadom i Fernbergerom, krenuo je na Bosnu sa 18 velikih topova i vojskom koja je porasla na oko 10.000-12.000 pješaka i konjanika. Sva ta silna vojska pošla je iz Drežnika i Slunja prema Bihaću. S prednjom četom bio je Fernberger, koji je već 1. augusta zauzeo gradove Cazin i Ostrožac. Glavnina vojske, međutim, teže se kretala jer joj je trebalo prolaziti kroz posve puste krajeve, kroz uske klance i penjati se na kamena brda.

¹⁷⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 35, dok. br. 247.

¹⁷¹ Istanbul, BOA, *MHM* 36, dok. br. 247.

¹⁷² *Isto*, dok. br. 248 i 425.

¹⁷³ *Isto*, dok. br. 730.

¹⁷⁴ *Isto*, dok. br. 731.

¹⁷⁵ *Isto*, dok. br. 732.

¹⁷⁶ *Isto*, dok. br. 853.

Još teže je bilo prevoziti topove i hranu na kolima. Ferhad-beg se nije upuštao u veliki boj već je neprestano uzmicao. Ferhad-begove kvalitete uspješnog vojskovođe i taktičara ovom prilikom su naročito došle do izražaja. Iskoristio je poznatu taktiku naglog povlačenja, nakon čega je slijedio iznenadni napad, koju su koristili neki od najboljih vojskovođa u historiji. Kaže se da je “od slabe hrane i velikog napora Khevenhüllerova vojska počela je umirati, dok je Ferhad-beg uzmičući jačao i množio svoje čete”.¹⁷⁷

U ovim dešavanjima učestvovao je i Ferhad-begov brat Ali-beg, sandžakbeg Pakraca. On je 20. augusta 1578. godine “krenuo prema Križevcima sa 700 konjanika i 600 pješaka. Za njima je u potjeru pošao potpukovnik Veit von Halleg koji je Turke kod rijeke Čazme stigao i potukao.”¹⁷⁸ Međutim, sam Khevenhüller je već 4. septembra morao misliti na povlačenje, a u habsburškim izvještajima piše da je on u svojim redovima, navodno, imao “oko 24.000 momaka”. Već 27. septembra bio je kod Cazina u kojem je bila ostala samo mala posada od 50 haramija, 30 njemačkih vojnika i četiri konjanika. Posada se održala nekoliko dana tako da je Cazin opet, 1. oktobra, došao pod vlast Osmanlija.¹⁷⁹ Ferhad-begu su vjerovatno u međuvremenu pristigle pomoćne trupe iz susjednih sandžaka te je on krenuo u ponovno osvajanje privremeno izgubljenih gradova.

Potom je Ferhad-beg krenuo na Ostrožac koji je zauzeo 3. oktobra. Prema nekim izvorima, već 5. oktobra Khevenhüller, sa bolesnom i iznurenom vojskom od (samo) 4.000 ljudi, povukao se skroz do Hojsić-Kaštela odakle je slao izvještaje habsburškim vlastima pravdajući svoj poraz time da “Ferhad-begova vojska ima 30-40.000 vojnika, dakle deset puta više nego što broji njegova ‘kukavna’ vojska”. On je javljao i o daljem napredovanju Ferhad-begovih trupa pretpostavljajući da je “spreman udariti i na sam Bihać”.¹⁸⁰

Ni Ungnad ni Khevenhüller nisu imali sreće te su već 21. augusta iz Slunja preko Drežnika krenuli prema Bihaću. Njihova je vojska stradala

¹⁷⁷ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 423.

¹⁷⁸ R. Horvat, *Povijest Hrvatske I*.

¹⁷⁹ *Isto*.

¹⁸⁰ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 423.

od slabe hrane i putnog napora. Kada se u njoj pojavila i pošast griža,¹⁸¹ morali su uzmaknuti bez ikakvog uspjeha. Tako se dogodilo da Ferhad-beg, čija je vojska “porasla na 30.000 vojnika, povrati Cazin i Ostrožac, a Khevenhüllerova vojska, srozana na polovicu, morala se povući, osramoćena, s gubicima”.¹⁸²

U već spominjanim izvještajima habsburških krajiških zapovjednika o veličini Ferhad-begove vojske spominju se brojke od 30-40 hiljada ljudi. Izvjesno je da su u ovom periodu, nakon brojnih apela za pomoć, Ferhad-begu konačno pristigle pomoćne snage iz pojedinih sandžaka Osmanskog carstva, odnosno iz bližih sandžaka Vidin, Prizren, Vučitrn, Aladžahisar (Kruševac), Smederevo. Uz njega su bili i njegov brat, pakrački sandžakbeg Ali-beg, kao i hercegovački sandžakbeg, Sinan-beg. Kliški sandžakbeg trebao je sa svoje strane budno pratiti navedena dešavanja u susjedstvu. Stoga je Ferhad-beg mogao raspolagati sa velikom vojnom silom, ali broj od 30-40 hiljada vojnika je pretjeran. Međutim, Khevenhülleru je sigurno trebalo opravdanje pred pretpostavljenima za ogromne gubitke u ljudstvu, kao i za neuspjeh njegovog pokušaja da vrati izgubljene krajiške gradove ponovo pod habsburšku vlast.

Prema osmanskim izvorima, Ferhad-beg je nanio veliki poraz “nemačkim i mađarskim nevjernicima” 24. redžeba 986/26. septembra 1578. godine, razorivši topovima njihov vojni štab.¹⁸³ U ovim akcijama svoj doprinos dao je i Idriz, zaim iz Zvorničkog sandžaka, koji je predvodio gazije svoga sandžaka u napadu na neprijateljski tabor i pogubio veliki broj neprijateljskih vojnika. Zbog toga Ferhad-beg u jednom dokumentu skraja 1578. godine, ističući ovu njegovu ulogu u vezi s učešćem u ovoj protuofanzivi, predlaže da mu se dodijeli zvanje muteferrike.¹⁸⁴

¹⁸¹ Izgleda da je riječ bilo o dizenteriji ili čak koleri. Slabo uhranjeni vojnici lakše su bili žrtve epidemija, koje su po povratku kućama širili u gradovima iz kojih su poticali. U periodu između 16. i 18. stoljeća među ugarskom vojskom bila zavladao epidemija *morbis hungaricus*, jedne vrste tifusa, na koji su osmanski vojnici bili imuni, najverovatnije zbog boljih higijenskih navika. Gabor Agoston, “Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary” u: A. C. S. Peacock ed. *The Frontiers of the Ottoman World*. Proceedings of the British Academy, no. 156. Oxford University Press, 2009, 57-79.

¹⁸² Hammer, *Historija 2*, str. 56.

¹⁸³ Şuayb İzgi, *986 (1578) Tarihi 32 Numaralı Mühimme Defteri*, (s.201-400), neobjavljen magistarski rad odbranjen na Marmara Univerzitetu u Istanbulu 2006. godine, str. 34., dok. br. 436.

¹⁸⁴ İstanbul, BOA, *MAD*, no. 675.

Na istom mjestu, Ferhad-beg traži stimulaciju još za: pet sinova spahija, trideset dvojicu spahija, deset zaima, osam ulufedžija, osam *garib-yiğita* (dobrovoljaca), koji su se naročito istakli u navedenim akcijama.¹⁸⁵

Značaj ovih osvajanja za Osmansku državu je višestruk. Između ostalog, od novoosvojenih teritorija, formiran je novi Krupski sandžak, koji je dodijeljen Idriz-agi. Možda je riječ o upravo spomenutom zaimu Idrizu, ali o tome će biti govora nešto kasnije. Prema Hammeru, ovaj sandžak je obuhvatao i “sve utvrde koje leže s one strane Une, koje je prije nekoliko godina osvojio Ferhad-beg: Krupu, Cazin, Bužim, Zrin, Ostrožac, Toplice, Vrknicu (tik uz Bihać)”.¹⁸⁶

Među značajnijim dešavanjima u narednom periodu jeste početak izgradnje tvrđave Karlovac 13. jula 1579. Prema Vjekoslavu Klaiću, nakon podizanja Karlovca, kroz čitavu 1579. godinu “nije zbilježen nijedan turski napad na krajinu”.¹⁸⁷ Međutim, Lopašić kaže da Ferhad-beg ipak nije mirovao nego se, “na proljeće 1579. godine spremao za nove napade u Hrvatsku. Njegove pripreme pratio je potpukovnik Fernberger. Već 13. maja Fernberger izvještava da se Ferhad-beg nalazi sa čitavom vojskom kod Kupe, a zapovijeda nad sandžacima kruševačkim, prizrenskim i hercegovačkim(...) Turci su u Banju Luku dovezli 16 topova, jedan je toliko veliki da je pred njim zapreženo 100 konja. U Banjoj Luci ima 1000 konjanika, svaki dan se radi na utvrđivanju Gvozdenskog, Zrina, Cazina i Ostrošca”.¹⁸⁸

Zbog konstantnih Ferhad-begovih napada Fernberger je morao biti na izmaku snaga. Iz svog uporišta kod Dubovca, 23. maja 1579. godine poslao je molbu nadvojvodi Karlu, “da ga riješi potpukovničke službe, koju je sred najveće opasnosti savjesno vršio, te nije Turcima dopustio da zauzmu ikoji grad na Krajini”.¹⁸⁹ U oktobru 1579. godine iz već izgrađenog Karlovca, Fernberger javlja nadvojvodi da mu je kapetan Bihački, Sebastian Lamberg, javio da će Ferhad-beg, zajedno sa sandžakbegom Klisa i Livna, napasti na Bihać te da je već krenuo na Krupu.¹⁹⁰ Uskoro je,

¹⁸⁵ Istanbul, BOA, *MAD*, no. 675.

¹⁸⁶ Hammer, *Historija* 2, str. 57.

¹⁸⁷ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 425.

¹⁸⁸ R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 44.

¹⁸⁹ *Isto*, str. 44.-45.

¹⁹⁰ *Isto*, str. 46.

umjesto Fernbergera, za zapovjednika hrvatske krajine, od pet kandidiranih, odabran Freiherr Weikhard von Auersberg (1580.-1581.), mlađi brat Herberta Auersberga. Njemu je dekretom naloženo da stalno prebiva u Karlovcu i da tu smjesti što više vojske.¹⁹¹

I u nekim naredbama s Porte, koje su u toku ove godine stizale u Bosnu, Ferhad-begu se sugerira da popravi osvojene tvrđave, ali i da nastavi s izlivanjem municije.¹⁹² Iako mu je ranije bila stigla naredba da poruši dvije tvrđave koje su oduzete od neprijatelja (Brestovica i Bunić)¹⁹³ Ferhad-beg javlja da ih neće srušiti, već popraviti budući da su strateški jako bitne, te da namjerava u njih smjestiti posadu.¹⁹⁴

Nakon svih navedenih Ferhad-begovih vojnih uspjeha koji su rezultirali teritorijalnim širenjem Osmanske države, stekli su se preduvjeti za osnivanje nove osmanske administrativne jedinice. Osnovan je Bosanski ejalet na čije čelo je kao beglerbeg s titulom paše postavljen dotadašnji bosanski sandžakbeg Ferhad-beg Sokolović.

¹⁹¹ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 425.

¹⁹² Istanbul, BOA, *MHM* 36, dok. br. 758.

¹⁹³ *Isto*, dok. br. 773.

¹⁹⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 37, dok. br. 29.

FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ – PRVI BEGLERBEG BOSANSKOG EJALETA (1580.-1588.)

Osnivanje Bosanskog ejaleta 1580. godine

Kao reakcija na unutrašnju politiku Mehmed-paše Sokolovića, nakon njegovog ubistva 11. oktobra 1579. godine, na Porti su vršene česte izmjene koje su zahvatile gotovo cijeli krug njegovih saradnika i prijatelja. Novi veliki vezir, Sinan-paša, promijenio je gotovo sve sandžakbegove koji su bili Sokolovići. Za manje od dvije godine potpuno je izmijenjen sastav vezira, sultanskog divana i cjelokupne pokrajinske uprave. Ovaj sukob oko vlasti uvukao je Osmansko carstvo u krvave obračune između pojedinih političkih grupa.¹ Prema Hammeru, tada su smijenjeni sandžakbegovi nekoliko sandžaka, “izuzev Ferhada, koji je čak unaprijeđen za beglerbega”.² Međutim, “čistka Sokolovića” počela je još i prije ubistva Mehmed-paše. Naime, u izvještaju koji je poslan iz Budima u Istanbul, u vezi s eksplozijom baruthane u Budimu, okrivljen je i pogubljen Mustafa-paša Sokolović. Postoji i mišljenje da je još jedan mogući razlog ubistva Mustafa-paše Sokolovića bio i to što je on odbio da oženi sultanovu mlađu sestru.³ Također, kao jedan od mogućih motiva neprijateljstva između Sinan-paše i Mehmed-paše, navodi se i to da je Mehmed-paša Sokolović, “u ratu protiv princa Bajazida, bio potpuno beozobziran” i upotrijebio sve kako bi osigurao uspjeh princu Selimu, svome punću. Odigrao je glavnu ulogu u pogubljenju erzurumskog beglerbega

¹ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 328.

² Hammer, *Historija* 2, str. 87.

³ Fodor, Pál-Sudár, Balázs: “Ali Paşa'nın Evlilik öyküsünün Tarihsel Geri Planı ve Osmanlılarla İlgili Yanları”, (prev. Yıldırım Vural), *Bellekten LXX*, no. 259, Ankara, 2006, 963-1000., str. 985.

Ajas-paše, brata kodža Sinan-paše, koji je bio na strani princa Bajezida.⁴ S druge strane, na dvoru su istovremeno vladala i konstantna neprijateljstva između članova pratnje princa, budućeg sultana, na njegovom prinčevskom dvoru u sandžaku za koji je bio zadužen i onih kadrova koji su se uz bivšeg sultana već smjestili na razne pozicije, pa im nije odgovarao dolazak članova pratnje novog sultana na dvor. Sam Mehmed-paša Sokolović je i prije dolaska na dužnost velikog vezira primjećivao da njegov uspon izaziva ljubomoru, ali i prezrenje i podsmijeh “koljenovića”. Oni su sve rjeđe dospijevali do najuglednijih zvanja u sultanovoj službi jer sultani više nisu njih pretpostavljali nekadašnjim robovima ili mladim janičarima prilikom dodjeljivanja službi.⁵

Činjenica da je Ferhad-paša nije uklonjen s položaja nakon što je ubijen njegov rođak i zaštitnik Mehmed-paša, već naprotiv postavljen na veću funkciju, još jedan je u nizu dokaza da, u Ferhad-pašinom slučaju, za napredovanje u službi nije bila presudna samo rodbinska povezanost sa bivšim velikim vezinom, nego su cijenjene njegove zasluge i sposobnosti. Novi veliki vezir, Sinan-paša, u tom trenutku među “svojim” kadrovima, sigurno nije mogao pronaći boljeg, sposobnijeg i iskusnijeg upravitelja Bosanskog ejaleta od Ferhad-paše. U osmanskim izvorima, osnivanje Bosanskog ejaleta, između ostalog, povezano je i sa Ferhad-begovim zaslugama: “(...) Zbog toga što je (Ferhad-beg) na sve načine bio od koristi Carstvu i iskazao veliku hrabrost (...) Bosanski sandžak postao je beglerbegluk i dat na upravu i staranje spomenutom(...)”⁶

Osnivanje Bosanskog ejaleta desilo se upravo onda kada se javila povećana želja za daljim proširenjem i učvršćivanjem osmanske vlasti na dotada osvojenom velikom području, uklještenom sa dvije strane jakim i opasnim neprijateljskim državama, Habsburškom monarhijom i Mletačkom republikom. Istovremeno, bila je jaka i dalja težnja Osmanskog carstva za proširenjem granica na sjever, što bliže Beču. Usljed pojačane potrebe za većom eksploatacijom podanika, koja se mogla sprovesti sa razvijenijim i pojačanim birokratskim aparatom, centralna vlast bila je primorana da provede izvjesne državne reforme, pa i reformu upravne

⁴ Ahmet Refik Altınay, *Mehmed-paša Sokolović*, prijevod: Mehmed Remzi Delić, Zenica/Tuzla, 2010., str. 28. (dalje: Altınay, *Mehmed-paša Sokolović*).

⁵ *Isto*, str. 178.

⁶ İstanbul, BOA, *MHM* 42, dok. br. 183.

podjele Carstva. I to je bio jedan od razloga koji su usloveli potrebu da se u ovom dijelu Carstva obrazuje jedna velika osmanska administrativna jedinica, poseban ejalet.⁷ Beratom od 24. redžeba 988/5. septembra 1580. godine, dotadašnji bosanski sandžakbeg Ferhad-beg postavljen je za bosanskog beglerbega s titulom paše i dodijeljen mu je prihod od 800.083 akče.⁸

Novi bosanski beglerbeg tada je upravljao područjem većim nego ijedan bosanski kralj. U ovom prostranom području, koje se protezalo “od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice”, Bosna je kao središnja oblast i matični sandžak novoosnovanog ejaleta, predstavljala neku vrstu matice koja je sada dobila novi značaj. Taj njen značaj kasnije je još više porastao, naročito onda kada je Bosanski ejalet postao pogranični ejalet Osmanskog carstva na skoro svim svojim tačkama.⁹

U svojim radovima o nastanku i formiranju Bosanskog ejaleta, nezabilazni Hazim Šabanović kaže da je Bosanski ejalet osnovan izdvajanjem Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog i Krčkog sandžaka iz Rumelijskog, te Zvorničkog i Požeškog iz Budinskog ejaleta. Središnji sandžak ovog ejaleta postao je Bosanski sandžak. Ovi sandžaci bili su pravno nezavisni jedan od drugoga i jednako potčinjeni svome beglerbegu.¹⁰ Prema dubrovačkim izvorima, kojima se služio Šabanović, stoji da je u oktobru 1580. dotadašnji bosanski sandžakbeg Ferhad-beg postao “paša nad sedam sandžaka”. Iako je prema Šabanoviću, Vj. Klaić već ranije iznio tačan podatak o 17. septembru 1580. godine kao datumu osnivanja Bosanskog ejaleta, prema izvorima kojima je Šabanović raspolagao nije se slagala druga Klaićeva tvrdnja da je “ovom pašaluku bilo priključeno osam sandžaka, tako da se u tom periodu on sastojao od devet sandžaka” (Bosanski, Hercegovački, Kliški, Lički, Začasanski, Požeški, Zvornički, Vučitrnski i Prizrenski).¹¹ Prema mišljenju Hazima Šabanovića, Vučitrnski i Prizrenski sandžak, “ako su uopće bili priključeni

⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 77.

⁸ Hatice Oruç, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, (neobjavljena) doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 2003.; Hatice Oruç, “15. yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, 18/2005., Ankara 2006., 249-271, str. 253. na osnovu podataka u Topkapı Sarayı Arşivi, KK 262, s. 2.

⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 77.

¹⁰ *Isto*, str. 79.

¹¹ *Isto*.

Bosanskom ejaletu”, ostali su u njegovom sastavu najkasnije do 1593. godine. Činjenica da su ih neki historičari svrstavali među sandžake Bosanskog ejaleta proizlazi iz toga što su vojnici iz ova dva sandžaka često učestvovali u vojnim pohodima s bosanskim beglerbegom.¹²

Kao što se moglo vidjeti i u prethodnim poglavljima, sandžakbezi navedenih sandžaka zaista jesu i ranije veoma često učestvovali u vojnim pohodima sa kliškim, a zatim i bosanskim sandžakbegom, Ferhad-begom. Međutim, u muhime defterima koje je H. Šabanović koristio, odnosno u nekim odlukama koje on nije uzeo u razmatranje, jasno se vidi da će oni sandžaci, koji će administrativno pripadati Bosanskom ejaletu, u jednom narednom periodu biti pripajani ovom ejaletu postepeno. U naredbi poslatoj “bivšem bosanskom sandžakbegu, sada bosanskom beglerbegu, Ferhad-paši”, iz juna 1581. godine, govori se o pripajanju sandžaka Požega novoosnovanom Bosanskom beglerbegluku.¹³ Prijepisi ove naredbe poslata su i sandžakbezima Požege, Klisa, Začasne, Krke, Zvornika, Hercegovine, Prizrena.¹⁴ Kako je u ovoj skupini naveden i Prizren, smatram da je to dokaz da je i on tada formalno već pripadao Bosanskom ejaletu.

Slično je i sa sandžakom Vučitrn. Naime, nakon svake značajnije promjene na granici Carstva ili u okvirima pojedinih teritorija u Carstvu, poduzimani su popisi radi evidentiranja novonastalog stanja. Budući da je u ovom periodu vršen popis novoformiranog ejalate, odnosno već spomenutih sandžaka, kao i sandžaka Vučitrn, a naredbe u vezi s tim slate novom bosanskom beglerbegu,¹⁵ smatram da je i ovaj sandžak u spomenutom periodu bio pripojen Bosanskom ejaletu. I O. Zirojević na jednom mjestu navodi da je Vučitrnski sandžak pripadao Bosanskom ejaletu dvije godine.¹⁶

I habsburški izaslanik na Visokoj porti, Sinzendorf, izvještava o formiranju novog ejaleta već u septembru 1580. Za razliku od Dubrovčana, on kaže da se Bosanski ejalet sastojao od devet sandžaka: Klis, Lika, Začasna, Hercegovina, Zvornik, Požega, Prizren, Vučitrn i Bosna.¹⁷

¹² *Isto*, str. 78.

¹³ İstanbul, BOA, *MHM* 42, dok. br. 183. (20. juni 1581.)

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ İstanbul, BOA, *MHM* 46, dok. br. 240.

¹⁶ O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje*, str. 97.

¹⁷ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, *Türkei I* 42, Konv. 2, 17.09.1580., Konstantinopol. I za ovu informaciju zahvalnost dugujem nesebičnom kolegi, vrsnom osmanisti Dr. Nedimu Zahiroviću.

Sve navedene pretpostavke potvrđuju, konačno, dva osmanska dokumenta koja je preveo A. Polimac. Iz prvog se vidi da je zaim Mehmed, koji je nakon osnivanja Bosanskog ejaleta obavljao popis Zvorničkog sandžaka, bio zadužen da iz Budima donese stare deftere i preda ih Ferhad-paši jer je, prema novoj raspodjeli, Zvornički sandžak pripao Bosanskom ejaletu.¹⁸ Od naročito velikog značaja za ovu temu jeste naredni dokument upućen Rumelijskom beglerbegu neposredno nakon osnivanja Bosanskog ejaleta: "Sada je Bosanski sandžak postao poseban beglerbegluk. Tamo su postavljeni i *defter-kethoda*, i *timar-defterdar*. Sandžaci Klis, Hercegovina, Prizren i Začasna su određeni u Bosanski beglerbegluk. Ti ćeš sve idžmal i mufassal deftere spomenutih sandžaka spakovati, staviti pod pečat i poslati njegovoj preuzvišenosti sadašnjem bosanskom beglerbegu Ferhadu. Ovo isto je poslano u prijepisu i beglerbegu Budima po pitanju sandžaka Zvornika i Požege. Isto tako jedan prijepis je dostavljen beglerbegu Temišvara u vezi s defterom Vučitrna."¹⁹

Dakle, pored tvrdnji nekolicine historičara, postoji i nekoliko osmanskih kao i habsburških izvora koji ukazuju na to da su Bosanskom ejaletu ubrzo nakon osnivanja priključeni i sandžaci Prizren i Vučitrn. Prema tome, u jednom kraćem vremenskom periodu neposredno nakon osnivanja, odnosno u jednom periodu upravljanja beglerbega Ferhad-paše Sokolovića, približno od 1580.-1582. godine, Bosanski ejalet sastojao se od ukupno devet sandžaka a to su: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Krčko-Lički, Požeški, Začasanski, Prizrenski i Vučitrnski.

U osmanskim izvorima iz ovog perioda naslućuje se postojanje još jednog sandžaka, Krupskog. Naime, u izvornim dokumentima javlja se sandžakbeg Krupe, Idris-beg, koji je u jednom periodu bio sandžakbeg Krupe, nakon čega je premješten za sandžakbega Začasne, jer se kao takav spominje u jednoj naredbi beglerbegu Bosne iz 1583. godine.²⁰ I kasnije se Idriz-beg u nekim dokumentima navodi kao "bivši sandžakbeg Krupe". Na njegovu molbu, nekom Ibrahimu dodijeljen je timar od 3000 akči.²¹ Iako je ovdje precizirano da je Idris bio sandžakbeg Krupe, Šabanović ne priznaje tvrdnje Lopašića, koje je preuzeo od Hamera, koji

¹⁸ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 139, str. 68 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁹ *Isto*.

²⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 49, dok. br. 243.

²¹ Istanbul, BOA, C. TZ. dos. 155, gom. 7736 (994/1586.)

je na osnovu “nekoj Ungnadovog izvještaja”, zaključio od je osvojenih gradova na Krajini, oko 1578. osnovan poseban Krupski sandžak, koji je dobio “neki Idris-aga”. Šabanović na osnovu izvora kojima je raspolagao to nije potvrdio i “misli da se ta tvrdnja neće održati”.²² Međutim, i u jednom osmanskome dokumentu iz januara 1584. (muharrem 992), upisan je has Mehmed-bega, *mirilive* Krupe, Bužima, Zrina, Jezerskog i Ostrovice. Has je iznosio 300.000 akči, a jedan dio bio je 50.000 akči od rudnika Gvozdansko.²³

I prema nekim zapadnim izvorima, već u martu 1580. godine, govori se o osnivanju jednog novog sandžaka, a u maju iste godine o dva nova sandžaka (Krupa i Lika). Međutim, izvještaju iz septembra 1580. godine, kada je na Porti donesena odluka o formiranju Bosanskog ejaleta, u zapadnim izvorima spominje se samo Lika i nema spomena o Krupskom sandžaku. To znači da se ipak sandžak Lika uspio nametnuti i vjerovatno čak i “progutati” područje Krupskog sandžaka, ali samo do osvajanja Bihaća. Sandžak Krupa bio je izgleda privremenog karaktera i trebao postojati samo do osvajanja Bihaća. Uz to, činjenica da habsburški poslanik u martu 1580. govori o jednom novom sandžaku, a već u maju o dva, svjedoči o borbi pripadnika lokalne elite za moć i utjecaj.²⁴

Izgleda da su se u toj borbi za moć nadmetali svi pripadnici različitih nivoa vlasti. Osnivanju novog ejaleta na ovom području, svako iz svojih razloga, protivili su se pripadnici habsburške vlasti i osmanski zvaničnici poput budimskog i rumelijskog beglerbega. O. Zirojević, na jednom mjestu piše da je “Vučitrnski sandžak, koji je poslije 1541. godine pripojen Budimskom ejaletu, pripadao jedno vrijeme Temišvarskom, zatim Budimskom (Bosanskom! - prim. aut.) da bi 1582. ponovo bio povraćen Rumelijskom ejaletu u čijem sastavu je ostao do kraja 17. stoljeća.”²⁵ Dakle, rumelijski beglerbeg se ipak uspio “izboriti” na Porti za povrat navedena dva sandžaka pod svoju upravu.

Već smo rekli da je zvanično obavještenje o osnivanju Bosanskog pašaluka dubrovačkoj vladi početkom oktobra 1580. godine donio Ferhad-

²² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 82-83.

²³ Istanbul, BOA, *RzD*, br. 82.

²⁴ Moji zaključci dugo vremena su bili bazirani samo na slutnjama, posrednim pokazateljima, a konačno su potkrijepljeni izvornim dokumentima i razmjenom mišljenja u razgovoru i prepisci s dr. Nedimom Zahirovićem.

²⁵ O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje*, str. 93., prema: Istanbul, BOA, *MHM* 47, dok. br. 84.

pašin čauš. Odluku da uputi poklisara beglerbegu vlada je donijela 6. oktobra. Nekoliko dana kasnije, 11. oktobra, izabrala je Matiju Getaldića koji se kao poklisar na Portu i dosada isticao kao sposoban diplomata. Vlada je zadržala istu diplomatsku formu koju je primjenjivala i prilikom poklonjenja novim bosanskim begovima; odredila je čak i isti novčani dar, 300 dukata. Jedino je umjesto dva odredila četiri komada finih tkanina i veću količinu slatkiša, začina i drugih uobičajenih darova i što je ćehaji, kapidžibaši, divan jazidžiji i utjecajnim dostojanstvenicima njegovog dvora, podijelila 500 umjesto dosadašnjih 200 akči.²⁶ Dubrovačka vlada kasnije je činila mnogobrojne usluge Ferhad-paši. Za njegov račun, nabavljala mu je “razne tkanine, razne ukrasne predmete, staklo, otpremala u Mletke njegove glasnike i emisare”.²⁷

Nakon osnivanja Ejaleta, prva Ferhad-pašina dužnost, kako smo već spomenuli, bila je popisivanje teritorije Ejaleta. Za svaki, pa tako i za ovaj popis, određivana je državna komisija koju su sačinjavali državni povjerenik (*emin*) i pisar (*katib/jazidžija/muharrir*). U izradi popisa redovno je učestvovao i područni kadija kao lice koje je zastupalo državu i djelovalo kao kontrolor komisije koja je vršila popis. U izvjesnom smislu i on se može smatrati dijelom komisije.²⁸ Brojne instrukcije u vezi s navedenim popisom, istovremeno su slane beglerbegu Ferhad-paši i pojedinim sandžakbezima te popisivačima određenih oblasti.²⁹ Posao popisivanja u principu su obavljale isključivo sposobne i povjerljive osobe, jer je ta funkcija pružala mogućnost za razne mahinacije. To se izgleda desilo i prilikom popisa Zvorničkog sandžaka.³⁰

²⁶ Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973., str. 392. (dalje: T. Popović, *Turska i Dubrovnik*).

²⁷ *Isto*.

²⁸ Ahmed S. Aličić, “Uvod” u: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. 1/1, Sarajevo, 2000., str. x-xii.

²⁹ Naredba sandžakegu Klisa u vezi s njegovim ranijim izvještajem da je završen popis Kliškog sandžaka (Istanbul, BOA, *MHM* 47, dok. br. 320); Naredba popisivaču Zvornika u vezi s završenim popisom Zvorničkog sandžaka (Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 117); Naredba beglerbegu Bosne, također u vezi s navedenim popisom Zvornika. (Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 28 i 121); Naredba beglerbegu Bosne i popisivaču Zvornika (Istanbul, Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 1067).

³⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 595. Iz ovog dokumenta vidi se da su popisivač Zvorničkog sandžaka, Omer, i njegov pisar, Affan, uzimali mito te unosili pogrešne podatke u deftere. Nakon toga neke spahije iz ovog sandžaka uložile su pritužbu direktno na Portu, što je pokrenulo lavinu događanja - od smjene navedenih članova popisne komisije, do ponovnog popisa sandžaka i niza kasnijih naredbi koje su u vezi s tim slane Ferhad-paši u navedenom periodu, tako da je i on lično imao puno posla oko rješavanja tog problema. (Istanbul, BOA, *MHM* 49, dok. br. 98 i 107).

Na osnovu opširnog deftera, koji je obuhvatao lične podatke i poreske obaveze pojedinaca, te utvrđenog ukupnog prihoda, sačinjavani su mudžmel ili idžmal, odnosno sumarni ili zbirni, uslovno rečeno vojnički defteri. U njima su sadržani elementi koji su značajni za vojničku strukturu. Najvažniji element tih deftera jeste prihod i uživatelj tog prihoda, odnosno timarnik. Sastavljene deftere komisija za popis predavala je Porti, odnosno nišandžiji, nosiocu državnog pečata. On je, nakon odobrenja velikog vezira, potvrđivao ispravnost i autentičnost podnesenog popisa koji je tek tada postajao punovažan. U slučaju da je defter imao ikakvih propusta, bio je poništavan i to je upisivano u samom defteru. Ako su greške bile velike, obnavljan je cijeli popis.³¹ Ovi defteri ili njihovi tačni prijepisi su zatim pohranjivani u državnu defterhanu. To je vršeno iz praktičnih razloga jer su se tako nalazili pri ruci državnim organima u slučajevima kada je trebalo izvršiti određene provjere.³²

Prilike u Bosanskom ejaletu od 1581. do 1584. godine

Budući da u ovom periodu Osmansko carstvo ponovo pokrenulo velike vojne akcije na perzijskom frontu, sa prostora Bosanskog ejaleta mobilizirane su i vojne trupe Bosanskog ejaleta. Još i ranije, dok je Ferhad-beg bio sandžakbeg, upućivane su mu naredbe da ide na front u Perziju i "da se lično pridruži Sinan-paši u perzijskom pohodu, zajedno sa zaimima, timarlijama i alajbezima svoga sandžaka, a da dio ostavi na *muhafezi* Bosne".³³ Na navedenom ratištu je još na početku navedenih sukoba, već 1578. godine, prilikom osvajanja Gruzije, poginuo i Ferhad-pašin brat Derviš-paša. Prema Tomi Popoviću, u februaru 1580. smijenjen je hercegovački sandžakbeg Sinan-beg i u Hercegovinu upućen Ali-beg. On je već u aprilu primio naređenje da sa svim svojim trupama krene na ratište u Perziju, gdje se zadržao do ljeta 1581. U Hercegovini je kao kajmekama ostavio svoga sina koji je dotada vršio funkciju njegovog ćehaje.³⁴ Odsutnost sandžakbega u Hercegovini potvrđuje i to što su naredbe iz ovog

³¹ Zbog već opisane afere u slučaju popisa Zvorničkog sandžaka u ovom periodu, vidimo da je bilo potrebno ponoviti popis samo navedenog sandžaka.

³² npr. Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 555.

³³ Istanbul, BOA, *MHM* 39, dok. br. 497, nadatirana, ali vjerovatno je s kraja 1579. godine ili iz prve polovine 1580. godine.

³⁴ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 327.

perioda, u vezi s neprijateljskima kretanjima oko tvrđave Novi, adresirane na hercegovačkog alajbega.³⁵ Obezbjedenje Hercegovačkog sandžaka povjereno je Ferhad-begu, požeškom sandžakbegu.³⁶ Na osnovu fragmentarnih vijesti o radu i boravku ovog Ferhad-bega u Hercegovini, teško je utvrditi kakva su bila njegova prava i dužnosti i na koji način su oni podijeljeni između njega i kajmekama.³⁷ Možda je ovo isti onaj Ferhad-beg koji je kasnije postavljen za sandžakbega Aladžahisara (Kruševca). Na molbu Ferhad-bega, sandžakbega Aladžahisara, u januaru 1585. poslan je ferman bosanskom beglerbegu Aliju da izvjesnom Mehmedu uveća vrijednost timara za 2000 akči “jer se istakao u borba-ma sa Imamkulu-hanom i Simonom.”³⁸ Vjerovatno nije riječ o Ferhadu Sokoloviću, kako tvrdi Skarić,³⁹ budući da je on tada već bio postao Bosanski beglerbeg, tako da bi i u intrukcijama s Porte bio oslovljavan kao beglerbeg, a ne kao beg.

I u narednim godinama beglerbegu Bosne, Ferhad-paši Sokoloviću, i dalje su sa Porte stizale naredbe da pošalje trupe na Perzijski front. Međutim, Ferhad-paša, najčešće, uspijeva poštediti vojnike iz Bosanskog ejaleta, te na svaki način, sve do 1584. godine, izbjegava slanje većih trupa na taj daleki front. U oktobru 1581. (18. ramazan 989/19. oktobar 1581.) stigla mu je obavijest da su osmanske trupe već stigle do Azaka i Kefe te da je Osman-paša na obezbjedenju Širvana. Ferhad-paši se naređuje da i on “lično sa svojim hrabrim zaimima, timarlijama i alajbezima krene ka Kefi i Azaku, da stigne do Demirkapije i pridruži se snagama Osman-paše koji je na obezbjedenju vilajeta Širvan”. Sugerira mu se da “izvrši pripreme i prikupi potrepštine kako bi sproljeća sa svojim zaimima i timarlijama krenuo, da ne kasni te da krene pravo na Krim, a odatle na već precizirano mjesto”.⁴⁰ Naredba sličnog sadržaja poslata je tada i beglerbegu Temišvara, a sandžakbegu Kefe i naziru šalje se utješna informacija da je naređeno beglerbezima Bosne i Temišvara da dođu na navedenu lokaciju.⁴¹ Ferhad-paša nije tada otišao na navedeno ratište,

³⁵ Istanbul, BOA, *MHM* 43, dok. br. 92.

³⁶ *Isto*, dok. br. 111.

³⁷ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 328.

³⁸ Istanbul, BOA, *IE. AS.*, 122. (29.z 992/1. januar 1585.)

³⁹ Vladislav Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka”, *Izabrana djela III*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985., 195-214, str. 196.

⁴⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 44, dok. br. 80.

⁴¹ *Isto*, dok. br. 39.

već je podnio molbu u kojoj je predložio da na navedeno ratište ne idu svi vojnici, nego da se veći dio ostavi na obezbjeđenju Bosanskog ejaleta kako bi se zaštitile ove teritorije Carstva kao i njegovi podanici. U ovoj molbi s on opisuje kakvo je stanje u Bosni te napominje da je “cijela Bosna na serhatu, da se neprijatelj svakog trena može odlučiti na napad”. On je i ranije, dok je bio sandžakbeg, proljeća 1580. godine, javljao da je cijeli Bosanski sandžak krajiški sandžak i da njegovi vojnici ne trebaju ići na navedeno ratište, nego da ostanu na obezbjeđenju Bosne.⁴² Nakon toga, poslana je i jedna naredba kliškom sandžakbegu u kojoj mu se sugerira “da ostane na obezbjeđenju svoga sandžaka, ali da na proljeće pošalje zaima, timarrije i alajbegove, i to samo one koji uživaju timare čiji je iznos iznad 10.000 akči”.⁴³ Također, hercegovačkom sandžakbegu poslana je naredba “da se i on pridruži veziru Ferhad-paši, koji je naimenovan serdarom pohoda na Perziju, zajedno sa svojim alajbezima, zaimima i timarlijama čiji su timari iznad 6000 akči”.⁴⁴

Kasnije je hercegovačkom sandžakbegu upućena naredba da, “zbog toga što je tako zamolio bosanski beglerbeg Ferhad-paša, spahije Hercegovačkog sandžaka sa timarima čija je vrijednost ispod 6000 akči, ostavi na čuvanju svog sandžaka”.⁴⁵ Ferhad-paša je zamolio da se isto postupi i u Prizrenskom sandžaku.⁴⁶ I 1583. godine šalju mu se slične naredbe, ali se uvažavaju i njegove riječi da je “zaštita Bosne jedan od prioriteta Carstva”.⁴⁷ Ferhad-paša sa vojskom iz Bosanskog ejaleta odlazi na navedeno perzijsko ratište tek 1584. Tada je odigrao glavnu ulogu u smirivanju pobune krimskih Tatara nakon čega je imenovan beglerbegom Kefe i Šamahija. Na Krimu je ostao cijelu godinu dana, do jeseni 1585. godine, odnosno dok se situacija nije posve smirila, ali o tome će biti govora u narednom poglavlju.

Sljedeća situacija sa kojom se morao suočiti novi bosanski beglerbeg jeste hapšenje i procesuiranje onih koji su se bavili kovanjem i rasturanjem lažnog novca. Naime, u aprilu 1581. otkrivena je u okolini Dubrovnika u Popovu, Trebinju, Novom i još nekim mjestima, jedna dobro

⁴² Istanbul, BOA, *MHM* 39, ne vidi se broj dokumenta.

⁴³ Istanbul, BOA, *MHM* 44, dok. br. 254.

⁴⁴ *Isto*, dok. br. 251.

⁴⁵ *Isto*, dok. br. 286.

⁴⁶ *Isto*, dok. br. 287.

⁴⁷ Istanbul, BOA, *MHM* 51, dok. br. 190.

organizirana grupa kovača lažnog dubrovačkog i osmanskog novca. Prema Tomi Popoviću, članovi navedene grupe posjedovali su kalupe za kovanje akči, groša, talira i drugih vrsta novca. Kao organizator navedenih radnji spominje se neki Džafer iz Popova. Međutim, izgleda da su osim njega bili umiješani i neki državni službenici (Husein, subaša iz Popova, službenik Ali-age, defter-emina bosanskog paše; Osman, divitdar bosanskog paše, ranije pisar ledeničkog emina; Behram iz Novog), te znatan broj onih ljudi, najčešće trgovaca stokom, koji su lažni novac razmjenjivali u Dubrovniku za zdravu valutu ili kupovali robu. Polovinom aprila 1581. Džafer je uhapšen u Dubrovniku kada je zajedno sa subašom Huseinom pokušao razmijeniti veću količinu krivotvorenih akči.⁴⁸ Rješenje ovog slučaja Porta je povjerala Ferhad-paši. On je u novembru 1581. godine, uputio u Dubrovnik naiba banjalučkog kadije i svog čauša da sprovedu istragu. Na pašinom dvoru i kod banjalučkog kadije, Džafera je zastupao Ali-aga, defter-emin, a vladu Baldo Điganti i Matija Orsini, koji su lično održavali veze sa Ferhad-pašom i bili rado viđeni na njegovom dvoru. Znatnu pomoć pružao je i Memišah, koji je postavljen za prvog bosanskog defterdara.⁴⁹ Prema Tomi Popoviću, “iako je istragom potvrđena istinitost navedenih optužbi protiv već ranije spominjanog Džafera, ova grupa rasturena je i kažnjena tek onda kada je paši, kadiji i istražnoj komisiji podijeljeno kao poklon nekoliko stotina talira”.⁵⁰

Kovači i rasturači lažnog novca pojavljivali su se i ranije.⁵¹ Međutim, i pored svih poduzimanih sankcija, i kasnije je bilo onih koji su se bavili ovom poslom. U ljeto 1582. godine, kod izvjesnih Đurašina i Miladina pronađene su krivotvorene srebrene akče. Beglerbegu Ferhad-paši s Porte je naloženo da naredi subašama da ispituju odakle navedeni ma taj novac te da se otkriju i ostali koji su u narodu poznati po tome. Međutim, u naredbi se ističe da “se s njima postupa na lijep način, da se pronađeni novac upiše u sidžil, te da se ni slučajno ne uzima nešto od njihovog ličnog imetka niti čini išta što bi bilo suprotno časnom Šerijatu”.⁵²

⁴⁸ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 332.

⁴⁹ *Isto*, str. 332.

⁵⁰ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 333.

⁵¹ Istanbul, BOA, *MHM* 33, dok. br. 170.

⁵² Istanbul, BOA, *MHM* 47, dok. br. 446.

Ferhad-paša je i u ovom periodu vršio osvajačke aktivnosti prema Slavoniji i Dalmaciji, koje su u to vrijeme bile pod upravom neprijatelja Osmanskog carstva, Venecije i Habsburške monarhije. Upadi osmanskih četa iz Slavonije u Podravinu, čiji cilj je izgleda bilo samo pljačka, zabilježeni su u julu mjesecu. Istovremeno je zabilježen samo jedan ozbiljniji vojni napad, pod vodstvom pakračkog sandžakbega Ali-bega.⁵³ Prema Vjekoslavu Klaiću, "Ferhad-beg je, zajedno sa krupskim sandžakbegom Idris-begom kao i pakračkim sandžakbegom Ali-begom, više puta upadao u Slavoniju osobito u Turopolje."⁵⁴ Također, prema Klaiću, pakrački sandžakbeg, Ali-beg, je često napadao na Turpolje, a Požeški sandžakbeg, Skender-beg, slao je svoje čete prema slavonskoj podravini, Koprivnici i Đurđevcu i drugim gradovima ovog kraja.⁵⁵ Međutim, i Kaniški kapitan Juraj Zrinski u septembru 1580. godine odlučio se na napad na Požeški sandžak. Istovremeno je i požeški sandžakbeg Skender-beg skupljao vojsku da u koprivničkoj kapetaniji osvoji neke gradove. Kako su obje vojske ne znajući jedna za drugu kretale glavnim drumom, koji vodi iz Virovitice i Slatine u Đurđevac i Novigrad, došlo je do sukoba 29. septembra kod Kloštra. Tom prilikom poginuo je Skender-beg kao i 200 osmanskih vojnika, a isto toliko ih je palo u zarobljeništvo. "Glavu poginulog Skender-bega, dva zarobljena turska odličnika i zarobljenih dvanaest bajraka, poslati su nadvojvodi Karlu u Graz."⁵⁶ Prema Klaiću, sandžakbezi susjednih sandžaka, Pakračkog (Začasne), Požeškog i Krupskog, djelovali istovremeno sa Ferhad-begom. Međutim, bez konkretnih dokaza ili neke vrste njihove međusobne korespondencije kojom su eventualno dogovarali akcije, ne može se reći jesu li njihovi napadi bili unaprijed planirani i koordinirani. Stoga je pogibija požeškog sandžakbega Skender-bega, sina poznatog Ulama-paše,⁵⁷ jako je ražalostila njegove prijatelje te su neočekivano, usred zime, početkom

⁵³ R. Horvat, *Povijest Hrvatske I*.

⁵⁴ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 432.

⁵⁵ *Isto*.

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ Iako nisu pronađeni izvorni pokazatelji da je ovaj Skender-beg zaista bio sin Ulama-paše, u literaturi tako piše. (Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 432; Nenad Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva 1537.-1691.*, Jastrebarsko, 1997., str. 45. gdje Moačanin spominje i Ulama-pašinog sina Dönmez-bega). U izvorima postoje podaci o pogibiji jednog Ulama-pašinog sina, Džafera, u bici na Varaždinskom polju u oktobru 1552. godine. Vidi: Dino Mujadžević, "Osmanska osvajanja u Slavoniji 1552. u svjetlu osmanskih arhivskih izvora", *Povijesni prilozi* 36/ 2009., 89-108, str. 99.

1581. godine, Ali-beg i Ahmed-beg sa oko 3000 vojnika, krenuli preko Ivanića i Gradeca sa svojim napadima. O njihovim aktivnostima javio je i Veit von Halleg 5. marta 1581. iz Koprivnice, a 19. aprila iste godine odigrao se sukob s osmanskim snagama u blizini Križevaca i Ivanića.⁵⁸ Izgleda da su ove aktivnosti u ljeto bile svedene na minimum, jer su sljedeći izvještaji o upadima osmanskih vojnika u Turopolje tek iz septembra 1581. godine, kada su više puta požeški, pakrački, cernički, bosanski i krupski-ostrožački sandžakbezi provaljivali prema Pokuplju i Turopolju, jedni s juga a drugi s istoka. U tome su se naročito isticali cernički i pakrački sandžakbezi, Ahmed-beg i Ali-beg.⁵⁹

Ranije česte navale bosanskog, krupsko-ostrožačkog i pakračkog sandžakbega na donje Pokuplje i Turopolje opravdale su bojazan hrvatskih staleža na majskom saboru 1579. godine, da tvrđava Karlovac neće moći štititi te krajeve nego tek Kranjsku i krajeve između Korane i Kupe. Trebalo se stoga pobrinuti za osiguranje donjeg Pokuplja. Zbog toga se 25. aprila 1581. ponovo sastao Hrvatsko-slavonski sabor u Varaždinu. Povjerenici nadvojvode Karla na ovom saboru iznijeli su čitav niz prijedloga, između ostalog da hrvatski ban kao vrhovni kapitan u tom kraju prenese svoje sjedište u kaštel Letovanić, kako bi Letovanić bio za Donje Pokuplje ono što je Karlovac za Gornje. Nakon ovih dešavanja, u septembru 1581. godine na mjesto zapovjednika hrvatske Krajine, umjesto Auersperga imenovan je *Freiherr* Jobst Joseph von Thurn (1581.-1589).⁶⁰

Na osnovu navedenih informacija, može se zaključiti da je osnovni cilj ovih manjih grupa, koje su često sa osmanske teritorije upadale u susjedno krajište, bio unijeti paniku među stanovništvo, a zatim to iskoristiti i ugrabiti ratni plijen i zarobljenike. Već smo govorili o tome da je ovo bio jedan od načina bogaćenja i da je ova praksa bila raširena s obje strane granice. Iako su ove akcije pokretane sa područja onih sandžaka koji su tada već pripadali Bosanskom ejaletu, one se ne reflektiraju u sadržaju naredbi koje su upućivane bosanskom beglerbegu. Prema tome, one nisu bile primarni cilj niti osmanske države niti bosanskog beglerbega. Bit će da su i u ovoj vrsti "akcija", određeni pojedinci ili grupe djelovali samoinicijativno, u skladu sa trenutnom situacijom, bez

⁵⁸ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 432.

⁵⁹ *Isto*, str. 435.

⁶⁰ *Isto*, str. 433.

prethodne izričite naredbe beglerbega ili Porte. Međutim, činjenica je da su vrhovne vlasti Osmanskog carstva u ovom periodu naročito bile fokusirane na situaciju na perzijskom ratištu, a Bosna i Bošnjaci, kao i mnogo puta u historiji, bili su prepušteni sami sebi. Stoga i ne čudi da se upravo u takvim okolnostima u Bosni javlja i heretički pokret sljedbenika Hamze Balija, u kojemu i danas neki vide pokušaj bosanske samosvijesti. Među obavezama koje je morao rješavati novi bosanski beglerbeg Ferhad-paša, u defterima susrećemo i dokumente o istrazi hamzevija.

U muhime defteru iz 1582. godine, vidimo da je još uvijek aktuelna istraga i procesuiranje navedenih u Zvorničkom sandžaku. Naredbe u vezi s tim slane su i zvorničkom sandžakbegu i kadiji, i samom beglerbegu Ferhad-paši, koji je bio obavezan lično se pobrinuti za to.⁶¹ Međutim, iz navedenih izvora ne stiče se utisak da je Ferhad-paša proganjao navedene sa velikim žarom kako bi se to očekivalo od njega u slučaju da ih je smatrao odgovornim za ubistvo njegovog rođaka i zaštitnika Mehmed-paše. Stoga bi se moglo dodatno preispitati mišljenje o eventualnoj povezanosti hamzevija s ubistvom Mehmed-paše Sokolovića.

Također, u ovom periodu se dešava i smjena na poziciji defterdara. Za novog bosanskog defterdara postavljen je Mustafa, umjesto dotadašnjeg defterdara Mehmeda.⁶² Izgleda da je bivši defterdar iza sebe bio ostavio nezavršene mnoge poslove tako da se novom defterdaru šalju zahtjevi da se time pozabavi.⁶³ Već je bilo govora o problemima oko uzimanja mita od strane članova komisije koja je vršila popis Zvorničkog sandžaka. U ovom periodu dešavale su se slične pojave i prilikom popisa Kliškog sandžaka.⁶⁴

Zbog navedenih nepravilnosti, koje su uglavnom bile u vezi s dodjeljivanjem timara, uvode se izvjesne reforme.⁶⁵ U vezi s tim Ferhad-paši, čija je osnovna zadaća kao beglerbega, između ostalog, bila i odluka o dodjeli timara, poslana je naredba u kojoj stoji uputstvo da "oni koji žele

⁶¹ İstanbul, BOA, *MHM* 47, dok. br. 419, 435, 193, 268, 424; kao i İstanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 375, 470, 418, 419.

⁶² İstanbul, BOA, *MHM* 47, dok. br. 209, 289, 294 i 769.

⁶³ İstanbul, BOA, *MHM* 52, dok. br. 226, 227 i 238.

⁶⁴ İstanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 117, 121, 122, 210, 456 i 1067.

⁶⁵ *Isto*, dok. br. 508 i İstanbul, BOA, *MHM* 49, dok. br. 266 i 276.

timar ne šalju arzove lično Porti već prvo da traže Ferhad-begovu saglasnost i dopuštenje pa da onda on za njih pošalje arz”.⁶⁶

Proceduru koju je trebalo proći za dobijanje timara konstruisao je, između ostalih, K. Schwarz: *arz-qayd-tevcih ferman-tezkera-berat*, i to na osnovu brojnih fermana koji su uglavnom upućivani upravo Ferhad-begu/paši Sokoloviću, a koji se čuvaju u BOA u Istanbulu u okviru fonda *Ali Emiri Tasnifi*.⁶⁷ Stoga, *mulazim* (kandidat za dobijanje timara) prvo je podnosio molbu (*arz*) nadležnom sandžakbegu, koji bi je prosljeđivao višoj instanci, odnosno beglerbegu, a on potom slao molbu na Portu. Nakon zaprimanja molbe, na Porti bi bio izvršen uvid u defter koji je već ranije bio poslao navedeni sandžakbeg, a koji je sadržavao podatke o uživaocima timara ili zeameta u njegovom sandžaku, sa tačnim iznosima i mjestom gdje se timar nalazio. Nakon provjere, promjene su bile ubilježene (*qayd*) na pogodnom mjestu. Nakon toga, s Porte bi bio poslan *ferman* beglerbegu s instrukcijama da izda *tezkeru* na osnovu koje bi kasnije bio sačinjen *berat*.⁶⁸ U istim dokumentima vidimo da je jaka tendencija zahtjeva za dodjelom timara umjesto ulufe, tako da se mnogim posadnicima tvrđava umjesto dnevnice od pet do osam akči, počinju dodjeljivati manji timari, najčešće u iznosu oko 3000 akči.⁶⁹ Nekada su čak pojedinci tražili da im se dodijeli trećina nekog većeg kolektivnog timara (*sülüsan üzere*).⁷⁰

Iz spomenutih izvora vidi se da je nakon spomenute procedure, početni (*ibtida*) timar, dodjeljivan pojedincima koji bi se istakli u nekim aktivnostima, npr. određenim vojnim sukobima, odbrani pograničnih tvrđava ili smirivanju pobune odmetnika. Prednost prilikom dobivanja

⁶⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 1049.

⁶⁷ Klaus Schwarz (aus dem Nachlass herausgegeben von Claudia Römer): *Osmanische Sultansurkunden: Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung osmanischer Militärs in der Zeit Murads III*, Freiburger Islamstudien. Band XVII, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. (dalje: K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden*).

⁶⁸ Formulaciju: “Na molbu bosanskog sandžakbega/beglerbega, Ferhada, neka je trajna njegova blagodati”, susrećemo i u nizu fermana i berata iz fonda *Cevdet Tasnifi Askeriye* u BOA.

⁶⁹ Ferhad-paša je poslao molbu da se Mehemed kulu, azapu tvrđave novi Sedd-i Islam, koji je primao dnevnicu u iznosu od 5 akči, zbog njegovih zasluga umjesto dnevnice dodijeli timar od 3000 akči. Ferhad-paši se s Porte nalaže da imenovanom dodijeli *tezkeru*/potvrdu, kako bi mu se kasnije, na osnovu te potvrde, mogao izdati *berat*. Istanbul, BOA, *CT* 7773. (990./ 1582. godina).

⁷⁰ Istanbul, BOA, *I.E. AS.* no. 60, 63, 70, zatim Istanbul, BOA, *CT*, no. 7724, 7735, 7751, 7758, a potom i K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden*, str. 218 kao i (Istanbul, BOA, *A.E.* 80, 157, 454).

timara imali su sinovi spahija.⁷¹ S vremenom i zaslugama, pojedinac bi mogao steći uvjete da umjesto timara dobije zeamet.⁷²

Timare su uživali i zanatlije. Također, i u ovom periodu česti zahtjevi za stimulaciju odnosno uvećanje iznosa lena pojedincima koji su već uživali timar ili zeamet. To povećanje najčešće je iznosilo oko 1200-1500 akči na osnovicu. U ovom periodu česti su bili zahtjevi za zamjenom (*tebdil*) timara. U zahtjevu je najčešće obrazloženje bilo da se timar ili zeamet nalazi daleko od Bosne pa samim tim i od uživaoca, te se tražila zamjena za timar/zeamet istog iznosa u Bosni.⁷³ U ovim dokumentima često se susrećemo s izrazom *ma'zūl*. Iako je osnovno značenje ovog izraza *smijenjen*, što asocira na kaznenu mjeru oduzimanjem lena, možda je u slučaju kada se tražila zamjena mjesta timara ili zeameta, ovaj izraz korišten u značenju *zamijenjen* ili *upražnjen*. U Osmanskom carstvu je, izgleda, postojao regularni "rotacijski" sistem po kojem su timarnici nakon izvjesnog vremena uživanja prihoda bili "otpuštani" (*ma'zūl*) kako bi oni "na čekanju" mogli doći do prihoda.⁷⁴

Iz ovog perioda u arhivima su sačuvani i brojni fermari koji su upućivani bosanskom beglerbegu Ferhad-paši Sokoloviću, kao i berati koji su izdavani pojedincima. Ovi fermari kojima se nekome nešto dodjeljuje ili oduzima, spadaju u posebnu grupu fermara koji se zovu *tevcih fermari* ili *zapt fermari*. U njihovu *narratiu* navode se činjenice koje su utjecale na uručivanje berata za dodjelu feudalnih lena. Tu se obično navodi ime funkcionera koji drugu osobu predlaže, kao i zasluge te osobe da dobije spomenuto leno.⁷⁵ Vršeci analizu tekstova pojedinih fermara upućivanih Ferhad-paši, može se zaključiti da su njihovi krokinacrti prvo bili upisani u muhimme deftere, nakon čega je Ferhad-paša dobivao naredbu da izda svoju tezkeru, a potom su sačinjavani berati.⁷⁶

⁷¹ K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden*, str. 199. (İstanbul, BOA, A.E. 19 i 8)

⁷² Npr. Izvjesni Musa, koji je uživao timar od 11.000 akči, zbog zasluga u borbama dobio je povećanje u iznosu od 1200 akči. Ferhad-paša je poslao molbu da se promijeni status njegovog lena u zeamet, i to tako da mu se doda još 7700 akči na navedeno povećanje. İstanbul, BOA, CT (Cevdet Timar), no. 7736. (991/1583. godina).

⁷³ *Isto*. U navedenoj knjizi na str. 148-234, nalaze se sažeci fermara upućivanih bosanskom beglerbegu Ferhad-paši, a koji su bili u vezi s dodjelama početnih timara (*ibtida*), stimulacije (*teraqqi*), zamjene mjesta timara (*tebdil*) i td.

⁷⁴ Inalcik Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume one: 1300-1600*, Cambridge, 1999, str. 116.; K. Jurin Starčević, *Krajiške elite*, str. 251.

⁷⁵ Medžida Selmanović, "Ferman-diplomatički prikaz", *POF XXVI/1976.*, Sarajevo, 1978., 115-129, str. 125.

⁷⁶ İstanbul, BOA, *MHM* 65, dok. br. 873, 874, 312, 314 i 389.

Kao primjeri za to, mogu se navesti i brojni pojedinačni dokumenti sačuvani u Bašbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu.⁷⁷

Među ostalim poslovima kojima se bavio Ferhad-paša, bilo je potrebno dostaviti spisak čauša bosanskog deftera jer isti nije postojao u Istanbulu.⁷⁸ Uz to, nekoliko naredbi upućeno mu je u vezi s izgradnjom šajki za potrebe dunavske flote. “Po starom običaju”, uvijek su u Bosni pravljene šajke za plovidbu Dunavom. Budući da su se u Budimu i još nekim ugarskim gradovima ukazale potrebe za novim šajkama, poslana su mu naredbe da drvenu rezanu građu nabavi u Zvorničkom sandžaku jer je tamo uvijek bilo te građe i pošalje je u Smederevo.⁷⁹ Zbog aktivnosti u vezi s proizvodnjom šajki i lađa, koje su slane najčešće u Budim i Ostrogon, stanovništvo, odnosno raja Zvorničkog sandžaka, bilo je oslobođeno, *muaf*, od izvjesnih poreza.⁸⁰ Smederevo i Zvornik su imali kapacitete za izgradnju 200-250 riječnih brodova za potrebe ranijih kampanja sultana Sulejmana 1540-ih i 1560-ih godina. Ove tvrđave i njihovo okruženja bili su zaduženi i za obezbjeđivanje materijala za izgradnju pontonskih mostova. Osmansko carstvo je u okvirima šire strategije, postepeno ali sistematski zauzimalo obale Crnog mora i delte Dunava do 1480-ih godina te podizalo strateški bitne tvrđave duž glavnih riječnih tokova Dunava, Tigrisa i Eufrata. Beograd i Budim postali su osmanski administrativni centri koji su pratili njihova osvajanja, ali i služili kao logističke baze za dalja osvajanja habsburških teritorija.⁸¹

Iz sadržaja dokumenata koji se odnose na ovaj vremenski period, tačnije 1583. godinu, stiču se utisci da su neprijateljske snage zbog nemogućnosti uspjeha na kopnu, bile okrenute ka dijelovima Bosanskog ejaleta koji su blizu obala Jadranskog mora. Konstantni su izvještaji o napadima u Kliškom, kao i u Hercegovačkom sandžaku. Između ostalog, u ovoj godini šalje se naredba bosanskom beglerbegu da okupi vojsku radi zaštite granica, odnosno *obala Bosne* te da u vezi s tim dobro pazi i bude na oprezu.⁸² Također, u vezi s tim, šalju se naredbe hercegovačkom

⁷⁷ Npr. u fondovima *Ibnülemin Askeriye, Ali Emiri Tasnifi - Murad III, Cevdet Timar* itd.

⁷⁸ İstanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 784.

⁷⁹ *Isto*, dok. br. 1068; İstanbul, BOA, *MHM* 49, dok. br. 108.

⁸⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı'nun Macaristanı*, İstanbul, 2010., str. 147.

⁸¹ Gabor Agoston, “Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Frosts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary”, *Proceedings of the British Academy* 156/ 2009., 57-79, str. 58.

⁸² İstanbul, BOA, *MHM* 51, dok. br. 190.

sandžakbegu koje se tiču odbrane tvrđave Sedd-i islam.⁸³ Od bosanskog beglerbega Ferhad-paše zahtijeva se još da pošalje dodatno pojačanje u ljudstvu u Kliški sandžak budući da su na ovom području intenzivni napadi uskoka. Zbog toga je bilo potrebno i dodatno popraviti tvrđavu Obrovac.⁸⁴ S obzirom na navedene informacije, moguće je da se ponovo radilo o dogovorenim i koordiniranim akcijama Mlečana i habsburških podanika uskoka koji su, vjerovatno samo privremeno, s njima saradivali.

Također, Ferhad-paši, po ko zna koji put, stižu zahtjevi da krene u pomoć serdaru na perzijski front. Međutim, u naredbama u kojima se o tome govori, ističe se i to da je “Bosanski ejalet jedan od prioriteta, te da njegova granica mora biti zaštićena po svaku cijenu”.⁸⁵ Zbog toga sve do sljedeće godine, Ferhad-paša ne napušta Bosnu.

Osmanski poraz kod Slunja 1584. godine

Među ostalim dešavanjima u ovom periodu, u historiji je ostao zapamćen veliki poraz osmanske vojske kod Slunja u oktobru 1584. godine. U literaturi je zapisano da je pohod bio organiziran od strane bosanskog beglerbega Ferhad-paše. Njegov zadatak, navodno, bio je da “sa vojskom značajne jačine, oko 8000 vojnika, provali kroz Krbavu prema Novom Mestu i Kočevju u pravcu Ljubljane, u Kranjsku. Hrvatski ban Tomo Erdedi (mađ. *Tamáás Erdődy*) dočekaó je pri povratku osmansku vojnu grupaciju u području Gornjih Močila 26. oktobra 1584. godine i porazio je”.⁸⁶ U vezi sa sukobom kod Gornjih Močila 1584. godine, Vjekoslav Klaić prenosi zabilješke Leunclaviusa (Löwenklau), potom historiografa Jeronima Megisera, te povijesničara Istvánffy-ja, prema kojem je osmanska vojska brojala 8000 vojnika, a “Bosanski begovi podigli su se i provalili u Kranjsku sve do Ljubljane po zapovijedi bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića.” I mletački poslanik u Beču javlja 13. novembra 1584. svojoj vladi o “sjajnoj pobjedi kršćanskoj” nad 8000 Turaka kod Slunja, koja je održana “bez ikakva gubitka, ali s porazom i velikim pomorom

⁸³ *Isto*, dok. br. 235.

⁸⁴ Istanbul, BOA, *MHM* 52, dok. br. 15 i 692.

⁸⁵ *Isto*, 807 i 808.

⁸⁶ I. Filipović, *Filipovići*, str. 57.

“onih drugih”.⁸⁷ Međutim, prema opisu kranjskog povjesničara Valvasora iz 17. stoljeća, Klaić na jednom mjestu kaže da je vojsku vodio “tefterdar s mnogo begova, aga i spahija, a osmanska vojska brojala je 8400 konjanika i 600 pješaka, ukupno 9000 momaka. Poharali su jugoistočnu Kranjsku oko Kostela i Kočevja. Kršćansku vojsku koja ih je pri povratku zaskočila brojala je 1330 konjanika i 700 pješaka. Kršćanskog roblja oslobođeno je nekoliko hiljada, a Turaka je palo preko 2000, među njima više vođa i odličnika: sam defterdar paša, Osman-beg, Malkoč-beg, Memi-aga od Glamoča, Selaj harambaša, Viza harambaša, Milosav od Rakovca, Čelebija od Novog Pazara, Vujica Malaković od Zakrčja, Mehmed od Bunića, Džafer-čelebi od Bilaja, Pritiković harambaša, Radaman Radešić harambaša, Harela Bilenić harambaša i još šezdeset.”⁸⁸ Hammer navodi i tačan datum, 26.10.1584. godine, kada je “nadvojvodi Ernestu, namjesniku Beča, prineseno pet zarobljenih zastava, a nadvojvodi Karlu, namjesniku Graca, privedeni su zarobljenici i zastave koje su zadobivene od Ferhad-paše od Bosne koji je u Kranjsku upao sa 9000 ratnika”.⁸⁹

Osmanski poraz kod Slunja djelovao je poticajno na osmanske kršćanske podanike, kako pravoslavne, koji dobivaju sve jaču crkvenu organizaciju otkad je 1557. godine obnovljena patrijaršija u Peći tako i na katolike, koje u ime pape Grgura XIII vizitatori izravno i posredno bodre na otpor protiv osmanske vlasti. Među tim papinskim vizitatorima, ističe se Aleksandar Komulović (*Comuleus*), koji je prolazio Balkanom o čemu je podnosio izvještaje papinskoj stolici. U tom smislu naročito je značajno njegovo pismo iz Sofije od 4. decembra 1584. u kojem izlaže nepovoljne prilike u “evropskoj Turskoj zbog rata s Perzijom, kao i zbog kuge od koje je u Bosni, Hercegovini i Srbiji umrlo 200.000 ljudi”. Kako piše, “nikad nije bilo zgodnije vrijeme za rat s Turcima, kad bi se kršćanske snage složile protiv zajedničkog neprijatelja, mogla bi se osvojiti sveta zemlja i zasaditi kršćanska zastava na zidinama Carigrada”.⁹⁰

Mjesec dana nakon pobjede kod Slunja, ban Erdődy sazvaio je hrvatski i slavonski sabor u Zagreb za 17. decembar 1584. Između ostalog, staleži su istakli potrebu boljeg utvrđivanja gradova Slavonske krajine.

⁸⁷ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 447.

⁸⁸ *Isto*.

⁸⁹ Hammer, *Historija 2*.

⁹⁰ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 448.

Prioritet je dat osiguranju sliva rijeke Kupe “gdje prijeti najveća opasnost, budući da tu u susjedstvu stoluje premoćni (*potentissimus*) paša bosanski. Baš zbog tog zahtijevali su da se jednom do kraja dovrši još uvijek nedograđeni kaštel u Brestu, a onda da se podigne nova kula na prijelazu u Šišinački brod gdje je još uvijek Osmanlijama bio otvoren put preko rijeke Kupe”.⁹¹ Opisujući okršaje s martolosima početkom aprila 1585. godine, Ive Mažuran, između ostalog, piše da se od “zarobljenih Turaka i Vlaha saznalo da je Ferhad-paša otišao iz Bosne radi preuzimanja dužnosti vrhovnog zapovjednika seraskera osmanske vojske u ratu protiv Perzije”.⁹²

Već se iz navedenih podataka može se naslutiti da Ferhad-paša nije bio na ovim prostorima kada se desio osmanski poraz kod Slunja, jer je tada već bio na putu za Krim. To potvrđuju i naredbe sa Porte, u kojima je, već od 30. juna 1584. godine, Ferhad-paša tituliran kao “bivši beglerbeg Bosne”.⁹³

Ferhad-pašin privremeni odlazak iz Bosne: beglerbeg Kefe (1584.-1585.)

Kada je u historiografiji riječ o osnivanju Bosanskog ejaleta, uglavnom se govori i o prvom beglerbegu Ferhad-paši Sokoloviću, te pritom napominje da je on tu funkciju obavljao neprekidno od 1580. do 1588. godine, kada postaje beglerbeg Budinskog ejaleta. Međutim, na osnovu nekih sporednih pokazatelja, vidi se da je Ferhad-paša napravio “pauzu” u periodu od 1584.-1585. godine. Tada nije bio u Bosni, a na funkciji beglerbega Bosanskog ejaleta mijenjali su ga Kalajlikoz Ali-paša i Šahsuvar-paša. Neki autori, govoreći o osnivanju novog Bosanskog ejaleta 1580. godine, kažu da je za njegovog prvog beglerbega imenovan Ferhad-beg Sokolović, koji je dobio rang paše, a koji se na tom položaju zadržao do aprila 1584. godine. Kao potvrdu za to navode dokumente iz Historijskog arhiva u Dubrovniku.⁹⁴ Nabrajajući bosanske namjesnike,

⁹¹ Isto, str. 449.

⁹² I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 156.

⁹³ Istanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 518 i 719.

⁹⁴ B. Hrabak, *Privreda Banjaluke*, str. 88.; T. Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, str. 326.; HAD, *Cons. rog.* LXV, 240-1.

Muvekkit u svojoj *Historiji* piše da je Ferhad-paša bio valija do 1584. godine, nakon njega od 1584.-1585. Kara Ali-paša, a od 1586.-1587. Šahsular-paša. Zatim, od 1588.-1589. godine navodi ponovo Ferhad-pašu.⁹⁵ Poznato je da je Muvekkīt te podatke prepisivao iz raznih međžmua, u kojima su spomenuti bosanski namjesnici ovog perioda pobrojani istim redoslijedom.⁹⁶ Prema izvornim dokumentima, Ferhad-pašu je na poziciji bosanskog beglerbega, 15. juna 1584. godine, zamijenio dotadašnji beglerbeg Tripolija, Ali-paša.⁹⁷

Kako bismo bolje razumjeli značaj Ferhad-pašinih aktivnosti u navedenom periodu, neophodno je reći nekoliko riječi i o nekim značajnim dešavanjima u ovom periodu. Među vojno-političkim zbivanjima u Osmanskom carstvu prema kraju milenija, hidžretske 1000. godini, odnosno prema kraju 16. stoljeća, ističu se Dugi rat sa Perzijom (1578.-1639.) i Dugi rat s Habsburgovcima (1593.-1606.), sa intervalima primirja.⁹⁸ Nakon ranije potpisanog mirovnog sporazuma između Osmanskog carstva i Perzije u Amasiji 1555. godine, sukobi između Osmanlija i Safavida svedeni su na podnošljiviju mjeru. Ovim ugovorom, Safavidi, Bagdadska oblast i Kars priznali su osmansku vlast. Ovaj prvi osmansko-perzijski mirovni ugovor trajao je do 1578. godine.⁹⁹ Nakon smrti šaha Tahmaspa 1576. godine, Perzija je zapala u krizu. Sultan Murat III (1574.-1595.) se tada, protiv volje Mehmed-paše Sokolovića, odlučio za Pohod protiv Perzije (1578.-1590.). Za tu odluku nije bilo beznačajno to što je Rimski kurija od početka sedamdesetih godina željela i Perziju i Rusiju uvući u antiosmansku ligu. Porta je uspjela posve isključiti perzijski utjecaj na Kavkazu i ondje se istodobno suprotstaviti mogućoj ruskoj invaziji, pošto je Gruzija već 1577. stala pod osmansku "zaštitu". Godine 1585. Safavidima je oduzet Azerbejdžan. Mir zaključen u Istanbulu između Visoke porte i Perzije 1590. godine sankcionirao je ta osvajanja.¹⁰⁰

⁹⁵ Muvekit, *Povijest Bosne* 1, str. 167.-183.

⁹⁶ Npr. Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, "Jedna rukopisna međžmua iz kuće Slipčevića iz Mostara", *Prilozi Instituta za istoriju*, 32, Sarajevo, 2003., 261.-293.

⁹⁷ Istanbul, BOA, K. *Kepeci*, 262, str. 2.

⁹⁸ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 88.

⁹⁹ Feridun Emecen, "Od osnivanja do Kučuk Kajnardže", u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio Ekmelettin Ihsanoğlu, IRCICA-OIS, Sarajevo, 2004., 5-76, str. 46. (dalje: F. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*).

¹⁰⁰ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 88.-91.

Perzijski ratovi (1578.-1590.) nisu vođeni radi trajnog ostanka na novoosvojenim prostorima. U prvom redu, ovi ratovi imali su za cilj zastrašivanje Safavida radi učvršćivanja ugleda Osmanlija u islamskom svijetu i potvrde pozicije halife.¹⁰¹ Tokom ovih ratova Osmanlije su svom Carstvu pripojili sve zapadne pokrajine Perzije, od Kavkaza do Nehavenda. Njihov saveznik u centralnoj Aziji, uzbečki han Abdullah, zauzeo je Horasan 1588. godine. U tom ratu je osmanski komandant zapadnog Irana, Özdemirlioğlu Osman-paša, s glavnim štabom u Derbendu, preko sjevernih stepa dobijao vojnu pomoć s Krima. Sam je pokušao izgraditi flotu u Kaspijskom moru. Međutim, ruski napadi sa sjevernih padina Kavkaza na vojsku koja je kao pojačanje upućivana u Perziju sa Krima i obnavljanje rusko-perzijskih diplomatskih odnosa, zadali su Osmanskoj državi velike probleme.¹⁰² Jedan od razloga za ove pohode bila je i ekonomska komponenta. Naime, trgovina na crnomorskom području bila jedna od najvažnijih grana osmanske privrede i dugo vremena nije imala stranih takmaca. Budući da su držali Dardanele, Osmanlije su lahko mogli odstraniti Italijane iz ove trgovine i tu oblast razviti kao sastavni dio privrede svoga Carstva. Namirnice za snabdijevanje Istanbula i Egejskog bazena kao što su pšenica, riba, ulje i so, od davnina su dopremane iz sjevernog dijela crnomorske oblasti.¹⁰³

Ilustracije radi, za potrebe samog grada Istanbula, koji je sa pola miliona stanovnika u prvoj polovini 16. stoljeća postao najveći grad Evrope, (London je u 17. stoljeću imao oko 400.000 stanovnika), bilo potrebno obezbijediti osnovne prehrambene namirnice, brašno, meso, so, ulje, ječam, sušenu ribu, voće, masline kao i sirovine za brojne zanatlije: kožu, daske, pamuk, željezo.¹⁰⁴ U periodu od 1300.-1600. Anadolija je bila regija u kojoj je bila široko zastupljena proizvodnja tekstila koji je izvožen ne samo na Balkan već i sjeverno od Crnog mora, kao i u zemlje Zapada. Skupocjeni brokat, svila i angora-moher platno, bili su ekskluzivni proizvodi za kojima su žudjeli evropski dostojanstvenici a međusobno se nadmetali i mongoski han i plemići Rusije, Poljske,

¹⁰¹ F. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, str. 46.

¹⁰² H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, str. 60.

¹⁰³ *Ottoman Civilisation I.*, str. 180.

¹⁰⁴ H. Inalcik, "Capital formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 30-1, 1969., 97-140.

italijanski i francuski prinčevi te švedski biskupi.¹⁰⁵ Međutim, Kefa¹⁰⁶ je bila glavna luka za izvoz na jug. Pšenica, brašno, loj, prečišćeno maslo, sir, med brodovima su sa Krima prevoženi preko Kefe u Carigrad. Također, kako bi se povećala proizvodnja žitarica i tako zadovoljile potrebe tržišta, aristokratija Kirimskog hanata je osnovala kolonije u stepama, gdje je naseljavala ruske zarobljenike kao poljoprivrednu snagu. Lov na morune na ušću Dona i proizvodnja kavijara dio su značajne privredne djelatnosti ovog kraja. Iz raznih rudnika na Krimu upućivane su velike količine soli u Carigrad i Azov gdje su korištene za konzerviranje ribe. U Kefi i lukama koje su od nje zavisile bili su centri trgovine robovima koje su hvatali Tatari upadajući na rusku i poljsku teritoriju.¹⁰⁷

I naš poznati mislilac, sufija i filozof, Ali-dede Bošnjak,¹⁰⁸ u svom politički obojenom djelu na arapskom jeziku, *Rislatu-l-intisar fi qidwati-l-ahyar* (Poslanica o podršci uzoru dobrih), govori o ovim pohodima i izražava podršku sultanu Muratu III (1574.-1595.) povodom pohoda na Gruziju. Ova poslanica zamišljena je kao odgovor mnogima koji su izražavali svoje nezadovoljstvo potezima sultana i njegovim nastojanjima da povрати staru slavu osvajanjem novih prostora i likvidacijom heretičkih pokreta, naročito Kizilbaša, koji su bili veoma aktivni na istoku Carstva.¹⁰⁹

Smisao pohoda sultanove vojske na ove krajeve leži i u činjenici da je ova oblast poznata po strateškom značaju kao značajan prolaz na Putu svile, od Perzije ka Evropi, pri čemu je zaobilaženo Carstvo. Stari Arapi su je zvali Gora osvajanja, Glavna kapija, Ključ osvajanja. Istovremeno, ova oblast bila je stjecište hereze, kizilbaša i drugih skupina koje su se organizirano, najčešće pod perzijskim utjecajem, suprotstavljali centralnoj vlasti i dizali bune. Pored ostalog, smisao ovog pohoda bio i smirivanje pobunjenika, što, uz ostale faktore, daje veći značaj poduhvatu Özdemirlioglu Osman-paše.¹¹⁰

¹⁰⁵ *Ottoman Civilisation I*, str. 180.

¹⁰⁶ Turski naziv za grad Feodosiju na Krimu.

¹⁰⁷ H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, str. 183.

¹⁰⁸ Ali-dede Bošnjak (Ali b. Mustafa al-Bosnawi) jedan od najznačajnijih sufija i filozofa šesnaestog stoljeća, pisac nekoliko značajnih djela iz područja filozofije, mistike, teologije i historije.

¹⁰⁹ Ismet Kasumović, *Ali-dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska misao*, Sarajevo, 1994., str. 73. (dalje: I. Kasumović, *Ali-dede Bošnjak*).

¹¹⁰ Ismet Kasumović, "Zapisi o Gruziji Ali-dede Bošnjaka", *Život*, god. XXXV, knj. LXX, br. 10, Sarajevo, 1986., 484-496, str. 485.

Za uspješno realiziranje perzijskih pohoda, bilo je neophodno da situacija na Krimu bude mirna, jer jedino tada mogle su se poslati velike snage prema frontu u Perziji. Međutim, u ovom periodu, protiv Sultana su se pobunili dotadašnji osmanski saveznici, tatarski hanovi s Krima. Prema Josephu von Hammeru, nakon smrti Devlet Giraj-hana u Krimskom hanatu došlo je do pobune i svađe između njegovih nasljednika. Novi han, Semiz Giraj, ubrzo je poginuo, a njegov nasljednik, Mehmed Giraj, odbio je da učestvuje u pohodima na Perziju. Sultan je naredio krimskom beglerbegu da smijeni Mehmeda Giraja, a na njegovo mjesto postavi njegovog dvadesetpetogodišnjeg brata Islam Giraja, koji je do tada bio derviš mevlevija u Konji. Mehmed se tome odupro te sa 40.000 ratnika poharao okolinu Kefe i napao osmanskog serdara Osman-pašu. Zahvaljujući pomoćnim snagama koje su mu upućene s Porte, neredi su smireni.¹¹¹ Međutim, ubrzo su stigle vijesti da je Mehmed Giraj, koji je bio u bijegu, napao Bahčesaraj i poharao ga te protjerao novog hana. Uprkos podmaklim danima jeseni, Osman-paša je ponovo s vojskom krenuo ka Krimu. Kapudan-paša dobio je do tada nečuven nalog da u oktobru isplovi na Crno more. Jezgro vojske od 10.000 janičara, 6.000 redovite konjice i 1.000 čauša bilo je upućeno sa Osman-pašom na Krim.¹¹²

Glavnu ulogu u smirivanju navedene pobune odigrao je naš Ferhad-paša Sokolović. O Ferhad-pašinoj ulozi u navedenim dešavanjima saznajemo iz više različitih izvora. Pišući o navedenim dešavanjima u Osmanskom carstvu u ovom periodu, Pečevija, kaže sljedeće: "U vrijeme kada je serdar bio Osman-paša, Ferhad-beg je uzet iz Bosne i određen za komandanta u pohodu na Kefu zbog pobune tatarskog hana Mehmeda Giraja. U to vrijeme mu se nešto pokvarilo zdravlje pa je oslobodio osam osoba posluge koje je zarobio od nevjernika u svojim ratovanjima. Svi ovi su dobili isprave o oslobođenju od kadije Kefe. Svako od ovih slugu su bili rob ili robinja, hadum ili pratilac. U to vrijeme jedan od njegovih ljudi Čerkez po imenu Rustem-vojvoda popisao je stvari Ferhad-paše, koji je pao na samrtnu postelju. Imao je samih robova tristo, a ostale stvari i imetak treba prema ovome zamisliti."¹¹³ Na drugom mjestu u svojoj *Historiji*, Pečevija kaže: "Dok se veliki vezir Osman-paša bavio

¹¹¹ Hammer, *Historija 2*, str. 82.

¹¹² *Isto*, str. 102.

¹¹³ Pečevija, *Historija 1*, str. 373.

općim državnim pitanjima i sređivanjem vojnih pitanja, došao je glas da je sin ubijenog krimskog hana sa nekoliko mirza pobjegao nesretnim Rusima i sa mnogim lošim osobama će otuda napasti na tatarsku zemlju. Kad je ekelencija padišah čuo ovu vijest rekao je: 'Moguće je likvidirati ovu smutnju tvojim pouzdanim planiranjem i dok je tebe nije uputno slati drugog serdara na iranske strane'. Nakon toga je izdao naredbu kojom se postavlja za serdara. Na ovo je Osman-paša, kojem inače blaga istanbulska klima nije odgovarala, nastojao da čas prije ode iz prijestonice i desetog dana mjeseca ševala iste godine (15.10.1584.) prešao je u Uskudar (...) Kako je u to vrijeme bio razriješen dužnosti bosanskog valije rahmetli Ferhad-paša, koji je kasnije postao šehid u Budimu, on ga je uzeo sa sobom i poslao preko Sinopa u Kefu da tamo izvrši pritisak na one koji prave nered na Krimu. Ferhad-paša, uz pomoć Uzvišenog Gospodara, sredi stanje na Krimu s tatarskom vojskom bez potrebe da tamo ide veliki vezir."¹¹⁴

Budući da je Pečevija bio sestrić Ferhad-paše, njegove navode treba uzeti u obzir. Uz to, Pečevija je bio veoma blizak sa tatarskim hanom, Gazi Giraj-hanom,¹¹⁵ i družio se privatno s njim, tako da postoji mogućnost da mu je, osim Ferhad-paše, i sam han pričao o tim dešavanjima. Možda je čak postojalo i tradicionalno prijateljstvo između članova bosanske porodice Sokolović i tatarske dinastije Giraj, koje je datiralo upravo iz perioda kada je Ferhad-paša smirio pobunu Mehmed Giraj-hana. Budući da je nakon tih dešavanja za krimskog hana postavljen Islam Giraj-han,¹¹⁶ s kojim je Ferhad-paša morao saradivati i družiti se onu godinu dana dok je boravio na Krimu, to prijateljstvo je moglo biti nastavljeno i održavano, i u vrijeme kad je Ferhad-paša bio budimski beglerbeg. Pečevija govori o Gazi Giraj-hanu na više mjesta u svojoj *Historiji*, njegovom druženju sa Lala Mehmed-pašom Sokolovićem te navodi da je upravo od njega naučio pravila kaligrafije.¹¹⁷

¹¹⁴ Pečevija, *Historija 2*, str. 83.

¹¹⁵ Gazi Giraj-han II, bio je krimski han u dva navrata 1588.-96., i opet 1596.-1607. Bio je poznat po nadimku Bora (Oluja, Uragan). Na strani Osmanlija uspješno se borio protiv Rusa i Habsburgovaca. Umro je od kuge.

¹¹⁶ Islam Giraj-han II, krimski han od 1584.-88. godine. Prije toga, dugo je živio u Istanbulu i Konji. U njegovo doba u džamijama na Krimu u hutbi na džuma-namaz u izgovarano je ime osmanskog sultana.

¹¹⁷ Pečevija, *Historija 2*, str. 126., 211. i 212.

Što se tiče redosljeda aktivnosti u vezi s pripremanjem nekog pohoda, praksa kod Osmanlija je bila takva da je četiri do pet mjeseci prije mobilizacije Porta obavještavala beglerbega o predstojećem ratu i naređivala da se vrše pripreme. Beglerbeg je o tome obavještavao sandžakbega, a ovaj alajbega. Alajbeg je bio dužan da upozori spahije i zaima da se sprema za vojni pohod i po primljenoj zapovijedi za pokret da dođu na precizirano mjesto gdje će se staviti pod komandu svoga sandžakbega s kojim se treba pridružiti vojsci svoga beglerbega, a s ovim glavnini vojske u dotičnom pohodu. Beglerbeg se sa čitavom vojskom stavljao pod komandu i na raspoloženje serdaru ili seraskeru, vrhovnom komandantu dotičnog pohoda. Za vrijeme rata deset odsto spahija ostajalo je na smjenu kod kuće, na muhazezi, da čuva svoju oblast, osigura njenu bezbjednost, da završava poslove svojih suboraca koji su trenutno bili na frontu i da nadzire obradu njihove zemlje.¹¹⁸ Na osnovu nekih izvornih osmanskih dokumenata, koje je u svojoj knjizi obradio Bekir Kütükoğlu, konkretno se vidi Ferhad-pašina uloga u ovim dešavanjima. Ovi dokumenti, koji potvrđuju Hammerove i Pečevićine navode, jasno pokazuju da je Ferhad-paša Sokolović lično pozvan da dođe i smiri navedenu pobunu na Krimu. Prijepisi naredbi, koje su u vezi s tim stizale Ferhad-paši kao “bivšem bosanskom beglerbegu”, datiraju iz ljeta 1584. godine. Dakle, on je sa vojnim snagama svoga ejaleta još ranije morao krenuti iz Bosne budući da je u ljeto već bio negdje u Anadoliji i zajedno sa “svojim ljudima” kretao se prema Sinopu kako bi se ukrcao na Kılıç Ali-pašinu lađu, zajedno sa Osman-pašom, nakon čega je stigao u Kefu gdje je smirio pobunu Mehmed Giraj-hana. Poslije je ostao na Krimu još godinu dana kao beglerbeg Kefe i Šamahija, dok se situacija u toj regiji nije u potpunosti smirila.¹¹⁹ U nekoliko naredbi iz ovog, prelaznog perioda između funkcija, Ferhad-paši se s Porte obraćaju samo kao “bivšem bosanskom beglerbegu”, a potom kao “bivšem bosanskom, sada beglerbegu Kefe”, te u jednoj naredbi kao “beglerbegu Kefe i Šamahija”.¹²⁰

Nakon što je izvršio posljednje pripreme na Uskudaru, Özdemirlioğlu Osman-paša je 2. novembra krenuo, a 18. decembra stigao u Kastamonu.

¹¹⁸ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, str. 202.

¹¹⁹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İnan siyasi münasebetleri*, 1, 1578.-1590., Istanbul, 1962. (dalje: B. Kütükoğlu, *Osmanlı İnan siyasi münasebetleri*), str. 142.

¹²⁰ İstanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 518, 589 i 629.

Prema Öztuni, bosanski beglerbeg Ferhad-paša tada se već nalazio u Kefi, a admiral flote Kılıç Ali-paša je još 24. oktobra stigao u Sinop. Međutim, nije bilo potrebe da na Krim idu niti mornarica niti Özdemirlioğlu jer su Islam Giraj-han II i njegov stariji brat Kalga Alp Giraj, zajedno sa Ferhad-pašom, porazili pobunjene nećake i tako riješili krimsko pitanje.¹²¹ Međutim, izvori kažu da je Ferhad-paša, zajedno sa svojim ljudima, u to vrijeme bio negdje u Anadoliji. U jednoj naredbi koja mu je tada upućena stoji da tek “treba da se u Sinopu ukrca na brod Kılıç Ali-paše te mu se sugerira da požuri da ne zakasni”.¹²² Prema tome, on je tek tada, u oktobru, bio krenuo sa glavnom snagom na Krim, lađom Kılıç Ali-paše, a tamo je onda sa svojim ljudima i u saradnji sa hanovima koji su bili na osmanskoj strani, kako Pečevija kaže “sredio situaciju”.¹²³

Kroz izvorne dokumente iz ovog perioda može se pratiti slijed događaja koji je vodio ka smirivanju pobune na Krimu. U nekoliko naredbi iz oktobra 1584. godine vidimo da se Ferhad-paša sa svojim ljudima u ovom periodu već nalazi negdje u Anadoliji.¹²⁴ Iz sljedeće naredbe, koja je u isto vrijeme upućena temišvarskom beglerbegu, saznajemo da je serdar Osman-paša (u oktobru) još uvijek u Anadoliji i da se sprema da pređe u Kefu.¹²⁵ U instrukcijama sandžakbegu Kastamoniji vidimo da se i Osman-paša sa trupama kreće prema tom sandžaku.¹²⁶ Međutim, i Kütükoğlu, koji je detaljno razradio navedeno pitanje, zaključuje da je Osman-paša, nakon prelaska iz Sinopa u Kefu, “poslove u vezi sa smirivanjem i kažnjavanjem pobunjenih hanova povjerio Ferhad-paši, bivšem bosanskom beglerbegu”.¹²⁷

Sljedeća naredba upućena direktno Ferhad-paši je od 15. oktobra 1584. i ona glasi: “Već ranije ti je poslata naredba da se pridružiš velikom veziru Osman-paši na carskom pohodu, i od tada je prošlo dosta vremena.” Zatim mu se sugerira da ne kasni i da mu se pridruži u navedenom pohodu te da obrazloži razloge kašnjenja.¹²⁸ Nakon ove, Ferhad-paša

¹²¹ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, Istanbul, 1994., str. 249.

¹²² İstanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 629.

¹²³ Pečevija, *Historija* 2, str. 83.

¹²⁴ İstanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 518.

¹²⁵ *Isto*, dok. br. 519.

¹²⁶ *Isto*, dok. br. 515.

¹²⁷ B. Kütükoğlu, *Osmanlı İnan siyasi münasebetleri*, str. 144.

¹²⁸ İstanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 589.

ponovo je dobio naredbu da “sa svojim ljudima koji su uz njega, dođe do skele u Sinopu i da se priključi kapudan Ali-paši, kao i to da požure kako bi se ukrkali na njegove lađe i pošli prema Kefi”. U nastavku teksta mu se sugerira da “nipošto ne kasni jer danas trebaju biti pripravnici zato što već sutra treba da se pridruže kapetanu zbog pomenutog povoda i ukrcaju na lađe te krenu prema Kefi”.¹²⁹ Razlozi eventualnog kašnjenja bili su razumljivi zbog velike udaljenosti koju je trebalo preći. Iz naše perspektive, relativno teško je pojmiti koliko je Ferhad-paši bilo potrebno vremena da sa svojim trupama stigne od Bosne do Krima. Pečevija kaže da je, u njegovo vrijeme, “od polaska sa Uskudara, islamskoj vojsci, konak za konakom, do Širvana, a zatim u povratku do Erzuruma, osim onih dana korištenih za odmor, trebala samo 134 puna dana”.¹³⁰

Ferhad-paša je ipak uspio da se ukrca na navedenu lađu i da stigne na vrijeme da smiri navedenu pobunu. Za to mu je, po svemu sudeći, po dolasku na Krim, bilo potrebno najmanje dva mjeseca.¹³¹ Ova posljednja dešavanja bila su, izgleda, razlog što je Ferhad-paša i u narednom periodu ostao na Krimu. Na osnovu jedne naredbe koja je upućena “bivšem bosanskom beglerbegu Ferhad-paši”, a koju je Kütükoğlu previdio, saznajemo još neke pojedinosti u vezi s Ferhad-pašinim boravkom “tamo”. Naime, u februaru 1585. godine Ferhad-paši je na Krim poslan jedan mu-teferrika Visoke porte po imenu Sefer-aga. Budući da je već bilo prošlo dosta vremena otkad je Ferhad-paša, u skladu sa sultanskom odredbom, upućen na Krim, bilo je potrebno izvijestiti iskreno i precizno o tome kakva je tamo situacija. Konkretno, od Ferhad-bega se traži da pošalje izvještaj o tome “dokle je stigao Islam Giraj-han, kamo su se uputili sinovi bivšeg hana, koliko ti imaš vojske uza se, koji su, u kojim tvrđavama i koji rodovi vojske smješteni, i tvoju objektivnu procjenu koliko je bročano stanje vojske tamo, koliko ima janičara, tobdžija i ostalih. Od Sefer-age lično ćeš čuti još neke moje posebne naredbe pa se posavjetuj s njim u vezi s navedenim te na najbolji mogući način obavi svoju dužnost!”¹³² Vjerovatno nikada nećemo saznati o čemu je to Ferhad-paša trebao razgovarati sa Sefer-agom u četiri oka. Iz nekih izvještaja Islam

¹²⁹ İstanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 629.

¹³⁰ Pečevija, *Historija* 2, str. 47.

¹³¹ B. Kütükoğlu, *Osmanlı İnan siyasi münasebetleri*, str. 145.

¹³² İstanbul, BOA, *MHM* 53, dok. br. 719.

Giraj-hana i “beglerbega Kefe, Ferhad-paše, koji se pokazao korisnim u operaciji likvidiranja smutljivaca na Krimu”, vidimo da je Ferhad-paša uskoro bio pozvan da se vrati u Istanbul. Međutim, radi njegovog izvještaja u kojem saopćava da je saznao da su sinovi pobunjenika tražili azil kod “Moskovlija” te da se sa velikim trupama kreću ka Kefi, Ferhad-paši se naređuje sljedeće: “Ako se ustanovi da moskovski prvaci suprotno mirovnom sporazumu kreću, nemoj ostati nesvjestan namjera dušmana. Ne smiješ ostati nepristarasan ni u slučaju tatarskog interregnuma, *zahiru* trebaš smjestiti na odgovarajuće mjesto, te pratiti i špijunirati stanje *hanzadelija*. U slučaju da opet napadnu, naređeno je da složno odbijete napad.”¹³³

Kada se situacija na Krimu konačno smirila, naoružanje, topovi, municija i ostale potrepštine iz Kefe se premještaju dalje na front, a Ferhad-paša se sa svojim ljudima vraća u Bosnu. Pretpostavljam da nije više bilo potrebno da tolika količina ljudi i oružja više bude na Krimu jer se i glavnina osmanskih snaga kretala dalje na aktivna ratišta na perzijskom frontu. U ovoj naredbi, koja je poslata Ferhad-paši, “beglerbegu Šamahija, koji se nalazi u Kefi”, nalaže mu se da hitno lađom iz Trabzona preveze *darbzen* topove koji su ostali u Kefi, kao i municiju, kola i sve ostale potrepštine, zajedno sa tobdžijama koji su pod komandom Mustafe, zapovjednika tobdžija.¹³⁴

Naredbe koje su sa Porte direktno upućivane Ferhad-paši vezane su za stanje na Krimu. Međutim, nemamo konkretnu naredbu za odlazak u pohod na Revan. Prema Pečeviji, Ferhad-paša jeste išao u pohod na Perziju. Međutim, možda su se pod pojmom Perzija podrazumijevale sve aktivnosti vezane za osmansko-safavidski sukob 1578.-1590. godine u kojima su učestvovala i osmanske trupe iz Bosanskog sandžaka i ejaleta, od Bitke na polju Çıldır 1578. godine i učešća u ostalim sukobima sa Imamkulu-hanom,¹³⁵ do Rata svjetiljki¹³⁶ i smirivanje situacije na Krimu 1584. godine.

¹³³ *Isto*, str. 145.

¹³⁴ Oğuzhan Yüce, *59 Numaralı mühimme defterinin özeti transkripsiyonu ve deęenlerdilmesi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2007. (neobjavljeni magistarski rad).

¹³⁵ *Imamkulu muharebesi*, odnosno ratovanje sa Imamkulu-hanom, u toku trajanja osmansko-safavidskog sukoba od 1578-1590.

¹³⁶ Rat svjetiljki dobio je ovaj naziv zbog toga što je trajao puna tri dana, od 9.-11. maja 1583. godine, a sukobi nisu prestajali ni po noći, već su borbe vođene pod svjetlošću svijeća/svjetiljki.

Prema Pečeviji, nakon povratka s perzijskog ratišta, Ferhad-paša je dodjeljivao timare i stimulacije svojim ljudima.¹³⁷ Brojni primarni izvori pokazuju da su se Bošnjaci, kao dio osmanske vojske, i u ovom periodu kao i u narednim stoljećima, borili, ali i ginuli na dalekim ratištima. U jednom fermanu, koji je krajem 1587. godine upućen bosanskom beglerbegu Ferhad-paši, vidimo da je na njegov prijedlog uvećan timar Halilu, sinu Behramovom “jer je još kao uživatelj timara od 8000 akči u sandžaku Vučitrn učestvovao u pohodu na Revan¹³⁸, te učestvovao i u ratovima sa Imamkulu-hanom, za šta je sada dobio povećanje od 1500 akči”.¹³⁹ Još 1583. bilo je naređeno sandžakbezima Klisa i Vučitrna da pošalju u pohod na istok spahije sa timarima od 10.000 akči i više.¹⁴⁰ I u muhimme defterima iz ranijeg perioda, nalazi se jedna naredba hercegovačkom sandžakbegu da se sa timarnicima iz hercegovačkog sandžaka, čiji su timari iznad 6000 akči, u nevruzu (prvi dan proljeća, obično 21. marta/prvi dan perzijske nove godine) sakupe u Geliboluu i odatle pridruže serdaru.¹⁴¹

Na Krimu je i ranije bilo Bosanaca, koji su se tu nastanili. Prema osmanskim popisnim defterima koje je obradio Alan Fisher, u dijelu grada Kefa, zvanom Kale-i Hakk, još 1529. godine, nalazila se “Mahala Velike bosanske džamije” sa 28 muslimanskih domaćinstava, osam mudžereda te ukupno 180 stanovnika. Već u sljedećem popisu iz 1545. ista mahala brojala je 40 muslimanska domaćinstva i 14 mudžereda, odnosno ukupno 200 stanovnika.¹⁴²

Jedan od najpoznatijih divanskih pjesnika, Dal Mehmed Çelebi¹⁴³ poznat po nadimku Âsafî, spominje izvjesnog Ferhad-pašu u svojoj

¹³⁷ Pečevija, *Historija 2*, str. 373.

¹³⁸ Današnji Erevan, glav grad Armenije.

¹³⁹ İstanbul, BOA, *IE.AS*.

¹⁴⁰ İstanbul, BOA, *MHM 44*, dok. br. 252, 254.

¹⁴¹ B. Kütükoğlu, *Osmanlı İnan siyasi münasebetleri*, str. 129.

¹⁴² Alan Fisher, “The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century”, *Harvard Ukrainian Studies*, vol. V, no. 2, 1981., Cambridge, Massachusetts, 1981., 135-170., 148 i 158.

¹⁴³ Dal Mehmed-çelebi rođen je u Sirozu. Poput mnoštva pjesnika prije njega, početno obrazovanje stekao je u krugu svoje porodice i bliže okoline, a zatim je pod pokroviteljstvom Lala Mustafapaše, stekao veliki utjecaj kao njegov divan-katib. Nakon toga, postao je sastavljač tezkira ili zapisničar na zahtjev Ozdemirlioglu Osman-paše. Iako je karijeru započeo kao *ehli-kalem*, nastavlja sa vojnom karijerom kao *muharebe ehli*, učestvujući u veoma važnoj osmanskoj pobjedi kod Çıldıra 9. augusta 1578. godine. Süleyman Eroğlu, “XVI.Yüzyilda Bir Mevlevi Şair: Âsafî”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26/2009, s. 71-92, (dalje: S. Eroğlu, *Âsafî*.)

mesneviji *Şecâat-nâme*. Pečevija u svojoj *Historiji* spominje ovu ličnost, Dal Mehmed Çelebija: “Po osvajanju države Širvan (986/1578.) i pripajanju osmanskim zemljama, (...) Osman sin Ozdemirov postavljen je na njeno čelo sa titulom vezira i serdara, a glavni grad mu je bio tvrđava Demirkapi (...) Beglerbegu Šamahija je dodijeljen has sa prihodima od sedamsto hiljada akči, a četrnaestorici sandžakbegova odgovarajući prihodi.”¹⁴⁴ Ova informacija je bitna budući da je i Ferhad-paša bio beglerbeg Kefe i Šamahija, pa se može pretpostaviti da su i njegovi prihodi u tom periodu bili slični. Znači, kao beglerbeg Šamahija, Ferhad-paša je mogao uživati “has sa prihodima od sedamsto hiljada akči”.

Još jedan razlog zbog kojeg ovom prilikom spominjemo navedenog Asafija kao i njegovo navedeno djelo, jeste i to što u njemu Asafi spominje nekog Ferhad-pašu kao krivca za to što nije postavljen za beglerbega Kefe.¹⁴⁵ Međutim, kao što je već u ranijim poglavljima napomenuto, istovjetnost imena određenih pojedinaca koji djeluju u istom vremenskom periodu nekada može navesti na krivi trag i na zamjenu identiteta. U vremenskom periodu kada bivši beglerbeg Bosanskog ejaleta, Ferhad-paša Sokolović, djeluje kao jedan od glavnih aktera u smirivanju pobune Giraj-hana na Krimu, oko 1584.-1585. godine, na istom području, u skoro isto vrijeme, djeluje i vezir Ferhad-paša u svojstvu seraskera pohoda na Perziju.¹⁴⁶

Na prvi pogled, postojala je veoma velika mogućnost da se radi o Ferhad-paši Sokoloviću, jer je on upravo u tom periodu bio postavljen za beglerbega Kefe. Međutim, vjerovatno Ferhad-paša kojeg spominje Asafi, ipak nije Sokolović, već spomenuti vezir Ferhad-paša. Prema tome, Asafijevi opisi nepravde koju je doživio od Ferhad-paše, ne odnose se na Ferhad-pašu Sokolovića, nego na velikog vezira Ferhad-pašu.

¹⁴⁴ Pečevija, *Historija 2*, str. 45.

¹⁴⁵ S. Eroğlu, *Asafi*, str. 82.

¹⁴⁶ Mehmed Süreyya, začuđujuće, ne spominje Ferhad-pašu Sokolovića niti nekog drugog Ferhada čije bi karakteristike i opis njemu odgovarali. Za velikog vezira Ferhad-pašu kaže da je bio albanskog porijekla. On je 1585. godine, nakon Osman-paše, postavljen za seraskera pohoda na Perziju, a zatim postavljen za velikog vezira 1591. godine. Prema Süreyyi, on je smijenjen nakon osam mjeseci, te ponovo postavljen na tu funkciju 1595., nakon čega je ponovo smijenjen, a ubrzo zatim i umro. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 2, Istanbul, 1996., str. 518.

Posljednje Ferhad-pašine godine u Bosanskom ejaletu (1585.-1588.)

U periodu kad se Ferhad-paša nalazio na Krimu, u Bosanskom ejaletu na dužnosti beglerbega mijenjali su se Ali-paša i Šahsuvar-paša. Prema izvornim dokumentima, Ali-paša, dotadašnji beglerbeg Tripolija (Ṭrāblus-i Šām), naslijedio je Ferhad-pašu na poziciji bosanskog beglerbega oko 15. juna 1584. godine.¹⁴⁷ Muvekkit ga zove Kara Ali-paša i poistovjećuje ga s Kalajlikoz (Kalauz) Ali-pašom koji je podigao jednu “masivnu džamiju pod kupolom u kasabi Maglaj”.¹⁴⁸ Nakon odlaska iz Bosne, Ali-paša je ponovo postavljen za beglerbega Tripolija, na mjesto Džafer-paše koji odlazi na muhafezu, odnosno obezbjeđenje Demir-Kapije.¹⁴⁹ Međutim, ubrzo je i njemu stigla naredba da se pridruži velikom veziru u pohodu na Perziju, tako da je njega u Tripoliju zamijenio sandžakbeg Hame, Mahmud-beg.¹⁵⁰

Ali-paša je ostao zapamćen i po tome što se kao budimski beglerbeg razveo od svoje supruge kako bi oženio sultaniju Īsmihan, udovicu Mehmed-paše Sokolovića. Kako kaže Pečevija, “njegova ostavljena supruga nalog za rastavu primila je sa suzama koje bi i budimske stijene mogle ganuti, a s prokletstvom koje su mladoženji prikratile život, godinu dana iza toga bio je u budimskim vinogradima pokopan na jednom brežuljku.”¹⁵¹ Ali-paša je umro u Budimu 1586. godine, gdje je i ukopan.

Na obezbjeđenju ejaleta Bosna, Ali-pašu je naslijedio Šahsuvar-paša. Iz jedne naredbe, koja je poslana bosanskom beglerbegu Šahsuvar-paši 1585. godine, vidimo da je on bio poslao na Portu izvještaj o konstantnim napadima “prokletih neprijatelja” na bosansku granicu iz ratnih tvrđava, pa se njemu kao beglerbegu Bosne, naređuje da im se suprotstavi ukoliko oni s tim nastave. Prijepis ove naredbe poslan je i sandžakbezima Klisa, Začasne, Zvornika i Krke.¹⁵² Istovremeno, mletački bailo u Istanbulu ulagao je pritužbe u vezi s postupcima Šahsuvar-paše, koji su bili u suprotnosti s mirovnim sporazumom potpisanim s Mletačkom

¹⁴⁷ İstanbul, BOA, K. *Kepeci*, 262, str. 2.

¹⁴⁸ Muvekkit, *Povijest Bosne I*, str. 171.

¹⁴⁹ İstanbul, BOA, *MHM* 58, dok. br. 242.

¹⁵⁰ *Isto*, dok. br. 243.

¹⁵¹ Pečevija, *Historija 2*, str. 27; Muvekkit, *Povijest Bosne I*, str. 171.

¹⁵² İstanbul, BOA, *MHM* 60.

republikom. Stoga se Šahsuvar-paši s Porte sugerira “da pripazi na svoje zaimе, timarlije i ostale kako se ne bi ponašali samovoljno pa upadali i pljačkali mletačku teritoriju.”¹⁵³ Na osnovu muhimme deftera vidimo da bosanski beglerbeg u ovom periodu popravlja pogranične tvrđave.¹⁵⁴

Već u nekim dokumentima iz septembra 1585. godine, spominje se Ferhad-paša i njegova opsada Bihaća.¹⁵⁵ Da li je Ferhad-paša mogao biti pod Bihaćem u jesen 1585. godine i kada se tačno vratio s Krima? U jednom dokumentu iz oktobra 1585. godine bosanski beglerbeg Šahsuvar već je spomenut kao bivši. U sljedećoj naredbi, koja mu je upućena kao bivšem bosanskom beglerbegu Šahsuvaru, ističe se potreba da on još neko vrijeme ostane na obezbjeđenju Bosne dok ne stigne Ferhad-paša. Sugerira mu se i to na koji način treba izvršiti pripreme i dočekati Ferhad-pašu.¹⁵⁶ Bosanskom beglerbegu poslana je i jedna instrukcija kao odgovor na njegovo pismo i mahzar upućen od strane ajana Bosanskog ejaleta u vezi s nekim Sulejmanom i njegovim timarom u okolini Sarajeva, ali se ime beglerbega na spominje.¹⁵⁷ Također, istome je upućena i naredba koja se tiče popravke tvrđave Vrgorac u Hercegovačkom sandžaku.¹⁵⁸

Nakon ove dvije naredbe, upućena je i instrukcija “bivšem beglerbegu Tripolija, Džaferu, da ode na obezbjeđenje navedenog ejaleta zbog toga što se njegov aktuelni beglerbeg Ali, bivši bosanski beglerbeg, pridružio carskom pohodu (na Perziju)”¹⁵⁹ Potom su ponovo bosanskom beglerbegu, čije ime nije navedeno, poslana uputstva u vezi s platama vojnika u pograničnim tvrđavama te upadima uskoka.¹⁶⁰

Cafer İyâni u svojoj *Historiji* govori o Šahsuvar-paši, te ga u ljeto 1587. spominje kao “Šahsuvar-pašu, sandžakbega Sigeta, koji je razriješen dužnosti bosanskog beglerbega”.¹⁶¹ Nije jasno da li je ovaj ili neki

¹⁵³ İstanbul, BOA, *MHM* 60.

¹⁵⁴ İstanbul, BOA, *MHM* 53, 145.

¹⁵⁵ A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije*, str. 312.

¹⁵⁶ İstanbul, BOA, *MHM* 60, ne vide se brojevi. Prva je od 29. ševvala 993/23.10.1585. godine, upućena bosanskom beglerbegu u kojoj se spominje “sada bivši bosanski beglerbeg Šahsuvar”, a druga je od 28. ševvala 993/22.10.1585. koja je poslata bivšem bosanskom beglerbegu Šahsuvaru.

¹⁵⁷ İstanbul, BOA, *MHM* 58, dok. br. 89.

¹⁵⁸ *Isto*, dok. br. 228.

¹⁵⁹ *Isto*, dok. br. 242.

¹⁶⁰ *Isto*, dok. br. 207 i 253.

¹⁶¹ Cafer İyâni, *Tevârih-i cediîd-i vilayet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, haz. Mehmet Kirşcioğlu, İstanbul, 2001., str. 8.

drugi Šahsuvar bio pakrački sandžakbeg 1570. godine i zarobio kanonika Filipovića, Deli Popa.¹⁶² Međutim, izgleda da je isti Šahsuvar oko 1580. godine bio sandžakbeg Šolnoka. Kasnije, kad je nakon odlaska iz Bosne postavljen za sandžakbega Sigeta, proglašen je glavnim krivcem zbog poraza osmanskih trupa kod Kaniže 1587. Tom prilikom su habsburške snage pod komandom Ferenc Nadasdyja, 16. marta 1587. godine, napale na kasabu Kopan, zarobile sandžakbega Kopana, Redžeb-bega,¹⁶³ te oko 300 muslimana. Nakon neuspjelog pokušaja da vrate zarobljenike, osmanska vojska doživjela je poraz u Kaniškom polju 9. augusta 1587. godine. Šahsuvar-paša se jedva spasio bježeći kroz močvare, a zatim su ga okovanog sproveli u Istanbul na ispitivanje.¹⁶⁴ U vrijeme dok se nalazio u Istanbulu u tamnici, Šahsuvar-paša se okušao i kao pjesnik. Napisao je jednu pohvalnicu (*medhiju*) u čast Hasan-paše Predojevića.¹⁶⁵

Ferhad-paša se u Bosanski ejalet vratio negdje između oktobra i decembra 1585. godine.¹⁶⁶ Nakon njegovog povratka u Bosanski ejalet, u više navrata mu pristizu fermani u vezi s nekim poslovima Ali-paša i Šahsuvar-paša ostavili neriješene. Po svoj prilici Šahsuvar-paša je, na nagovor onih funkcionera koji su ga okruživali i koji su za sebe očekivali neku korist, uveo u praksu da se za jedan buljuk nefera naimenuju trojica aga. Svaki od tih aga, naravno, uživao je određena finansijska sredstva, tako da su troškovi za njihovo izdržavanje utrostručeni. Stoga je Porta od Ferhad-paše tražila da se pozabavi navedenim problemom i vrati sve u prijašnje stanje, odnosno da za jedan buljuk bude nadležan samo po jedan aga.¹⁶⁷

Još jedna specifičnost ovog perioda jeste činjenica da su vojni položaji i berati bili postali predmetom unosne trgovine. Ta trgovina na području Kliškog i Krčkog sandžaka, navodno je započela za vrijeme

¹⁶² I. Filipović, *Filipovići*, str. 25.

¹⁶³ Navedeni Redžeb-beg nije razmijenjen u skorije vrijeme jer su vojnici odbili da ga pošalju u Beč, kamo su uvijek slani zarobljeni višerangirani osmanski zvaničnici. Géza Pálffy, "Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", u: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early eighteenth Centuries)*. Ed. Géza Dávid - Pál Fodor. Leiden-Boston-Köln : Brill, 2007. (*The Ottoman Empire and its Heritage, Politics, Society and Economy*, ed. Suraiya Faroqhi – Halil Inalcik, 37.), 35-83, str. 46.

¹⁶⁴ Hammer, *Historija 2*, str. 101.

¹⁶⁵ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973., str. 704.

¹⁶⁶ Istanbul, BOA, A.E. 466. i 284.

¹⁶⁷ Istanbul, BOA, *MHM* 60, dok. br. 60 i 124.

bosanskog beglerbega Šahsuvar-paše, oko 1585.¹⁶⁸ Izgleda da su se u navedenom periodu time bavili i Šahsuvar-paša i bivši beglerbeg Ali-paša. Po Ferhad-pašinom povratku na funkciju beglerbega Bosanskog ejaleta, njemu i sarajevskom kadiji, a zatim i defterdaru i inspektoru (*müfettiş*), šalju se naredbe “da se navedeni problem ispita, da se nepristrasno utvrdi ko je odgovoran te da se spisak odgovornih lica pošalje u Prijestonicu”.¹⁶⁹

Aleksa Ivić, na osnovu izvornih pokazatelja iz arhiva u Grazu, tvrdi da je “15. septembra 1585. godine iz Bihaća kapetan Franz Hörner javio zapovjedniku hrvatske krajine o sukobima s Turcima u okolini Bihaća, jer je tu još 14. septembra pristigao paša iz Banjaluke sa još 4 sandžakbega”.¹⁷⁰ Iako je moguće da se u ovom periodu Ferhad-paša još uvijek nije bio vratio u Bosnu, upravo on se navodi kao planer ovih akcija. Prema I. Mažuranu “Ferhad-paša je u pomoć pozvao svog brata Ali-bega sandžakbega Pakraca i Arnaud Memi-bega sandžakbega Zvornika. Udruženim snagama, 14. septembra 1585. godine, došao je pred Bihać i opsjeo ga. Grad je branio kapetan Franz Hörner, koji je idući dan dobro postavljenim topništvom, počeo pucati i nanositi Osmanlijama velike gubitke, tako da je Ferhad-paša morao odustati od opsade Bihaća”.¹⁷¹ Kako Osmanlije nisu imali dovoljno pješaka, odlučili su se na povlačenje, a na polasku su spalili neka sela, među kojima i Golubić.¹⁷² Zauzvrat, ban Erdődy je izvršio jedan upad u Bosnu. Tom prilikom zapalio je tvrđavu Kostajnicu, koja je bila “sijelo najgorih Turaka”.¹⁷³ I u ovom periodu nastavljeni su napadi na Budački. Na sam Budački i njegovu varoš napadi su vršeni i u vrijeme Ferhad-begove opsade Gvozdanskog, još 11. januara 1578. U julu 1581. godine pokušali su osmanski vojnici ući u Budački, preobučeni kao žene, koje su pobjegle iz osmanskog zarobljenništva. Međutim, tek u ovoj, 1585. godini, uspjeli su zapaliti ovaj grad, ali je on osvojen znatno kasnije.¹⁷⁴

¹⁶⁸ K. Jurin Starčević, *Krajiške elite*, str. 251.

¹⁶⁹ Istanbul, BOA, *MHM* 60, dok. br. 186 i 204.

¹⁷⁰ A. Ivić, Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije, str. 312.

¹⁷¹ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 156.

¹⁷² Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 450.

¹⁷³ U ovom periodu veoma često se susreću fermani i berati u vezi s postavljenjima na dužnost u ovu tvrđavu (BOA, *IE.AS*). Uglavnom su novi posadnici na dužnost postavljeni nakon nečije smrti.

¹⁷⁴ R. Horvat, *Povijest Hrvatske I*.

Pozivajući se na Lopašića, Ive Mažuran piše da je sredinom januara 1586. godine, uprkos jako oštroj zimi, Ferhad-paša krenuo sa svojim trupama preko Save, sve do Gradeca. Istovremeno, i požeški sandžakbeg je sa svojim snagama upadao sve do Koprivnice. Osmanske snage prešle su Dravu i napali Đurđevac, odakle su odveli 13 haramija i dva zastavnika. U drugoj polovici januara i sa suprotne strane vršeni su konstantni upadi u Pakrački sandžak do Sirača, "(...) svuda kamo su prolazili ognjem i mačem uništili su vlaška sela, povelili sa sobom više od 100 vlaških žena i djece, zarobili kneza Pejašinovića, koji je Ferhad-paši bio vođa puta od Gradeca i uvijek mu služio kao savjetnik".¹⁷⁵ Prema izvještajima iz tog perioda, uhvaćeni Pejašinović obećao je da "obećao je dovesti na kršćansku stranu svoje Vlahe, što će biti od koristi".¹⁷⁶ Vlasi koji su u ovo vrijeme bili nastanjeni u okolini Pakraca "poput divlje zvjeradi otimali su nejaku djecu. Obično su to činili u ljetno doba, kad je narod radio na poljima, a djeca se bezbrižno igrala pred kućama". Zaključak hrvatskog sabora bio je, da haramije, "kada uhvate Vlaha, moraju ga najprije prelušati, a zatim odmah živoga na kolac nabiti".¹⁷⁷

S obzirom na navedena dešavanja, odbrana zemlje od napada s osmanske strane bio je banu Erdődyju najbitniji od svih poslova. Sabor je, između ostalog, 20. aprila 1586. godine odredio besplatne radnike koji će na Kupi popraviti utvrde Sredičko, Šišinec, Pleter, Hergović i Parčevo, a na slavonskoj granici gradove i utvrde Koprivnicu, Križevce, Ivanić, Dubravu i Đurđevac, te uz rijeku Česmu podići ograde i postaviti zapreke. Ban Erdődy budno je pazio na bosanskoegbeglerbega koji je uza sve to što je morao pomoći poslati sultanu za perzijski rat, "neprestano snovao kako da zavlada predjelima od Bihaća do Hrastovice i Siska".¹⁷⁸ Upad Ferhad-paše u okolicu Dubrave 1586. pokrenuo je pitanje gradnje nove tvrđave. Počela se prikupljati i pripremati drvena građa, a s osmanske strane se to više puta pokušalo osujetiti.¹⁷⁹

Prema Klaiću, upadi sa osmanske strane vršeni su i u ljeto 1586. godine, kada se oko 500 osmanskih vojnika iz Podborja (Daruvara) 14.

¹⁷⁵ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 156.

¹⁷⁶ R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 49. i 54.

¹⁷⁷ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 139.

¹⁷⁸ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 450-452.

¹⁷⁹ Nadilo, Branko, "Protuturske i druge utvrde između Vrbovca i Save", *Grđevinar*, br. 56, 8/2004., 511-519, str. 517.

juna sukobilo kod tornja u Raci s 230 haramija iz Križevaca. U jednom pismu od 15. augusta 1586. godine, ban Erdődy javlja kako je “čuo da je bosanski beglerbeg s jakom vojskom gotov udariti *na bijedne ostatke ovog kraljevstva*, pa je onda zapovjedio svoj gospodi i plemićima kraljevstva da se pod prijetnjom kazne vječne nevjere svi podignu na noge i okupe oko njega kako bi bili pripravn i složno se neprijatelju oduprijeti mogli. Ban Erdődy stajao je neprestano na straži da ga bosanski paša ne zateče”.¹⁸⁰ Iako nije imao priliku ovaj put boriti se s Ferhad-pašom, Erdődy se ipak sukobio s Osmanlijama i to s Ferhad-pašininim bratom Ali-begom. Ali-beg je iz Cernika i Pakraca 5. decembra 1586. godine upao sa 3000 konjanika i 500 pješaka pa preko Ivanića krenuo do Vrbovca i Preseke. Pri povratku, dočekali su ih križevački kapetan Ivan Herković i barun Mihály Székely, zapovjednik posade u tvrđavi Gradec. Uz to, u Ivanić je došao ban Erdődy sa svojim bratom Petrom. Braća Erdődy sa 500 vojnika dočekali su Ali-begove snage blizu ušća Glogovnice u Čazmu. Tu je 6. decembra popodne došlo do sukoba u kojem su osmanske snage pretrpjele poraz.¹⁸¹ Prema Klaiću, u metežu koji je uslijedio, u krvavom pokolju, uskoro je ubijen i Ali-beg, kojeg je biskupov kmet Nikola Pavlečić oborio s konja i bojnomo sjekirom mu odrubio glavu. Njegova pogibija izazvala je opće rasulo u vojsci. Uz njega su ostali na bojnomo polju i Mustafa-aga Bektić te Hasan-aga Kobašlija. Poginulo je ukupno 50 Osmanlija, a 100 je zarobljeno. Uz izvještaje o pobjedi, nadvojvodi Karlu u Graz su poslate i zarobljene zastave i Ali-begova glava.¹⁸²

Slaveći pobjedu nad Ferhad-pašininim bratom Ali-begom, ban Erdődy i krajiški zapovjednici bili su i dalje na oprezu. Očekivali su da će Ferhad-paša osvetiti bratovu smrt, ali to se očekivanje nije obistinilo. Osmanska vojska ulagala je ogroman napor u ratu s Perzijom a 1587. godine doživjela i težak poraz u okolici Kaniže.¹⁸³

Pritužbe na upade s osmanske strane granice izosio je u ovo vrijeme i ban Erdődy, u novembru 1587. godine, tražeći od nadvojvode Ernesta da uputi pritužbe Sultanu.¹⁸⁴ Vjerovatno su upravo stoga i stigle naredbe bosanskom beglerbegu Ferhad-paši: “Ambasador bečkog cara došao je

¹⁸⁰ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 452.

¹⁸¹ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, 140.

¹⁸² Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 453; R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske*, str. 52.

¹⁸³ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 157.

¹⁸⁴ A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije*, str. 316.

na Portu i uložio pritužbe na bivšeg bosanskog beglerbega, Šahsuvara, koji je suprotno odredbama mirovnog sporazuma nastavio s napadima na carevu zemlju i tvrđave. Tako je prilikom opsade Bihaća zarobio dosta nevjernika i još dodatno oplijenio okolna sela.” Ferhad-paši se nalaže “da ispita je li to baš tako i da li je on ustvari uzvraćao na provokacije i napadao zbog toga što su oni upadali na islamsku teritoriju”. Također, nakon završene istrage, Ferhad-paša je trebao ispitati kakvo je objašnjenje spomenutog (Šahsuvara?) po tom pitanju te poslati detaljan izvještaj o tome na Portu.¹⁸⁵

I Hammer govori o nastavku optužbi i protuoptužbi zbog povreda mira i graničnih upada u 1587. godini te habsburškim protestnim notama koje su slane sultanu, u kojima se naročito spominje Idriz-beg. Međutim, ovi njegovi upadi bili su unaprijed izazvani habsburškim napadima na sultansku granicu i na Kostajnicu te rušenje mosta preko Une. Među značajnijim napadima na habsburško-osmanskom prigraničju u Ugarskoj, bio je i već spominjani napad na Kopan koji je “uzet, opljačkan i zapaljen”. U odgovor na to, napadnut je Šahsuvar sigetski sandžakbeg koji je doživio poraz u ravnici Kaniže. Kako je već ranije spomenuto, tada su poginuli mnogi osmanski zvaničnici, a sam sam Šahsuvar-paša jedva se spasio.¹⁸⁶

U jednom pismu od 3. novembra 1587. godine, ban Erdődy poslao je odgovor nadvojvodi Ernestu u kojem kaže da je “još prošle godine, prema želji nadvojvodinoj, zabranio svojim ljudima da uznemiruju i napadaju Turke, ali da oni ipak upadaju u banovinu i plijene narod zato moli da se preko austrijskog poslanstva zatraži od Porte da zabrani pograničnim Turcima (u originalu: *passam boznensem*) dalje napadaje”.¹⁸⁷ Međutim, neko vrijeme napadi su prestali. Tome je pripomoglo i to što je “ratoborni bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović, iz nepoznatih razloga morao ostaviti svoj pašaluk i preseliti se u Budim”.¹⁸⁸

U navedenim sukobima, mnogi su vojnici i civili dospijevali u zarobljeništvo, a za njih su se uistinu brinuli njihovi suborci i prijatelji. I sam Ferhad-beg Sokolović ulagao je napore kako bi oslobodio svoje vojnike

¹⁸⁵ Istanbul, BOA, *MHM* 60, dok. br. 430.

¹⁸⁶ Hammer, *Historija* 2, str. 101.

¹⁸⁷ A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije*, str. 316.

¹⁸⁸ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata* V, str. 455.

koji su bili zarobljeni u čuvenoj Bici kod Budačkog.¹⁸⁹ U jednoj zabilješki u muhimme defteru, od bosanskog beglerbega Ferhad-paše traži se da u učini sve po pitanju oslobađanja izvjesnog Jusufa, da se on oslobodi ili da se za njega nađe *bedel*, jer su gazije Bosanskog ejaleta poslale *arzuhal* po tom pitanju.¹⁹⁰ Također, zarobljeništva je dopao i izvjesni Osman-aga, koji je “mnoga dobra učinio carstvu”, pa je na Portu stigla molba da se on oslobodi, a i za to je trebalo da se pobrine bosanski beglerbeg Ferhad-paša.¹⁹¹

Ferhad-paši je u 1588. godini stigla naredba da izvrši reviziju timara, što je možda bilo u vezi s već ranije spomenutim nelegalnim poslovima dva bivša bosanska beglerbega, Ali-paše i Šahsuvar-paše. Na Porti je odlučeno je da se izvrši smotra nefera u tvrđavama Bosanskog ejaleta te da se izvrši provjera berata koje posjeduju. Za to je bio određen jedan čauš Visoke porte. On je trebao izvršiti smotru (*yoklama*) vojnika bosanskih tvrđava i njihovih čehaja, da se popišu njihovi prihodi, da se utvrdi koji su im trenutni iznosi ulufa, a koji protekli, otkada ih uživaju, koliko ima aga, otkada i kolike agaluke uživaju, da se sačini defter kao i njegov sažetak te pošalje po spomenutom čaušu u Istanbul kako bi se u slučaju potrebe mogao izvršiti uvid.¹⁹² Ove registre, deftere u kojim su bila popisana sva vojnička lena, njihovi posjednici i prihodi, beglerbeg je nosio sa sobom i u vojni pohod. Na osnovu tih registara vršena je smotra, lenke konjice i dodjeljivanje lena koja su upražnjena zbog izostanka ili smrti spahija. Na samom ratištu vršene su dvije smotre – jedna prije, a druga poslije borbe ili vojnog pohoda. Inače se redovna dodjela lena vršila u proljeće na osnovu spiskova koje je beglerbeg po potrebi slao Porti sa svojim prijedlozima i obrazloženjima zbog čega nekome treba dati, povećati ili oduzeti leno.¹⁹³ Kao rezultat toga mogao je nastati spisak posadnika tvrđava Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog i još nekih sandžaka iz 996/1588. Spisak je mogao biti sačinjen neposredno pred Ferhad-pašin odlazak iz Bosne u Budim, jer se u spisku on titulira kao bosanski beglerbeg.¹⁹⁴ Ferhad-beg je slične spiskove, manjeg opsega,

¹⁸⁹ Istanbul, BOA, *MHM* 30, dok. br. 645.

¹⁹⁰ Istanbul, BOA, *MHM* 60, dok. br. 484.

¹⁹¹ Istanbul, BOA, *MHM* 62, broj se ne vidi.

¹⁹² Istanbul, BOA, *MHM* 60, dok. br. 218.

¹⁹³ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, str. 205.

¹⁹⁴ Istanbul, BOA, *MAD*, d. no. 17658.

i ranije slao na Portu.¹⁹⁵ A. Handžić je koristio još jedan sličan spisak, koji je također nastao u doba Ferhad-paše, u vremenu od 15.9.1586. do 2.9.1587. godine.¹⁹⁶ Također, slične podatke skraja 16. ili početka 17. stoljeća nudi i jedan Sumarni defter Bosne, Klisa, Zvornika i Pakraca.¹⁹⁷

Među akterima nekoliko afera koje su bile aktuelne u vrijeme Ferhad-paše, javlja se i izvjesni nazir Ejnehan. O njegovim nastojanjima da Dubrovčanima oduzme Gruž i Konavle, jer su bili vlasništvo Ahmed-paše Hercegovića, te su po njegovoj smrti trebale pripasti miriji, kao i njegovim nastojanjim da od tih predjela obrazuje poseban sandžak, pisano je ranije.¹⁹⁸ U Ferhad-pašino vrijeme, Ejnehan se javlja kao akter u vezi s dešavanjima oko prodaje soli, nazvanom "Ejnehanova kriza". O tome su više pisali Toma Popović i Bogumil Hrabak, gotovo u isto vrijeme.¹⁹⁹

Međutim, A. Handžić se, dosta prije, u svom radu o uvozu soli u Bosnu u 16. stoljeću dotakao navedene teme.²⁰⁰ Proizvodnja soli i trgovina tim artiklom u ljudskoj i stočnoj ishrani zauzima važno mjesto u privrednoj historiji. Zajedno sa žitom i vinom, so čini osnovna tri faktora privredne historije srednjeg vijeka. Prema A. Handžiću, solane u Tuzli, Grblju, Sutorini i Poljicama mogle su zadovoljiti samo trećinu cjelokupne potrošnje soli u osmanskoj Bosni pa je ona bila prinuđena da velikim dijelom uvozi dubrovačku i mletačku so. Sredinom juna 1485. sklopljen je sporazum o razmjeni robe i prodaje soli između osmanskih i dubrovačkih vlasti. Između ostalog, tim ugovorom je utvrđeno da osmanski podanici po rasprodaji novske soli moraju kupovati samo dubrovačku so, s tim da pola prihoda od prodane dubrovačke soli pripadne novskom amaldaru.²⁰¹ Takva situacija je bila do 1559. godine,

¹⁹⁵ Istanbul, BOA, *MAD*, d. no. 675.

¹⁹⁶ Adem Handžić, "Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavenskoj krajini pred kraj XVI st.", *GDI BiH* 13, Sarajevo, 1962., 321-339. BOA, *MAD*, d. no. 826.

¹⁹⁷ Istanbul, BOA, *TTD* 728.

¹⁹⁸ Gliša Elezović, "Nekretna dobra Ahmed-paše Hercegovića u Dubrovniku izvor za pljačku Dubrovačke Republike", *POF*, 1/1950., Sarajevo, 1950., 69.-83.

¹⁹⁹ Up: T. Popović, *Turska i Dubrovnik*; isti: "Ejnehanova kriza", *POF* 14-15, Sarajevo, 1969., 51.-69. (dalje: T. Popović, *Ejnehanova kriza*), te Bogumil Hrabak, "Pokušaj beogradskog nazora Ejnehanova da liši Dubrovnik kopnenih poseda 1590-91", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, VIII, Priština, 1971.

²⁰⁰ Adem Handžić, "Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku", *POF* X-XI/1960-61., 113.-148., (dalje: A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu*). On je svoj rad bazirao na osmanskim dokumentima koji se čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku.

²⁰¹ A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu*, str. 115.

kada je Dubrovnik izdejstvovao sporazum da se na skelama u Neretvi i Dubrovniku prodaje po principu trećine.²⁰² Iako su se Dubrovčani tada obavezali da će na sve skele dovoziti dovoljne količine soli, za vrijeme Kiparskog rata (1571.-1573.) počeli su tražiti povećanje cijena. Po nekoliko dana u Neretvu ne bi stizala so i skela bi ostajala prazna. Pošto su u to vrijeme Dubrovčani bili jedini dobavljači soli, imali su dosta izgleda da osmanske vlasti popuste. O stanju na skeli lokalne vlasti su podnosile izvještaje bosanskom beglerbegu tražeći rješenje. Dubrovčani mitom i poklonima utječu na mjerodavne organe da referiraju Porti (uglavnom hercegovački sandžakbeg, mostarski kadija, nazir neretvanske skele i sl.) da ukine dozvolu mletačkim trgovcima da mogu uporedo s dubrovačkim prodavati so.²⁰³

Ferhad-paša se spominje u literaturi kao akter dešavanja u vezi s prodajom soli tek kao bosanski beglerbeg 1587. Kako se na samoj poziciji velikog vezira nakon smrti Mehmed-paše Sokolovića, u kratko vrijeme, izmijenilo četverica vezira i to je, između ostalog, utjecalo na odnose Osmanskog carstva i Dubrovnika. Nakon ovako nesigurne situacije na Porti, odnosi Dubrovnika s novim bosanskim beglerbegom Ferhad-pašom Sokolovićem počeli su znatno utjecati i na razvitak osmansko dubrovačkih odnosa u cjelini.²⁰⁴ Naime, 1587. godine bosanski defterdar Sinan podnio je izvještaj Porti u kojem kaže da je velika šteta to što je Dubrovniku 1559. godine dozvoljeno da prodaje so na trećinu, tražeći da se ta odluka poništi i da se od Dubrovčana naplati sva razlika. Kako je od tog vremena, od sedamdesetih godina Neretva počela snabdijevati solju znatno uvećano područje, dubrovačka so bila je nedovoljna da podmiri novo tržište. Uz saglasnost Ferhad-paše i banjalučkog kadije, on je najprije predložio Porti da se so ponovo prodaje “na pola”. Međutim, dubrovačka vlada je uspješnim diplomatskim posredovanjem na Porti i u Banjoj Luci uspjela to onemogućiti. Prema A. Handžiću, 1587. godine Ferhad-paši je upućen ferman s Porte u kojem je bilo naređeno da se poništi raniji princip trećine i ponovo uspostavi princip polovine. Od Dubrovčana je trebala biti zatražena razlika sve od 1559., a navedeni novac upotrijebiti za plaće vojnicima u ejaletu. Nakon toga, Ferhad-paša

²⁰² *Isto*, str. 122.

²⁰³ A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu*, str. 133.

²⁰⁴ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 328.

je poslao u Dubrovnik komisiju koju su sačinjavali Sefer, čauš Visoke Porte, zatim naziri Hurem i Rizvan. Oni su imali zadatak da tačno utvrde razliku koja je nastala za 28 godina i zatražiti od Dubrovčana da je podmire. Dubrovčani su pokazali sve ranije sultanske odredbe i kasnije potvrde, nakon čega je Ferhad-paša zatražio da za plaće vojnicima budu odobrena sredstva iz nekog drugog izvora.²⁰⁵ Prema A. Handžiću, Ferhad-paša je još nekoliko puta intervenirao u vezi s navedenim pitanjem obrazlažući zbog čega je stao na stranu Dubrovčana: “Mi smo sultansku odluku sproveli kroz sidžile, ali smo u teškom položaju jer ako od Dubrovnika zatražimo isplatu spomenute zaostale sume (od 2.344 029 akči) nestat će soli.” Situacija je riješena tek fermanom iz septembra iste godine, kojim se naređuje da se ponovo uspostavi princip trećine a da se “Dubrovčani više ne uznemiravaju time”.²⁰⁶

Rezultat je bio da je Osmanska država godišnje gubila oko 300.000 dukata na ime kupnje soli iz Krčkog, Kliškog i Hercegovačkog sandžaka na štetu Carstva. Zbog toga je oko 1631. godine doktor Redžep-aga, konvertit s Hvara, predlagao da se u Obrovcu uredi solane i tako onemogućiti godišnji odljev od 300.000 dukata. Predlagao je da se ta sol preko već postojećih skladišta u Dubočcu na Savi dalje riječnim putevima distribuira i dalje po osmanskome Podunavlju koje se više opskrbljivalo kamenom solju iz Erdelja.²⁰⁷

Iako je na hrvatskoj i slavonskoj krajini postojala sumnja da Ferhad-paša još uvijek nije odustao od namjere da osveti smrt svoga brata Ali-bega, posljednje godine Ferhad-pašinog boravka u Bosni prošle su u relativnom miru. Pa ipak, hrvatski sabor je 4. januara 1588. godine donio zaključak, da na prvi poziv bana Erdődyja moraju na određeno mjesto doći svi plemići i velikaši sa naoružanim kmetovima jer će “vjerojatno bosanski Turci nastojati da provale preko Kupe”.²⁰⁸ Budući da je “strah od Turaka” smatran Božijom kaznom za kršćanske grijeha i

²⁰⁵ A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu*, str. 134.

²⁰⁶ *Isto*, str. 134.

²⁰⁷ Željko Holjevac i Nenad Močanin, *Hrvatsko-slavonska krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku*, Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 2. svezak, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 159. O tome svjedoče brojni dokumenti sačuvani u venecijanskom arhivu. vidi: M. P. Pedani-Fabris, *I “documenti turchi” dell’Archivio di Stato di Venezia*, dok. br. 1375, 1378, itd. kao i: Antonio Fabris, “Il dottor Girolamo Fasaneo, alias Receb”, *Archivio Veneto* 23/1989., 105–118.

²⁰⁸ R. Horvat, *Povijest Hrvatske I*.

vjerski raskol, nakon 1541. godine, po gradovima i selima Habsburške imperije svakog podneva oglašavala su se “turska zvona”, koja su pozivala vjernike na pokajanje i molitvu, te ih pozvala da se mole za Božiju pomoć protiv “divljih Turaka”. Ovaj običaj održao se i u mnogim slovenačkim selima sve do početka dvadesetog stoljeća.²⁰⁹

Međutim, na ovom dijelu habsburško-osmanske granice i u narednom periodu vladalo je zatišje, u najvećoj mjeri, jer je Ferhad-paša premješten u Budim.²¹⁰ Izgleda da je nakon povratka sa Krima u Bosanski ejalet u jesen 1585. godine, Ferhad-pašino zdravlje bilo ozbiljno narušeno, a on sam je već slutio da ulazi u posljednje godine života. Do 1587. godine završio je sa podizanjem vakufskih objekata širom Bosanskog ejaleta, a onda o tome sačinio i vakufnamu. Vjerovatno se nadao da će starost provesti u miru, na svom imanju u Banjoj Luci. Međutim, Porti je trebao državnik njegovih kapaciteta kako bi razriješio još jednu kriznu situaciju s habsburškim vlastima. Naime, bilo je neophodno isposlovati slanje harača koji je kasnio već pune dvije godine te raditi na pitanju oslobađanja osmanskih zarobljenika koji su se nalazili u ugarskim i habsburškim zatvorima u neuvjetnim ćelijama, izloženi maltretiranju. Zbog toga je 1588. Ferhad-paša premješten iz Bosne na funkciju budimskog beglerbega.

²⁰⁹ B. Jezernik, *Stereotipizacija Turčina*, str. 20.

²¹⁰ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 157.

BUDIMSKI BEGLERBEG GAZI FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ (1588.-1590.)

Prilike na osmansko-habsburškoj granici u Ugarskoj u 16. stoljeću

U prvim stoljećima Osmanskog carstva, osmanski sultani su nastojali ovladati skoro svim onim oblastima koje su bile dijelom drevnih antičkih civilizacija (perzijske, kineske, rimske), osim indijske, čime su postali glavni suparnik Habsburškoj monarhiji.¹ U cilju takmičenja u premoći sa Habsburzima, Osmanlije su nastojali iskoristiti svaki oblik separatizma ili pokreta koji se pojavio u Evropi. Osmanski špijunski izvještaji predstavljeni sultanu Sulejmanu Zakonodavcu pružaju informacije o pojavi Martina Lutera kao i njegovoj borbi s Habsburškim carom. Historičari se uglavnom slažu da je osmanski pritisak na Habsburgovce odigrao značajnu ulogu u širenju i uspostavljanju protestantizma kao i učvršćivanju Osmanlija u Evropi.² U vrijeme sultana Sulejmana, koji se nalazio na prijestolu od 1520.-1566. godine, Osmansko carstvo pokreće novi pohod ka zemljama habsburške krune. Na udaru se prva našla Ugarska, jednostavno zbog toga što je bila prvi zapadni susjed. Uz to, zbog konflikta između Habsburgovaca i Francuske, te unutarnjih

¹ Güneş Işksel, "Ottoman-Habsburg Relations in the Second Half of 16th Century", in: Arno Strohmeyer, Norbert Spannenberger (eds.), *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: Das Osmanische Reich in Europa (16-18. Jh)*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 2013, 51-62, str. 55.

² *Ottoman Civilisation I*, str. 1073. U svojim *Razgovorima za stolom*, Luter je zapisao i sljedeće: "Antihrist je u isti mah i papa i Turčin. Živo biće sastoji se od tijela i duha. Antihristov duh je papa, a tijelo Turčin. Jedan crkvu napada duhovno, a drugi fizički." Ozlem Kumrular, "Stvaranje predstave o Turčinu na Sredozemlju u XVI stoljeću", u: *Imaginarni Turčin*, ur. B. Jezernik, Beograd, 2010., 45-72, str. 64.

previranja u Habsburškoj imperiji, bili su jasan pokazatelj da u potencijalnom napadu na Ugarsku, njoj niko neće priteći u pomoć. Tome je pogodovala i činjenica da je smrću Šaha Ismaila 1524. godine, iz perzijske politike na duže vrijeme nestala antiosmanska kampanja.³ Bitkom kod Mohača 1526. godine, gdje je poginuo ugarski kralj i uništeno srednjovjekovno ugarsko kraljevstvo, razbijena je u srednjoj Evropi najjača linija odbrane kršćanstva prema Osmanlijama. Nakon uspjeha na Mohačkom polju 1526. godine, do osvajanja Budima 1541. godine, vladalo je relativno zatišje na ugarskom tlu.⁴ Međutim, osmanska politika prema Ugarima promijenila se 1540. godine, nakon što je 17. jula 1540. umro Ivan Zapolja (mađ. *Szapolyai János ili Zápolya János.*). Tada se ponovo pokrenulo pitanje nasljedstva ugarskog trona. Nakon osmanskog pohoda, kojemu je povod bilo Ferdinandovo opsjedanje Budima, ovaj prostor pretvoren je u osmanski ejalet. Sultan Sulejman stigao je u Budim 29. augusta 1541., tačno 15 godina nakon pobjede na Mohaču. Zapoljin novorođeni sin, Szapolyai János Zsigmond, poslan je u Erdelj. Od središnjeg dijela Ugarske osnovan je Budimski ejalet, dok je sjeverni i sjeverozapadni dio bio pod kontrolom Habsburgovaca.⁵

Prema P. Fodoru, sultan nije namjeravao osvojiti Ugarsku, već je želio da je dovede u vazalni odnos kao Transilvaniju i Moldaviju. No, morao se odreći tog plana usljed okolnosti koje su nastupile. Zbog stalne habsburške prijatnje teritorij Ugarske je iskorišten kao amortizer.⁶ Međutim, činjenica je da je Ugarska bila isuviše daleko od osmanske prijestonice tako da je ostatak osvajanja bio i time limitiran. Osmanlije su bile svjesne da su ih ekonomski interesi vezivali za Mediteran a da je Ugarska bila daleko izvan granica u okvirima kojih je osmanska armija mogla efektivno funkcionirati. Prva faza osvajanja Ugarske, tzv. "omekšavanje", završena je do 1526. godine. U drugoj fazi Osmanlije su Mohačkom bitkom pokorile ugarske vođe, dok je treća faza bila pripremanje države za potpuno pokoravanje. U jesen 1541. sultan Sulejman je poslao

³ Pál Fodor, "Ottoman policy towards Hungary, 1520-1541", *AOH*, 45 (2-3), 271-345, Budapest, 1991., str. 292. (dalje: P. Fodor, *Ottoman policy*).

⁴ *Isto*, str. 296.

⁵ F. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, str. 46, P. Fodor, *Ottoman policy*, str. 296.

⁶ P. Fodor, *Ottoman policy*, str. 273. Prema Fodoru, Sultan Sulejman kasnije je imao namjeru da osvoji i Siget na isti taj datum, ali u tome nije uspio. Siget je osvojen tek početkom septembra (5. septembra) 1566. godine.

fethnamu u Istanbul. U njoj saopćava da je Ugarska pod njegovom vlašću, da je zauzeo njene tvrđave i pokrajine pripojivši ih Osmanskom carstvu, odredio kadije, komandante tvrđava i garnizone. Vezira Sulejman-pašu⁷ sultan je postavio da brani i čuva pokrajinu. Osmanska vojska ušla je u Budim tačno na 20-godišnjicu osvojenja Beograda i 15-godišnjicu Mohačke bitke, 29. augusta 1541.⁸ Iako je 1541. godina osnivanja Budimskog ejaleta tačka prekretnica u ugarskoj historiji, u mađarskoj nacionalnoj tradiciji događaji od 29. augusta 1526. godine smatraju se danom kada je uništeno srednjovjekovno ugarsko kraljevstvo.⁹

U periodu između 1541. i 1566. godine, koji mađarski historičari nazivaju “doba opsada tvrđava”, osmanska armija zauzela je centralni dio Ugarske formirajući oblik trougla. Ova teritorija formirana u središtu Ugarske bila je podijeljena na dva dijela: vilajet Budim i vilajet Temišvar.¹⁰ Ovakva podjela Ugarske ozvaničena je tek kada su Mirovnim sporazumom u Edirnama 1547. godine, imperator Karlo V i sultan Sulejman Zakonodavac, dogovorili primirje na pet godina i priznali *status quo* u Ugarskoj. Habsburški izaslanik obećao je da će godišnje plaćati 30.000 dukata kako bi Ferdinand zadržao zapadni i sjeverozapadni dio Ugarske kraljevine. Dugotrajni proces rasparčavanja srednjovjekovnog Ugarskog kraljevstva, započet 1521. osmanskim osvajanjem Beograda, time je bio završen.¹¹

Ovim dešavanjima završena je jedna etapa u osvajanju ugarskog teritorija, a na nju se nastavila druga, naizgled mirnija etapa. Naime, nakon što je 1568. godine potpisan novi mir u Edirnama, sukobi na ovim teritorijama počeli su se svoditi na manja međusobna čarkanja, što se nastavilo sve do Sisačkog boja i početka Dugog habsburško-osmanskog rata. Osmansko carstvo bilo je centralistički organizirano tako da je

⁷ Sulejman-paša bio je prvi beglerbeg Budimskog ejaleta od 2. septembra 1541. do februara 1542. godine. Antal Gévay, *A Budai Pasák*, Béscben, 1841, str. 5. (dalje: A. Gévay, *A Budai Pasák*).

⁸ P. Fodor, *Ottoman policy*, str. 273.

⁹ G. Bayerle, *Formation of the Habsburg-Ottoman Frontier*, str. 164.

¹⁰ Klara Hegyi, “The Ottoman Network of Fortresses in Hungary” in: *The Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. by. Dávid Géza and Pál Fodor, Brill, 2000., 163-193, str. 165. (dalje: K. Hegyi, *The Ottoman Network of Fortresses*).

¹¹ Gustav Bayerle, “Formation of the Habsburg-Ottoman Frontier in the Danubian Region: Buda, 1541,” *Hungarian Studies* 14/2 (2000), Akadémiai Kiadó, Budapest, 163-170, str. 163. (dalje: G. Bayerle, *Formation of the Habsburg-Ottoman Frontier*).

Istanbul morao biti polazna tačka za sve kampanje. Zbog toga je veći dio Ugarske ostao izvan radijusa kratanja osmanske vojne sile isključivo zbog razdaljine između Istanbula i Budima, ali i mogućih logističkih problema u vezi s obezbjeđivanjem zaliha kroz planinski Balkan i marširanje kroz region južne Ugarske. Problemi po pitanju opskrbe mogli su biti prevaziđeni formiranjem vojnih depoa na ruti kojom će trupe napredovati, ali sama razdaljina nije mogla biti skraćena. Uz sve to, vojska nije mogla krenuti u pohod (ka zapadu) prije aprila jer su morale pristići i trupe iz nekoliko azijskih pokrajina.¹²

Osmanlije su veoma dobro poznavali evropsku geografiju i politiku. Istanbul je posjedovao razgranatu mrežu špijuna uspostavljenu s ciljem da osmanske vlasti, centralne i pokrajinske, prikupe dovoljno korisnih informacija o svojim protivnicima. Kao primjeri osmanskog kapaciteta u širem strategijskom smislu mogu se navesti postepeno ali sistematsko, zauzimanje obale Crnog mora i delte Dunava, te osvajanje i izgradnja strateški bitnih tvrđava duž glavnih riječnih tokova, Dunava, Tigrisa i Eufrata. Beograd i Budim postali su osmanski administrativni centri koji su pratili njihova osvajanja ali i služili kao logističke baze za dalja osvajanja habsburških teritorija, dok su Smederevo i Zvornik imali kapacitete za izgradnju riječnih brodova za potrebe ugarske kampanje sultana Sulejmana 1540-ih i 1560-ih godina. Ove tvrđave i njihova okruženja bili su zaduženi i za obezbjeđivanje materijala za izgradnju pontonskih mostova.¹³

Na ugarskom tlu u ovom periodu svakodnevna čarkanja su bila veoma česta. Kao rezultat, sva tri spomenuta dijela dezintegrirane zemlje trebali su ažurirati svoje odbrambene sisteme. Srednjovjekovni ugarski kraljevski i privatni dvorci nisu odgovarali novim teritorijalnim podjelama kao ni tehničkim zahtjevima odbrane. Lanac moderniziranih fortifikacijskih objekata morao je biti uspostavljen na granici kako bi pružio zaštitu bez pukotina. Lanac osmanskih utvrda stacioniranih na obalama Drave, Save i Dunava, onih koje su ranije branile Ugarsku

¹² G. Bayerle, *Formation of the Habsburg-Ottoman Frontier*, str. 166. Više o osmanskoj vojnoj sili i osvajačkoj taktici u: Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Routledge, 1998.

¹³ Gabor Agoston, "Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Frosts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary", *Proceedings of the British Academy* 156, 57-79, 2009., str. 58.

u 15. stoljeću, bile su pretvorene u sjevernu liniju odbrane Osmanskog carstva i dobro opremljene vojnicima.¹⁴ Nakon mira u Edirnama 1568. godine, sve više pažnje posvetilo se razmišljanju o izgradnji tvrđava. I habsburški *Hofkriegsrat* u Beču koji je vodio računa o odbrambenim poslovima Ugarskog Kraljevstva ali i osmanska strana, radili su na sveobuhvatnim planovima da ojačaju odbranu granice i moderniziraju tvrđave. U tome je prednjačio general Lazarus von Schwendi (1522.-1583.), kapetan Gornje Ugarske od 1565.-1568. godine, koji je izložio plan kojim je trebao biti dobijen rat protiv Osmanlija. Naime, on je predlagao da se i na tlu Ugarske primijeni više stoljeća stara tzv. "taktika spaljene zemlje". U sklopu toga trebalo je porušiti one tvrđave koje su Osmanlije smatrali svojim, a zemljište oko njih spaliti u radijusu od nekoliko milja kako bi Osmanlijama bila nanesena veća šteta. Međutim, na svu sreću njegov plan, kao ni sličan plan kapetana od Sümege, nisu sprovedeni u djelo jer habsburške vlasti za to nisu imale dovoljno sluha.¹⁵

Ferhad-pašina diplomatska prijepiska s nadvojvodom Ernestom u vezi s isplatom "časnog dara" i oslobađanjem zarobljenika

Negdje u drugoj polovini 16. stoljeća beglerbezi Budimskog ejaleta dobili su pravo da u ime sultana izdaju fermene s carskom tugrom isto onako kako ih je izdavala Porta. S tim pravom bio je stvarno prenesen na budimske paše čitav niz najraznovrsnijih vojnih i administrativnih kompetencija centralne vlasti ne samo za Budimski i Temišvarski i ostale ejalete u Ugarskoj nego i za Bosanski ejalet.¹⁶ Za Mehmed-pašu Sokolovića, Budim je bio najdelikatnije mjesto na zemlji te je on za budimskog beglerbega postavljao najsposobnije i najokretnije ljude iz svoje rodbine. Habsburški propagatori su u to vrijeme na sva zvana uznosili

¹⁴ K. Hegyi, *The Ottoman Network of Fortresses*, str. 162.

¹⁵ Géza Pálffy, "Scorched-earth Tactics in Ottoman Hungary: On a controversy in military theory and practice on the Habsburg-Ottoman frontier", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Volume 61 (1-2), 181-200* (2008), str. 183.

¹⁶ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, str. 180. Potvrda za to su i neke naredbe koje su upućivane Ferhad-paši Sokoloviću, budimskom beglerbegu, a koje se odnose na razna pitanja u vezi s Bosanskim ejaletom. (npr. BOA, *MHM* 66, dok. br. 259) Budimske paše, kasnije, od kraja XVI stoljeća, stalno nose taj naziv, paša, a od 1623. godine to im postaje stalna titula. Lajos Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar", *Bellekten*, 52, C. XIII, 1949., str. 683. (dalje: L. Fekete, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar*)

habsburšku dinastiju kao “uzor hrabrosti i bedem kršćanstva”, a često preuveličavanje “turske opasnosti” služilo je kako bi se pojačao utisak i značaj habsburških podviga. Pretjerivanje je, također, pomoglo da steknu podršku i u državi, i u drugim kršćanskim zemljama. Konfrontacija Habsburške imperije i Osmanskog carstva ustalila je “bedem” kao metaforu kojom se određuje uloga Habsburgovaca u historiji i njihovi međusobni odnosi. Naime, metafora *antemurale christianitatis*, odnosno “bedem/predziđe hrišćanstva”, obično je označavala granice zapadnog hrišćanstva s orijentalnim “nevjericima”, poput Tatara i Turaka ili istočnih šizmatika pravoslavne vjeroispovijesti.¹⁷

Usljed osmansko-perzijskih ratova 1578.-1590. godine, i na ugarskom tlu zavlдалo je relativno zatišje koje su karakterizirala manja pogranična čarkanja. Na tom području, i pored potpisanog i nekoliko puta obnavljanog mirovnog sporazuma u Edirnama između Habsburgovaca i Osmanlija, svakodnevicu su obilježavali međusobni sukobi, prepadi i upadi na teritorije pod vlašću suprotne strane što je rezultiralo odvođenjem ljudi u roblje. Jedno od gorućih pitanja između 1589. i 1590. godine, neposredno pred izbijanje tzv. “dugog rata”, bilo je to što habsburške vlasti nisu ispunile najmanje jednu od niza odredbi Mirovnog sporazuma iz Edirna iz 1568. godine onu o slanju Osmanlijama 30.000 zlatnika “časnog dara” godišnje. Kako je navedeni harač već dvije godine kasnio, dužnost budimskog beglerbega bila je ubijediti habsburške zvaničnike da ga pošalju. Stoga je na ovu odgovornu dužnost budimskog beglerbega na nemirnoj granici Osmanskog carstva sa Habsburškom imperijom u Evropi, postavljen Ferhad-paša Sokolović. On se i do tada dokazao uspješno rješavajući krizne situacije, a ni svakodnevno suočavanje s habsburškim vlastima i vojnicima na osmansko-habsburškoj granici u Bosni nije mu bilo strano.

Selaniki u svojoj *Historiji* piše da je Ferhad-paša smijenjen s pozicije beglerbega Bosne 24. juna 1588. godine, kada je dotadašnji aga janičara Halil-aga postao bosanski beglerbeg.¹⁸ Prema A. Gévayu, Ferhad-paša je bio budimski beglerbeg od 28. novembra 1588., pa do kraja septembra 1590. godine, kada je ubijen.¹⁹

¹⁷ B. Jezernik, *Stereotipizacija Turčina*, str. 21.

¹⁸ Selaniki, *Tarih-i Selaniki I*, str. 202.

¹⁹ A. Gévay, *A Budai Pasák*, str. 14.

Kao budimski beglerbeg, Ferhad-paša je pune dvije godine proveo dopisujući se sa habsburškim nadvojvodom Ernestom²⁰ u nastojanju da obezbijedi slanje navedenog “časnog dara”, u čemu je neposredno prije ubistva i uspio. To znamo jer su mnoga njegova pisma habsburškim zvaničnicima iz ovog perioda (1589.-1590.) sačuvana i objavljena u dvije knjige zajedno sa sažecima na engleskom jeziku.²¹

Radi boljeg razumijevanja ovih dokumenata neophodno je poznavati odredbe spomenutog mirovnog sporazuma, koji je iznova sročen nakon pohoda na Siget. Pregovori su započeli su u junu 1567. godine, na inicijativu cara Maksimilijana II. Habsburška delegacija za mirovne sporazume predvođena biskupom Antalom Verancsiscom,²² starijim i iskusnim diplomatom, koji, budući da je bio dalmatinskog porijekla, bio u stanju voditi diskusiju sa Bosancem, velikim vezirom Mehmed-pašom Sokolovićem, na “slavenskom bez prevodioca”.²³

Nakon višemjesečnih pregovora u Istanbulu, sultan Selim II se premjestio u Edirne a cjelokupna osmanska administracija ga je slijedila. Tu je konačno postignut sporazum, 17. februara 1568. godine, sljedeći po redu nakon mira iz 1562. godine. Dva primirja razlikuju se u malim detaljima, ali ne u suštini. Među 25 člana mirovnog sporazuma iz 1568. godine jeste i onaj po kojem su se Habsburgovci obavezali da će godišnje slati 30.000 dukata Sultanu kao “Časni dar” (čl. XIX). U vremenskom

²⁰ Nadvojvoda Ernest od Austrije, bio je habsburški plemić, sin cara Meksimiljana II, cara Svetog rimskog carstva i Marije Španske. Rođen je 15. juna 1553. godine u Beču. Zajedno s bratom, kasnijim habsburškim carem Rudolfom II, obrazovan je na dvoru u Španiji. Od 1576. godine bio je nadvojvoda Austrije, a od 1590. godine nadvojvoda Donje Austrije. Umro je u Briselu 1595. godine.

²¹ Sándor Takáts, et. el (eds). *A Budai basák Magyar nyelvű levelezése (The Hungarian Correspondence of the Pashas of Buda)*. I. 1553-1589., Budapest, 1915., (dalje: S. Takáts, *A Budai basák*); *Gustav Bayerle, Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda, 1590-93.*, Indiana University Publications, Uralic And Altaic Series, vol. 101, Bloomington, 1972. (dalje: G. Bayerle, *Letters from the Pashas*).

²² Osoba koja se u mađarskim izvorima spominje kao Antal Verancsisc jeste ustvari Dalmatinac, Antun Vrančić, rođen u Šibeniku 1504., a umro u Slovačkoj 1573. godine. Bio je crkveni prelat, diplomat i pisac. Kao mladić otišao je u Ugarsku, gdje je proveo veći dio života. Kao tajnik ugarskog kralja Ivana Zapolje putovao je po cijeloj Evropi u raznim diplomatskim misijama. Kad je došao u sukob s ljudima oko dvora, preselio se u Beč, gdje je postao savjetnik kralja Ferdinanda I., koji ga je 1553. poslao u Istanbul da sa sultanom Sulejmanom pregovara o miru. U Istanbulu je ostao četiri godine. U znak zahvalnosti za uspješno obavljenju misiju kralj ga je imenovao biskupom jegarskim (naslov je nosio od 17. jula 1560. do 25. oktobra 1570.) i kraljevskim savjetnikom.

²³ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 4.

periodu o kojem je trenutno riječ, dvije strane su obnavljale ovaj sporazum tri puta, 1574., 1583. i 1590. godine.²⁴

Kako bi jedni druge informirali o aktualnim dešavanjima, dvije strane morale su uspostaviti redovne diplomatske kanale. Nije bilo izvodivo da se razmijene pisma bez znanja Porte, djelomično zbog ogromne udaljenosti i puteva između Beča i Istanbula, a djelomično i zbog toga što niko u osmanskoj prijestonici nije mogao biti ni izbliza upoznat s lokalnim stanjem u Ugarskoj. Prisiljeni prijekom potrebom, nadvojvoda Ugarske u Beču i sultanov zastupnik u Budimu, budimski beglerbeg, uspostavili su direktne diplomatske odnose.²⁵ Na početku uspostavljanja navedenih diplomatskih odnosa, pisma su bila pisana na osmanskom turskom, ali zbog nedostatka dobrih prevodilaca u Beču, paše su odlučile da odaberu neki drugi jezik za diplomatsku razmjenu. U prvih petnaest godina postojanja Budimskog ejaleta, utemeljenog 1541. godine, taj jezik bio je latinski, ali s vidnim nedostatkom latinskih prevodilaca u Budimu, od vremena Budimski beglerbeg Arslan-paše²⁶, preferiran je mađarski.

Naravno, ni paše nisu lično znale mađarski, ali su upošljavali po nekoliko bilingualnih službenika, Mađara ili konvertita porijeklom Mađara, u kancelariji u Budimu. Na mađarskom jeziku ovi službenici su zvani *tyatos* (od tur. *katib* - pisar). Svaki sandžakbeg ili beglerbeg na ugarskoj teritoriji imao je bar jednog *tyatosa* u svojoj službi. Oni koji su radili za budimskog pašu bili su sposobni, talentirani i veoma dobro su poznavali oba jezika. Njihovo intenzivno poznavanje književnog i kolokvijalnog mađarskog jezika, može se porediti sa znanjem njihovih kolega u bečkoj kancelariji. Većina *tyatosa* ostala je anonimna, ali je Takáts pronašao nekoliko tragova koji otkrivaju

²⁴ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 4.

²⁵ *Isto*, str. 5.

²⁶ Arslan-paša Jahjapašić bio je beglerbeg Budimskog ejaleta u periodu od maja 1565. do augusta 1566. godine. On je potomak čuvene porodice Jahjapašić. Poput svojih predaka, djeda Jahja-paše, amidža Bali-paše i Ahmed-paše, obavljao je niz odgovornih funkcija u Osmanskom carstvu. Naročito se istakao u pobjedi nad habsburškim snagama u sukobu Veritzo (Eszék) 1537. godine, u kojem je učestvovao zajedno sa svojim ocem Mehmed-pašom Jahjapašićem, koji je bio budimski beglerbeg od 1543. do 1548. godine. Pored toga što je veoma dobro poznao situaciju na krajištu i bio poznat kao izvrstan diplomata, uveo je i novinu, odnosno prvi počeo upotrebljavati mađarski umjesto latinskog jezika u zvaničnoj prijepisci s habsburškim vlastima. Pogubljen je 3. augusta 1566. godine, navodno zbog toga što je svojom nesmotrenošću izgubio dvije tvrđave, Vespem i Tatu. A. Gévy, *A Budai Pasák*, str. 10.

identitete nekih među ovim službenicima, u privatnim pismima i izvještajima ambasadora.²⁷

Još prilikom opsade Sigeta 1566. godine, “u tvrđavu su dobacivana strijelom pisma na njemačkom, hrvatskom i mađarskom, s namjerom da se obećanjima pokoleba upornost branilaca ili da se među njih, kao pripadnike raznih naroda, unese razdor. Pisali su ih tumač Ibrahim-beg, ćehaja Lala Mustafa-pašin i Feridun-beg, sekretar velikog vezira.”²⁸ Jedan od najpoznatijih pisara budimskih paša, Mehmet Čelebi, šest godina je proveo u zarobljeništvu te je tako usavršio mađarski jezik. I Hidajet-aga, pisar sultana Sulejmana, ranije se zvao Markus Sherer, a osmanski turski jezik naučio je u zarobljeništvu.²⁹

U literaturi koja se bavi osmansko-ugarskim odnosima u prvoj polovini 16. stoljeća, često se sreće ime izvjesnog Mađara Adriana. On je bio u službi Osmanlija kao pisar i sekretar trojice budimskih beglerbega: Kasim-paše,³⁰ Hadim Ali-paše³¹ i Toygun-paše.³² Njegovo ime bilo je veoma poznato u ovom periodu, kao i ime njegovog zeta Janosa Magassyja, a podjednako dobro pisao je na mađarskom, latinskom i osmanskom jeziku. Ovaj Adrian i njegov zet su, izgleda, bili špijuni. General Gianbattista Castaldo, glavnokomandujući u ugarskoj regiji, veoma ih hvali u izvještaju poslanom caru Ferdinandu. Adrian je bio uz budimskog pašu i u augustu 1543. godine, u vrijeme osmanskog napada na Sekesfehervar. Kasnije se preselio u Budim.³³

²⁷ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 5.

²⁸ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 196.

²⁹ Sándor Takáts, *Macaristan Türk Aleminde çizgiler*, prev. na turski: Sadrettin Karatay, Istanbul, 1970., str. 67. (dalje: S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminde çizgiler*).

³⁰ Kasim-paša je bio budimski beglerbeg u više navrata, prvi put od septembra 1548. do maja 1551., a drugi put od 19. augusta 1557. do 4. novembra 1558. godine. (A. Gévy, *A Budai Pasák*, str. 6. i 8.)

³¹ Hadum Ali-paša prvi put je bio budimski beglerbeg od maja 1551. do augusta 1553. godine. Za njega kažu sljedeće: “Nova ratna godina počela u znaku velikih pobjeda Hadum Ali-paše, budimskog beglerbega, uškopljenog Bošnjaka, koji je satirao neprijatelja zahvaljujući posebnoj čuli da razazna trenutak njegove klonulosti (...) Uškopljenik je kasnije slavljen u Egiptu kao najduševniji i najpobožniji valija koji je u toj zemlji zapamćen. Ljudi su na noge ustajali kad bi mu se ime spomenulo.” (R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 72. i 78.) Drugi put je bio budimski beglerbeg od 23. februara 1556. do 14. februara 1557. godine. (A. Gévy, *A Budai Pasák*, str. 7.)

³² Dujgun-paša je također dva puta obavljao navedenu funkciju, prvi put od 2. oktobra 1553. do 23. februara 1556. godine, a drugi put od novembra 1558. do juna 1559. godine. (A. Gévy, *A Budai Pasák*, str. 7.)

³³ Ferenc Szakály, “A Hungarian spahi in the 16th century: The mysterious ‘Andreyra Litteratus’ of Esztergom”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XLVII(1-2)* 1994., 181-196, str. 184. (dalje: F. Szakály, *A Hungarian spahi*).

Iako je na Balkanu bila raširena pojava kršćana spahija, u Ugarskoj to nije bio slučaj. Nije bilo poznato da je ijedan ugarski podanik koji je ušao u osmansku službu, a ostao nemusliman, dobio posjed. Međutim, kako tvrdi Ferenc Szakály, u tri osmanska popisa Budima (1546., 1547. i 1559. godine) susreće se Andreyta Literratus u ulici Olazs, kao spahija, koji, iako živi među kršćanima, ne plaća takse koje oni plaćaju. Već u pismu narednog budimskog beglerbega Rustem-paše,³⁴ spominje se Hidajet-aga, dok u popisu iz 1562. nema ni traga Andreji ili njegovoj porodici u Budimu. To je moglo značiti da je prešao na islam i promijenio ime, ili, kako piše F. Szakály, “Moguće je da nije prešao na islam, nego da je ‘osvajču ustupio samo svoje pero, ali ne i dušu’, te je nastavio karijeru drugdje, u službi kršćana.”³⁵

Kako smo već ranije spomenuli, Arslan-paša je prvi na svoj dvor doveo značajne mađarske pisare i prevodioce, što pokazuje njegovu ozbiljnost u namjeri da počne intenzivnije koristiti mađarski jezik. Među Arslan-pašinim pisarima su se isticali već spomenuti Hidajet-aga, Katib Sulejman (drugim imenom Antal György/Görög) te Jahja (János) Jazidži. Dostora nije bilo poznato da su posljednja dvojica istovremeno bili špijuni. Oni su, u određenoj mjeri, osim obavještajne djelatnosti, bili u mogućnosti i šire djelovati te negativno utjecati na Arslan-pašu. Njihovu ulogu špijuna potvrđuje i nekolicina pisama koje su slali lično, prenoseći razne informacije i potvrđujući svoju odanost kršćanstvu. Između ostalog, u jednom ličnom pismu komandantu Komarona, Janosu Pethő-u iz oktobra 1565. godine, pisar Katib Sulejman, drugim imenom Antal György, ističe: “Ja u potpunosti radim za dobrobit kršćanstva”.³⁶ I Jahja Jazidži, također u oktobru 1565. godine, iz Pešte šalje lično pismo istom komandantu Komarona u kojem, između ostalog, govori o tome na koji način se “poturčio”, te da je kao Arslan-pašin pisar u prilici da mu šalje raznovrsne informacije. “Isto kao što sebi lično želim svako dobro, tako dobro želim i jadnim kršćanima”, a od njega traži da mu “tajno pošalje svoj odgovor”.³⁷

³⁴ Gürlüce (Güzelce) Rustem-paša bio je budimski beglerbeg od 21. juna 1559. do novembra 1563. godine. (A. Gévay, *A Budai Pasák*, str. 9).

³⁵ F. Szakaly, *A Hungarian spahi*, str. 192.

³⁶ Yasemin Altaylı, “Budun Beylerbeyi Arslan Paşa (1565-1566)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 19, Ankara, 2006., 33-51, str. 36.

³⁷ *Isto*.

Također, u izvještaju biskupa ostrogonskog Verancsicsa imperatoru, stoji da bi bilo potrebno “povećati broj špijuna koji govore mađarski, hrvatski i bosanski jezik, jer se ta tri jezika govore na dvoru u Istanbulu, a ponekad i italijanski i njemački. Zbog toga bi i ugarski predstavnik trebao da poznaje ove jezike.”³⁸

Prema Takátsu, dvojica vodećih *tyatosa* u budimskoj kancelariji tijekom 1590-tih bili su Iskender-aga i Derviš iz Debrecena. Iako se zaključuje da su oni pisali većinu, ako ne i sva zvanična pisma iz ovog perioda, ona su naravno pisana u ime paša: Ferhad-paše, Sinan-paše, Mehemed-paše i Hasan-paše. Pet pisama su pisali zamjenici i niži zvaničnici u periodu između Mehemmeda i Hasana.³⁹ Među navedene može se ubrojati i Tercüman Mahmud, koji je autor vjerovatno prvog historiografskog djela o Ugarskoj napisanog na osmanskome jeziku, iz 1543. godine, *Tarih-i Ungurus*.⁴⁰

U navedenim pismima, paše su obično isticale dvije najvažnije dužnosti povjerene im od strane sultana: osiguravanje održavanja mira od strane obiju potpisnica sporazuma kao i ravnoteže između različitih socijalnih skupina društva pridržavajući se zakona i propisa Osmanskog carstva. Dužnost paše bila je da svoje vojne i administrativne dužnosti ne zanemari, a s druge strane da pazi da se svi pridržavaju kanuna i zakona koji reguliraju odnose između ove dvije klase osmanskog društva.⁴¹ Kroz navedena pisma može se vidjeti s kakvim se sve problemima susretao Ferhad-paša u ovom periodu svog života. Kako romantičar Takáts kaže: “Među svim budimskim pašama iz 16. stoljeća, ne može se sresti veći niti plemenitiji čovjek od Ferhad-paše. Niko kao on nije imao takvu kontrolu nad krajinom niti tako poštovao zakone krajine, niko nije toliko pazio na lijepo postupanje prema zarobljenicima, niko nije

³⁸ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, str. 301.

³⁹ Za ovu korespondenciju korišten je papir koji je bio složen tako da je prva stranica bila ujedno i koverta za pismo. Na prvoj stranici bila je napisana samo adresa, nekada na mađarskom, ali češće na latinskom. Vosak je služio da učvrsti presavijeno pismo. Pašin službeni pečat utisnut reljefno na papir ili štampan crnom tintom, jamčio je vjerodostojnost pisma. G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 6.

⁴⁰ Više u: György Hazai, *Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercüman Mahmuds Tarih-i Ungurus*, Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker 8, Klaus Schwarz Verlag, 2009. i Pál Ács, “Tarjumans Mahmud and Murad: Austrian and Hungarian Renegades as Sultan’s Interpreters”, u: *Europa und die Türken in der Renaissance*, Tübingen, 2000., 307-316.

⁴¹ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 4.

osjećao toliko zadovoljstvo kada bi čuo da se prema tom i tom mađarskom zarobljeniku lijepo ponaša.”⁴²

U Ferhad-pašininim pismima nadvojvodi Ernestu, uz neizostavno pitanje o tome kada će biti poslan “časni dar” u Budim, pa onda u Istanbul, stalno prisutna tema bila je i oslobađanje zarobljenika i lijepo postupanje prema njima. Pregovori o puštanju zarobljenika vršeni su u skladu s već navedenim propisima mirovnog sporazuma u Edirnama. O praksi zarobljavanja radi otkupnine na osmansko-habsburškoj granici piše i Pečevija: “Slušao sam od rahmetli Kara Ali-bega (Sokolovića) koji je upravljao sam Stolnim Biogradom (mađ. *Székesfehérvár*) 15 godina: ‘Jedne godine mi je brat pao u zarobljeništvo i da bih ga spasio vratio sam zarobljenika u vrijednosti 30.000 kuruša (dukata), inače bi mi prihodi te godine prešli sto hiljada kuruša.’”⁴³ Radi ilustracije visine otkupnine, mogu se navesti i podaci iz pisma Ferhad-paše iz 1589. godine u vezi s otkupninom za sandžakbega Kopana: “Nikada nije zarobljeni beg davao više od 30.000 florina, još više, ako uvedemo Božije odredbe u ovaj račun, nijedan čovjek nije vrijedan više od 40.000 akči, a to je hiljadu florina.” Nije bilo moguće sakupiti ni tih 30.000 florina jer je “Sinan-paša dao svog najpovjerljivijeg čovjeka Alija da ga isprati i nakon traženja po pokrajinama Budim i Temišvar nisu mogli skupiti više od 1.500 florina”.⁴⁴ Navedeni sandžakbeg Kopana, zarobljen je još 1587. godine neposredno prije osmanskog poraza kod Nagykanize. U ugarskom zahtjevu 1589. godine uz njegov otkup traženo je da Osmanlija da oslobode šest “Nijemaca” iz Budima i osam iz Istanbula.⁴⁵ On je oslobođen tek onda kada je poslat harač iz Beča u Budim. Prema Caferu İyaniju, to se desilo 21. marta 1590.⁴⁶ Međutim, iz Ferhad-pašinih pisama vidi se da je harač, a vjerovatno i zarobljenici, u Budim stigao tek 27. augusta 1590. godine, tako da je u Istanbul mogao doći dosta kasnije.⁴⁷

⁴² S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminde çizgiler*, str. 135.

⁴³ Pečevija, *Historija* 1, str. 26.

⁴⁴ Ferenc Szakály, “The ransom of Ali bey of Koppany”, u: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (early fifteenth-early eighteenth centuries)*, ed. by. Dávid Géza and Pál Fodor., Brill, Leiden-Boston, 2007., str. 98.

⁴⁵ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminde çizgiler*, str. 97.

⁴⁶ Câfer İyânî, *Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs*, Istanbul, 2001., str.12. (dalje: C. İyani, *Tevârîh*).

⁴⁷ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*.

Najčešće bi neki zatvorenik bio pušten onda kada je njegova rodbina prikupila najmanje pola iznosa tražene otkupnine. Najlakši i najefektivniji način omogućavanja oslobađanja zarobljenika bila je institucija garancije ili jamčevine (*kefalet*), koja je ubrzo postala najinteresantniji element osmansko-ugarskog običajnog prava u prigraničju. U praksi su neki zatvorenici ostajali u zatvoru kao jamci (*kefil*) za one koji bi odlazili da prikupe novac za otkupninu svih zarobljenika zajedno. U slučaju da se ne bi vratili na vrijeme s otkupninom, plaćali bi duplu otkupninu. Nerijetko, dug je izmirivan tako što su jamcima amputirani dijelovi tijela (oči, uši, nos, zubi).⁴⁸ Kako je mogao izgledati život zarobljenika, kolike su muke podnosili nakon primoravanja na jamstvo, može se djelomično pretpostaviti i na osnovu informacija koje nudi Osman-aga Temišvarski u svojoj biografiji skraja 17. stoljeća, koji se i sam dugo vremena nalazio u zarobljeništvu.⁴⁹

Što se tiče ponašanja prema zarobljenicima i Ferhad-pašinih reakcija u vezi s tim, Takáts kaže: “Možemo pretpostaviti kako je jedan ovakav čovjek, dobroga srca, mogao reagirati kada bi čuo za sve strahote i mučenja kojima su bili izloženi zarobljenici i jamci, kao što su one o siječenju udova. U tim trenucima, ali zaista samo u tim trenucima, Ferhad-paša je imao običaj da u pismima povisi ton, pa čak i da prijeti.” Npr. u pismu nadvojvodi Ernestu iz 1589. godine, Ferhad-paša upućuje kritike zbog postupanja izvjesnog Hagymássy Gábora prema dvojici zarobljenika koji su bili garant za svoga prijatelja koji je u međuvremenu pobjegao, a zauzvrat im je Hagymássy odrezao prste te ih poslao Ferhad-paši. Ferhad-paša zbog toga piše nadvojvodi Ernestu: “Budi uvjeren u sljedeće, mi⁵⁰ sigurno nećemo dopustiti da ovakav nečovječan postupak prođe nekažnjeno, i za svaki odrezani prst mi ćemo poslati dva. Zadovoljni smo jer nas ima dovoljno da se možemo osvetiti zbog ovako nečovječnog postupka.”⁵¹

⁴⁸ Pálffy, Géza, “Ransom Slavery Allong the Frontier”, u: *Ransom Slavery Along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, edited by: Géza Dávid i Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston, 2007., 35-84., str. 59.

⁴⁹ *Autobiografija Osman-age Temišvarskog*, prir. i prev. Ekrem Čaušević, Zagreb, 2004., str. 12.

⁵⁰ Sa oslovljavanjem sebe u množini započeo je budimski beglerbeg Mustafa-paša Sokolović, koji je sebe smatrao velikim gospodinom i vladarem. Kada je tek stigao u Budim, svoja pisma je započinjao sa: “Ja, Mustafa-paša...”. Međutim, nakon nekog vremena, shvativši koliko je značajan, pisma počinje sa “Mi, Mustafa-paša...”. (L. Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar”, str. 687.) Vidimo da i Ferhad-paša nastavlja s tom praksom.

⁵¹ S. Takáts, *A Budai basák*, str. 490.

Ferhad-paša je prihvatao opravdanu kritiku, ali nikada nije dopuštao da mu se pripisuje krivica za tuđa nedjela. U njegovim pismima osjeti se čak i doza prijetnje kao i veliko samopouzdanje jer ne dopušta da mu se pripisuje krivica u vezi s nekim dešavanjima u Budimskom ejaletu koja su se odvijala u vrijeme prije nego što je on postao beglerbeg. Ističe da je u stanju da “uzvрати mило за drago i može narediti prisilan povratak zarobljenika na teritorijama pod svojom upravom.”⁵²

Ferhad-paša je veoma pravedan što se vidi iz pismu, u kojem upućuje svoje pritužbe na Nádasdyja⁵³, zbog “do tada nevidenog postupka, jer je on te zarobljenike nabio na kolac”. Međutim, istovremeno, on je nezadovoljan i ponašanjem sandžakbega Stolnog Biograda, zbog toga što je dao objesiti muhtare tri sela zato što mu nisu dojavili da se Nádasdy sa svojim trupama približava. Na to je Nádasdy ubio trojicu zarobljenika, jednog tvrđavskog čehaju i dvojicu odobaša. Ferhad-paša je istovremeno slao pritužbe i na račun Pisky Istvana, kapetana Tihana, jer je on primoravao zarobljenike na jamstvo i pri tome ih nemilosrdno tukao.⁵⁴ Ferhad-paša bio je jako ljut zbog toga što Ernestu nije na pamet padalo da kazni već spomenutog Hagymássy Gábora zbog sječe udova zarobljenicima već ga je, naprotiv, uzeo pod svoju zaštitu.⁵⁵

Ferhad-paša u pismima iz ove godine u nekoliko navrata pohvalno govori o Miklósu Pálffyju⁵⁶ koji je tada još uvijek bio veoma human prema zarobljenicima. U jednom pismu kojim prihvata njegovo prijateljstvo, zahvaljuje se Pálffyju zbog ovakvog postupanja prema zarobljenicima. U 1589. godini, Pálffy je oslobodio Malkoč-bega i još jednog zarobljenika uz otkupninu i jamstvo. Sljedeće Ferhad-pašino pismo pohvalno govori o lijepom postupanju Pálffyja prema dva zarobljena bega,

⁵² G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 36.

⁵³ Ferenc II Nádasdy, (1555.-1604.), ugarski plemić iz jedne od najbogatijih i najutjecajnijih ugarskih porodica. Ženidbom s Erzsébet Báthory, koja je potjecala iz još starije i uglednije porodice, njegov utjecaj je postao još veći. Više u: Dominkovits Péter – Pálffy Géza, “Küzdelem az országos és regionális hatalómért. A Nádasdy család”, *Századok*, 144. (2010), 769-792.

⁵⁴ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, str. 136.

⁵⁵ *Isto*, str. 137.

⁵⁶ Miklós Pálffy, Erdódi, gróf (1552.-1600.). Tri velike porodice mađarske i erdeljske nose ovo prezime, Pálffy. Ovdje je riječ o “prokletniku Miklošu”, kojeg u nekoliko navrata u svojoj *Historiji* spominje i Pečevija u vezi s “Zauzimanjem tvrđave Janik od strane podlog neprijatelja” kao i opsadom Ostrogona, u kojem se tada i sam nalazio. Pečevija, *Historija 2*, str. 146, 151, 155-8, 178-9. Više o ovoj porodici u: Anna Fundárková-Géza Pálffy, *Pálfióvci v novoveku: Vzostup významného uhorského šľachtického rodu*, Bratislava-Budapest, 2003. more.

koja nije bio okovao: “U to vrijeme nisu imali lance na nogama, Vi ste veoma lijepo postupali prema tim begovima i mi smo veoma zadovoljni time. Kasnije kad su ih otamo doveli, noge su im bile okovane. Ali, vi ste lijepo postupili što ih niste okovali.” I kasnije Ferhad-paša spominje ponašanje Osmanlija prema zarobljenicima te ističe “da ratnike i prvake koji su bili obučeni u gospodstva odijela, onda kada bi pali u zarobljeništvo, Osmanlije ni ranije, a ni sada nisu okivali”.⁵⁷ Ferhad-paša u ovom periodu upućuje još jedan protest nadvojvodi Ernestu. Razlog ovog protesta bilo je to što su zarobljeni begovi bili okovani, a od njih se tražilo da plate otkupninu koju oni ni u kom slučaju nisu mogli isplatiti. Zbog toga u jednom pismu iz 1589. godine kaže: “Nikada do sada nije se moglo zamisliti da zarobljeni osmanski ili ugarski prvaci budu okovani. I u našim rukama je bilo zarobljenika Mađara koji su po rođenju bili gospoda. Ali, nikada niko od njih nije bio stavljen u lance niti im je tražena otkupnina od 40-50.000 forinti. Čim bi sakupili određenu sumu za otkupninu, koliko su bili u mogućnosti, bili bi pušteni. Neka se zbog toga Vaša ekscelencija udostoji da se pridržava starih pravila i potrudite se, koliko je u Vašoj moći, da im se skinu okovi. Jer, svijet se okreće, ono što je njih zadesilo danas, može sutra zadesiti vaše ljude, a vi biste se trebali pridržavati starih pravila.”⁵⁸

Oni zarobljenici koji su ostali u Komaranu založili su dijelove svojega tijela kao garant za dva odbjegli zarobljenika. Budući da se navedena dvojica zarobljenika puštenih na dopust nisu vratili, Pálffy je htio ovima odrezati dijelove tijela. Zbog toga je Ferhad-paša obećao Pálffyju da će mu poslati pobjegle zarobljenike a njihovu imovinu rasprodati. “Zbog toga”, piše Paša, “radi dobrosusjedskih odnosa molimo Vas da jadne zarobljenike radi mene, samo ovaj put, ne dirate, jer njihovi domovi su jako daleko”.⁵⁹ I u sljedećem pismu iz ranijeg perioda, Ferhad-paša upućuje molbu Pálffyju da ne odsijeca udove zarobljenicima.⁶⁰

Zbog svega ovoga, i Takáts je ostao uvjeren da Miklós Pálffy nije nanosio zlo zarobljenicima te da je najvjerojatnije neki njegov službenik

⁵⁷ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, str. 143. (19. mart 1589.)

⁵⁸ Isto, 184.

⁵⁹ S. Takáts, *A Budai basák*, str. 506.-507. (8. oktobar 1589.)

⁶⁰ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, str. 138., S. Takáts, *A Budai basák*, 459-460. (16. februar 1589.).

tako postupao prema njima. Međutim, ostaje činjenica da je Ferhad-paši u Budim 1590. godine stiglo pregršt izvađenih zuba jednog zarobljenika koji se nalazio kod Pálffyja. Zbog svega toga, Ferhad-paša izvještava Ernesta o ovako ružnom postupku pitajući ga da li je djelovao uz njegovu saglasnost te ponavlja pritužbe na Homonnaya i Pallfyja. Ferhad-paša je čuo da je: “Pálffy obrazovan na carskom dvoru tako da se može pretpostaviti da je bio džentlmen; ali očigledno mu je učitelj bio jedan obični mesar jer je prije nekoliko dana Ferhad-paši poslao šaku punu zuba izvađenih zarobljenicima. Jedan smion i častan čovjek ne čini takva monstruoza djela nad bespomoćnim i prestrašenim zarobljenicima.” Ferhad-paša ističe da on svoje zarobljenike “ne maltretira, jer, iako su druge vjere, i oni vjeruju u jednog, istog Boga.”⁶¹ Prema pismima iz 1589. godine, možemo zaključiti da je u ovom vremenskom periodu Pálffy bio veoma human prema zarobljenicima i iskazivao poštovanje prema Ferhad-paši. Međutim, izgleda da se u 1590. godini vidno promijenio. U pismu od 4. juna 1590. godine, vidimo da je, pored maltretiranja zarobljenika, u nekoliko navrata lično vrijeđao Ferhad-bega i blatio njegovu religiju zbog čega je Ferhad-paša ponovo uputio pritužbe Ernestu.⁶² U vezi s izigravanjem međusobnog povjerenja te uzimanjem jamaca, Ferhad-paša piše Ernestu: “Čovjek ne bi trebao da se igra sa svojim ugledom, jer kada bi se svi počeli tako ponašati, kako bismo više mogli vjerovati jedni drugima.”⁶³

Već 8. januara 1590. godine, Ferhad-paša šalje upit o tome “da li Ernest namjerava poslati godišnji ‘dar’ koji već dvije godine nije poslan te osloboditi neke od zarobljenih begova?”⁶⁴ I u februaru 1590. on uporno šalje pisma vezana za iste teme, odnosno pita kada će biti poslan harač i kada će biti pušteni zarobljeni begovi. U pismu piše da je “saznao da zarobljeni begovi nemaju dovoljno hrane i vode te da su ćelije u kojima borave hladne. I Ferhad-paša, također, drži zarobljenike, ali njima ne ne dostaju osnovne potrepštine”. Pismo završava riječima u kojim ne krije razočarenje ovakvim ponašanjem: “Ne priliči nekome poput Ernesta da

⁶¹ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 36.

⁶² U pismu se opet sugeriše Pálffyju da bi “trebao da se ponaša kao džentlmen, a ne kao konjušar”, a Ernestu da takvo njegovo ponašanje zabrani i da “obrazuje ovog nezalicu.” *Isto*, str. 48.

⁶³ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, str. 139., S. Takáts, *A Budai basák*, str. 507.

⁶⁴ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 19.

ponižava bespomoćne zarobljenike.”⁶⁵ U pismu od 5. aprila 1590. godine, koje je Ferhad-paša poslao Rudolfu II, moli ga da odgovori na zahtjeve Porte ili da naloži Ernestu da on odgovori. Nakon toga, Ferhad šalje ponovne upite Ernestu u vezi s puštanjem zarobljenika. Naime, bio je redovan običaj da obje strane daju dozvolu da se zarobljenici vrate u svoju domovinu kako bi lično obezbijedili svoju otkupninu dok su preostali zarobljenici služili kao njihovi garanti. Izvjesni Istvan Hommonay je spriječio povratak jednog takvog zarobljenika beglerbegu u Budim i Ferhad-paša je bio prisiljen da prijete da će “vratiti milo za drago”.⁶⁶

Prema odredbama spomenutog mirovnog sporazuma iz 1568. godine između Habsburške imperije i Osmanskog carstva, bio je dogovoren mir na navedenim teritorijama, pa čak zabranjeno i svako okupljanje vojnika. U pismu od 17. februara 1590. Ferhad-paša iz Budima šalje pismo Ernestu u kojem kaže: “Od begova sa granice stižu konstantno informacije o tome da Ernest učestvuje u pripremi i sakupljanju vojske. Ferhad upozorava Ernesta da ne glumi nevinost ukoliko se nešto desi.”⁶⁷ Iz Budima je 3. marta poslao i pismo u kojem, između ostalog, ističe da još uvijek nije dobio odgovor na ponavljane upite vezane za godišnji ‘dar’ i pitanje zarobljenih begova. U pismu se implicira da je “Ernestov cilj započinjanje rata” o čemu Sultan mora biti informiran.⁶⁸

Ferhad-paša je uvijek pokazivao naročito poštovanje prema Osmanском carstvu i njegovom vladaru, sultanu. To se vidi i u situaciji kada nije dozvolio da pismo koje dolazi iz njegove prijestonice preuzme niži habsburški činovnik.⁶⁹ Mustafa-čauš je određen da preda pismo tek kada harač bude prebačen na osmanski teritorij. Ujedno, Ferhad-paša se izvinjava što nije poslao pismo koje garantira siguran prolaz i primirje. On

⁶⁵ *Isto*, str. 23.

⁶⁶ *Isto*, str. 29-30.

⁶⁷ *Isto*, str. 25.

⁶⁸ *Isto*, str. 26.

⁶⁹ U jednom pismu iz augusta 1590. godine, Ernest je izvijestio da “Carsko pismo kojim se garantira primirje i sigurni prolaz trebalo bi biti transportovano preko glasnika kapetana od Komarona, a originalni donosilac, Mustafa čauš, trebao bi čekati u Budimu dok ne stigne tribut”. Na to mu je Ferhad-paša srdito odgovorio da “pismo moćnog sultana, vrhovnog vladara nekoliko zemalja, ne može biti povjereno nekom bijednom vojvodi voda”. Još 1589. godine Budimskom paši je car poslao kao izaslanika kapetana Komarana vojvodu Szabu Vineze. Szabo je podnio izvještaj u kojem je rekao da je zbog toga što nije imao akreditivno pismo, sandžakbeg Ostorgona mislio da se radi o špijunu pa ga je htio uhapsiti. S Takats, *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*, str. 399.

kaže da bi to rado uradio, ali da “sa sultanovim pismom treba postupati dostojanstveno i mora mu se ukazati poštovanje, tako da ne može biti predato nekom običnom lađaru. Ernest bi trebao uputiti nekog državnog zvaničnika kao kurira za navedeno pismo. Znači, Ernest bi trebao ili poslati visoko rangiranog zvaničnika ili zatražiti da Mustafa-čauš lično preda pismo u Komarom”.⁷⁰

Uprkos primirju, upadi, kidnapiranja i čarkanja bili su sastavni dio svakodnevice na ovoj burnoj granici i u tzv. periodu mira. Većina nasilja na granici zbivala su se bez znanja najviših autoriteta koji su, kada bi čuli za incident, kažnjavali krivce. U pismu od 2. juna vidimo da se Ernest žalio da su neki “turski vojnici uništili neke brodove iz Tihana”. Ferhad-paša se trudio da bude nepristrasan i pokušavao se pridržavati onoga što je zahtijevao od Ernesta. On izvještava da je istražio navedeni slučaj, age kaznio i neke od njih zadržao u pritvoru iako su tvrdili da su nedužni. Napominje da “dok god bude Ernest obuzdavao svoje ljude, dotle će se i Ferhad pobrinuti za svoje”.⁷¹

Također, krajem 16. stoljeća na osmansko-habsburškoj granici u Ugarskoj, vojnici su sve činili kako bi jedni druge namamili u klopku i zarobili.⁷² Ferhad-paša u pismima ističe da su se određeni incidenti u pograničju desili bez njegovog znanja te da je poslao svoga čauša da sprovede istragu. Ukoliko begovi koji su umiješani u to odbiju da isprave situaciju, Ferhad-paša je obećao proslijediti informacije sultanu koji će sigurno kazniti krivce.⁷³ Ferhad-pašina upornost se u većini slučajeva isplatila. Iz jednog pisma iz ljeta 1590. godine vidi se da je, kako je Ernest i obećao, Miklós Pálffy oslobodio neke zarobljenike, 11 Osmanlija i 38 njihovih konja vraćeno je na osmansku teritoriju. Ferhad-paša je znao da su neki ljudi još uvijek zadržani te je zahtijevao da se i oni vrate.⁷⁴

⁷⁰ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 63.

⁷¹ *Isto*, str. 47. U pismu od 11. augusta i Ernest šalje upit Ferhad-paši “da li on stvarno može da obuzda svoje ljude budući da je nedavno sandžakbeg Sigeta napao selo Kett Seoyther, a dva rudara su kidnapirana u Komaromu?” *Isto*, str. 66.

⁷² Ferhad-paša je pisao Ernestu da se “Mađari nekada preoblače u Turke, dolaze pod tvrđave i pozivaju u pomoć jer su ih Mađari navodno napali. Naravno, čim bi neki Turčin u to povjerovao, upao bi u klopku i bio zarobljen.” S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, str. 341.

⁷³ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 71.

⁷⁴ *Isto*, str. 70-71.

O svakodnevicu Ugarske u ovom periodu svjedoče i neki dijelovi iz Ferhad-pašinih pisama u kojima on spominje učešće osmanskih konjanika na nekom aktuelnom turniru. U pismu od 4. juna 1590. godine, koje iz Budima Ferhad-paša šalje nadvojvodi Ernestu u Beč, stoji: "U svom ranijem pismu Ernest je obećao da će kazniti one koji su odgovorni za Baka Ban'a incident i vratiti zarobljene begove zajedno sa stvarima u njihovom posjedu. Ferhad-paša izražava svoje zadovoljstvo i objašnjava događaje sa svoje strane. Samo stotinu vojnika dobilo je dozvolu da učestvuje u turniru. Dok su bili u putu, uporno su im se priključivali vojnici koji su htjeli da testiraju svoje vrijednosti i sposobnosti. Ferhad-paša je i prvobitnoj grupi preko volje dao dozvolu i to samo zato što je dobio pisma o sigurnom prolazu od Miklósa Pálffyja i Gaspara Sibrika."⁷⁵ Možda je riječ o nekom tradicionalnom viteškom turniru, koji su se u Budimu održavali i ranije. Jedan takav viteški turnir organiziran je 1412. godine u čast tek sklopljenog ugovora između ugarskog kralja Sigismunda i poljskog kralja Wladislawa. Na tom turniru su učestvovali i bosanski velikaši: bosanski kralj Stjepan Ostoja, Herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, vojvoda Sandalj Hranić Kosača.⁷⁶ Moguće je da je, s vremenom, održavanje ovog turnira postalo tradicionalno, tako da se održavao i u doba osmanske vlasti. Iako ne znamo da li je Ferhad-paša organizirao slične turnire, postoje pokazatelji da je budimski beglerbeg Kalajlikoz Ali-paša, u vrijeme trajanja muslimanskih vjerskih praznika, Bajrama, organizirao sportske igre i sam u njima učestvovao. Za vrijeme kada je po drugi put boravio u Budimu kao beglerbeg, 994/1586. godine, bila su dva Bajrama i to 15. septembra Ramazanski i 22. novembra Kurban-bajram.⁷⁷

Budimskom beglerbegu Ferhad-paši su još od 13. oktobra 1589. pristizali konstantni upiti iz Istanbula u vezi s topovima koji se nalaze na šajkama⁷⁸ kao i naredbe da izda nalog da se ti topovi, pošto su pokvareni,

⁷⁵ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 48-49.

⁷⁶ Emir O. Filipović, "Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učesće bosanskih predstavnika", *Spomenica akademika Marka Šunjica (1927-1998)*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010., 285.-306.

⁷⁷ Pál Fodor and Balázs Sudár, "Ali Paşa'nın Evlilik öyküsünün Tarihsel Geri Planı ve Osmanlılarla İlgili Yanları", (prev. na turski: Yıldırım Vural), *Bellekten LXX*, no. 259, Ankara, 2006., 963-1000, str. 969.

⁷⁸ Ovi šajka topovi, koji su se nalazili na šajkama, širokim riječnim brodovima, bili su podijeljeni na velike, srednje i male. Korišteni su u različite svrhe, tako da su bili različitih veličina i kalibra, a mogli su se koristiti i na kopnu. Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları II*, str. 50.

razmontiraju sa šajki, poprave te ponovo vrata na šajke. Za to su mu iz Istanbula bili poslani i specijalni majstori.⁷⁹ Iz jedne naredbe bosanskom beglerbegu iz zimskog perioda 1589.-1590. godine, vidimo da budimski beglerbeg Ferhad-paša traži da mu se pošalje jedan veliki top koji je izlio još dok je bio u Bosni pa se bosanskom beglerbegu naređuje da mu ga pošalje.⁸⁰

Posljednja pisma u seriji svjedoče da se diplomatska aktivnost Ferhad-paše Sokolovića isplatila. Habsburški car Rudolf II je konačno pristao da plati tribut. Još u aprilu mjesecu (27. april 1590.), “Ferhad je primio oba pisma, i od Ernesta i od Rudolfa II, i saznao da je Wolfgangus Ehrnricus Strein⁸¹ postavljen na čelo delegacije koja će transportovati tribut. Ferhad mu šalje sigurnosnu pratnju.”⁸²

Međutim, habsburško odlaganje potrajalo je u narednih nekoliko mjeseci. U istom tom periodu Ferhad-paši su konstantno pristizali upiti iz Istanbula u vezi s tim kada će konačno biti poslan harač. Zbog toga Ferhad-paša stalno zahtijeva od Rudolfa II da odgovori na mnogobrojna pisma koja su mu poslana u navedenom periodu (5. april 1590.) ili da naredi Ernestu da odgovori na njih. U svojim pismima on stalno ponavlja “Ernest bi trebao odmah pisati Porti. Onda bi Porta prestala uznemiravati i samog Ferhad-pašu”, kao i to da je “Ferhad-paša pod stalnim pritiskom od strane Porte u vezi s definiranjem izjava o namjerama Habsburgovaca”.⁸³ U pismu iz 5. jula 1590. godine, piše da je “Ferhad-paša primio sultansku naredbu iz Istanbula te Rudolfu II šalje njen sažetak preveden na mađarski jezik. U pismu se od Rudolfa II traži da pošalje harač kako je obećao prije tri mjeseca”.⁸⁴

O istoj problematici o kojoj je riječ u nevedenim pismima govore i izvorni dokumenti osmanskog porijekla. U zbirkama muhimme deftera, naredbe budimskom beglerbegu Ferhad-paši iz ovog perioda odnose se na isplatu “časnog dara” i hitno slanje navedenog harača u prijestonicu

⁷⁹ Istanbul, BOA, *MHM* 66, dok. br. 78.

⁸⁰ *Isto*, dok. br. 361.

⁸¹ Vjerovatno carski peharnik Wolfgang Heinrich Strein zu Schwarzenau, koji je ubilježen kao carski peharnik za 1593. godinu u katalogu Nacionalne biblioteke Njemačke, na <http://d-nb.info/gnd/119841738/about/html>, pristupljeno: 11.2.2013.

⁸² G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 39.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ *Isto*, str. 56.

nakon što stigne u Budim te puštanjem zarobljenika. S Porte stalno pristižu upiti o tome kada će harač konačno biti upućen u Budim, kao i o tome kada će biti oslobođeni zarobljeni begovi. Iz osmanskih izvora također saznajemo i da je Ferhad-paša lično bio u Istanbulu na ranijim pregovorima s habsburškim ambasadorom u vezi s navedenim pitanjima. Naime, u zapovijedi budimskom beglerbegu, poslanoj, kao i uvijek, po čaušu Mustafi, stoji: “Kada ste se ranije ti i izaslanik bečkog kralja sastali u mojoj Sretnoj Prijestonici, razgovarali ste i dogovorili da će harač bez odlaganja biti poslat, da će zarobljenici biti pušteni i da će se raditi na obezbjeđenju mira na tom području. Od tada je prošlo dosta vremena, a ništa u vezi s tim dogovorom nije ispunjeno. Tražeći objašnjenje za razloge kašnjenja, naređujem sljedeće: Kada stigne moja časna zapovijed, u vezi s navedenim pitanjima, neka hitno kralju bude proslijeđeno moje pismo.”⁸⁵ I sljedeća naredba je skoro identična prethodnoj. Od Ferhad-paše se zahtijeva da od habsburških vlasti traži odgovor zbog čega kasne s isplatom harača, iako je na sastanku s ambasadorom već davno dogovoreno sve po tom pitanju kao i po pitanju puštanju zarobljenih begova. Kao sankcija na kraju naredbe Ferhad-paši se konstantno napominje da je on “lično odgovoran za to”.⁸⁶

Što se tiče isplate harača, habsburški izaslanici koji su odlazili u Istanbul, uz godišnji danak nosili su darove sultanu kao i skupocjene poklone velikom veziru i ostalim pašama. Uz ove carske izaslanike skoro uvijek su išli i pratioci koji su vodili putni dnevnik.⁸⁷ Članove habsburškog izaslanstva obično je na njihovom proputovanju kroz Budimski ejalet, budimski paša primao u audijenciju.⁸⁸ Opis procedure u vezi sa slanjem navedenog harača susrećemo i u *Historiji* Ibrahima Alajbegovića Pečevija. Budući da je Pečevija proveo dosta vremena uz svoga daidžu, Ferhad-pašu, izbliza je pratio dešavanja na njegovom dvoru u Budimu.⁸⁹

⁸⁵ Istanbul, BOA, *MHM* 66, dok. br. 254.

⁸⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 66, dok. br. 504.

⁸⁷ Vidi: Petar Matković, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka: Putopisi Hen. Porša od g. 1579., A. Wolfa i Lev. Ryma od g. 1583. i Mel. Besolta od g. 1854”, *RadJAZU*, Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički. Knj. 46, Zagreb, 1896., str. 2.

⁸⁸ *Isto*.

⁸⁹ O tome Pečevija piše sljedeće: “Do godine 1001. (1592-93.) kad je otpočeo pohod na Ugarsku, svake godine je od Bečkog kralja dolazilo trideset tri hiljade zlatnika, čistih mađarija. Osim toga, koji god je izaslanik dolazio, da bi bio udostojen da poljubi padišahove skute, darovao je deset do petnaest srebrenih stvari: leđena, ibrika, čaša i zdjela, dva do tri lijepa sata. Izaslanici su u

→

Iako su paše u početku zazirale od ovakvih posjetilaca, smatrajući ih špijunima, s vremenom su se navikli i čak dočekivali izaslanike kao sebi ravne. U svečanosti koju je 1590. godine, povodom dolaska Kreckwitsza, organizirao Sinan-paša,⁹⁰ vidi se sva pompeznost budimskih paša: "Imperatorovog izaslanika koji je u Budim stigao u raskošnoj ugarskoj odori Sinan-paša je dočekaao također raskošno. Paša je poslao oficire i vojnike da dočekaju izaslanstvo, ali je sam ostao na svom mjestu. Sinan-paša je dočekaao ambasadora u svom dvoru na obali Dunava, u salonu čiji su zidovi bili ukrašeni prekrasnim sedžadama, podovi od zida do zida zastrti najkvalitetnijim ćilimima. Kada je ambasador ušao u salon, paša je sjedio na prostranoj sećiji i ustao je tek onda kada mu se ambasador počeo približavati. Dočekaao ga je i ponudio da sjedne nasuprot njemu, na malu fotelju presvučenu kadifom. Nakon razmjene riječi ljubaznosti, ambasador je pružio paši pismo, paša ga je poljubio, prislonio na čelo, a zatim dao svom sekreteru da ga pročita. Razgovor je tekao bez problema zahvaljujući prevodiocu; ovo nije bilo samo zato što ni jedan ni drugi nisu poznavali jezik onog drugog, već iz razloga što je to bio dio običaja, jer su i u Istanbulu ambasadori primani na dvor na ovaj način."⁹¹ Slične opise donosi i Pečevija,⁹² kao i članovi ranijih habsburških delegacija u svojim putnim dnevnicima.⁹³ Pečevija je raspolagao informacijama iz prve ruke budući da je suprug njegove sestre, Ali-efendija, kao budimski mukabeledžija (*mukabeleci*) odnosno finansijski službenik koji sravnjuje podatke o prihodima i rashodima te vrši novačenja u vojsci, a koji je često bio zadužen za pratnju

Ostrogonu, kad bi stupili na osmansko tlo, darivali begu Ostrogona, uz hiljadu groša, jednu-dvije čaše i pehare, a budimskom beglerbegu uz tri hiljade groša nekoliko pehara, čaša, pozlaćenu pušku i jedan ili dva sata za kule. Kad su donosili darove rahmetli Ferhad-paši, i ja sam se nalazio na divanu. Kao dvogodišnji harač predao je šest hiljada groša. Ostali darovi bili su po dva komada. Budimskom defterdaru i agi janičara davali su stvari kao što je sat ili pehar (...) Iz Istanbula u Beč izaslanici nisu nikada išli. Samo je od strane budimskog beglerbega, jedan od čauša u Budimu išao u Beč i tražio harač." Pečevija, *Historija 2*, str. 113.

⁹⁰ Sofi Sinan-paša bio je budimski beglerbeg nakon Ferhad-paše Sokolovića, od novembra 1590. do kraja januara 1592. godine. A. Gévay, *A Budai Pasák*, str. 15.

⁹¹ L. Fekete, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar*, str. 688.

⁹² Prema Pečeviji, "izaslanici bečkog kralja dolazili su u velikim lađama od borovog drveta. U ovim lađama bile su odaje sa staklenim prozorima i kuhinja. U drugoj lađi su prevoženi konji i kola. Lađe su dolazile do Beograda, a odatle su izaslanici nastavljali put kolima. Budimski beglerbezi su izaslanicima davali kao pratnju jednog od svojih uvaženih aga ili nekog odabranog budimskog čauša. Ovi su se brinuli o troškovima gostiju". Pečevija, *Historija 2*, str. 113.

⁹³ P. Matković, *Putopis Gerlach/Schweigger*, str. 10.-11.

navedenih izaslanika.⁹⁴ Ferhad-pašin dvor u Budimu sigurno je bio pun brojnih ostalih službenika o kojima nemamo skoro nikakvih podataka. Samo jednog od njih, Malog Mustafu, koji je kao Ferhad-pašin *haznadar* “priredio dosta zabava u Budimu” spominje Pečevija.⁹⁵

Posljednje pismo koje je Ferhad-paša poslao 27. augusta 1590. godine iz Budima u Beč jeste ono u kojem on kaže: “Ernestov izaslanik, Wolfgangus Ehrenreish Strein i godišnji tribut konačno su stigli u Budim. Ferhad je svog kapidžibašu odredio kao njihovu pratnju. Čauš velikog vezira, Mustafa, odlučio je da ide ispred njih kako bi objavio i prenio vijest o stizanju tributa u Istanbul.”⁹⁶ To je bila posljednja aktivnost Ferhad-pašina prije smrti.

Ubistvo Ferhad-paše Sokolovića

U Selânikîjevoj *Historiji*, početak zu-l-kade 998. god. po H., odnosno početak septembra 1590. godine, označen je kao datum “kada je budimski beglerbeg Gazi Ferhad-paša Sokolović postao šehid”.⁹⁷ Hammer piše o ubistvu Ferhad-paše kao posljedici pobune janičara: “Posada Budima i Pešte je digla bunu zbog šestomjesečnog zaostajanja s isplatom, ubila namjesnika Ferhada i ista sudbina bi zadesila i defterdara da nije pobjegao (...) Temišvarski paša Mustafa, prebačen je u Budim, a za istragu su bili poslani jedan muteferika i čauš koji su pronašli krivce. Trideset petero su objesili za primjer drugima, a više aga je smijenjeno. Godinu potom je Mehmed-paša, sin velikog vezira Sinana, postao budimskim namjesnikom.”⁹⁸

Ferhad-paša je i ranije zamjećivao intenzivna okupljanja janičara, ali je to povezivao sa procesom imenovanja novog janičarskog age te nije ni slutio da oni predstavljaju opasnost za njega samoga. Međutim, nadvojvoda Ernest je pisao Ferhad-paši kako je čuo glasine da neki begovi i janičari planiraju napraviti zasjedu i ubiti članove delegacije koja

⁹⁴ Pečevija, *Historija 2*, str. 114.

⁹⁵ *Isto*, str. 81.

⁹⁶ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*, str. 73.

⁹⁷ Selânikî, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I* (971-1003/1563-1595), priredio: prof. dr. Mehmet İpşirli, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1999., str. 225.

⁹⁸ Hammer, *Historija 2*, str. 113.

nosi tribut. Ferhad-paša se čudio kako Ernest može da povjeruje takvim lažima i glasinama te ga izvještava da je već naredio sandžakbegu Ostrogona da obezbijedi pratnju za dolazeću delegaciju. "Istina je da je bilo neko okupljanje u Budimu, ali nije tu bilo nikakvih neprijateljskih namjera. Sandžakbeg Szegeda i neki njegovi oficiri došli su u Budim u oficijelnu posjetu Paši. Nakon tri dana provedena u Budimu, oni su se brzo vratili natrag u Szeged. Što se tiče janičara, oni su se okupili samo zato da dočekaju svog novoimenovanog agu."⁹⁹ Ferhad-paša u pismima koje je slao nadvojvodi Ernestu ističe da je njegova "jedina želja da se sačuva mir i ko god tvrdi drugačije on je očigledno lažov. Ja čeznem za mirom zbog običnog jadnog naroda."¹⁰⁰ Međutim, ti isti janičari, koje je spominjao Ferhad-paša u pismu, doći će mu glave nešto kasnije, krajem septembra. Ferhad-paša nije slučajno ubijen tek nakon što je javio u Istanbul da je s uspjehom priveo kraju posao koji prije njega niko nije uspio završiti. Naime, neposredno prije nego što je ubijen, Ferhad-paša je javio u Istanbul da je harač iz Beča, koji je kasnio dvije godine, napokon poslan.

Vjerovatno je i Ferhad-paša, kao jedan od rijetkih Sokolovića preostalih u okvirima vladajuće klase nakon ubistva Mehmed-paše Sokolovića, pao kao žrtva previranja u unutarnjoj borbi između raznih frakcija na dvoru kao i konstantnog nadmetanja potomaka albanske i bosanske devširme u okvirima vladajućih visokih krugova. Slična sudbina zadesila je i budimskog beglerbega, Mustafa-pašu Sokolovića nekoliko godina ranije. Naime, u izvještaju koji je 1578. godine poslan iz Budima u Istanbul, u vezi s eksplozijom baruthane u Budimu, okrivljen je Mustafa-paša. Uskoro je poslan dželat sa naredbom da ga pogubi.¹⁰¹

⁹⁹ Janjičarski aga bio je najviši po činu među agama u centralnoj organizaciji kao najviši oficir janjičarskog i adžemijskog korpusa. Od vremena sultana Selima I, na ovu poziciju su se imenovali neki od pripadnika saraja, a od 18. stoljeća i kul-čehaja mogao je postati janjičarski aga. O postavljenju novog age janjičara informiran je Ferhad-paša u dva navrata. Iz naredbe skraja oktobra 1589. godine, vidimo da se bivši janjičarski aga zvao Husein, te da on treba predati novom agi, Mehmedu, zarobljenike kao i otkupninu za one koji su oslobođeni te poslati u prijestonicu po zaimu Aliju. (Istanbul, BOA, *MHM* 66, dok. br. 72) Novi janjičarski aga se spominje i u jednoj naredbi s proljeća 1590. godine (Istanbul, BOA, *MHM* 66, dok. br. 504).

¹⁰⁰ G. Bayerle, *Letters from the Pashas*.

¹⁰¹ U jednom izvještaju Sinjoriji iz 1578. godine, govori se o strašnoj eksploziji koja je 19. maja raznijela Sigismundovu palaču u Budimu u čijoj je kuli bilo skladište baruta. Izvjesni István Szamosközy ovako opisuje spomenuti događaj: "Negdje oko ponoći grom je udario u jednu kulu Sigismundove palače u koju je bilo smješteno skladište baruta. I kula i dvorac su porušeni. Eksplozija je bila →

Moguće je da su postojali i još neki, dodatni razlozi za Ferhad-pašino ubistvo. Ekonomska situacija u ovom periodu u Ugarskoj bila je jako loša. Mogućnosti plaćanja poreza su se smanjile, što je prvo osjetila državna blagajna, zatim se to proširilo na široke narodne mase, a to je naposljetku osjetio i najviši sloj. Ferhad-paša, u pismima iz 1589. godine, piše da su “položaj i uspjeh prolazni poput maramice, danas su u ruci jednoga, a sutra već prelaze u tuđe ruke”.¹⁰² Prema rezultatima istraživanja osmaniste N. Göyünça, koji je objavljivao prijevode deftera za Budimski ejalet, G. Bayerle zaključuje je da “lokalni osmanski prihodi sa teritorija Ugarske nisu bili dovoljni da pokriju troškove. Osmanske vlasti iz Istanbula morale su cjelokupni godišnji prihod ejaleta Egipat slati u Budim kako bi izbalansirali lokalni budžet, koji je korišten prvenstveno za plaće tvrđavskih posada.”¹⁰³ Samim tim, nije moglo biti niti dovoljno novca za isplatu i održavanje vojske ove pokrajine. Ova dešavanja podudaraju se i s općom ekonomskom krizom u Osmanskom carstvu, uzrokovanom različitim faktorima, među kojima je i priliv srebra iz Amerike, zbog čega je došlo do destabilizacije akče kao i pobuna vojnika koji su plaćani takvim akčama.¹⁰⁴ Pobune vojske bile su sve češće i pored toga što su im isplaćivane zaostale plaće, s obzirom na to da su nerodne godine imale za posljedicu nestašicu žita.¹⁰⁵ Što god da je bio povod Ferhad-pašinom ubistvu, ostaju Takátsve riječi o Ferhad-paši: “On je bio ratnik od glave do pete, čak i u smrti. Na žalost, umro je od mača ubojice.”¹⁰⁶ Pečevija

toliko jaka da su topovi i oružje letjeli u Dunav. I kraljeve riznice, iako su bile sakrivene ispod zemlje, pretrpile su štetu. Sljedećeg jutra od guste magle ljudi nisu mogli vidjeti jedni druge. Ljudi su bili u šoku. Prema nekim informacijama, poginulo je više od 1200 ljudi.” Gabor Agoston, “XVI yy'da Macaristan'da Osmanlı barut üretimi: Budin baruthanesi”, (prev. Zafer Gölen), *Belleten*, 67/2003, no. 249, Ankara, 2004., 541-552, str. 551.

¹⁰² Lajos Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar”, *Belleten*, cilt XIII, sayı 52, Ankara, 1949., 666-732, str. 729.

¹⁰³ G. Bayerle, *Formation of the Habsburg-Ottoman frontier*, str. 166.

¹⁰⁴ Više u: Ömer Lutfi Barkan, “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the near East”, prijevod na engleski jezik: Justin McCarthy, *International Journal of Middle East Studies* Vol. 6, No. 1 (1975), 3-28., Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000.

¹⁰⁵ “Te jeseni 1590. godine prinosi od zemljoradnje toliko su bili niski da su mađarski i turski seljaci s tugom gledali u svoja polja. Skoro dva mjeseca nisu ubrali ništa sa svojih opustjelih polja, i već se pojavila bojazan da će se početi umirati od gladi. Već duže vrijeme zaboravili su kako izgleda hljeb.” Sandor Takáts u: *Bajvívó Magyarok Képek a Törökvilágból*, Budapest, 1956., str. 107. (dalje: S. Takáts, *Bajvívó Magyarok*).

¹⁰⁶ Slikoviti opis Ferhad-pašinog ubistva (Ferahát Basa Halála) pruža Sandor Takáts u: *Bajvívó Magyarok*, str. 102-109.

u svojoj *Historiji* uopće ne opisuje ubistvo Ferhad-paše, već o Ferhad-pašinoj smrti kaže samo da je “pao kao šehid u Budimu.”¹⁰⁷ Još dodaje: “Nema potrebe da se u ovoj kratkoj knjizi daje mjesta drugim njegovim vojnama i učinjenim djelima.”¹⁰⁸ Je li moguće da je Pečevija planirao da napiše, ili čak napisao, neku posebnu knjigu “o njegovim vojnama i drugim učinjenim djelima”? Uz to, neizbježno se nameće i pitanje kako je moguće da je jedan tako dramatičan događaj, kao što je ubistvo svoga dajđe, najznačajnije ličnosti u Budimskom ejaletu, kod kojeg je proveo mladost, jedan hroničar poput Pečevije opiše tako šturo i bezosjećajno? Jer, o pogibiji svog drugog dajđe, Ferhad-pašinog brata Derviš-paše, u *Historiji* piše biranim riječima i s puno emocija. Jedna od pretpostavki je da, “Pečevija nije detaljnije pisao o tim krvavim događajima iz dva razloga. Kao prvo, nakon ovih dešavanja pretrpio je jaku traumu koju nikada nije zaboravio. S druge strane, vjerovatno se bojao neće li svog daidžu prikazati u lošem svjetlu kao gospodara koji nije pokazao samilost prema gladnim vojnicima.”¹⁰⁹ Samo na jednom mjestu u svojoj *Historiji*, on kaže: “Nastojanjem moga rahmetli daidže Ferhad-paše u Budimu, u Istanbul je došao dvogodišnji harač bečkog kralja. Završit ću svoju povijest tim podatkom.”¹¹⁰ Ferhad-pašino tijelo preneseno je u Banju Luku i ukopano u turbe koje je dao izgraditi još za života pokraj svoje džamije, čuvene Ferhadije, a što je bila njegova želja prema vakufnami.¹¹¹

¹⁰⁷ Pečevija, *Historija 1*, str. 372.

¹⁰⁸ *Isto*.

¹⁰⁹ Pal Fodor, “Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi”, u: *Pécs a törökökban*, Tanulmányok Pécs történetéből 7. Szerkesztette: Szakály Ferenc, Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999., 107-131., str. 8-9.

¹¹⁰ Pečevija, *Historija 2*, str. 112.

¹¹¹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 226.

FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ, VAKIF, DOBROTVOR I MECENA

Osim kao uspješni vojskovođa, strateg i diplomata, Ferhad-paša Sokolović, istovremeno se dokazao i kao veliki vakif te pokrovitelj obrazovanja i umjetnosti. Dolaskom Ferhad-bega na funkciju sandžakbega Bosanskog sandžaka započeta je nova faza u izgradnji i razvoju nekoliko gradova (Banja Luka, Zemunik, Hrvace) na teritoriju ovog, ali i susjednih sandžaka. U tom smislu, naročito je značajan njegov doprinos razvoju kasabe Banje Luke kao sjedišta Bosanskog sandžaka, a zatim i Bosanskog ejaleta. U Banjoj Luci, ali i mnogim drugim gradovima Osmanskog carstva, Ferhad-paša je dao izgraditi brojne sakralne i profane objekte. Povodeći se za primjerom ovog dostojanstvenika, i njegovi rođaci te bliži saradnici ali i ostali imućniji pojedinci, također su ulagali sredstva u izgradnju infrastrukture u Bosanskom ejaletu, i to izgradnjom infrastrukture kako Banje Luke, tako i mnogih drugih gradova.

O Banjoj Luci kao sjedištu Bosanskog sandžaka prije Ferhad-bega

U srednjovjekovnoj Bosni Osmanlije su zatekle urbana naselja koja se mogu porediti s urbanim sredinama u zemljama istog historijskog razvoja. Bosanski srednjovjekovni gradovi, varoši i trgovi, pa tako i Banja Luka, širenjem orijentalnih obrta i dolaskom vjerski obrazovanih ljudi u njih kao i podizanjem karakterističnih građevina, počeli su se pretvarati u gradove s islamskom fizionomijom. U razmatranju ove problematike bitno je voditi računa o tome da je sam pojam grada u određenim vremenskim periodima imao različito značenje. Srednjovjekovni grad je, na primjer, sasvim novi fenomen koji obavlja drugačije funkcije

od antičkog grada, stvara drugu ekonomiju, drugo društvo, drugu simboliku.¹

U prvoj polovini 16. stoljeća, granice Bosanskog sandžaka znatno su pomjerene prema sjeveru i sjeverozapadu, tako da uloga Bosanskog sandžaka u ofanzivnim akcijama prema susjednim habsburškim i mletačkim teritorijama na prostoru Hrvatske, Slavonije i Dalmacije postaje veoma naglašena.² Osvajanjem Klisa 1537. godine i osnivanjem Kliškog sandžaka, te formiranjem Budinskog ejaleta 1541. godine, Bosanski sandžak prestaje biti uznemiravano granično područje. Sređeniji privredni život i velika materijalna dobra koja su osmanlijskim pokrajinskim funkcionerima donosili ratni pohodi prema sjeveru i zapadu, omogućuju nagli zamah islamske graditeljske i umjetničke djelatnosti na ovim prostorima.³

U skladu sa osvajačkim planovima Osmanlija, posebno nakon osvajanja izvršenih u Slavoniji, dotadašnji glavni grad sandžaka, Sarajevo, postaje i suviše udaljen od sjevernih i sjeverozapadnih granica ove pokrajine, tako da se sjedište sandžaka premješta u Banju Luku. S obzirom na mnoštvo raznovrsnih podataka koji svjedoče o razvoju Banje Luke u ovom periodu, vidimo da je intenzivna graditeljska aktivnost u Banjoj Luci započela još u vrijeme bosanskog sandžakbega Sufi Mehmed-paše. On je, najvjerojatnije upravo zbog geostrateškog položaja grada, oko 1554. godine za novo sjedište sandžaka izabrao Banju Luku. Samim tim, on je morao imati razidenciju u ovome gradu kao i popratnu administraciju. Najčešće je upravo ovaj, administrativni momenat, pozitivno djelovao na urbani, privredni i kulturni razvitak gradova koji su postali sjedišta sandžakbegova i beglerbegova.⁴ Na osnovu intenziteta razvoja Banje Luke u ovom periodu, vidi se da su i ostali sandžakbezi koji su ovdje stolovali nakon Sufi Mehmed-paše ulagali imetak u razvoj ove kasabe. U osmanskome periodu, vakufi su predstavljali gotovo jedinu osnovu za rješavanje kulturnih i komunalnih potreba u gradovima. Međutim, vakufname ostalih banjalučkih legatora iz ovog

¹ Vesna Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo, 2005., str. 7.

² *Historija naroda Jugoslavije II*, str. 128.

³ Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost XVI st. u Jugoslaviji*, Beograd, 1984., str. 13.

⁴ Adem Handžić, "O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni U XVI i XVII stoljeću", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., str. 208.

perioda, osim vakufname Sufi Mehmed-paše i vakufname Ferhad-paše Sokolovića nekoliko decenija kasnije, nisu sačuvane.

Nastanak i razvitak gradova u Bosni u osmanskom periodu najčešće je započinjao izgradnjom džamije koja je nosila ime tada vladajućeg sultana. Ta džamija, koja je u stvari bila državna, nije imala svoj vakuf nego je na osnovu sultanskog naređenja bila podignuta iz državnih sredstava iz kojih su plaćani i njeni službenici. Oko novoizgrađene džamije, u narednih nekoliko decenija bila je formirana muslimanska mahala, stambeni dio, kao i čaršija, privredni dio kasabe. Na taj način osiguravan je brži razvitak gradova, koji su iz više razloga predstavljali glavni oslonac Osmanske države, što se uklapalo u šire interese osmanske politike.⁵

Najveći broj sultanskih džamija u Osmanskom carstvu bio je podignut po naređenju sultana Sulejmana Zakonodavca (1520.-1566.). I prva džamija sagrađena u Banjoj Luci odmah po osvojenju, 1528. godine, je džamija nazvana po sultanu Sulejmanu. U opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1540. godine, koji je prvi osmanski defter u kojem se spominje Banja Luka nakon dolaska pod vlast Osmanlija, zabilježeno je postojanje srednjovjekovne varoši, ali i fortifikacionog objekta u Banjoj Luci. U samoj varoši tvrđave Banja Luka bila su ubilježena 43 nemuslimanska domaćinstva.⁶ Banja Luka je kao kasaba navedena tek u osmanskom popisu iz 1550. Te godine, u mahali Nove džamije evidentirano je 71 muslimansko domaćinstvo, zajedno sa neoženjenima te domaćinstvima imama i mujezina.⁷

Iz narednog popisa iz 1565. godine, vidi se da je u Banjoj Luci broj mahala porastao te ih je tada bilo ukupno deset. Od toga, devet mahala bile su nastanjene muslimanima, sa najmanje 223 muslimanska domaćinstva. U jednoj mahali po imenu Varoš, zajedno su stanovali i muslimani i nemuslimani.⁸

I izvorni podaci potvrđuju da je razvoj Banje Luke u osmanskom periodu započeo izgradnjom džamije. Međutim, u sjeni službene islamske

⁵ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa", *POF XXV/1975.*, Sarajevo, 1977., 133-169, str. 115. (dalje: A. Handžić, *O formiranju*).

⁶ Istanbul, BOA, TD 211.

⁷ Istanbul, BOA, TD 1072.

⁸ Istanbul, BOA, TD 435.

linije, koju karakterizira prvenstveno podizanje džamija i mesdžida kao vakufskih objekata, javljala se i druga komponenta, sklona sufijskom učenju, koja je kao vakufske objekte gradila tekije i zavije.⁹ Poznato je to da su s osmanskim vojskom prilikom osvajanja novih krajeva dolazili i mnogi derviši, koji su od samog početka uspostavljanja osmanske vlasti imali značajnog udjela u širenju islama i orijentalno-islamske kulture. Nepobitna je činjenica da su i oni, podizanjem svojih zavija ili tekija, odigrali veoma značajnu ulogu u prvobitnom širenju islama i osnivanju nekih naselja i u našim krajevima. Tako je formiranje nekih muslimanskih, naročito gradskih, naselja u Bosni nekada počinjalo upravo podizanjem zavije.¹⁰ Budući da su u najranijem periodu širenja islama u Bosni zavije osnivane na određenim udaljenostima na putnim relacijama, imale su primaran značaj u funkciji prometa, kao svratišta, konačišta, musafirhane.¹¹ Kasnijim razvojem gradova, iako ne sasvim, prestaje ova njihova funkcija i zavije dobivaju svoja prvobitna značenja centara islamskog misticizma. Funkciju putničkih postaja i konačišta preuzimaju hanovi i karavan saraji, premda je i dalje ugošćavanje putnika i siromaha ostala stalna karakteristika svih derviških redova. Te prvobitne zavije osnivane su uglavnom na zatečenim srednjovjekovnim bazarima i varoškim naseljima, čime su bili formirani prvi punktovi osmanskog tipa.¹²

Činjenica da uz imena popisanih nosilaca domaćinstava u kasabi Banjoj Luci, već od spomenutog popisa iz 1550. godine, veoma često stoji oznaka *sufi*, što asocira na pripadnost nekom derviškom redu, navodi nas na potragu za tekijom ili zavijom iz koje se širilo sufijsko učenje. I zaista, u izvornim dokumentima osmanskog porijekla iz ovog perioda evidentirano je postojanje jednog takvog objekta na području Banje Luke, zavije Ahmed-dede. Iako ne postoji izričita potvrda za to da je zavija Ahmed-dede prvi islamski objekat podignut u Banjoj Luci nakon

⁹ Proces početnog formiranja osmanskih punktova podizanjem zavija, čime je započet razvoj net koliko gradova u Bosni, analizirao je A. Handžić u radu "O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću", *POF XXXI/1982*, Sarajevo, 1981., str. 169.-178. (dalje: A. Handžić, *O ulozu derviša*).

¹⁰ A. Handžić, *O ulozu derviša*, str. 176.

¹¹ Adem Handžić, "O širenju islama u Bosni - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., str. 82.

¹² A. Handžić, *O ulozu derviša*, str. 170. i 176.

osvojenja, odnosno da je podignuta prije prve džamije u ovoj kasabi, ipak ne možemo zanemariti ulogu koju su ovaj objekat i osobe vezane za njega odigrali kako u formiranju Banje Luke, tako i u privrednom i kulturnom razvoju ove kasabe u osmanskome periodu. U već navedenom popisu iz 1565. godine, stoje određene bilješke koje upućuju na to da su parcele zemljišta, koje su se nalazile u posjedu spomenutog Ahmed-dede, bile locirane na području ranije srednjovjekovne varoši Banja Luka. To je, dakle, nešto dalje od novog urbanog jezgra koje je činila Nova džamija, kao i nova muslimanska stambena četvrt, Mahala Nove džamije, te čaršija koja je formirana u njenoj blizini. Na osnovu bilješki iz navedenih popisa može se zaključiti da je postojanje zavije Ahmed-dede u pozitivnom smislu doprinijelo razvoju kasabe Banje Luke u 16. stoljeću i to na više načina. Kao prvo treba istaći da je Ahmed-dede “sopstvenim trudom” navedene parcele zemljišta iskrčio pretvorivši na taj način zapuštenu zemlju u obradivu. Također, iz navedenih bilješki saznajemo i to da su na mjestu gdje se ranije nalazio “šumarak” nastali “povrtnjaci, vinogradi i bašče”. Budući da su stanovnici na zemljištu zavije bili oslobođeni plaćanja poreza, to je privlačilo pojedince da se tu nastane i obrađuju navedeno zemljište, čime je potaknuta i poljoprivredna proizvodnja na užem području Banje Luke.

Kako istinsko sufijsko učenje nije u suprotnosti sa napretkom i razvojem, pojedine sufije Banje Luke bavili su se i različitim zanatima, trgovinom i sl. Samim tim, oni su imali određenog utjecaja na razvoj gradske privrede ove kasabe u navedenom periodu. To potvrđuje i bilješka u popisu iz 1550. godine, u kojoj, odmah ispod naziva *kasaba Banja Luka* stoji bilješka: “Stanovnici kasabe Banja Luka se bave različitim zanatima i trgovinom, a neki od njih pripadaju *skupini sufija*.”¹³ U istom popisu, među evidentiranim stanovnicima mahale Nove džamije u Banjoj Luci, uz neka imena, pored oznake pripadnosti derviškom redu, *sufi*, stoji i naziv zanata kojim su se bavili.¹⁴ Također, vidimo i to da među tim sufijama ima i tzv. “sinova Abdullaha”. To bi moglo ukazivati na to da su oni dio zatečenog, lokalnog stanovništva Banje Luke, da su

¹³ Istanbul, BOA, TD 1072.

¹⁴ To su: Sufi Mustafa sin Atmadže; Sufi Mehmed, krojač; Sufi Hasan sin Junusov; Sufi Mehmed sin Abdullahov; Sufi Bajram sin Abdullahov, krojač; Sufi Murad sin Abdullahov; Sufi Davud sin Abdullahov; Sufi Ali; Sufi Ali sin Huseinov. *Isto*.

u tom periodu tek prihvatili islam i to, vjerovatno, privučeni privlačnim učenjem koje se širilo iz navedene Ahmed-dedine zavije.¹⁵

Nema detaljnih podataka o tome kojem derviškom redu je pripadao Ahmed-dede. Prema Džemalu Čehajiću, Murat Sertoğlu spominje jednu bektašijsku tekiju u Banjoj Luci, ali o njoj ne daje nikakve podatke.¹⁶ Uz ime Ahmeda, zavijedara, stoji naziv dede. Prema Čehajiću, duhovni lideri uglavnom bektašijskog reda zvani su “dede”, a pročelnik tekije zvao se “baba”.¹⁷ U vakufnami Sufi Mehmed-paše iz 1555. godine¹⁸ nailazimo na svjedoka pod imenom Nesuh-baba, sin Hasanov, mevlana. Naziv mevlana korišten je kao počasni naziv za visokoučene ljude, kadije, profesore, imame. Nije poznato kojem sufijskom redu je pripadao Nesuh-baba, ali je činjenica da je bio cijenjen u svojoj okolini jer ga je sam Sufi Mehmed-paša, bosanski sandžakbeg, izabrao za svjedoka na svojoj vakufnami. Postoje, pretpostavke da je i Ferhad-paša Sokolović, prvi beglerbeg Bosanskog ejaleta, bio bektašija. Kao dokaz za to navodi se da je na Ferhad-pašinom mezarju, koji se nalazio u haremu porušene Ferhadije džamije u Banjoj Luci, bila karakteristična čalma na dvanaest buruma (ovoja) kakvu su nekada nosili derviši bektašije.¹⁹ Međutim, to samo po sebi ne može biti dokaz da je Ferhad-paša bio bektašija. Prema odredbama njegove vakufname, osobi koja jedanput u tri mjeseca opere turban sa turbeta bilo je potrebno isplatiti pet akči.²⁰ To znači da je, godinama nakon Ferhad-pašine smrti, bilo ko i bilo kako nakon pranja tkanine, mogao omotati turban na turbetu. Iako, dakle, ne možemo tvrditi da je Ferhad-paša Sokolović bio sljedbenik nekog konkretnog tarikata, na osnovu nekih drugih pokazatelja vidimo da Ferhad-paša jeste bio veliki simpatizer sufijskog učenja. Naime, on je u svojoj vakufnami planirao izgradnju zavije u Banjoj Luci. Interesantno je napomenuti da

¹⁵ O tome opširnije u mom radu: Elma Korić, “Uloga zavije Ahmed-dede u razvoju kasabe Banje Luke”, *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini - Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija*, Sarajevo, 2011., 319.-325.

¹⁶ Džemal Čehajić, “Bektašije i islam u BiH”, *Anali GHB V-VI*, Sarajevo, 1978., str. 93.

¹⁷ Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986., str. 166.

¹⁸ “Vakufnama Sofi Mehmed-paše iz 1555. godine”, prevela Bisera Nurudinović, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, IV,1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., str. 104.

¹⁹ Alija Bejtović, “Banjaluka pod turskom vladavinom”, *Naše starine I*, Sarajevo, 1953., 91-115, str. 101. (dalje: A. Bejtović, *Banjaluka*).

²⁰ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 226.

je za izgradnju zavije i kompleksa oko nje u Banjoj Luci, inspirisan bio Gazi Husrev-begovim kompleksom u Sarajevu, što vidimo iz njegove vakufname: “Kada se opet sakupi višak od vakufskih dobara i bude ga dovoljno, rekao je vakif neka se izgradi imaret, zavija i ostali za njih potrebni objekti, neka se plate i izdaci onako kako je to (učinjeno) kod vakufa merhum Gazi Husrev-bega u zaštićenom Sarajevu.”²¹ Prema A. Bejtiću, lokalitet Tekija očuvao se na desnoj obali Vrbasa u današnjem Donjem Šeheru, a jedna bašča u blizini tekije spominje se u Hadži Pervizovoj vakufnami iz 1630. godine.²² Prema H. Popari, tu tekiju je podigao Muslihuddin Kninjanin, koji je bio šejh halvetijskog reda i doselio u Banju Luku u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića.²³

Ferhad-pašine zadužbine u Banjoj Luci

U drugoj polovini 16. stoljeća, u Banjoj Luci su podignute brojne džamije i mesdžidi kao i brojni drugi infrastrukturni objekti različitih namjena. Sređeniji privredni život i velika materijalna dobra koja su osmanlijskim pokrajinskim funkcionerima donosili ratni pohodi prema sjeveru i zapadu, omogućuju nagli zamah islamske graditeljske i umjetničke djelatnosti. Samo u Banjoj Luci u periodu od 1579. do 1587. godine, Ferhad-paša je dao da se izgradi preko 216 javnih objekata. O objektima koje je sagradio kao i onima čije je prihode namijenio njihovom održavanju, saznajemo prvenstveno iz sačuvanih prijepisa njegove vakufname koja je legalizirana u drugoj dekadi safera 995/21.-30. januara 1587. godine.²⁴

Među podignutim vjersko-prosvjetnim objektima, na prvom mjestu spominje se najljepši spomenik među njegovim zadužbinama, džamija Ferhadija. Ova džamija podignuta je na prostoru između potoka Crkvine i rijeke Vrbas, u nekadašnjem Donjem Šeheru. Ona je predstavljala

²¹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 230.

²² A. Bejtić, *Banjaluka*, str. 111.

²³ Haso Popara, “Šejh Muslihuddin Kninjanin: Prilog izučavanju kulturne historije Banje Luke”, *POF* 63/2013., Sarajevo, 2014., 240-241. (dalje: H. Popara, Šejh Muslihuddin).

²⁴ Nekoliko prijepisa navedene vakufname nalaze se i danas u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Jedan prijepis sa prijevodom na njemački jezik objavljen je već ranije u disertaciji Asima Muftića, *Moschee und Stiftung Ferhad paša's in Banja Luka*, Leipzig, 1941. (dalje: A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad paša's*). Prijevod na bosanski jezik sačinila je Fazileta Cviko 1985. godine.

najvredniji arhitektonski spomenik islamske kupolne bogomolje razvijenog tipa na našem tlu.²⁵ O Ferhadiji kao arhitektonskom djelu s obzirom na njenu ljepotu i važnost kod nas se relativno malo pisalo. No, još u vrijeme njenog dovršavanja pjesnik Sipahi označava je kao “velebnu bogomolju”, a E. Čelebi u svom *Putopisu* još 1660. godine okarakterizirao je džamiju “poput carske”.²⁶ Iako o njenom arhitekti nisu nađeni nikakvi pisani podaci, analizirajući njenu strukturu Dž. Čelić je došao do “zaključka da je organizator i rukovodilac posla bio dobavljen iz Carigrada, iz Mimar Sinanove škole i da se pri tom radilo o nekom od najspособnijih učenika”.²⁷ A. Andrejević, uz Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu, banjalučku Ferhadiju ubraja u rijedak tip tzv. zavijeli džamija, koje su veoma rijetko podizane na našim prostorima, a podizali su ih samo najviši pokrajinski funkcioneri. Ove džamije imaju višeprostrorni koncept u obliku izvrnutog slova T, sa šadrvanom u dvorištu.²⁸

Ferhad-paša je ovaj vjerski objekat podigao od dobijenog ratnog plijena, odnosno novca koji je dobio kao otkupninu za Wolfa Auersberga nakon Budačke bitke. Historičar Pečevija o tome kaže: “On ga je (Wolfa Auersberga) oslobodio uz cijenu od trideset hiljada zlatnika i sto muslimanskih zarobljenika. S ovim novcem je dao da se sagradi džamija u Banjoj Luci.”²⁹ To potvrđuje i natpis na džamiji, koji je, prema M. Mujezinoviću, u tri stiha na turskom jeziku bio isklesan na kamenoj ploči veličine 65x85 cm, koja je bila uzidana nad glavnim ulazom u ovu džamiju. Natpis je bio mjestimično vokaliziran i ukrašen, napisan lijepim sulus pismom.³⁰

Ferhad-pašin vakuf je specifičan i po tome što Ferhad-paša nije ostavio gotovinu, ali je predvidio njenu akumulaciju. Ona se ostvarivala

²⁵ A. Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost*, str. 40.

²⁶ E. Čelebi, *Putopis*, str. 214.

²⁷ Džemal Čelić, *Ferhadija u Banjaluci*, Društvo konzervatora BiH, br.13, Sarajevo, 1968., str. 6.

²⁸ A. Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost*, str. 40.

²⁹ Pečevija, *Historija I*, str. 373. U poglavlju koje govori o Budačkom boju, vidjeli smo da je Ferhad-beg 1577. godine s Porte dobio instrukcije da navedenog zarobljenika pošalje u Istanbul. Vjerovatno je tek tada dobio otkupninu od njegove majke, a zarobljenik Wolf, poslan je kući pune dvije godine nakon zarobljavanja. Možda je tek tada 1577. godine počela i gradnja Ferhadije, a završena dvije godine kasnije.

³⁰ Mehmed Mujezinović, “Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta BiH”, *POF III-IV*, 1952-53, Sarajevo, 1953., 455-485, str. 476. (dalje: M. Mujezinović, *Turski natpisi*); Asim Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad paša's in Banja Luka*, Leipzig, 1941., str. 1-2.

iz viška prihoda i plasiranja vakufskog novca u kreditne svrhe. Akumulirani iznos predviđen je za nova kapitalna ulaganja, čime je dat doprinos urbanom, privrednom i kulturno-prosvjetnom razvitku grada.³¹ Iz tih sredstava predviđeno je da se han prekrije olovom, izgradi bezistan i kamene kule pod mostom, podigne još jedan han te predavaonica za učenike u blizini džamije. Ferhad-pašin vakuf je predvidio i po četiri akče plaće za učenike svog mekteba. Na osnovu toga se može zaključiti da je Ferhad-paša pridavao veliki značaj obrazovanju mladih, stipendirajući ih tokom školovanja. Ne zna se do kada je Ferhad-pašina medresa radila. Prema A. Bejtiću, bila je aktivna 1661. godine.³²

Među ostalim objektima u sklopu Ferhad-pašinog vakufa, ističe se i turbe u dvorištu džamije, koje je Ferhad-paša podigao još dok je živio u Banjoj Luci, planirajući da tu bude ukopan nakon smrti. Ovo turbe također se spominje u vakufnami, kao i dvojica turbedara koji će čuvati i održavati turbe: "Ako se prelazak u drugi život i odlazak Svevišnjem zadesi u Banjoj Luci, neka mu se tu podigne turbe i neka se dvojici dobrih i pobožnih čuvara turbeta, koji znaju učiti Kur'an i koji paze na pravo umrlih, isplati dnevno 4 akče, a za hasure u turbetu neka se daje 30 akči godišnje."³³

Od objekata koji se, uslovno, mogu nazvati vojno-administrativni, u vakufnami se spominju dvor³⁴ i tophana³⁵. Ferhad-paša je na mjestu nekadašnje rimske utvrde podigao novu tvrđavu u Banjoj Luci, današnji Kastel, te čitav niz drugih objekata oko Kastela. Time je udario jače temelje novom dijelu naselja nizvodno od starijeg Gornjeg Šehera.³⁶ Banjalučka tvrđava Kastel nalazila se na južnom uglu rijeka Crkvine i Vrbasa, te je bila zaštićena vodenim opkopom sa svoje zapadne i sa južne strane. Uz to, bila je opasana zidovima visine šest do osam metara, debljine dva metra. Još od ranije su vojni stratezi vodili računa da

³¹ Aladin Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", *Anali GHB* 32, Sarajevo, 2011., 35-59, str. 52.

³² A. Bejtić, *Banjaluka*, str. 99.

³³ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 226.

³⁴ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 220: "Dok u dvoru sagrađenom blizu mezara Ahmed-dede budu stanovali namjesnici (*mir-i miran*) neka se od njih ne naplaćuje zakupnina, već neka oni na ime zakupnine popravljaju i održavaju dvor"

³⁵ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 228.

³⁶ Elma Korić, "Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću", *POF 56/2006.*, Sarajevo 2007., 145-158.

se tvrđava može naći u teškom stanju pa su je jednim mostom povezali sa desnom obalom Vrbasa. Posebno se pokazalo ispravnim da je podignuta na relativno velikom prostoru. Tako je u njenoj unutrašnjosti bez problema u 18. stoljeću moglo boraviti oko 5000 ljudi.³⁷

Ferhad-paša je u Banjoj Luci podigao i brojne privredne objekte. Pored 200 dućana, dao je sagraditi han i karavan-saraj ispred džamije, a određena sredstva je namijenio za izgradnju bezistana i još jednog hana po potrebi. Osim karavan-saraja u Banjoj Luci, za kojeg u svojoj vakufnami određuje da se u budućnosti prekrije olovom, podigao je i još šest hanova: u Livnu, Ravnom, Dobrunu, Sogubini, Kratovu i Svinjaru. Prema A. Bejtiću, od njegova hana u Dobrunu, oko 1952. godine mogli su se vidjeti temelji kraj željezničke pruge i donjeg mosta na Rzavu, i po ostacima se moglo zaključiti da se radilo o velikoj građevini.³⁸ To pokazuje da je Ferhad-paša imao izuzetan osjećaj za aktuelne potrebe stanovništva svoga ejaleta kako u vezi s njihovim obrazovanjem i kulturnim aktivnostima tako i praktičnim potrebama koje su bile vezane i za njihove zanatske i trgovačke aktivnosti.

U ovom periodu u Banjoj Luci je podignut i Ferhad-pašin imaret. Imaret bio je u funkciji i sredinom 17. stoljeća, što vidimo iz opisa E. Čelebija: "Ferhad-pašin imaret čiju veledušnu sofru i danas besplatno uživaju putnici i namjernici."³⁹ Osim toga, u vakufnami se spominju i "tri vitla vodenice u jednoj zgradi na Vrbasu". U blizini džamije Ferhad-paša je sagradio i jedan hamam. U vakufnami je između ostalog odredio da se od viškova njegova vakufa vremenom proširi ovaj hamam u dvostruki.⁴⁰ Ne zna se da li je ova odredba ikada ostvarena. Hamam je imao svoj vodovod⁴¹ koji je Ferhad-paša Sokolović izgradio 1579. godine tako što je glinenim cijevima proveo vodu iz vrela Bejbunara, iz koga je opskrbljivan i šadrvan pred Ferhadijom i služio je sve do izgradnje modernog

³⁷ E. Pelidija, *Banjalučki boj*, str. 320.

³⁸ Alija Bejtić, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF* III-IV, 1952-53, Sarajevo, 1953., str. 272. (dalje: A. Bejtić, *Spomenici*).

³⁹ E. Čelebi, *Putopis*, str. 236.

⁴⁰ dvostruki/čifte hamam - jedna zgrada hamama sa odijeljenim prostorijama za muškarce i žene, građenim simetrično, s posebnim ulazima.

⁴¹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 228: "Treba posebno paziti na cijevi koje vode u *banju* i *šadrvan* koji teče pred spomenutom džamijom, a vodovodne instalacije neka se popravljaju uvijek kada to bude potrebno."

vodovoda (1907/8).⁴² Pored toga, u Ferhad-pašino doba izvršena je i popravka dva već postojeća puta, postavljanjem kaldrme.⁴³ Vakufnamom je predviđeno i plaćanje onome “ko bude održavao sat na sahat-kuli”.⁴⁴

Nedaleko od Ferhad-pašino mosta, u Vrbas se ulijeva potok Crkvina. Budući da su obale ovog potoka bile gusto naseljene, na njemu je bilo više mostića, među kojima i jedan kameni, nedaleko od ušća, koji je sagradio Ferhad-paša Sokolović i koji se spominje u njegovoj vakufnami.⁴⁵ Natpis o obnovi mosta iz 1614. godine sačuvan je u Kadićevoj *Hronici* kao “tarih sa mosta kojeg je obnovio Husein-beg, Gazi Ferhad-pašić u šeheru Banjoj Luci”, a spjevao ga je pjesnik Deruni.⁴⁶ Pored toga u vakufnami se još spominju i skladište za žito i namirnice s desne strane hana; vakufski magacini; skladište za drva te ambar za žito u blizini mekteba.

U bestijalnom kulturocidnom pohodu, koji je trajao od 9. aprila do 15. decembra 1993. godine u vrijeme najžešće agresije na Bosnu i Hercegovinu, Banja Luka je pretrpjela najteže oblike razaranja objekata islamske baštine. Porušeno je 15 džamija, 6 turbeta, 5 šadrvana i sahat-kula. Ferhadija džamija je minirana 7.5.1993. godine, kao i turbe i šadrvan.⁴⁷

Uloga Ferhad-paše Sokolovića u formiranju gradova u zadarskom zaleđu

Ferhad-paša je podizanjem zadužbina utjecao na formiranje i razvoj nekih gradskih naselja u Bosanskom ejaletu, a koja se danas nalaze u Republici Hrvatskoj. Osmanska vlast je u dalmatinskom zaleđu nastojala re-vitalizirati ona srednjovjekovna naselja koja su imala izuzetan značaj za državu. Zbog toga su se u ovom periodu naročito razvila ona naselja koja

⁴² Hamdija Kreševljaković, “Banja Luka” u: *Izabrana djela II*, Sarajevo, 1991.

⁴³ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 228.

⁴⁴ Sahat-kula je podignuta prije pisanja vakufname, jer se vakufnamom predviđaju sredstva za plaću onoga ko bude popravljao sat.

⁴⁵ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 228: “Blizu tophane je i most koji sam podigao preko rijeke Vrbas i koji se nalazi u trošnom stanju”.

⁴⁶ Čelić, Džemal i Mujezinović, Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1998., str. 163.

⁴⁷ Više u: Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka*, Muzej grada Zenice: Zenica, 2005. I pored nekoliko pokušaja ometanja obnove Ferhadije, ovih dana je njena rekonstrukcija u završnoj fazi.

su bila smještena na glavnim prometnim pravcima od splitske i šibenske skele prema unutrašnjosti Osmanskog carstva, odnosno prema Sarajevu i Banjoj Luci: Sinj, Vrlika, Knin, Hrvace, Drniš, Skradin, Klis, Livno.⁴⁸ Iz tog se vidi da jedan od bitnijih vitalnih faktora u nastanku i razvoju gradova upravo njihova prometno-trgovinska uloga. Razvoj tvrđava Zemunika i Klisa je potenciran iz vojno-strateških razloga, Skradina i Markarske kao trgovačkih središta, te Sinja, Vrlike i Hrvaca kao raskrsnica na saobraćajnom karavanskom putu od Splita prema unutrašnjosti.⁴⁹

U slučajevima gdje nije postojala gradska infrastruktura, osmanska vlast je iz strateških razloga planski forsirala preobrazbu postojeće utvrde u gradsko naselje. Glavnu ulogu u spomenutom procesu igrao je sustav zadužbina (*vakufa*). U tom smislu, stizale su direktne naredbe namjesniku određene pokrajine da u nekom mjestu podigne džamiju, mekteb, han kao i ostale objekte koji su bili potrebni da naselje počne funkcionirati kao grad. Ovaj primjer državno poticanog razvoja očit je na primjeru razvoja Zemunika i Hrvaca. Za potrebe izdržavanja vakufskih objekata u Zemuniku, Vrani i Hrvacama, Ferhad-paša je uvakufio čifluk Tinj.⁵⁰ Tinj je i danas poznato naselje u općini Benkovac. Prema odredbama vakufname, prihodi sa ovog vakufskog imanja išli su za potrebe džamije u Zemuniku⁵¹, mekteba u tvrđavi Vrana⁵² te džamije, mekteba i dućana u Hrvacama.⁵³

Ferhad-paša je još prije izgradnje Ferhadije džamije 1578/1580. godine, dobio darovnicu (*temliknama*) od sultana na one posjede koje je

⁴⁸ Kornelija Jurin Starčević, "Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću, *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, vol.38, Zagreb, 2006., 113-154, str. 120. (dalje: K. Jurin Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa*).

⁴⁹ K. Jurin Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa*, str. 123.

⁵⁰ "Pošto su vakifu, uz Božju pomoć, carskom naredbom omogućena osvajanja u nahiji Kotar u sandžaku Klis i pošto je bilo naredeno da se izvrši prodaja tih zemalja, navedeni vakif je kompleks obradivog zemljišta poznatog po imenu Tinj, nakon što mu je Bog omogućio da ga kupi od sultana, uvakufio. Nakon što sakupljač isplati i preda porez određen i označen u carskom defteru licima koja dođu da godišnje pokupe kotarski porez, neka se zemljišna zakupnina od obrađivača navedenih zemalja uzme u visini 1/8 njihovih proizvoda sa te zemlje." *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 221.

⁵¹ Iz prikupljenih sredstava isplaćivane su dnevnice imamu, koji je ujedno bio i muallim i hatib, zatim mujezinu, poslužitelju, te podmirivane ostale potrebe džamije poput rasvjete, prostirki i ostalog. *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 221.

⁵² Iz istih prihoda isplaćivane su i dnevnice muallimu mekteba u tvrđavi Vrana kao i mujezinu. *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 221.

⁵³ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 222.

namjeravao uvakufiti za svoju zadužbinu. Ti posjedi bili su upisani u Kliški sandžak te su tako uneseni i u darovnicu. Kako su iz darovnice morali biti doslovno preneseni u vakufnamu, za spomenute posjede u vakufnami piše da se nalaze u Kliškom sandžaku bez obzira na to što se situacija u međuvremenu bila izmijenila, odnosno osnovan poseban Krčko-Lički sandžak.⁵⁴

Kako u izvorima stoji, Ferhad-paša je lično učestvovao u osvajanju ovih područja, te ih kasnije otkupio od države i uvakufio. Čifluk Tinj se sastojao od 10 pojedinačnih obradivih posjeda-mezri. U opširnom popisu Kliškog sandžaka iz 1604. godine stoji zabilješka: "Čifluk Ferhad-paše, bivšeg bosanskog beglerbega (...) spada među zemlje koje je on lično osvojio. Njegove prihode je uvakufio za džamiju i mekteb koje je u Božije ime podigao u nahiji Kotari (u kasabi Zemunik), kao i za džamiju i njene potrebe koju je podigao u kasabi Hrvace, te za službenike mekteba u tvrđavi Vrana. Budući da je taj posjed blizu mora i u isturenom graničnom području, pa ga zbog toga nije moguće kako treba obrađivati, to je u novom defteru zavedeno da se carskom službeniku koji tu dolazi da u oblasti s one strane Kupe prikupi vlaške prihode, daje svake godine iznos od 2000 akči kao globalan iznos poreza filurije."⁵⁵ Budući da navedene mezre nije bilo moguće stalno obrađivati, jer su se nalazile na isturenom graničnom području, nije bilo moguće ni prikupljati dadžbine sa njih. Zbog toga je, kako smo vidjeli, za potrebe izdržavanja vakufskih objekata u Zemuniku i Hrvacama te mekteba u tvrđavi Vrana, prikupljana filurija u iznosu od 2000 akči godišnje.

Zemunik

Zemunik je pod osmansku vlast dospio tek krajem Kiparskog rata i nalazio se na području koje je bilo veoma izloženo ratnim dejstvima. Status kasabe ovaj grad je dobio tek nakon što je tadašnji kliški sandžakbeg

⁵⁴ H. Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, str. 75.

⁵⁵ Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD) no. 13 (stari broj 475), fo. 313. A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, str. 142.; Fehim DŽ. Spaho, "Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka", *Anali GHB V-VI*, Sarajevo, 1978., str. 228.-229., (dalje: F. DŽ. Spaho, *Džamije i njihovi vakufi*); Fehim DŽ. Spaho, "Arhivska građa na turskom jeziku za područje sjeverne Dalmacije s posebnim osvrtom na benkovački kraj", p.o.iz *Benkovački kraj kroz vijekove, Zbornik 1*, Radovi sa Naučnog skupa "Benkovački kraj kroz vijekove", Benkovac, 1987., str. 141.

Ferhad-beg Sokolović u njemu podigao džamiju, tako da krajem 16. stoljeća dolazi do ubrzanog razvoja ovog grada.

U popisu Kliškog sandžaka iz 1604. godine, u kontekstu opisa Zemunika i njegove okoline, stoji izričita napomena da je ova područja u zadarskom zaleđu osvojio lično Ferhad-beg: "Sama kasaba Zemun sa istoimenom tvrđavom u navedenoj nahiji Kotari. Spomenuta tvrđava nalazi se na morskoj obali i vrlo isturenoj krajini. Na njene stanovnike nisu stavljeni rajinski porezi, a oslobođeni su i od poreza avariz-i divanije, fizičkih poslova, čerahorluka i drugih obaveza u vezi s tvrđavama i utvrđama."⁵⁶ Najveća mahala u ovoj kasabi tada bila je *Mahala časne džamije rahmetli Ferhada, bivšeg bosanskog beglerbega*. Prema istom popisu, navedena mahala je brojala 81 muslimansku kuću te osam neoženjenih odraslih muslimana. Druga mahala u Zemuniku, navedena u popisu kao *Raja varoši tvrđave Zemun*, brojala je 33 kuće, odnosno 14 muslimanskih i 19 kršćanskih.⁵⁷ Na osnovu podataka u osmanskome popisu iz 1604. godine, u kasabi Zemunik je bilo ukupno 95 muslimanskih kuća i osam neoženjenih muškaraca te 19 kršćanskih kuća, čime je postao "grad s najvećim brojem građana u dalmatinskom dijelu Krčkog sandžaka".⁵⁸

Početak 17. stoljeća u Ferhad-begovoj džamiji u Zemuniku imam, hatib i muallim bio je Sefer-halifa. Prema tome, jedna te ista osoba obavljala je više funkcija, što je bila i jedna od odredbi Ferhad-pašine vakufname.⁵⁹ U popisu Kliškog sandžaka iz 1604. godine vidimo da je mujezin navedene džamije bio Alauddin-halifa koji je za tu službu primao dnevnicu od četiri akče, kajjim je dnevno dobivao četiri akče, a troškovi za svijeće i hasure su iznosili jednu akču dnevno.⁶⁰ Također, u kasabi je ubilježeno i jedan *sufi*.⁶¹

⁵⁶ Ankara, TK, TD 475, fo. 312. A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, str. 141.

⁵⁷ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, str. 142.

⁵⁸ K. Jurin Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleda*, str. 124.

⁵⁹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 221. "Od skupljenog i sabranog dohotka svaki dan hatibu džamije u Zemuniku isplaćuje 13 akči dnevno za imamsko-hatibsku i muallimsku službu, koju će obavljati na poznat način."

⁶⁰ F. Dž. Spaho, *Džamije i njihovi vakufi*, str. 228. I ovi podaci slažu se s odredbama Ferhad-pašine vakufname.

⁶¹ K. Jurin Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleda*, str. 144.

Hrvace

Slično Zemuniku, i Hrvace je naselje koje se razvilo upravo zahvaljujući Ferhad-begu Sokoloviću. Naime, kako bi se zadovoljile saobraćajne potrebe u dijelu Kliškog sandžaka između Knina i Sinja, Ferhad-beg je između 1574. i 1580. godine, u selu Donje i Gornje Hrvace, podigao svoje vakufske objekte, odnosno džamiju, mekteb i dućane.⁶² U popisu Kliškog sandžaka iz 1604. godine u vezi sa Hrvacama, stoji sljedeća bilješka: “U spomenutom selu rahmetli Ferhad-paša je, prema sultanskom naređenju, podigao svoje zadužbine: džamiju, mekteb i dućane.”⁶³ Prema istom popisu, *Mahala časne džamije rahmetli Ferhada* u Hrvacama brojala je 61 kuću i 31 neoženjenog odraslog muslimana. Nastanjeni muslimanski stanovnici bili su zanatlije i živjeli od zanatske djelatnosti tako da na njih nisu bili stavljeni rajinski porezi.⁶⁴ Time je naselje steklo uslove da se nazove kasabom.

Hrvace je i prije podizanja navedenih objekata bilo razvijeno trgovište, sa sudskom ispostavom i većim brojem muslimanskog neagrarnog stanovništva. Naselje Hrvace se na dva različita mjesta u Popisu Kliškog sandžaka iz 1604. godine, navodi i kao *kasaba Hrvace* i kao *selo Gornje i Donje Hrvace*. Kao kasaba se spominje “onda kada se opisuje zakladno zemljište, tj. čifluk Tinj i zakladni objekti Ferhad-bega Sokolovića, a kao selo kada se popisuju stanovnici okupljeni u mahalu”⁶⁵

Hrvace se veoma brzo razvija tako da krajem 17. stoljeća postaje treće urbano naselje po veličini na ovom području, odmah iza Knina i Zemunika, naseljeno isključivo muslimanskim stanovništvom. Prema popisu Kliškog sandžaka iz 1604. godine u Hrvacama su bile dvije muslimanske mahale. Prva mahala, *Mahala časne džamije rahmetli Ferhada*, brojala je 61 muslimansko domaćinstvo te 31 neoženjena odrasla muslimana. Druga mahala, Mijonica, brojala je 10 muslimanskih domaćinstava.⁶⁶ To je,

⁶² Ankara, TK, *TD 13 (475)*; F. Dž. Spaho, *Džamije i njihovi vakufi*, str. 229.

⁶³ Ankara, TK, *TD 13 (475)*; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, str. 140., Fehim Dž. Spaho, “Grad Sinj u turskoj vlasti”, p.o. iz: *Zbornik cetinske krajine 4*, Sinj, 1989., str. 61. (dalje: F. Dž. Spaho, *Sinj u turskoj vlasti*).

⁶⁴ Ankara, TK, *TD 13 (475)*; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, str. 140., F. Dž. Spaho, *Sinj u turskoj vlasti*, str. 61.

⁶⁵ K. Jurin Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa*, str. 120.

⁶⁶ Ankara, TK, *TD 13 (475)*; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, str. 141; Fehim Dž. Spaho, “Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604.godine”, p.o. iz: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 12/1985., Zagreb, 1985., 21-120., str. 81.

ujedno, i jedini grad koji, kao otvoreno gradsko naselje bez utvrde, nije imao nikakvu vojnu funkciju.

Ostali Ferhad-pašini vakufski objekti

Osim u Banjoj Luci, Zemunik u Hrvacama, Ferhad-paša je podigao i jedan hamam u Kostajnici, "koji je propao nakon pada Kostajnice 1689. godine".⁶⁷ Pored već spomenutog hana u Banjoj Luci, Ferhad-paša je podigao i uvakufio još šest hanova⁶⁸ u drugim gradovima: Livnu, Ravnom, Dobrunu, Sogubini,⁶⁹ Kratovu⁷⁰ i Svinjaru.⁷¹ Položaj navedenih lokaliteta u kojima su podignuti hanovi, ukazuje na to da je Ferhad-paša nastojao poboljšati infrastrukturu i trgovačku mrežu svoga ejaleta i gradnjom hanova duž glavnih saobraćajnica ka Istanbulu, ali i budućoj splitskoj skeli.

U vrijeme kada je kao kliški sandžakbeg boravio u Livnu, i u ovoj kasabi je podigao džamiju. Prema osmanskim popisima, Livno je već 1574. godine imalo sedam muslimanskih mahala, među kojima je ubilježena i *Ferhad-begova mahala* sa 27 domaćinstava. Već u narednom popisu sačinjenom prije 1604. godine u istoj mahali u Livnu evidentirano je 38 domaćinstava te pet mudžereda.⁷²

Osmansko carstvo je imalo razgranatu trgovačku mrežu te je, s ciljem održavanja bezbjednosti putovanja glavnim trgovačkim drumovima, Porta veoma često davala instrukcije lokalnim upraviteljima da podižu hanove, karavan-saraje, mostove i sl. Ponekad su u vezi sa preduzimanjem ovakvih zaštitnih mjera nastajala prava naselja. Izgleda da je u tom smislu nastala i naseobina Lišnja.⁷³ Osnivačem kasabe Lišnja smatra se Ferhad-paša koji je tu podigao i džamiju koja i danas nosi njegovo ime.⁷⁴ S obzirom na to da je Ferhad-beg prvo podigao jedan

⁶⁷ Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavan-saraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957., str. 136.

⁶⁸ A. Bejtić, *Spomenici*, str. 272.

⁶⁹ Sugubine je selo u blizini grada Sjenice u Republici Srbiji.

⁷⁰ Kratovo je naselje u blizini grada Priboja u Republici Srbiji.

⁷¹ Svinjar je lokalitet na obali rijeke Save, današnji Davor u Republici Hrvatskoj.

⁷² Fehim Spaho, "Livno u ranim turskim izvorima", *POF* 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984., str. 156. i 159.

⁷³ Lišnja je danas mjesna zajednica u općini Prnjavor. Nalazi se na desetom kilometru magistralnog puta Prnjavor - Banja Luka.

⁷⁴ A. Handžić, *Studije o Bosni*, str. 202.

han u Svinjaru, a zatim je njegov njegov sin Sulejman-beg izgradio han u Dubočcu,⁷⁵ još jedna je u nizu potvrda da su i oni sistematski ulagali sredstva u razvoj infrastrukture duž glavnih drumova. To se vidi i iz razloga osnivanja kasabe Lišnja koji su navedeni u Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine.⁷⁶ Još jedan dokument koji potvrđuje da se radi o Ferhad-pašinoj zadužbini je iz septembra 1717. godine. U njemu su dati podaci o jednogodišnjem proračunu troškova za održavanje “Ferhad-pašine džamije u kasabi Lišnji, koja pripada Banjoj Luci”.⁷⁷

U vrijeme kada je bio budimski beglerbeg, Ferhad-paša je mogao naći vremena da ostavi svoj pečat i na arhitekturi Mađarske. U Pečuhu u današnjoj Mađarskoj podignut je kompleks građevina koji se sastojao od džamije, halvetijske tekije i hamama.⁷⁸ Nažalost, nisu pronađeni izvori koji potvrđuju da je to njegova zadužbina. Međutim, većina mađarskih historičara i arheologa koji su se bavili ovim pitanjem, slažu se sa tim da je jedini značajan Ferhad-paša iz ovog perioda koji je mogao podići navedene građevine upravo naš Sokolović.⁷⁹ Prema Sudáru “jedini eminentan Ferhad-paša koji je mogao u navedenom periodu podići ovaj hamam jeste Ferhad-paša Sokolović”. Sudár navodi da Evlija Čelebi još 1663. godine spominje u Pečuhu Ferhad-pašin hamam. Postoje crteži Ferhad-pašinog hamama iz 1774. godine. U 1984. godini vršena su iskopavanja Ferhad-pašinog hamama u Pečuhu. Ferhad-pašin hamam je uništen veoma davno, tako da su iskopavanjima pronađeni samo zidovi podruma.⁸⁰ Nažalost, još uvijek nema informacija o postojanju Ferhad-

⁷⁵ *Sandžak Požega 1579. godine*, prevela Fazileta Hafizović, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001., str. 109.

⁷⁶ “Spomenuta kasaba je prometno mjesto. Putnici koji prelaze skele Kotorsko, Dubočac i Kobaš i islamska vojska ovdje konače. Namirnice za karavan-saraj koji je umrli Ferhad-beg sagradio za putnike dobavljaju i muslimani i kršćani spomenute kasabe, i, ako je potrebno, održavaju ga i popravljaju. Smješten je na vrlo važnom i prikladnom mjestu. Budući da je to mjesto gdje za državnu kasu i islamsku vojsku na razne načine stižu sredstva (stanovnici) su u naknadu za svoju službu oslobođeni avarizi divanije, čerahorluka, nuzula, i svih nameta iz grupe tekalifi šakka. Pošto za svoj muafijet imaju nekoliko carskih naredbi od ranijih sultana, njihov muafijet je upisan i u novi defter.” *Opširni popis III*, str. 506.

⁷⁷ Istanbul, BOA, *Cevdet Evkaf*, dosya no. 352, göm. no. 17895.

⁷⁸ Varga Szabolcs, *Pécs Története A Hódoltság Korában (1686-1526)*, Budapest, 2009.; Balázs Sudár, “Baths in Ottoman Hungary”, *AOH*, vol. 57, no. 4, Budapest, 2004., str. 425. (dalje: B. Sudár, *Baths in Ottoman Hungary*) te Erika Hancz i Varga Szabolcs, *Pécs Mindennapjai a Török Félhold Alatt*, Janus Pannonius Múzeum: Pécs, 2013., str. 44,45 i 51.

⁷⁹ Up. Sudar (2010), I. Gerelyes (2010), te Szabolcs (2004).

⁸⁰ B. Sudár, *Baths in Ottoman Hungary*, str. 425.

pašine vakufname koja je vezana za navedene objekte. Ukoliko ih je podigao naš Ferhad-paša, onda je to mogao uraditi u vrijeme kada je bio budimski beglerbeg, u periodu između 1588. i 1590. godine.

Uz to, u skorije vrijeme pojavilo se veoma lijepo argumentovano mišljenje da je ovaj kompleks izgradio još početkom 1570-ih godina drugi Ferhad-beg, koji je 1573. godine bio sandžakbeg Nógráda, a zatim karijeru nastavio u 1579. godini kao sandžakbeg Požege.⁸¹ Možda je riječ o Ferhad-begu sandžakbegu Požeškog sandžaka kojega smo spominjali na muhazezi Hercegovačkog sandžaka u vrijeme odsustva sandžakbega zbog odlaska u pohod na Perziju 1581. godine.⁸² Ferhad-pašin hamam je srušen u 19. stoljeću, a lokacija njegove tekije je nepoznata. Džamiju su prisvojili Dominikanci te je nakon 1687. godine bila pretvorena u crkvu.⁸³ Čini se da je obitelj Sokolović s mnogo niti bila vezana uz grad Pečuh. Djed i nana Jakovali Hasan-paše po majčinoj grani, koji su bili Sokolovići, također su bili vezani uz Pečuh. Istaknuti povjesničar Ibrahim Pečevija je, pak, nakon dugogodišnjega službovanja, ovdje proveo starost.⁸⁴

Prva prijestonica Bosanskog ejaleta: Banja Luka u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića

Kako smo vidjeli, izgradnjom svojih zadužbina, Ferhad-paša je postavio solidne temelje za višestruki razvoj Banje Luke, sjedišta Bosanske ejaleta. Budući da je uz sakralne objekte, izgradio i niz privrednih objekata, pospješio je razvoj gradske privrede. U Osmanskoj državi zanatstvo i trgovina bili su skoro u potpunosti koncentrirani na gradove koji su tu svoju privrednu funkciju kombinirali s drugim svojim funkcijama kao što su politička, vojna, administrativna, vjerska. Osmanski vladari

⁸¹ László Gere– Balázs Sudár, "A pécsi Ferhád-dzsámi", *Archaeológiai Értesítő* 136, no. 1. december 2011., 269-296.

⁸² İstanbul, BOA, *MHM* 43, dok. br. 92. Požeški sandžakbeg Ferhad-beg spominje se u osmanskim izvorima i 1580. godine. npr. BOA, *MHM* 39, dok. br. 420.

⁸³ Ibolya Gerelyes, "Ottoman architecture in Hungary: new discoveries and perspectives for research", u: *Proceedings of the international conference Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage*, Sarajevo, 2010., 50-60, str. 57.; Mehmet Emin Yılmaz, "Macaristan'da Kiliseye çevirilen Türk Yapıları", u: *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, haz. Ünal Şenel, II. Cilt, Manisa, 2012., 445-470, str. 452.

⁸⁴ Balázs Sudár, "Tko je bio Hasan-paša Jakovali?", *Scrinia Slavonica* 9 (2009), 398-406, str. 405.

su favorizirali gradsku privredu tako što su u glavne centre premještali stanovništvo koje se bavilo određenim zanimanjima. Time su opremali gradove neophodnom infrastrukturom, putem sistema vjerskih zadužbina, u čemu su ih imitirali namjesnici i drugi velikodostojnici.⁸⁵

Bosna je u 16. stoljeću postala u pravom smislu tranzitno područje između Rumelije i Panonske nizije i Jadranskog mora pa u toku ovog stoljeća jačaju i veze između Bosne i naprednih trgovačkih gradova Italije.⁸⁶ Naglom napretku Banje Luke kao urbanog naselja doprinosilo je i vojevanje na obližnjoj granici, jer je Banja Luka bila prvi veći obližnji grad u koji je stizao ratni plijen. Iako je neposredni cilj manje-više stalnog vojevanja na krajini bio plijen i zarobljavanje uglednih boraca za koje se mogao naplatiti veći otkup, Osmanlije su nesumnjivo gledali i na trajnije ciljeve svog osvajanja. I na habsburškoj strani je početkom 1578. godine zapaženo da je "Ferhad-beg naročito težio da zauzme Gvozdansko gdje se vadila gvozdena ruda, a pogled je bacaio na plodne predjele u donjem toku rijeke Une, pogodne za naseljavanje".⁸⁷ Prirodna bogatstva sjeverne Bosne, obradive površine, šume, rijeke, termalna vrela, rudne i mineralne sirovine dovoljno ističu specifičnost ove geografske regije. S tim u vezi, širi regionalni položaj i značaj položaj grada Banje Luke veoma je bitan.

Izvorni osmanski dokumenti, naročito katastarski popisni defteri sadrže i neke ekonomske karakteristike naselja i objekata koji su obuhvaćeni popisom. Na taj način oni predstavljaju prvorazredne izvore za izučavanje ekonomske strukture popisanih naselja u određenom vremenu. Budući da su u popise unošeni podaci o ubiranju poreza od poljoprivrede s pojedinih timara, čiji su prihodi direktno služili kao plaća za vojna lica, bez korištenja izvora neke druge vrste veoma je teško sagledati stanje privrede u kasabi Banja Luka, čiju osnovu su činili zanatstvo i trgovina. Ipak, o tome nema previše podataka u ovim defterima, jer su stanovnici kasabe koji su se bavili granama gradske privrede bili oslobođeni davanja tih rajinskih poreza, osim ako nisu uživali i obrađivali zemlju.

⁸⁵ Žil Vejnstejn, "Carstvo na vrhuncu moći" u: *Istorija Osmanskog carstva*, ed: Rober Mantran, Clio, Beograd, 2002., str. 259.

⁸⁶ *Historija naroda Jugoslavije II*, str. 143.

⁸⁷ B. Hrabak, *Privreda*, str. 89.

U periodu kada je Banja Luka doživjela svoj procvat kao prijestonica beglerbega Bosanskog ejaleta, desio se i jedan od najznačajnijih događaja za ovaj grad i još jedan poticaj razvoju njegove privrede. Na molbu koju su na Portu poslali beglerbeg Bosanskog ejaleta Ferhad-paša Sokolović i banjalučki kadija, iz Istanbula je stigla muafnama datirana 26. ramazana 996/19.8.1588. godine.⁸⁸ Izdavanjem ovog dokumenta Banja Luka je zvanično proglašena kasabom, a njeno stanovništvo oslobođeno od redovnih i vanrednih državnih obaveza, odnosno dobiva povlasticu, tzv. muafijet.⁸⁹

S obzirom na to da je već u prvoj polovici 16. stoljeća Banja Luka bila službeno sjedište Bosanskog sandžaka, a od 1580. godine i sjedište beglerbega Bosanskog ejaleta, te s obzirom na intenzivni razvoj gradskog naselja u ovom periodu, izgleda nevjerovatno da je Banja Luka dobila prvu muafnamu tek 1588. godine i tek tada prvi put bila upisana u spisak kasaba. Naime, na osnovu podataka u izvornim dokumentima iz ovog perioda vidjeli smo da je Banja Luka već ranije bila stekla sve potrebne uvjete da bude proglašena kasabom. Zbog toga smatram da je već ranije, vjerovatno još u doba Sufi Mehmed-paše, na osnovu sultanske odluke, Banja Luka bila tretirana kao kasaba. Međutim, zvanična potvrda za to (ili obnova prethodne odluke) stigla je tek nakon što je Ferhad-paša poslao molbu na Portu. To potvrđuje i sami tekst banjalučke muafname iz 1588., gdje je navedeno da je stanovništvo Banje Luke već odranije, tj. od osvojenja (*feth-i hâkânîden beri*), bilo oslobođeno davanja ovih poreza.⁹⁰

Svjestan je bio Ferhad-paša Sokolović koliko je značajno da Banja Luka i zvanično dobije ovu povlasticu. Naime, ova povlastica značila je i povećan priliv stanovništva u grad te jačanje potencijala i ekonomske moći Banje Luke kao beglerbegove rezidencije. S druge strane, kao značajno uporište osmanske vlasti u blizini granice, Banja Luka je stekla sve uvjete za intenzivan razvoj u navedenom periodu. Ovakve povlastice uživala su i pojedina sela, a zauzvrat su njihovi stanovnici morali

⁸⁸ Zagreb, Orijentalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, broj 117.

⁸⁹ Adem Handžić, "Značaj mu'afijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, OIS-IRCICA, Istanbul, 1994., str. 151. (dalje: A. Handžić: *Značaj mu'afijeta*).

⁹⁰ Prijevod muafname u: Elma Korić, "Banjalučka muafnama iz 1588. godine", *POF 54/2004.*, Sarajevo, 2005., str. 181.-189.

obavljati različite dužnosti od značaja za državu, npr. graditi puteve i mostove, obezbjeđivati nesigurne putne relacije i sl. Međutim, Ferhad-beg je izvijestio da se u pojedinim nahijama povećao broj sela koja imaju muafijet, a njihovi žitelji ne obavljaju nikakve službe. Stoga mu je naređeno da se tim pitanjem pozabavi detaljnije, da provjeri i ispita koliko je tih sela, te ubilježi ona koja su stvarno značajna. Od onih sela koja na to nemaju pravo, Ferhad-beg je trebao oduzeti odredbe o muafijetu i dostaviti ih službeno Visokoj porti.⁹¹

U jednoj zabilješci u popisu iz 1604. godine stoji da je “stanovništvo kasabe Banje Luke oslobođeno obaveze plaćanja avariz-i divanije i tekalif-i orfije jer oružjem, dušom i tijelom brani sultanske zemlje i tvrđave od štete koju bi neprijatelj nanio” te da će i dalje biti oslobođeni navedenih obaveza “sve dotle dok budu spremni da oružjem odbijaju napade nevjernika na sultanske zemlje i tvrđave”.⁹² Navedena bilješka ustvari predstavlja rezime spomenute muafname.

Osnovu gradske privrede u Banjoj Luci u osmanlijskom periodu činili su zanatstvo i trgovina. Zahvaljujući ubrzanom razvoju u 16. stoljeću, u prvoj polovini 17. stoljeća Banja Luka se uz Sarajevo, Foču, Mostar i Livno ističe kao jedan od najrazvijenijih gradova Bosanskog ejaleta. Osmanski, dubrovački i mletački izvori govore o velikim teretima robe koju izvoze i uvoze njihovi trgovci i obrtnici. Banja Luka je imala dobre veze sa Splitom, Zadrom, Šibenikom i bila je raskrsnica putova s obližnjih savskih skela i putova za trgovačko i obrtničko središte.⁹³

Što se tiče privrednih objekata podignutih u Banjoj Luci u ovom periodu, vidimo da je većina njih bila izgrađena s ciljem da zarade sredstva za održavanje vakufskih objekata, kao i plaća vakufskim službenicima. Intenzivnu građevinsku djelatnost u Banjoj Luci od sredine 16. stoljeća pratili su *dunderi*, radnici građevinske struke. Dva *dundera* zapisana su 1587. godine kao svjedoci na Ferhad-pašinoj vakufnami: Hadži Nezir, tesar i Deli Spahija, zidar.⁹⁴ U vakufnami Ferhad-paše Soklovića se spominje i 200 dućana sagrađenih u blizini Ferhadije džamije i jedan karavan-saraj, te tri vitla vodenice u jednoj zgradi na rijeci Vrbas.

⁹¹ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 139, str. 13 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

⁹² *Opširni popis III*, str. 419.

⁹³ *Historija naroda Jugoslavije II*, str. 587. i 590.

⁹⁴ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

Zatim se spominju i prihodi od banje (hamama), hana te zakupnina od vinograda koji se nalaze ispod pećine, kao i kamenolom u njegovoj blizini. Nakon toga, u vakufnami se spominju i vakufski magacini, dućani, skladišta za drva, ambar za žito sagrađen blizu mekteba te skladište za žito s desne strane hana. Od viška vakufskog novca, vakif je predvidio izgradnju bezistana između spomenutih dućana, zatim izgradnju kamenih kula ispod njegovog mosta na Vrbasu te izgradnju još jednog hana, ako bude potrebno.⁹⁵ Ako se uzmu u obzir ovi podaci te zbroje sa privrednim objektima podignutim u doba Sufi Mehmed-paše, onda bi mogla biti tačna tvrdnja Evlije Čelebije o 300 dućana i jednom bezistanu u banjalučkoj čaršiji polovinom 17. stoljeća.⁹⁶

Žitarstvo banjalučkog kraja dolazilo je do izražaja i u funkcioniranju vojne organizacije. U doba ratova na osmansko-ugarskoj granici, kao i pohoda prema Ugarskoj i Dalmaciji pa i u danima mira, pored Sarajeva i Mostara, Banja Luka je uvijek bila veliki garnizon i vojni logor, čije je stalne trupe u prolazu trebalo ishranjivati. U Banjoj Luci i još nekim bosanskim garnizonima skupljala se osmanlijska vojska za smotru i pred pohode, te su se tu uvijek morale pohraniti veće količine hrane.⁹⁷ Pri jednom kasnijem popisu bosanskih tvrđava pšeničnog brašna je bilo samo u banjalučkoj tvrđavi.⁹⁸ Prateći ovu sve intenzivniju dinamiku dovoza žitarica do Kiparskog rata (1570.-1573.), postaje razumljivo zašto je poslije rata, shvatajući koliko se gubi na cijeni zbog posrednika u dalmatinskim gradovima, bosanski beglerbeg je još 1588. godine nastojao izgraditi jedno osmansko pristanište kraj Šibenika, u čemu nije uspio.⁹⁹ Iz popisnih deftera vidi se da su u bližoj okolici kasabe Banje Luke, uzgajane žitarice kao i neki drugi usjevi.¹⁰⁰ Neke žitarice uzgajane su i na Ferhad-pašinom posjedu zvanom Podgorje.¹⁰¹ U vezi sa uzgojem spomenutih žitarica javlja se i njihova prerada u mlinovima. Budući da predstavljaju dio privrednog resursa i na njih je plaćan porez. Na osnovu odredbi navedene kanunname, od mlina koji bez smetnje

⁹⁵ *Isto*, str. 219-232.

⁹⁶ E. Čelebi, *Putopis*, str. 237.

⁹⁷ B. Hrabak, *Privreda*, str. 95.

⁹⁸ H. Kreševljaković, *Prilozi povijesti*, str. 141.

⁹⁹ B. Hrabak, *Privreda*, str. 92.

¹⁰⁰ Istanbul, BOA, TD 212, fo. 234.; TD 1072, fo. 109.

¹⁰¹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 220.

radi cijelu godinu uzima se 30 akči pristojbe, a od mlina koji radi šest mjeseci 15 akči.¹⁰²

U Ferhad-pašinoj vakufnami spominju se “voćnjaci i vrtovi” u granicama njegovih posjeda u Banjoj Luci.¹⁰³ Ferhad-pašin “vinograd ispod pećine” iznosio je pet dunuma.¹⁰⁴

Pčelarstvo je i u srednjovjekovnoj Bosni pripadalo važnijim segmentima privrednog razvoja. Od najstarijih vremena med je korišten u ishrani kao zamjena za šećer, a vosak je korišten za osvjetljavanje.¹⁰⁵ Porez koji se odnosio na uzgoj pčela uglavnom je uziman u proizvodu. Prema odredbama navedene kanunname “od deset košnica uzima se jedna košnica ili jedna akča pristojbe po košnici”.¹⁰⁶ U ovo vrijeme bila je povećana i potreba za voštanim svijećama umjesto lojanica. Velike voštane svijeće, korištene za osvjetljenje Ferhadije džamije, spominju i u vakufnami Ferhad-paše Sokolovića.¹⁰⁷ U Ferhadiji džamiji je svake godine, 12. rebiu-l-evvela, održavan mevlud u povodu rođenja Muhammeda, a.s. Tom prilikom od meda je pripremano šerbe “kojim će se osvježavati muslimani prisutni na svečanosti”.¹⁰⁸ Ferhad-paša je oko 1587. godine pisao mletačkom duždu molbu za dozvolu da njegov čovjek, Malkoč, koji je išao u Veneciju, proda vosak, med i ostale potrepštine, a kupi municiju (*mühimmat*). Međutim, izgleda da je nije uspio kupiti jer su Mlečani bili uveli embargo za prodaju ove vrste robe na tržište Osmanskog carstva, jer su ga smatrali potencijalnim neprijateljem.¹⁰⁹

Zbog svog geostrateškog položaja u blizini granice, a opet na dovoljnoj udaljenosti od aktualnih frontova, Banja Luka je bila grad koji je imao sve uvjete za intenzivan razvoj u ovom periodu. U vojnom smislu bila je jedan od značajnih punktova za stacioniranje vojnih trupa

¹⁰² *Kanuni i kanunname*, str. 89.

¹⁰³ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 220.

¹⁰⁴ *Isto*, str. 221.

¹⁰⁵ Esad Kurtović, “Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)”, *Prilozi* 39, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010., 11-30, str. 12.

¹⁰⁶ *Kanuni i kanunname*, str. 83.

¹⁰⁷ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 224. “Svijeće za velike svijećnjake, koji se nalaze s obje strane mij hraba, neka se naprave od 20 oka voska i neka se obnavljaju svakog Lejle-i berata.”

¹⁰⁸ *Isto*.

¹⁰⁹ Maria Pia Pedani, “Ottoman Merchants in the Adriatic. Trade and Smuggling”, *Acta Histriae*, 16/2008., 1-2, str. 155-172, str. 164.

pred veće pohode te mjesto u kojem se nalazila oružarnica. Sticanjem povlastice muafijeta pojačan je priliv stanovništva u grad, ali i zanatska i trgovačka djelatnost u njemu. Intenzivnu graditeljsku djelatnost u ovom periodu pratila je i adekvatna radna snaga. Osnivanjem obrazovnih centara u Banjoj Luci povećan je i stepen obrazovanja stanovništva, a kulturni krug koji se obrazovao oko Ferhad-pašinog dvora bio je sačinjen od vodećih predstavnika osmanske intelektualne elite toga doba. Zbog svega toga Banja Luka se razvila dovoljno brzo da tokom 16. stoljeća postane i centar uprave Bosanskog ejaleta, ali i same beglerbegove rezidencije-dvora.

Ferhad-pašin dvor i svita

U prvoj polovini 16. stoljeća granice Bosanskog sandžaka znatno su pomjerene prema sjeveru i sjeverozapadu, tako da uloga Bosanskog sandžaka u ofanzivnim akcijama prema susjednim habsburškim i mletačkim teritorijama, postaje veoma naglašena. Po svom unutrašnjem administrativnom uređenju Osmansko carstvo bilo je podijeljeno na ejalete. Nakon što je osnovan Bosanski ejalet, prije 5. septembra 1580. godine, njemu su pridodani i neki sandžaci izdvojeni iz Rumelijskog i Budimskog ejaleta. Bosanski ejalet osnovan je izdvajanjem Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog i Krčkog sandžaka iz Rumelijskog, te Zvorničkog i Požeškog iz Budimskog ejaleta.¹¹⁰ Najviši vojni i upravni organ u Bosanskom ejaletu bio je beglerbeg. Beglerbega je postavljao sultanski divan na prijedlog velikog vezira. Prilikom imenovanja dobivao je berat u kojem su bile označene njegove prinadležnosti, a u fernanu isticane dužnosti.¹¹¹

Pripadnici vlasti u osmanskim pokrajinama, pa tako i u Bosni, dijelili su se na dvije grupe: na predstavnike izvršne vlasti i predstavnike pravosuđa. Pripadnici prve grupe bili su beglerbeg, sandžakbeg, subaša, ćehaja, vojvoda, dizdar itd. Među najvažnije dužnosti sandžakbega spadalo je i održavanje ravnoteže i skladnog rada svih predstavnika izvršne vlasti u sandžaku, subaše, alajbega, dizdara, spahija.¹¹² U većim

¹¹⁰ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 79.

¹¹¹ H. Šabanović, *Vojno uređenje*, str. 176.

¹¹² Mehmet Ipsirli, "Osmansko državno uređenje" u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, IRICA, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 270. i 283.

gradovima uz beglerbegov dvor bila je smještena i centralna administracija, tako da je i taj administrativni momenat pozitivno djelovao na urbani, privredni i kulturni razvitak tih gradova.¹¹³ Osim navedenih službenika izvršne vlasti, u Banjoj Luci u navedenom periodu djelovali su i predstavnici pravosuđa, odnosno kadija i ostali službenici. Svaki kadiluk obuhvatao je veći ili manji broj nahija, s obzirom na to je li brojčana snaga muslimanskog stanovništva u izvjesnom području bila veća ili manja. S porastom broja muslimana u jednoj oblasti uporedo je rastao i broj kadiluka.¹¹⁴ Podaci iz katastarskih popisnih deftera pokazuju da je broj muslimana na ovom prostoru u navedenom periodu, između 1565. i 1603. godine, veoma porastao. Gledajući na razvoj ostalih gradskih naselja u ovom sandžaku u navedenom periodu, "nameće se zaključak da se Banja Luka najbrže razvijala".¹¹⁵ U Banjoj Luci kao sjedištu Bosanskog sandžaka od sredine 16. stoljeća, a zatim i Bosanskog ejaleta od 1580. godine, nalazio se i beglerbegov dvor i divan, dakle cjelokupna administracija. Stoga su se stekli preduvjeti da već sredinom 16. stoljeća Banja Luka postane centar odvojene sudske uprave, zaseban kadiluk. Na osnovu raspoloživih izvora, znamo da je Banja Luka bila u sastavu Kobaškog kadiluka najmanje od 1540. do 1566. godine. O postojanju samostalnog Banjalučkog kadiluka prije maja 1577. godine nema potvrde.¹¹⁶

U Banjoj Luci je postojao Ferhad-pašin dvor, ali još uvijek nije poznato gdje se tačno nalazio. Prvi put se spominje u Ferhad-pašinoj vakufnami iz 1587. godine, gdje je približno opisan njegov lokalitet i smješten u blizini mezara Ahmed-dede.¹¹⁷ Prema A. Bejtiću, taj dvor, u kojem su od doba Ferhad-paše Sokolovića sjedili namjesnici Bosanskog ejaleta, najvjerovatnije se nalazio na samoj obali Vrbasa, s gornje strane današnjeg mosta u Donjem Šeheru.¹¹⁸ E. Čelebi u svom *Putopisu* oko 1659. godine

¹¹³ Adem Handžić, "O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni U XVI i XVII stoljeću", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., str. 208.

¹¹⁴ H. Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, str. 111.

¹¹⁵ Istanbul, BOA, TD 435, fo. 395.; *Opširni popis III.*; Ahmed S. Aličić, Uvod, u: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv.1/I, str. xxxvii.

¹¹⁶ Više u: Elma Korić, "Prilog pitanju osnivanja samostalnog Banjalučkog kadiluka u 16. stoljeću", *Anali GHB* 32, Sarajevo, 2011., 125.-133.

¹¹⁷ "Dok u dvoru sagrađenom blizu mezara Ahmed-dede budu stanovali namjesnici (*mir-i miran*) neka se od njih ne naplaćuje zakupnina, već neka oni na ime zakupnine popravljaju i održavaju dvor". *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 220.

¹¹⁸ A. Bejtić, *Banjaluka*, str. 98.

kao dvije najnaseljenije mahale u Banjoj Luci spominje Ferhad-pašinu i Saraj-mahalu, tj. mahalu u kojoj je bio pašin saraj, a od građevina ističe “kajmekamski i Ferhad-pašin dvor”.¹¹⁹ Prema H. Kreševljakoviću, “taj dvor je najvjerovatnije propao u požaru 1690. godine što ga je prouzrokovao prodor princa Ludviga Badenskog”.¹²⁰ Međutim, iz jednog rukopisa nastalog u Banjoj Luci u to vrijeme, vidi se da je Saraj-mahala u potpunosti izgorjela još ranije, u požaru u nedjelju navečer, 5. muharrema 1089/27. februara 1678. godine.¹²¹

U korištenim izvorima nema podataka koji ukazuju na to da je prije Ferhad-pašinog saraja u Banjoj Luci postojao dvor sandžakbega. Budući da su u Banjoj Luci stolovali i boravili sandžakbezi još od vremena Sufi Mehmed-paše, u ovom gradu je morala postojati i njihova rezidencija. U principu, dvor sandžakbega je po svom sastavu bio manja kopija beglerbegovog dvora. Beglerbegov dvor u svakoj pokrajini Osmanskog carstva bio je organiziran po ugledu na dvor velikog vezira, samo s manjim brojem dvorjanika i službenika i s istim, ali skromnijim ceremonijalom. Stoga možemo pretpostaviti da je i dvor Bosanskog beglerbega Ferhad-paše u Banjoj Luci imao sličan izgled. Budući da nijedan dvor bosanskih namjesnika nije sačuvan, o mogućem izgledu dvora i ceremonijalu koji je na njemu vladao saznajemo na osnovu svjedočenja savremenika, putopisaca i delegacija koje su dolazile u posjetu bosanskom beglerbegu i ostavile svoja svjedočenja o tome.¹²²

Prilikom upravljanja svojom pokrajinom, svaki namjesnik se oslanjao na niz dostojanstvenika i službenika. On je na svom dvoru imao ličnu poslugu, pisara, imama, haznadara, sokolara, konagđiju, kuhara i berberina. Prema Tomi Popoviću, u dubrovačkim izvorima se veoma često spominju “sandžakbegov dvor”, dvorani ili “sandžakbegovi ljudi”.¹²³ Svaki dvor se sastojao iz tri glavna odjeljenja: *selamluka* i *harema* (tj.

¹¹⁹ E. Čelebi, *Putopis*, str. 235.

¹²⁰ Kreševljaković, Hamdija, “Saraji ili dvori bosanskih namjesnika (1463-1878)”, *Naše starine III*, Sarajevo, 1956, str. 14.

¹²¹ *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa (Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu)*, sv. 2., obradio: Kasim Dobrača, Sarajevo, 1979., str. 474., rukopis br. 1343.

¹²² Hazim Šabanović, “Bosanski divan”, *POF XVIII-XIX/1968-69*, Sarajevo, 1973., str. 20. (dalje: H. Šabanović, *Bosanski divan*).

¹²³ Toma Popović, “Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku”, *POF XII-XIII/1962-63*, Sarajevo, 1965., 75-120, str. 98. (dalje: T. Popović, *Upravna organizacija*).

muškog i ženskog odjeljenje), *hazine* (riznice) i *kilera* (ostave).¹²⁴ Prema Tomi Popoviću, u dubrovačkoj arhivskoj građi, kao stalni i najbliži saradnici ili pomoćnici hercegovačkog sandžakbega (a sigurno je slično i s bosanskim) spominju se: *ćehaja* (najbliži sandžakbegov saradnik), *kapidžibaša* (s kapidžijama se starao za bezbijednost dvora), *kapidžilar* *ćehaja*, *divan katib* (sekretar, obavljao prepisku i vodio sve kancelarijske poslove), *češnegir baša* (kušao jelo i starao se o trpezi), *čaušbaša* (na samom dvoru starao se o “zaptu, hapsu i zindanu”, udešavao ceremonije), *haznadar* (čuvar blagajne), *imrahor* (zapovjednik konjušnice), *šahindžibaša* (zapovjednik sokolara), *konagdžija* (službenik koji se brinuo se o smještaju bega prilikom putovanja), *alajbeg*, pa *vojvode* i *subaše*, a od funkcionera koje je postavljala Porta spominju se mjesni *kadija* (šerijatski sudija), *nazir* (nadzornik) i *emin* (povjerenik).¹²⁵

Još uvijek je otvoreno pitanje koje je sve službenike jedan sandžakbeg ili beglerbeg vodio sa sobom u sviti zajedno sa “svojim ljudima”, “svojim plemenom” i poslugom koje je sam ili voljom Porte, uzimao iz redova “domaćih Turaka” ili su mu upućivani s Porte.¹²⁶ U vrijeme bosanskog sandžakbega Sufi Mehmed-paše, koji je od 1550. godine boravio u Banjoj Luci, spominju se njegovi službenici: Hasan, *ćehaja posluge* i drugi Hasan, *glavni čauš*. Oni su vjerovatno bili službenici upravo na njegovom dvoru.¹²⁷

Namjesnikovi dvorjani, dostojanstvenici i činovnici sačinjavali su njegovu svitu, njegovu pratnju. Kako su namjesnici u pojedinim pokrajinama često smjenjivani i premješteni s jednog kraja Carstva na drugi, oni su sa sobom vodili svoju pratnju kako bi u novoj i često nepoznatoj sredini imali uza se odane ljude na koje su se mogli osloniti. Ova svita sastojala se od ljudi iz raznih zemalja, ali su najčešće bili iz zemlje iz koje je potjecao namjesnik.¹²⁸ Prema L. Feketeu, “pašina svita sastojala se od ljudi iz raznih pokrajina, posluge, životinja, konja, pasa. Ovi ljudi nisu imali svoje živote, oni su živjeli za svoga pašu, pa čak i u najudaljenijim predjelima uvijek nastojali paši napraviti kućnu atmosferu. Oni

¹²⁴ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 20.

¹²⁵ T. Popović, *Upravna organizacija*, str. 96

¹²⁶ *Isto*, str. 95.

¹²⁷ E. Kovačević, *Muhimme*, str. 20.

¹²⁸ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 21.

su sačinjavali dvorsku svitu paše. Ova dvorska svita, pored toga što se njeni članovi dugo vremena nisu mijenjali, strancima je djelovala pomalo neobično i nejasno. Na prvi pogled pažnju je privlačila velika masa ljudi od kojih je svako imao neki svoj zadatak. U naizgled sveopćem metežu, postojala je ravnoteža, svi su znali svoj zadatak. Paša je na samom sultanskom saraju imao svog čovjeka koji se brinuo da se paša ne uplete u neke intrige te brinuo da se sačuva njegova čast, a nakon isteka mandata da se paša postavi na neku drugu funkciju”.¹²⁹

Pored sandžakbega ili beglerbega, te njegove porodice i rođaka, dvor su sačinjavali i njegovi najbliži pokrajinski funkcioneri. Oni su u isto vrijeme, kao *muteferrike* (dvorski dostojanstvenici), imali i ulogu na samom dvoru i u dvorskom ceremonijalu. Na dvoru su učili vojne vještine i upoznavali se sa svakodnevnim poslovima sandžakbegovi sinovi i sinovi ostalih dostojanstvenika.¹³⁰ Pečevija govori o 200-300 ljudi koji su sačinjavali Ferhad-begovu neposrednu pratnju prilikom dolaska u Banju Luku nakon postavljenja za sandžakbega Bosanskog sandžaka.¹³¹ Kao potvrda Pečevijinih navoda mogao bi se uzeti prijepis jednog Ferhad-begovog popisa, koji je sa Ferhad-begovim pečatom poslan u Istanbul neposredno nakon što je postao bosanski sandžakbeg, a u kojem je navedeno ukupno 275 ljudi.¹³² Veliki dio Ferhad-begove pratnje činile su delije.¹³³ Njihov zapovjednik bio je čuveni Rustem-beg, *delibaša* Ferhad-paše Sokolovića. Vjerovatno je identičan s Rustem-vojvodom kojeg spominje i Pečevija.¹³⁴ Prema Pečeviji, nakon što je bosanski beglerbeg Hasan-paša 1591. godine osvojio tvrđavu Bihać “u nju je ostavio mnogo stražara, sagradio je *novu tvrđavu*, a za sandžakbega je doveo Rustem-

¹²⁹ L. Fekete, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar*, str. 691.

¹³⁰ T. Popović, *Upravna organizacija*, str. 98. Oko 1518. godine, u vezi s tim spominju se sinovi hercegovačkog sandžakbega, Hasan i Husein.

¹³¹ “Pod njegov sandžak ušlo je sedamsto punih bajraka, dvjesto leventa koji su nosili ime *deli* u vučijim kožama i s vučijim kapama i dvjesto-tristo ljudi.” Pečevija, *Historija 1*, str. 373.

¹³² Istanbul, BOA, *MHM 25*, iz 981-982. (1573.-1574.). Pretpostavke da se radi o najbližim Ferhad-begovim saradnicima iznijela sam u svome radu: Elma Korić, “Pratnja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića”, *POF 61/2011*, Sarajevo, 2012., 351.-368.

¹³³ Delije je naziv za zaseban rod lahke konjice, nastao u Bosni početkom vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca, osnovan prvenstveno kao lična garda utjecajnih komandanata kao što je bio Gazi Husrev-beg te braća Jahjapašići. (H. Šabanović, *Vojno uređenje*, str. 217.)

¹³⁴ “U to vrijeme jedan od njegovih ljudi Čerkez po imenu Rustem-vojvoda popisao je stvari Ferhad-paše, koji je pao na smrtnu postelju. Imao je samih robova tristo, a ostale stvari i imetak treba prema ovome zamisliti.” Pečevija, *Historija 1*, str. 373.

bega, poznatog i slavnog delibašu rahmetli Ferhad-paše”.¹³⁵ Ove Pečevijine iskaze prenosi i Muvekkit.¹³⁶ I Cafer İyani ga naziva Čerkes Rustem-beg i kaže da je bio sandžakbeg *Yeni Kale*.¹³⁷ Navedena Nova tvrđava *Yeni Kale* ili *Yeni Hisar*, je ustvari Petrinja. Prema Alekseju Olesnickom, “Hasan-paša je privukao sebi i učinio dobrim savjetnikom bivšeg delibašu, a zatim ćehaju Ferhad-paše Sokolovića. On je bio dobro upućen u sve prilike i okolnosti u budućoj borbi protiv Hrvatske i Slavonije. Saznavši od njega za uzroke neuspjeha Ferhad-pašinih (?!), odlučio se Hasan-paša raditi energično, ali oprezno i po planu.”¹³⁸ Hasan-paša je sigurno iskoristio iskustvo kako Rustem-bega tako i “starog” Memi-bega, zvorničkog sandžakbega, koji su to iskustvo stekli učestvujući u brojnim ranijim Ferhad-pašinim opsadama Bihaća. Rustem-beg je istovremeno bio i Hasan-pašin povjerljivi kurir. U zimu 1591/1592. godine Hasan-paša je po Rustem-begu, u Istanbul “poslao pritužbe na bana koji je bio zauzeo Moslavinu i tako pogazio primirje. Rustem-beg je odnio u Istanbul topovsko zrno teško 60 funti, izbačeno za vrijeme opsade Moslavine. Tražio je od sultana da dadne ovlaštenje Hasan-paši da smije povećati vojsku i držati ono što je njegovo, a da Erdedija kazni. Hasan-paša imenuje Rustem-bega muhafizom novog branika islamskoga i naređuje mu da na istom mjestu podigne i most preko rijeke Kupe, koji je bio potreban za vezu sa tvrđavom kod budućih ratnih operacija”.¹³⁹ Već u januaru 1593. godine, a kasnije i u maju iste godine, Hasan-pašine snage, pod vodstvom Rustem-bega, “iznova pustoše prostore između Kupe i Save”. Ove Rustem-begove akcije bile su način da se izvidi neprijateljska priprema u protekloj zimi.¹⁴⁰ Prema Pečeviji, “Okolo 1594-1595. godine, jedan komandant po imenu Rustem-beg, koji je u svome vremenu bio veliki junak (...) kad je vidio da nevjernici ne pridaju značaj tvrđavi Novi iz koje su se povukli, došao je tamo, ponovo sagradio tvrđavu i doveo je u stanje da je bila čvršća nego prije. Odatve je otpočeo vršiti upade u Turropolje i Zagreb, tamo harati tako da nevjernicima nije dao oči otvoriti.”¹⁴¹

¹³⁵ Pečevija, *Historija 2*, str. 105.

¹³⁶ Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, str. 179.

¹³⁷ dalje: C. İyani, *Tevârih*, str. 23. i 33.

¹³⁸ Aleksije Olesnicki, “Tko snosi odgovornost za poraz Turske vojske kod Siska 20. ramazana 1001. godine (22. lipnja 1593)?”, str. 121. (dalje: A. Olesnicki, *Poraz kod Siska*).

¹³⁹ A. Olesnicki, *Poraz kod Siska*, str. 122. i 123.

¹⁴⁰ *Isto*, str. 124.

¹⁴¹ Pečevija, *Historija 2*, str. 110.; Identično piše i Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, str. 179.

Prema Olesnickom, osmanska vojska je u vrijeme Bitke kod Siska, odnosno dio vojske kojom je zapovijedao "Rustem-beg, bihački sandžakbeg i ujedno muhafiz Jeni Hisara (Novoga Grada, t.j. Petrinje), brojala 500 ljudi".¹⁴² Nakon pogibije Hasan-paše kod Siska, "Petar Erdedi je truplo Hasan-paše Predojevića zamotao u nov sag i s kopljem ga dao zakopati na jednom brdu. Rustem-beg je Hasan-pašino tijelo iskopao i odnio u Petrinju ili u Banju Luku".¹⁴³ Na osnovu nekog pisma od 10. augusta 1593. godine, Husnija Kamberović tvrdi da je Rustem-beg pobjegao iz Sisačke bitke, a izgleda da su s njim pobjegla još trojica begova. Međutim, Rustem-beg je poginuo kasnije prilikom opsade Petrinje. Tijelo mu je dovezeno iz Petrinje i ukopano kod džamije Ferhadije u Banjoj Luci.¹⁴⁴ Oko 1596. godine Rustem-begova udovica Fatima pisala je Janošu Kegleviću u vezi s otkupninom za izvjesnog Mihu Krajačića.¹⁴⁵

Službenici Bosanskog divana u Banjoj Luci

Kao i u prijestonici Osmanskog carstva, gdje je bio sultanski divan, i u svakom ejaletu postojao je pokrajinski divan, centralna pokrajinska uprava gdje se raspravljalo o svim važnijim poslovima u ejaletu. Članovi divana bili su beglerbeg, beglerbegov ćehaja, maldefterdar, divanefendija i mjesni kadija. Osim njih, u članove divana ubrajani su i ostali funkcioneri pokrajinske uprave: defter-ćehaja, timar-defterdar, defteremin, teskeredžija, roznamedžija, mjesni muftija, visoki oficiri. Njihov rad ovisio je od Porte, iako su sandžakbeg i beglerbeg u izvjesnoj mjeri imali prava da utječu na poslovanje nekih od njih.¹⁴⁶

Spomenuti funkcioneri, okupljeni oko sandžakbega i beglerbega, imali su jak utjecaj na donošenje odluka, jer se pri donošenju svih značajnijih odluka sandžakbeg savjetovao sa svojim članovima divana. Informacije o ovim dostojanstvenicima nalazimo i u dokumentima koji govore o kontaktima Dubrovnika sa bosanskim beglerbezima. Dubrovnik je i u srednjem vijeku njegovao posebno bliske odnose sa bosanskom

¹⁴² A. Olesnicki, *Poraz kod Siska*, str. 132.

¹⁴³ *Isto*.

¹⁴⁴ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Zagreb, 2003., str. 259.; Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, str. 179.

¹⁴⁵ Lejla Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, str. 123.

¹⁴⁶ H. Šabanović, *Bosanski Divan*, str. 37.

vlastelom, a u toko osmanske uprave u Bosni nastavio je održavati dobre odnose sa bosanskim beglerbegom kao i drugim najvišim organima uprave u neposrednom susjedstvu. Novi bosanski beglerbeg bi odmah po svom dolasku u zemlju javljao Dubrovniku da je prispio u svoju rezidenciju, a Dubrovčani bi mu onda poslali izaslanika da pozdravi i daruje novog susjeda.¹⁴⁷ Neposredno nakon što je u Dubrovnik stiglo zvanično obavještenje o osnivanju Bosanskog ejaleta, vlada je donijela odluku da “presvijetlom gospodinu sandžaku Bosne, koji je učinjen beglerbegom nad sedam sandžaka” uputi poklisara. Između ostalog, po uputama koje je dobio, poklisar donosi poklone beglerbegu i “njegovom ćehaji, kapidžibaši, divan-jazidžiji i utjecajnim dostojanstvenicima njegova dvora”.¹⁴⁸

Dubrovčani su sa svoje strane bili upućeni o tome da su na dvoru bosanskog beglerbega u Banjoj Luci rješavani svi sporovi i pitanja iz njihova zaleđa. Utjecaj i ugled bosanskog beglerbega na Porti bio je velik. Sultan je često upravo njemu prepuštao rješavanje pojedinih pitanja u vezi s odnosima Osmanskog carstva i Dubrovačke republike.¹⁴⁹

Kada je dubrovački poklisar Gozze stigao u Sarajevo da posjeti novog pašu 1668. godine (u 17. stoljeću poklisari su posjećivali namjesnike u Sarajevu), zapisao je da se “prvo kratko odmorio, a onda otišao u audijenciju namjesnikovom ćehaji, koji mu je iskazao sve uobičajene počasti. Gozze ga je zamolio za audijenciju kod paše. Na dan audijencije, kako je bilo uobičajeno, paša mu je dao konja i pratnju. U dvorani za audijenciju, ponudili su ga da sjedne čim je paša ušao. Gozze mu je poljubio rub haljine i predao kredencijalno pismo, a paša ga je upitao kako je putovao, je li ga ko putem gnjavio, je li zadovoljan smještajem, kakvo je zdravlje dubrovačke gospode. Gozze je odvratio da mu čestitaju sretan dolazak u susjedstvo i šalju uobičajeni dar (...) Na kraju je paša Gozzi darovao kaftan i dodijelo mu tridesetak ljudi da ga prate do njegova boravišta”.¹⁵⁰ Nema sumnje da se sličan ceremonijal može zamisliti i na namjesnikovom dvoru u Banjoj Luci, glavnom gradu Bosanskog ejaleta

¹⁴⁷ Vuk Vinaver, “Bosna i Dubrovnik 1595-1645”, *GDI BIH XIII*, Sarajevo, 1962., str. 202.

¹⁴⁸ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 329.

¹⁴⁹ Josip Lučić, “Hasan-paša i Dubrovčani”, *Rad*, Zavod za hrvatsku povijest, vol. 27, Zagreb, 1994., str. 63.

¹⁵⁰ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, *Dubrovnik*, 2008., str. 39. (dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika*).

i u 16. stoljeću. Prije osnivanja Bosanskog ejaleta, Dubrovčani su sličan dar davali i namjesniku Bosanskog sandžaka. Radilo se o “8-12 kutija zahara (tvrđi kolačići, bomboni od šećera), 6-8 glava šećera, 12 vrećica začina (cimet, anis, biber) i 6 svežnjeva svijeća”.¹⁵¹ Godine 1580. prvim bosanskim beglerbegom postao je dotadašnji bosanski sandžakbeg Ferhad-paša Sokolović. Dubrovčani su mu uputili poklisara 19. oktobra navedene godine s darom koji se sastojao od dva kaveca sukna, dva kaveca damasta, 12 kutija zahara, šest glava šećera, 12 vrećica začina i šest snopova svijeća.¹⁵² Pored darova sandžakbegu i dvorskim dostojanstvenicima, dubrovački poklisari predavali su darove i sandžakbegovoj ženi. Oni su se obično sastojali od raznih ukrasa, koralu, bisera, zlatnih narukvica, tkanina i slatkiša. Međutim, ovi darovi su predavani samo onim ženama koje su potjecale od sultanova roda ili su bile kćeri ili sestre najviših dostojanstvenika. S tim u vezi, naročito bogate darove vlada je slala Ferhad-pašinoj rodici, Šemsi-kaduni, koja je bila sestra Mehmed-paše Sokolovića i supruga Sinan-bega Boljanića, hercegovačkog sandžakbega. Kad god je za vrijeme dugogodišnje Sinan-begove uprave u Hercegovini dubrovačka vlada begu upućivala poslanstva, slala je po njima njegovoj ženi korale, bisere, svilu, slatkiše i voće.¹⁵³

Među članove divana ubrajali su se i drugi visoki oficiri (zaimi), koji su predstavljali elitu osmanskog društva. U opširnom popisu iz 1604. godine vidimo da je izvjesni Hadži Nezir, zaim, potpisnik vakufname, uživao jedan zemljišni posjed u Banjoj Luci. Prema istom izvoru, zemljišne posjede u Banjoj Luci uživali su ljudi različitog porijekla i funkcija: *carski gulam* Zulfikar, sin Kurdov; Mehmed-beg, *sandžak-beg* Ostrogona; Mehmed, *čajuš* Visoke Porte; Mustafa, *muhassebedžija* Bosne; imam Redžep-halifa (istoimenog imama susrećemo u Banjoj Luci popisu iz 1604. kao imama u mahali Osman Šah-bega); *zaim* Hodaverdi-beg; *zaim* Gazanfer-beg; *knez* Behram (uživa zemin oslobođen od pristojbi); *terzibaša* hadži Ahmed.¹⁵⁴ Među zaimima koji su djelovali u Banjoj Luci u ovom periodu, sigurno se isticao Sinan-begov sin Sulejman. Prema podacima

¹⁵¹ V. Miović, *Dubrovačka republika*, str. 38.

¹⁵² Vesna Miović, “Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike”, *Anali Dubrovnik* no. 38, Dubrovnik, 2000., 121-164, str.128.

¹⁵³ T. Popović, *Upravna organizacija*, str. 93.

¹⁵⁴ *Opširni popis III*, str. 412.

iz 1578. godine, on je uživao zeamet u iznosu od 76.000 akči u Kliškom sandžaku.¹⁵⁵ U opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine nalazi se bilješka da je Sulejman-beg, sin Sinan-begov, kupio zemljište u Banjoj Luci.¹⁵⁶ Pretpostavljam da je on identičan sa već spomenutim Sulejmanom, sinom Sinan-bega Boljanića, koji je spomenut i u vakufnami ovog znamenitog bosanskog, a zatim i hercegovačkog sandžakbega iz 16. stoljeća i jednog od najvećih vakifa na našim prostorima.¹⁵⁷ Ukoliko je tako, onda mu je majka bila Mehmed-pašina sestra Šemsa-kaduna, koja je podigla jedan most u Banjoj Luci te je, prema tome, i on po majci bio Sokolović odnosno Ferhad-pašin rođak. Ovaj Sulejman-beg, kako smo rekli, bio je izvršilac oporuke svoga oca Sinan-bega. Njegova dužnost, prema vakufnami, bila je da poslije smrti Sinan-begove izdvoji trećinu njegova imetka i sprovede njegove odredbe u smislu izgradnje nekih vakufskih objekata i uopće proširenja vakufa.¹⁵⁸

Divan-katib (sekretar divana, dvorski pisar)

Među najznačajnijim činovnicima divana bio je i divan-katib, sekretar pokrajinskog divana i u tom svojstvu prisustvovao njegovim sjednicama, ali sam nije bio njegov član, nego izvršni organ.¹⁵⁹ Mustafa-čelebi, divan-katib, jedan je od svjedoka na Ferhad-pašinoj vakufnami.¹⁶⁰ Divan-katibi su se dijelili na dvije grupe: na one koji su za svoju službu uživali gedik zeamete ili gedik timare te one koji su bili plaćeni gotovinom i koji su bili ugledniji. Novi divan-katib dobijao bi timar, zatim zeamet, a ako bi ga još unaprijedili i plaću u novcu. Oni koji su uživali timare ili zeamete bili su dužni krenuti sa beglerbegom u vojne pohode. Poznat je Hajdar, divan-katib Gazi Husrev-begov, koji je podigao Bijelu džamiju na Vratniku u Sarajevu.¹⁶¹

¹⁵⁵ Istanbul, BOA, MAD. d., 675.

¹⁵⁶ *Opširni popis III*, str. 412.

¹⁵⁷ *Vakufnama Sinan-bega*, str. 198.

¹⁵⁸ *Isto*, str. 198. Za džabiju Sinan-begovih vakufskih objekata u Cerniku i Banjoj Luci, bilo je potrebno postaviti nekog Banjalučanina, koji je trebao dobivati dnevnicu od dvije akče i ujedno biti "čestit i pouzdan čovjek, dobar poznavalac šerijatskih propisa (...) koji će s velikom revnošću nastojati da unaprijedi vakufske objekte, pravilno raditi i brinuti se o njima". *Isto*, str. 206.

¹⁵⁹ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 33.

¹⁶⁰ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

¹⁶¹ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 34.

U službi Ferhad-bega, kao njegov divan-katib, jedno vrijeme (1570.-1577.) nalazio se i jedan od najpoznatijih osmanlijskih birokrata, intelektualaca i historičara u 16. stoljeću, Gelibolulu Mustafa Ali. Mustafa Ali stigao je na novu službu kod Ferhad-bega u ljeto 1570. godine, kada je Ferhad-beg obavljao funkciju sandžakbega Kliškog sandžaka. To je bilo u samo predvečerje Kiparskog rata, na samoj granici Osmanskog carstva s Mletačkom republikom. Ferhad-beg i njegovi vojnici bili su tada jako zauzeti danonoćnim borbama. Kada je kasnije Ferhad-beg postavljen za sandžakbega Bosanskog sandžaka 1573. godine, poveo je i Mustafu Alija sa sobom u novo sjedište, Banju Luku. Potvrda da je bio Ferhad-begov sekretar divana jesu i brojna zvanična pisma koja je sastavljao za Ferhad-bega i koja je zajedno sa ostalim pismima kasnije uvrstio u zbirku *Menşeü-l-inşa*.¹⁶² Za vrijeme svog boravka u ovoj regiji, pored vojnih i sekretarskih, Ali je imao i još neke dužnosti. U mnogim svojim djelima on naglašava da su njegova česta putovanja između Bosne i Istanbula bila poduzimana u okviru državne službe. Fleischer pretpostavlja da je on bio neka vrsta oficira za vezu između centralne i pokrajinske vlade ili povjerljivi Ferhad-begov kurir u toku pregovora Osmanlija s Mlečanima i Habsburgovcima.¹⁶³

Osim Mustafe Alija, 1574. godine uz Ferhad-bega susrećemo i pisara (*katiba*) Jusufa koji je uživao zeamet u Aladžahisar (Kruševcu) od 24.000 akči te pisara (*katiba*) Džafera, koji je uživao zeamet u iznosu od 30.000 u sandžaku Paša.¹⁶⁴

Timar defterdar i defter-ćehaja

Timarska uprava u pojedinim ejaletima imala je dva glavna odjeljenja. Na čelu jednog odjeljenja nalazio se timar-defterdar, koji je vodio upravu timara, dok je zeametima upravljao defter-ćehaja.¹⁶⁵ U Ferhad-pašinoj vakufnami, spominje se samo jedan timar-defterdar Hasan-efendija. On se vjerovatno nalazio na funkciji timar-defterdara Bosanskog ejaleta u vrijeme kada je legalizirana navedena vakufnama, početkom

¹⁶² C. Fleischer, *Mustafa Âli*, str. 61.; Istanbul, Üniversitesi Kutuphanesi, Veliyuddin ef., no. 1916, rkp. *Menşeü-l-inşa*.

¹⁶³ C. Fleischer, *Mustafa Âli*, str. 61

¹⁶⁴ İstanbul, BOA, *MHM* 25, iza 3007.

¹⁶⁵ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 39.

1587. godine.¹⁶⁶ Ovaj Hasan, defterdar Bosanskog ejaleta, podigao je jednu džamiju koja se ističe među ostalim objektima podignutim u ovom periodu u Banjoj Luci. Džamija se naziva Defterdarova, po osnivačevu zanimanju ili Arnaudija, vjerovatno zbog toga što je defterdar Hasan bio porijeklom Albanac. Prema natpisu iznad ulaza u džamiju, vidi se da je sagrađena 1594/95. godine. Posmatranjem mnogih arhitektonskih, konstruktivnih i dekorativnih detalja, izgleda da su Ferhadiju i Arnaudiju gradili isti majstori.¹⁶⁷ Uz samu džamiju do munare nalazilo se turbe Hasana defterdara, osnivača džamije, kao i turbe njegove supruge.¹⁶⁸

U popisu iz 1604. godine spominje se Mehmed-beg, bosanski defterdar, koji je uživao jednu zemljišnu parcelu u Banjoj Luci. U istom popisu spominje se i čifluk timar-defterdara, Husein-efendije, kao i zemin umrlog defterdara Mustafe.¹⁶⁹ Ovo bi moglo značiti da su nakon Hasan-efendije, odnosno od vremena legalizacije Ferhad-pašine vakufname 1587. godine, ovu funkciju do 1604. godine obavljale najmanje tri osobe: Mustafa, Mehmed-beg i Husein-efendija.¹⁷⁰

Prema H. Šabanoviću, kako smo već rekli, pored *timar-defterdara*, među dostojanstvenike divana ubraja se i *defter-ćehaja* koji je upravljao drugim odjeljenjem, zeametima.¹⁷¹

U korištenim dokumentima iz ovog perioda susreće se izraz *defter-ćehaja* (*defter kedhoda*) u vezi s Bosnom samo dva puta. Jedanput u fermanu s Porte u vezi s osnivanjem Bosanskog ejaleta 1580. godine,¹⁷² a drugi put u jednom osmanskim izvoru iz 1587. godine, u kojem se *defter-ćehaja* Ali, po ko zna koji put, obraća se Visokoj porti, kao "bivši bosanski defter-kethoda", tražeći da mu se ponovo dodijeli (spomenuta) služba i zeamet. Iako je, prema njegovim riječima, još ranije bio lično razgovarao s Ferhad-pašom 1586. godine, još uvijek mu se nije bilo izašlo u susret. Budući da je u svojoj opširnoj molbi tačno naveo koje upražnjene zemlje želi za sebe i gdje se one nalaze, i to je jedan od

¹⁶⁶ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

¹⁶⁷ A. Bejtić, *Banjaluka*, str. 105.

¹⁶⁸ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika II*, str. 213. Džamiju Arnaudiju srbijanski agresor i lokalni izdajnici su minirali i srušili isti dan kad i Ferhadiju, 7.5.1993. godine.

¹⁶⁹ *Opširni popis III*, str. 412, 416, 434, 435.

¹⁷⁰ *Isto*.

¹⁷¹ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 39.; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tehlilleri*, I. kitap, Istanbul, 1990., str. 324.

¹⁷² Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 139, str. 68 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

pokazatelja da se radi o čovjeku iz struke. Zašto je on smijenjen s funkcije i oduzet mu zeamet, može se samo naslućivati.¹⁷³

Kad bi sandžakbezi morali na izvjesno vrijeme napustiti svoju pokrajinu, obično zbog rata, postavljali bi svoje zastupnike da preuzmu poslove. Obično bi to bili ćehaja, sin sandžakbega, kapidžibaša ili vojvoda.¹⁷⁴ Vjerovatno je Ferhad-paša Sokolović, kada se kao beglerbega ejaleta Kefa nalazio na Krimu radi smirivanja pobune krimskih Tatara od 1584.-1585. godine, zapovjedništvo nad cijelom vojskom povjerio defterdaru Ali-agi pod čijim okriljem se našlo nekoliko hiljada konjanika i manji broj pješaka i koji je predvodio vojne trupe u Bici kod Slunja. To je bio jedan od najgorih poraza koji je osmanska vojska doživjela na ovim područjima do tada. Više od 2000 osmanskih vojnika palo je na bojnopolju, među njima Ali-aga i mnogi drugi velikodostojnici. Ferhad-paša nije učestvovao u ovom sukobu.¹⁷⁵ I K. Schwarz tvrdi da Ferhad-paša sigurno nije učestvovao u ovoj bici te da su zabunu uveli hroničari kao što su Istvánffy i Valvassora, a za njima i svi ostali, koji su slabo razlikovali nazive "defterdar paša" i "Ferhad-paša".¹⁷⁶ Iz navedene Ali-agine molbe, vidi se i da je on jednom bio serdar osmanske vojske u nekoj ranijoj opsadi Bihaća. Ukoliko je ovaj defterdar Ali-aga predvodio osmansku vojsku u bitki kod Slunja, on nije tu poginuo jer se iz njegove molbe odobrene 8. ševvala 994/22. septembra 1586. godine, vidi da je on još živ.¹⁷⁷

Prvi podaci o Memišah-begu, bosanskom defterdaru iz 1581. godine, su iz 1563.-1564. godine, kada se spominje kao alajbeg Bosanskog sandžaka, a prije toga samo kao zaim.¹⁷⁸ Kasnije je bio nazir mukata u Hercegovačkom sandžaku i po tome u svoje vrijeme bio poznat. On je, po svojoj prilici, bio rodom iz Foče, u kojoj je podigao prije 1569. godine džamiju, a zatim i medresu sa bibliotekom. Godine 1580. postao je prvi defterdar novoosnovanog Bosanskog ejaleta. Kasnije je vršio dužnost defterdara u Temišvarskom ejaletu i po tome postao poznatiji

¹⁷³ Istanbul, BOA, *MAD. d.*, 17658, str. 170.-173.

¹⁷⁴ T. Popović, *Upravna organizacija*, str. 99.

¹⁷⁵ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, str. 156.

¹⁷⁶ K. Schwarz, *Osmanske Sultansurkunden*, str. 218.

¹⁷⁷ Istanbul, BOA, *MAD d.*, 17658, str. 173.

¹⁷⁸ Muhamed Enverī Kadić, *Tarih-i Enverī*, rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, sv. 2, str. 216. Za ovu informaciju svesrdno zahvaljujem svojoj kolegici iz Orijentalnog instituta u Sarajevu, dr. Almi Omanović-Veladžić.

pod imenom Defterdar-paša, kako ga kasnije zove i E. Čelebija u svom *Putopisu*. Umro je u Foči i ukopan je u dvorištu svoje džamije.¹⁷⁹ Prema T. Popoviću, on je umro iznenada polovinom decembra 1586. godine, a o njegovoj smrti bosanski beglerbeg izvijestio je Dubrovčane riječima: “Umro je jedan vaš veliki neprijatelj.”¹⁸⁰ Ta rečenica možda se može povezati sa nekim ranijim inicijativama koje je Memišah-beg poduzimao protiv ekskluzivnog prava Dubrovnika u vezi s uvozom soli u Bosnu i tzv. Ejnehanovom krizom.

Vojvoda

Kako smo već ranije naveli, naziv vojvoda uglavnom je korišten za oznaku lokalnih vojno-administrativnih komandanata pojedinih mjesta. Kasnije, njihova glavna dužnost postaje upravljanje hasovima svojih gospodara i vršenje administrativno-policijske vlasti na tim područjima.¹⁸¹ I prije Ferhad-begovog dolaska u Banju Luku, u vrijeme Sufi Mehmed-paše kao svjedok na njegovoj vakufnami iz 1555. godine spominje se jedan vojvoda, Kubad. Međutim, potrebno je ispitati mišljenje da je on osnovao “Kubad-aginu džamiju i mahal u Banjoj Luci, koja je nastala u prvoj polovini 16. stoljeća”.¹⁸² Budući da se ova mahala ne spominje u Banjoj Luci u popisu iz 1565., nego tek u popisu iz 1604. godine, najvjerojatnije je džamija po kojoj je mahala dobila ime podignuta u drugoj polovini 16. stoljeća, odnosno nakon 1565. godine. Kako se iz njenog naziva vidi, nije ju sagradio Kubad-vojvoda nego Kubad-aga. Prema popisu iz 1565. godine, dizdar tvrđave Banja Luka zvao se Kubad-aga i uživao je jedan zemin, tj. parcelu zemljišta u okviru čifluka posadnika banjalučke tvrđave.¹⁸³ To bi moglo značiti da je on, pored dnevnice koju je primao kao dizdar, mogao raspolagati solidnim dodatnim finansijskim sredstvima od prihoda sa navedenog čifluka. Ukoliko je riječ o istoj osobi, moguće da je Kubad-vojvoda poslije 1550., a prije 1565. godine postao dizdar banjalučke tvrđave, stekao titulu aga te podigao navedenu džamiju nakon 1565. godine.

¹⁷⁹ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika II*, str. 218.

¹⁸⁰ T. Popović, *Ejnehanova kriza*, str. 55.

¹⁸¹ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, str. 204.

¹⁸² A. Bejić, *Banjaluka*, str. 94; S. Smlatić, *Banja Luka* str. 41.

¹⁸³ Istanbul, BOA, TD 435, fo. 406.

Gazanfer-vojvoda, zaim, jedan je od onih funkcionera koji su u Banjoj Luci podigli džamiju, a spominje se i među svjedocima Ferhad-pašine vakufname.¹⁸⁴ Natpisa na njegovoj džamiji nema, ali, s obzirom na činjenicu da je Gazanfer bio savremenik Ferhad-paše Sokolovića i Hasana defterdara, pretpostavlja se da je Gazanferova džamija nastala u vrijeme kada i Arnaudija džamija ili nešto kasnije.¹⁸⁵ Gazanfer-vojvodu susrećemo u osmanskim izvorima i kao Ferhad-pašinog kurira, koji je donosio pisma iz Istanbula.¹⁸⁶ U jednoj molbi koju je Ferhad-beg poslao na Portu, Gazanfer-vojvoda je opisan kao iskusan i požrtvovan, te jedan od najzaslužnijih zaima na krajini, te mu je u februaru 1574. godine dodijeljena povišica u iznosu od 1500 akči na postojeći zeamet.¹⁸⁷ U bližoj okolini Banje Luke uživao je nekoliko čifluka.¹⁸⁸ U popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine evidentiran je Ibrahim, sin Gazanfer-begov, koji je u nahiji Borač posjedovao čifluk.¹⁸⁹ U istom popisu evidentiran je i Gazanfer-begov sin Omer, koji je tada bio miralem Bosanskog vilajeta, te u selu Brzozjed, zajedno sa svojom braćom, uživao osam baština, od dvanaest koliko je njihov otac Gazanfer ranije kupio u tom selu. Ostale četiri baštine Gazanfer je priključio ranije uvakufljenom zemljištu, a njihov prihod je bio namijenjen za službenike časne džamije koju je podigao spomenuti zaim u Banjoj Luci, pod uvjetom da mutevelija godišnje plaća državi 1080 akči, što je prema vakufnami upisano i u ovaj novi defter.¹⁹⁰

Čehaja ili kethoda

Svaki beglerbeg imao je svoga čehaju koji je bio njegov prvi saradnik, pomoćnik i savjetnik, a često i zamjenik. On je činovnik beglerbegovog kabineta, koji je prvi primao poslanike koji su dolazili u audijenciju paši, vodio s njima prethodno razgovore, a u trenutnoj odsutnosti paše potpuno

¹⁸⁴ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

¹⁸⁵ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika II*, str. 218.

¹⁸⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 24, dok. br. 89.; Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH*, 139/II, str. 4 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

¹⁸⁷ Istanbul, BOA, *MHM* 25, dok. br. 556.

¹⁸⁸ U popisu iz 1604. godine vidimo da je u posjedu zaima Gazanfer i njegove braće bio jedan vinograd od šest dunuma, u nahiji Borač. *Opširni popis III*, str. 81. Jedan njegov čifluk bio dodijeljen Ferhad-pašinom sinu, Sulejman-begu, *Opširni popis III*, str. 501. Gazanfer-beg je upisan i kao uživatelj jedne baštine u selu Mačkovicica (danas Mačkovac na rijeci Savi), u nahiji Kobaš. *Isto*, str. 485.

¹⁸⁹ *Isto*, str. 151.

¹⁹⁰ *Opširni popis III*, str. 519. I džamija Gazanferija minirana je i srušena 4.7.1993. godine.

ga zastupao u svim njegovim dužnostima.¹⁹¹ U vakufnami Ferhad-paše Sokolovića među potpisanim svjedocima nalazi se i Sinan-ćehaja, zaim.¹⁹² Ovaj Sinan je možda te godine bio upravo ćehaja Bosanskog beglerbega Ferhad-paše. U popisu iz 1604. godine spominju se još i Ferhad-ćehaja, koji je imao čifluk u Banjoj Luci, te Mustafa-ćehaja, koji je uživao zemin.¹⁹³ S obzirom na šire značenje pojma ćehaja, oni su, isto tako, mogli biti i ćehaje u tvrđavi, zamjenici i pomoćnici dizdara, a ne nužno beglerbega.

Iako nemamo sačuvane vakufname ostalih banjolučkih legatora, koji su zajedno sa Ferhad-pašom ili prije njega, učestvovali u intenzivnoj izgradnji Banje Luke u navedenom periodu, na osnovu popisa iz 1604. godine vidimo da se u ovom periodu urbana jezgra Banje Luke intenzivno razvijala. Uz ostale objekte, u Banjoj Luci su u ovom periodu nicali mesdžidi: Ibrahimov mesdžid u mahali Grab; Hadži Alijin u mahali Stupnica; Mahmudov u mahali Ilidža; Mehmed-agin i Osman Šah-begov,¹⁹⁴ zaim Ibrahim-begov, Hadži Mustafin. Džamije su podigli Kubad-aga,¹⁹⁵ Mustafa-paša,¹⁹⁶ Mehmed-beg, kapetan.¹⁹⁷

¹⁹¹ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 33.

¹⁹² *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

¹⁹³ *Opširni popis III*, str. 411. i 416.

¹⁹⁴ Osman Šah-beg Skenderpašić, sin Mustajbega, bio je bosanski sandžakbeg u dva navrata, a navedeni mesdžid podigao je oko 1563. godine. Bio je sestrić sultanov, što se vidi i u jednom rukopisu gdje je naveden kao "sin sestre sultana Sulejmana", vidi: Kasim Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa'Âli'nin "Nasihatı's-Selâtîn" İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, (neobjavljeni magistarski rad), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008., str.105. (dalje: *Nasihatı's-Selâtîn*).

¹⁹⁵ İstanbul, BOA, TD 435, fo. 406.

¹⁹⁶ Alija Bejtić, na osnovu predaje, tvrdi da je ovu džamiju sagradio Ferhad-pašin potomak, kapetan Mustafa-paša Sokolović početkom XVIII stoljeća, (*Banjalučka*, str. 114). Međutim, na osnovu ovog izvora vidimo da je riječ o nekom drugom Mustafa-paši jer je džamija podignuta u drugoj polovici XVI stoljeća, poslije 1565., a prije 1604. godine. S obzirom na to da je podigao džamiju, a ne mesdžid i da je bio paša, to bi mogao biti neki drugi visoki dostojanstvenik iz ovog perioda, bosanski sandžakbeg ili beglerbeg pod tim imenom. Iako se ne bi sa sigurnošću moglo to tvrditi, najvjerovatnije je riječ o Mustafa-paši Sokoloviću, Ferhad-pašinom rođaku, koji je bio sandžakbeg Bosanskog sandžaka oko 1555.-1560. godine, a zatim postavljen na funkciju beglerbega Budimskog ejaleta, gdje se nalazio od 1566.-1578. godine. S obzirom na to, vrlo je moguće da je u ovom periodu, kada je rezidovao u Banjoj Luci, i on poput ostalih svojih rođaka iz porodice Sokolović, Ferhad-paše i Šemsa-kadune, sagradio objekat, tj. džamiju u Banjoj Luci. A. Bejtić tvrdi da je on ostavio zadužbine još u sljedećim mjestima: Sarajevo, Mokro, Goražde, Maglaj, Banja Luka, Kostajnica, okolina Nevesinja, i u kasabi Trn, "negdje na vodi, koja se također oformila iz temelja Mustafa-pašinim zadužbinama, a koju će tek trebati identificirati". (A. Bejtić, *Rudo*, str. 204.) Međutim, može biti i da je riječ o nekom drugom Mustafa-paši, možda Mustafa-paši Ajaspašiću, koji je, prema Muvekkitu, bio bosanski beglerbeg nakon Hasan-paše Predojevića, oko 1001/1592.-93. (Muvekkit, *Povijest Bosne I*, str. 185.)

¹⁹⁷ Možda je riječ o kapetanu rijeke Une, Mehmedu, koji se javlja se u jednom osmanskom izvoru iz 1574. godine, kao užiivalac zeameta od 22.800 akči. İstanbul, BOA, *MHM* 25, iza dok. br. 3007.

Čauš

Pripadnici specijalne dvorske garde, vojno-policijskih organa, koji su održavali red na dvoru i na divanu, ali su im povjeravane i razne druge misije i dužnosti i izvan dvora, zvali su se čauši.¹⁹⁸ Abduldželal-čauš se nalazi među potpisnicima Ferhad-pašine vakufname 1587. godine, kao i Nurullah, zapovjednik čauša (*čaušbaša*).¹⁹⁹ U jednom pismu pisanom bosančicom od 4. februara 1587. godine, Jusuf Čelebija, novski dizdar i Ahmetaga, dizdar Donje Kule, preporučuju nosioca pisma Dubrovčanima, čauša bosanskog paše Ferhad-paše, Musli Čelebiju, "koji ide u Dubrovnik da inspicira tamošnjeg emina, da se na povratku paši, koji ga ljubi, može njima pohvaliti."²⁰⁰ Prema Ć. Truhelki, ovaj Musli-čelebi identičan je da Musli-efendijom, defterdarom bosanskog paše, koji je također poslao jedno pismo Dubrovčanima, preporučujući im emine što ih šalje u Dubrovnik i Ston na službovanje.²⁰¹ Još jedan čauš Bosanskog divana, Pehlivan, također se susreće među potpisnicima Ferhad-pašine vakufname. Njega nalazimo i u popisu iz 1604. godine, kada je uživao jedan zemin u Banjoj Luci.²⁰²

Ćehaja čauša je funkcioner koji je vršio sličnu funkciju na bosanskom divanu kao i istoimeni dostojanstvenik na beglerbegovom dvoru, tj. bio je šef divanske policije.²⁰³ Hadži Hasan, *ćehaja čauša*, naveden je među potpisnicima Ferhad-pašine vakufname. U popisu iz 1604. godine upisana je zemljišna parcela u Banjoj Luci u posjedu Mahmuda, čauša bosanskog deftera.²⁰⁴ Već smo spomenuli da je zvanično obavještenje o osnivanju Bosanskog ejaleta dubrovačkoj vladi početkom oktobra 1580. godine donio Ferhad-pašin čauš. Također je i rješenje slučaja krivotvorenja akči, Porta povjerila Ferhad-paši, koji je u novembru 1581. godine, uputio u Dubrovnik naiba banjalučkog kadije i svog čauša da sprovedu istragu.²⁰⁵ U prvim godinama nakon osnivanja Bosanskog ejaleta, novom

¹⁹⁸ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 32.

¹⁹⁹ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

²⁰⁰ Ćiro Truhelka, "Nekoliko mladih pisama hercegovačke gospode pisanih bosančicom iz dubrovačke arhive", *GZM BiH* 26/1914., 477-551, str. 477.

²⁰¹ *Isto*, str. 478.

²⁰² *Opširni popis III*, str. 412.

²⁰³ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 38.

²⁰⁴ *Opširni popis III*, str. 412.

²⁰⁵ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 392.

beglerbegu Ferhad-paši šalju se naredbe različitog sadržaja, među kojima i zapovijed da na Portu pošalje spisak čauša Bosanskog deftera, jer isti ne postoji u Prijestonici.²⁰⁶

Čauši su bili uvaženi članovi društva. U jednom ranijem Ferhad-begovom spisku iz 1574. godine spominju se: brat Sinan-čauša, koji je uživao timar u iznosu od oko 17.000 akči; zatim Ibrahim-čauš, čiji su sinovi Ahmed i Mahmud nakon njegove smrti uživali zeamet u iznosu od 24.000 akči te Jusuf, sin čauša Mustafe, koji je uživao timar u iznosu 5333 akče.²⁰⁷ U Bosanskom ejaletu, pored čauša Bosanskog deftera, djelovao je i čauš Visoke porte, koji je imao šira ovlašćenja i dužnosti. Veoma veliku ulogu u mnogim zbivanjima u Bosanskom ejaletu imao je Hodaverdi Bosna Mehmed-beg, koji je kao čauš Visoke porte za svoje usluge uživao zeamet koji je u jednom trenutku dostigao enorman iznos od 86.996 akči.²⁰⁸

Muhurdar

Muhurdar je čuvar beglerbegovog odnosno sandžakbegovog pečata. Prema Šabanoviću ovo zvanje se u Bosni javlja tek 1608. godine, ali je svakako moralo biti starije. Osmanski namjesnici u Bosni su se služili pečatima još u 15. stoljeću, ali to, prema Šabanoviću, ne znači da su imali ovog službenika.²⁰⁹ S obzirom da je već spominjani Ferhad-begov spisak označen kao *muhurlu*, odnosno ovjeren, onda je sigurno postojao i muhurdar koji je ovjeravao brojnu prepisku Ferhad-begovu/pašinu s Portom, mada nam njegovo ime, za sada, nije poznato. I mnogi spisi, molbe (*arzovi*) koje je Ferhad-beg/paša slao na Portu u ovom periodu, imali su ovjeru u vidu pečata. U prijepisima Ferhad-pašinih dopisa u zvanične knjige centralne osmanske administracije, na mjestu gdje se nalazio pečat, stoji prepisan skroman tekst "Ferhad bende", u značenju:

²⁰⁶ Istanbul, BOA, *MHM* 48, dok. br. 784.

²⁰⁷ Istanbul, BOA, *MHM* 25, nakon dok. br. 3007.

²⁰⁸ "Vakufnama Hodaverdije, sina Alije, iz 1579.", prijevod: Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine XV i XVI vijek*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 187.-192. (dalje: *Vakufnama Hodaverdi Mehmed-bega*); Hamid Hadžibegić and Derviš Buturović, "Berat Hodaverdi Mehmed-bega iz 1593. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965., 151.-174. (dalje: Hadžibegić-Buturović, *Berat Hodaverdi Mehmed-bega iz 1593. godine*).

²⁰⁹ H. Šabanović, *Bosanski divan*, str. 35.

ponizni (Božiji) rob, Ferhad.²¹⁰ Slično je i sa prijepisima njegovih arzova sačuvanim u dubrovačkim izvorima.²¹¹

Dvorske zanatlije

U sjedištu beglerbega nalazio se veći broj dvorskih zanatlija koji su izrađivali za dvor razne predmete, naročito odjeću i obuću i bili potčinjeni haznadarbaši.²¹² U jednom Ferhad-begovom spisku iz 1574. godine navedena su trojica zanatlija (berber, ćurčija, čadordžija). S obzirom na vrste zanata kojim su se bavili, pretpostavljam da nisu radili za dvor već su se nalazili na usluzi operativnim vojnim snagama budući da su za svoje usluge uživali timare od 3000 akči.²¹³

Mehteri

U vojne pohode ispred beglerbega uvijek je išla i vojna muzika, mehter.²¹⁴ Brojni svirači na dvoru, koji su obično nazivani mehteri, imali su svoga starješinu koji se zvao sermehter.²¹⁵ Ferhad-pašin *sermehter* zvao se Mustafa-aga, koji je 1604. godine uživao jedan zemljišni posjed u Banjoj Luci.²¹⁶

Muteferike

Muteferrike su bili članovi neke vrste elitnog kluba za mlade plemiće, formiranog od sinova paša ili drugih istaknutih ličnosti. Često su išli kao pratnja sultana kada je sultan odlazio u lov. Prema E. Čelebiji, sredinom 17. stoljeća u pratnji nikopoljskog sandžakbega bilo je preko 300 muteferika.²¹⁷ Zvanje dvorskog muteferrike, na prijedlog Ferhadbega, u septembru 1578. godine dodijeljeno je izvjesnom Idriz-begu.²¹⁸

²¹⁰ Istanbul, BOA, C.T., no. 7724.

²¹¹ Dubrovnik, Historijski arhiv, *Acta Turcarum*, br. 75.

²¹² *Isto*, str. 36.

²¹³ Istanbul, BOA, *MHM* 25, iza dok. br. 3007.

²¹⁴ Više o mehterima u: Sedad Bešlija, "Mehterhana i mehteri-Prilog historiji osmanske vojne organizacije (s posebnim osvrtom na Bosnu)", *Historijska traganja* 9, Sarajevo, 2012., 9.-30.

²¹⁵ *Isto*, str. 31.

²¹⁶ *Opširni popis III*, str. 412.

²¹⁷ E. Čelebi, *Putopis*, str. 371.

²¹⁸ Istanbul, BOA, *MAD*, d. 675, str. 77.

Na molbu Ferhad-paše Sokolovića, za zapovjednika svih muteferika u Bosanskom ejaletu (*bašmuteferiku*), u februaru 1584. godine postavljen je Ibrahim-beg, sin Malkoč-bega. On je do tada u Kliškom sandžaku uživao zeamet od 45.000 akči.²¹⁹ Ovaj Ibrahim-beg osnivač je Donjeg Vakufa, u kojem je oko 1573. godine podigao i lijepu džamiju.²²⁰ Prije toga, vršio je razne službe u Kliškom sandžaku. Prvi put ga susrećemo 1550. godine, kada je posjedovao timar u nahiji Uskoplje u iznosu od 6000 akči, te više čifluka u nekoliko drugih nahija.²²¹

Kultura i umjetnost u Banjoj Luci u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića

Intenzivnu graditeljsku djelatnost Ferhad-paše i ostalih visokorangiranih osmanskih službenika u Banjoj Luci pratila je uporedo i kulturna djelatnost. Jer, svaki dvor je u principu bio i mjesto na kojem su se okupljali i djelovali svi istaknutiji članovi društva. U Banjoj Luci je Ferhad-pašin divan-katib Mustafa Ali iz Galipolja napisao i završio svoj prvi divan *Vâridat ü-l-enika* koji je posvetio sultanu Muradu III nakon njegovog stupanja na prijesto 1574. godine. Također, na zahtjev Ferhad-bega, Mustafa Ali je s arapskog jezika preveo djelo *Işrâk ü-t-tevârîh* i naslovio ga *Zübdet ü-t-tevârîh*. Prijevod i prijepis ovog djela završio je u mjesecu muharemu 983. god. po H./april-maj 1575. godine u "kasabi Banjoj Luci u sandžaku Bosna".²²²

Na brojnim sakralnim i profanim objektima nastalim u Banjoj Luci u ovo vrijeme, nastajali su i su u kamenu uklesani stihovi banjalučkih pjesnika. Natpis u stihovima koji se nalazio uklesan iznad ulaza u Ferhadiju džamiju, djelo je pjesnika Spahija. Pretpostavlja se da je on bio dvorski pjesnik na dvoru Ferhad-bega Sokolovića u Banjoj Luci.²²³

²¹⁹ Istanbul, BOA, A.E., III Murad, br. 25.

²²⁰ B. Zlatar, *O Malkočima*, str. 109.

²²¹ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *POF* 25/1975., Sarajevo, 1977., 133-169, str. 147.; B. Zlatar, *O Malkočima*, str. 110.; *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila: Behija Zlatar, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007., str. 352.

²²² C. H. Fleischer, *Mustafa Ali*, str. 66.

²²³ "Ovu velebnu bogomolju podiže u ime Boga Dobrotvor Ferhad-beg, pomagač vjernika. Žednim mačem uklesa u mramor svoje junačko ime,

Uz Spahija, u ovom periodu u Banjoj Luci je djelovao još jedan pjesnik, poznat po nadimku Sebzi.²²⁴ U jednom svom djelu, prema Tietze-ovom prijevodu na engleski jezik, Mustafa Ali spominje ovog pjesnika i opisuje njegov prvi susret s Ferhad-begom: "Pjesnik čiji mahlas je bio Sebzi, bosanski zaim, s kojeg su tragovi razuma i inteligencije isijavali kao da je samo jarko sunce došlo u posjet begu, došao je da osjeti zadovoljstvo i osvježanje u razgovoru s njim. Beg ga upita: 'Kako ti je ime i pod kojim imenom te poznaju u tvojoj zemlji?' On odgovori da je poznat pod imenom Sebzi i da je samo jedna mirisna biljka u vrtu spoznaje."²²⁵

U nastavku, Ali dodaje kako je Ferhad-beg ismijavao ovog pjesnika zbog njegovog "povrtnog" nadimka. Moguće je da je prvi susret Ferhad-begov sa mladim pjesnikom prošao upravo tako, uz bezazlene Ferhad-begove šale na njegov račun. Međutim, neki drugi podaci govore da je Sebzi dugi niz godina ostao u Banjoj Luci uz Ferhad-bega. Spomenuti Sebzi s vremenom je postao veoma cijenjen u svojoj okolini, a sigurno ga je uvažavao i sam Ferhad-paša jer ga je odabrao za svjedoka na svojoj vakufnami. Čak je uz ime stekao naziv Čelebi, što je značilo "ugledan, školovan čovjek, gospodin".²²⁶ Među prvim potpisnicima spomenute vakufname iz 995/1587. godine nalazi se upravo ovaj pjesnik, Sebzi Čelebi sin Abdurrahmanov.²²⁷

Sebzi je po svoj prilici ostao živjeti u Banjoj Luci gdje je stekao dobru reputaciju i među nekim Ferhad-pašinim prijateljima. Godine 1003. po H. (1594.-1595.), napisao je hronogram na džamiji Arnaudiji čiji je osnivač Hasan defterdar, bosanski timar-defterdar, savremenik i lični prijatelj Ferhad-paše Sokolovića.²²⁸ Sebzi se smatra i autorom Ferhad-

Sa ratnim imetkom podiže dobro taj odabrani muž.

Spahija prispjevši građevini reče joj hronogram:

'U ime Boga sagrađeno je ovo mjesto za vjernike'.

M. Mujezinović, *Turski natpisi*, 476.; Asim Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad paša's in Banja Luka*, Leipzig, 1941., str. 1.-2.

²²⁴ Tur. *sebze* – zelen, povrće.

²²⁵ Tietze, Andreas, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, edition, translation, notes, I i II, Wien, 1979., I dio, str. 170.

²²⁶ Prema Hasan Kafiji Pruščaku, "Čelebi se može reći za svakoga kome se može pripisati osobina znanosti, savršenstva i pouzdanosti u djelima, a u ovo ne mogu ući porijeklo i bogatstvo." Had san Kafija Pruščak: "Traktat o izrazu čelebi", preveo: Fehim Nametak u: *Izabrani spisi*, Sarajevo, 1983., str. 87.

²²⁷ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 232.

²²⁸ M. Mujezinović, *Turski natpisi*, str. 482.

pašine vakufname, čiji tekst, uz navedeni natpis upućuje na to da je bio dobar stilista i vrstan pjesnik. U Banjoj Luci Sebzi je ostao najmanje dvije decenije, što znači da mu je navedeno okruženje i Ferhad-begovo društvo sigurno odgovaralo.

Još jedan vrhunski intelektualac svoga vremena, do sada malo poznati skromni šejh halvetijskog reda Muslihuđin Kninjanin, živio je i aktivno djelovao u Banjoj Luci u vrijeme Ferhad-paše. Ova svestrana ličnost, muderris, imam, muftija, vaiz, katib i prevodilac, autor je najmanje jednog djela na arapskom jeziku, a pretpostavlja se i da je on osnivač prve medrese u Banjoj Luci. On je istovremeno bio i aktivni pripadnik osmanskih vojnih snaga, gazija na serhatu. Njegovo ime nalazi se među svjedocima na Ferhad-pašinoj vakufnami te se smatra da je bio jedan od članova divana.²²⁹

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se i jedan neobičan i lijep prijepis Kur'ana iz džamije Ferhadije u Banjoj Luci. Pretpostavlja se da su džuzovi bili dio većeg kompleta, a da je prijepis nastao krajem 16. stoljeća upravo za potrebe ove džamije. Sačuvana su samo dva džuz, ali ne i posljednji gdje bi se, eventualno, nalazila imena prepisivača i mjesto nastanka. Džuzovi su u kožnom povezu. Zlatna široka slova obrubljena su tankim crnim linijama, a krupna crna slova obrubljena su tankim zlatnim linijama.²³⁰ Postavlja se pitanje da li je navedeni prijepis nastao upravo u Banjoj Luci, što bi bio pokazatelj da su u tom gradu još u 16. stoljeću djelovali kvalitetni kaligrafi i prepisivači. Vrijeme nastanka prijepisa može se povezati s vremenom Ferhad-paše Sokolovića, tako da se može prepostaviti da je upravo on naručilac i pokrovitelj ovakvog prepisivačkog poduhvata, prijepisa Kur'ana za potrebe nove džamije u Banjoj Luci. Kako smo već spomenuli, Mustafa Ali je na zahtjev Ferhad-bega Sokolovića, upravo u Banjoj Luci sa arapskog jezika preveo najmanje jedno djelo. Tu je završio i svoj *divan* te sastavio brojna pisma, koja se svrstavaju u vrhunska djela spomenute vrste.²³¹

O Ferhad-pašinoj ljubavi prema pisanoj riječi svjedoče i podaci iz mletačkih izvora iz kojih se vidi da je on mletačkim izaslanicima

²²⁹ H. Popara, *Šejh Muslihuđin*, 233.-260.

²³⁰ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, svezak I., obradio: Kasim Dobrača, Sarajevo, 1963., str. 38.

²³¹ Istanbul, Üniversitesi Kutuphanesi, *Veliyuddin ef.*, no. 1916, rkp. *Menşei-l-inşa*.

poklanjao ćilime, a zauzvrat tražio da mu nabave određene knjige.²³² Iako su sigurno mnogi ljudi za svoje lične potrebe prepisivali knjige u ovom gradu, nema podataka o organiziranom prijepisu knjiga niti podataka o postojanju skriptorija u Banjoj Luci u 16. stoljeća, poput onog u Foči u istom periodu.²³³ U 17. stoljeću u ovom gradu prepisivane su knjige iz oblasti fikha, djela o namazu i sl.²³⁴

Ferhad-pašina porodica i privatni život

Na osnovu podataka iz osmanskih izvora bilo je moguće dosta pouzdano i precizno rekonstruisati Ferhad-pašinu karijeru te istaknuti one specifičnosti koje su obilježile njegov život. Međutim, zvanični osmanski izvori u principu ne nude informacije o privatnoj sferi života brojnih osmanskih službenika. Stoga su podaci o ranoj fazi njegovog života veoma oskudni, a čak je u nekim slučajevima i njegov identitet upitan. Djelomično objašnjenje ovog fenomena jeste i činjenica da su oni često premješteni s jedne na drugu poziciju te ih je veoma lahko izgubiti iz vida. Stoga su podaci o Ferhad-pašinom privatnom životu i porodici su veoma oskudni.

Poznato je da je Ferhad-paša član bosanske porodice Sokolović, jedne od najutjecajnijih porodica u Osmanskom carstvu u 16. stoljeću. Rođen je po svoj prilici između treće i četvrte decenije 16. stoljeća. Budući da su neka njegova djeca ukopana u Livnu, vjerovatno je da su umrla još dok je on bio kliški sandžakbeg, dakle prije 1573. godine. Međutim, nigdje se ne spominje njegova supruga, kao ni njegova majka ili, eventualno, kćerka. Ni sestru nigdje ne spominje, iako se zna da je imao jednu sestru, Pečevijinu majku. S obzirom na to da se one ne spominju niti u njegovoj vakufnami iz 1587. godine, gdje se spominju njegovi umrli članovi porodice, možda su one u to vrijeme još bile među živima.

Što se tiče rodbinskih odnosa između Mehmed-paše i Ferhad-paše, od Pečevije saznajemo da su oni bili amidžići.²³⁵ Dakle, Ferhad-pašin

²³² W. Panciera, *Buliding a Boundary*, str. 19.

²³³ Kasim Dobrača, "Skriptorij u Foči u 16. stoljeću", *Analī GHB 1*, Sarajevo 1972., 67.-74.

²³⁴ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, svezak 2., obradio: Kasim Dobrača, Sarajevo, 1979., str. 27., 166., 184. itd.

²³⁵ Derviš-paša je amidžić Mehmed-paše Dugog i mlađi brat rahmetli Ferhad-paše, koji je pao kao šehid u Budimu." Pečevija, *Historija 2*, str. 39.

otac, Rustem-beg Sokolović bio je brat Mehmed-pašinog oca Džemaludin Sinan-bega, odnosno Mehmed-pašin amidža. Rustem-beg je, osim Ferhad-paše, imao još najmanje tri sina i jednu kćer.

Derviš-paša Sokolović, Ferhad-pašin mlađi brat, odrastao je i školovan na osmanskome dvoru. Jedno vrijeme bio je beglerbeg Dijarbekira. Učestvovao je u opsadi Jegra, zajedno s rumelijskim beglerbegom Hasan-pašom, budimskim beglerbegom Hadim Ali-pašom i drugim istaknutim ličnostima. Poginuo je ratu protiv Perzije, prilikom osvajanja Gruzije 1578. godine.²³⁶ Pečevija je, izgleda, veoma volio i cijenio ovog svog daidžu, što saznajemo iz riječi kojima ga opisuje: "I Derviš-paša je bošnjačkog porijekla i pripada poznatoj porodici Sokolović. Rođeni je brat majke, mene siromaha, punog grijeha. Derviš-paša je amidžić Mehmed-paše Dugog i mlađi brat rahmetli Ferhad-paše, koji je pao kao šehid u Budimu. Vrlo srčan i hrabar, stekao je slavu po svojim trajnim ljudskim vrijednostima. Otvorene ruke, privlačan, nenadmašan majstor u jahanju, hvalili su ga da su šamski i halepski konjanici i u njegovo vrijeme od njega uzimali lekcije o jahanju."²³⁷ Pečevija detaljno piše o njegovoj pogibiji u velikoj Bici na polju Čildir.²³⁸ Derviš-paša je ovom prilikom bio ranjen i pao s konja, ali se ubrzo pridigao, ponovo popeo na konja i nastavio boriti do smrti.²³⁹

Drugi Ferhad-pašin brat bio je Ali-beg Sokolović, koji ga je i naslijedio na funkciji Kliškog sandžakbega 1574. godine. Nakon toga, od 1576. godine obavljao je funkciju Pakračkog (Cerničkog) sandžakbega.²⁴⁰ Učestvovao je u mnogim bitkama uz svoga brata Ferhad-bega/pašu, od 1578. godine pa sve do pogibije u jednom sukobu u Slavoniji 1586. godine.²⁴¹

Iako u literaturi često tako piše, čini se da ovaj Ali-beg nije identičan s Kara Ali-begom koji je ratovao po Ugarskoj i poginuo 1595. godine

²³⁶ B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 114.

²³⁷ Pečevija, *Historija 2*, str. 39.

²³⁸ Pečevija piše: "Četrdeset-pedeset islamskih gazija kretalo se po okolini naišli su na neprijateljske jedinice i bez ustezanja na njih napali. Kad je za ovo saznao serdar, odmah im je u pomoć poslao beglerbega Dijarbekira, Derviš-pašu, koji se nalazio u predvodnici. Derviš-paša je bio iskusan, hrabar i odvažan junak. Nije gledao je li neprijatelja malo ili mnogo, nije nikada zaustavljao vojsku koja je u borbi, bio je komandant po mjeri." *Isto*.

²³⁹ Prema Pečeviji, pjesnik Lami'i je o njegovoj pogibiji spjevao sljedeće stihove: *Kakvom brzinom je jedna duša izašla nakraj; Kao usamljeni lav sa čitavim redom krvopija. Isto*, str. 38.

²⁴⁰ B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 114.

²⁴¹ Vj. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 432. i 453.

kako piše u literaturi.²⁴² Prema Pečeviji, i Kara Ali-beg također je bio iz porodice Sokolović. Bio je sandžakbeg Ostrogoni i Stolnog Biograda, a cijeli svoj život proveo je u Ugarskoj.²⁴³ Imao je brata Malkoč-bega, koji je u Šiklošu podigao džamiju.²⁴⁴ Pečevija nekoliko puta u svojoj *Historiji* spominje Malkoč-bega kao brižnu i pažljivu osobu, te napominje da je učestvovao i u Sigetskoj bici.²⁴⁵ Ferhad-paša je imao i sestru, čije ime nam nije poznato. Nakon smrti svoga supruga, došla je živjeti kod svog brata, Ferhad-paše. Njen sin je Ibrahim Pečevija. Ibrahim Alajbegović Pečevija (1572. ili 1574. - prije 1649.), jedan od najznačajnijih osmanskih historičara, rođen je u Pečuha. Njegov pradjed, Kara Davud, bio je oružar (*silahdar*) u službi bosanskog sandžakbega u vrijeme sultana Mehmeda II Fatih. Kara Davudov sin, Pečevijin djed, Džafer-beg, bio je alajbeg Bosanskog sandžaka i učestvovao je u Bici na Mohačkom polju 1526. godine. Pečevijin otac se, zajedno sa svoja dva brata, odselio u Ugarsku, dok je jedan Pečevijin amidža ostao kao zaim u Bosni.²⁴⁶ Prema iskazima samog Pečevije, prezime Alajbegović članovi njegove porodice nosili su prema dužnosti njegovog djeda, alajbega. Kako smo već rekli, Pečevija je po majci bio Sokolović. Nakon očeve smrti, otišao je na dvor svoga daidže Ferhad-paše u Banju Luku. Poslije Ferhad-pašinog odlaska u Budim, Pečevija je otišao s njim. Obavljao je mnoge značajne funkcije u Carstvu, uglavnom one finansijske prirode. Bio je dunavski defterdar od 1594. do 1595. godine, a nakon toga, prešao je u službu Lala Mehmed-paše Sokolovića od 1605.-1620. godine. Kasnije je postao defterdar Tokata (1625.), zatim temišvarski defterdar. Od 1635. Do 1636. godine bio je defterdar u Bosni. Već 1649. godine spominju ga kao umrlog.²⁴⁷

Ferhad-paša je imao nekoliko djece koja su umrla ranije, još dok je bio kliški sandžakbeg i ukopana su u Livnu.²⁴⁸ Njegova djeca mogla su umrijeti od kuge koja je harala tim područjem oko 1572.-1574. godine.²⁴⁹

²⁴² R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 363; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim porodicama*, str. 114.

²⁴³ Pečevija, *Historija 1*, str. 371., Pečevija, *Historija 2*, str. 149.-152.

²⁴⁴ Mehmet Emin Yılmaz, "Macaristan'da İnsanlığın Ortak Mirası-Malkoç Bey Camii", *Yedikita*, 2011., str. 40.-43.

²⁴⁵ Pečevija, *Historija 1*, str. 30. i 31.

²⁴⁶ Dino Mujadžević, "Ibrahim Pečevija (1574-1649) - Osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine podrijetlom iz Pečuha", *Scrinia Slavonica 9 (2009)*, 379-394, str. 380.

²⁴⁷ Fehim Nametak, *Predgovor*, u: Pečevija, *Historija 1*, str. 5.-14.

²⁴⁸ *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 266.

²⁴⁹ Jedna faza širenja kuge u Osmanskom carstvu trajala je od 1517. do 1570. godine. Tada je, između ostalog, zabilježena pojava kuge na više lokacija na jadranskoj obali. Nühket Varlık, "Conquest,

Ferhad-pašin sin, Sulejman-beg, bio je kapetan i podigao džamiju, han i dućane u Dubočcu.²⁵⁰ Iako je Sulejman-beg kao kapetan rijeke Drave i ranije bio poznat u historiografiji, činjenicu da je riječ o Ferhad-pašinom sinu utvrdila je tek F. Hafizović.²⁵¹ U opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine ubilježena je njegova mahala u kasabi Dubočac, u kojoj je podigao džamiju, kao i njegov čifluk u nahiji Kobaš te zemin koji je kupio od kapetana Alije.²⁵²

Ferhad-pašin sin Murad-beg je oko 1604. godine imao čifluk u nahiji Lefče, u blizini današnje Bosanske Gradiške.²⁵³

U našoj historiografiji nije poznato da je Ferhad-paša imao još jednog sina, Mustafu. Međutim, iz jednog osmanskog izvora saznajemo da je Mustafa jedno vrijeme bio *miralaj* Bosanskog sandžaka. Bosanski sandžakbeg Ferhad-beg je 1578. godine poslao pismo na Portu s molbom da se njegovom rođenom sinu Mustafi, miralaju Bosanskog sandžaka, dodijeli jedan zeamet. Potom je, uskoro, njegova molba odobrena, Mustafa je dodijeljen zeamet od 52.225 akči u sandžaku Bosna, u nahiji Ras.²⁵⁴ U istom izvoru vidimo da su ovom prilikom nove zeamate ili povećanja istih, dobili i sinovi Sinan-bega, odnosno sestrići Mehmed-paše Sokolovića.²⁵⁵ To nije neobično jer su osmanski dužnosnici ranga sandžakbega imali mogućnost da one koji "diplomiraju" i steknu obrazovanje na njihovom vlastitom dvoru, uglavnom iz reda njihovih rođaka

urbanization and plague networks in the Ottoman Empire, 1453-1600", *Ottoman World*, ed. by Christine Woodhead, Routledge, London/New York, 2012., 251-263, str. 259. O pojavi kuge u Livnu vidi: Petar Matković, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka, Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580", *Rad JAZU. Razred filološko-historički i filozofičko-juridički*. Knj. CXXIV, br. 43, Zagreb, 1895., 1-102, str. 7. (P. Matković, *Putopis Soranco i Kontarini*). I francuski putopisac Filip Di Krenkane, pisao je 1572. godine o svom strahu od prolaska kroz krajeve Bosne i Hercegovine koje je pogodila "najljuća kuga što se pamtila na Istoku u posljednjih stotinu godina". Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1966., str. 22. (dalje: M.Šamić, *Francuski putnici u Bosni*).

²⁵⁰ Husnija Kamberović, "Bošnjačka plemićka porodica Ferhadpašići", *Muallim*, br. 29-30, mart, 1995., str. 20.-21.

²⁵¹ Fazileta Hafizović, "O nekim vakufima u Slavoniji iz XVI stoljeća", *Anali GHB XV-XVI*, Sarajevo, 1990., 19.-25.

²⁵² *Opširni popis III*, str. 501.-502. Iako, čini mi se nevjerojatnim da je Ferhad-beg Sokolović mogao imati sina dovoljno odraslog da još 1569. godine bude kapetan rijeke Drave, kad se i sam Ferhad-beg prvi put pojavljuje na upravno-političkoj sceni na ovim prostorima kao Kliški sandžakbeg (1566.-1573.).

²⁵³ *Opširni popis III*, str. 524.

²⁵⁴ Istanbul, BOA, *MAD. d.*, 675, str. 70.

²⁵⁵ *Isto*.

i šticićenika, predlože za nadarbine.²⁵⁶ Stoga se i Sokolovići susreću kako na najvišim pozicijama u Carstvu tako i kao uživaoci timara. U izvori- ma se često nailazi na konstrukcije tipa “sin Mahmud-bega, mlađeg bra- ta budimskog beglerbega”,²⁵⁷ “sin sestre budimskog beglerbega”, “rođak vezira Mehmed-paše” i sl.²⁵⁸

U literaturi se, na osnovu zapadnih izvora, pojavila i informacija o još jednom Ferhad-pašinom sinu, Kurd-begu, koji je, navodno, bio “prizrenski sandžakbeg i sin Ferhad-paše Sokolovića”, a poginuo u Si- sačkom boju 1593. godine.²⁵⁹

Ferhad-pašin sin Husein-beg je 1614. godine obnovio most u Banjoj Luci. Prema Džemalu Čeliću i Mehmedu Mujezinoviću, natpis o obnovi mosta iz 1614. godine sačuvan je u Kadićevoj *Hronici* kao “tarih sa mosta koji je obnovio Husein-beg, Gazi Ferhad-pašić u šeheru Banjoj Luci”, a spjevao ga je pjesnik Deruni.²⁶⁰ Husein-beg je oko 1604. godine uživao zeamet u Zvorničkom sandžaku, u iznosu od 47.800 akči.²⁶¹

Još neki potomci Ferhad-pašinog sina Husein-bega ostali su zabilje- ženi u bosanskoj historiji. Husein-begov sin Muhamed (Mehmed-beg) imao je sina Ferhad-bega, čiji sin je bio Mustafa. Možda je to onaj Musta- fa-beg Sokolović (Ferhadpašić) za kojeg kažu da je bio banjalučki kape- tan. Iz Banje Luke pisao je Petru Kegleviću 1696. godine.²⁶² Nakon toga, zbog svojih zasluga u Bečkom ratu (1683.-99.), unaprijeđen je u beglerbe- ga Tripolija, a potom je bio beglerbeg Bosne (1708.) gdje je ubrzo i umro.

²⁵⁶ U. Dakić, *The Sokollu family*, str. 51.

²⁵⁷ Istanbul, BOA, *MHM* 25, dok.br. 267.

²⁵⁸ Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBiH*, br. 139, str. 27 i 28 (*Muhimme defteri*, prijevod: A. Polimac).

²⁵⁹ P. Radić, *Bitka kod Siska*, str. 178. i 190.

²⁶⁰ “*Negova ekselencija Ferhadpašić, gazija Imenjak trećeg imama (Huseina, sina hz. Alije), čiji je ugled bez premca, Za Božje zadovoljstvo sagradio je veliki most, Koji je po svojoj gradnji jedinstven i ne može mu se naći sličan. Kao podloga su mu dva kamena stuba. On tako u svemu ima oblik “Kavsi kuzeha” (dugina luka) Neka ga Uzvišeni Gospodar nagradi na Sudnjem danu. Ej, Deruni, vrijedno je da o tom izričeš lijep hronogram: Za ovaj visoki most bez premca, neka dobrotvora Allah nagradi! Godina 1023.*” (1614).

Prijevod u: Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1998., str. 163.

²⁶¹ Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBiH*, br. 155/II, str. 197.

²⁶² Franjo Rački, “Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika”, *Starine JAZU*, knjiga 12, Zagreb, 1880., str. 4.; Lejla Nakaš, *Bosanska ćirilčna pisma*, Forum Bosnae, 53-54, Sarajevo, 2011.

U Banjalučkom boju poginuo je i sin njegovog ćehaje, Salih.²⁶³ Mustafa-paša je oko 1708. godine obnovio banjalučku tvrđavu.²⁶⁴ Mustafa-pašin sin, Mehmed-beg, bio je na čelu banjalučke kapetanije od 1708.-1736. godine. O Mehmed-begu se još zna da je 28. septembra 1736. godine sa 80 vojnika krenuo u borbu protiv Rusije. Njegova daljnja sudbina nije poznata. Ne spominje se u vrijeme Banjalučke bitke 4.8.1737. Pretpostavlja se da je poginuo u Boju pod Ozijom u julu iste godine.²⁶⁵

Iz jednog dokumenta upućenog s Porte "Njegovoj preuzvišenosti, veziru Ali-paši, Bosanskom valiji" 1738. godine, saznajemo da je sin gore spomenutog Mehmed-bega Ferhadpašića bio je Husein-beg. On je 1738. godine glavnoj carskoj komandi podnio arzuhal iz kojeg se vidi da se ni te godine nije tačno znalo šta se desilo s njegovim ocem. Husein je tražio da se nadležnost nad banjalučkom kapetanijom, "koju su držali njegovi djedovi i otac", do Mehmed-begovog povratka ili potvrde njegove smrti, dodijeli njemu, a ne nekom drugom. Kao argumente u svoju korist Husein navodi da je "u vrijeme opsade (Banjalučki boj 1737.) bio u Banjoj Luci i mnogo zasluga stekao od tada". Uvidom u zvaničnu dokumentaciju utvrđeno je da se navedena kapetanija vodila na gore spomenutom Mehmed-begu. Odlučeno je da do se zvanične potvrde Mehmed-begove smrti neće se nikome dodijeliti. Ukoliko se bude moralo dodijeliti nekome, odlučeno je da će se dati Mehmed-begovom sinu Huseinu.²⁶⁶ Prema H. Kreševljakoviću, Husein-beg, kapetan banjalučke kapetanije, spominje se u jednom hudžetu iz oktobra 1762. godine. Već naredne godine je umro, kako se moglo vidjeti na nišanu na njegovom mezarju na Majdanu.²⁶⁷ Nišan se nalazio u istom mezarju i 1977. godine.²⁶⁸

U Istanbulu se čuva i popis ostavštine Ferhad-bega Ferhadpašića, koji je umro 1715. godine u Kul mahali u Banjoj Luci.²⁶⁹ D. Bojanić je koristila

²⁶³ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 2. izdanje, Sarajevo, 1980., str. 153. (dalje: H. Kreševljaković, *Kapetanije*). Omer Novljanin u svojoj *Historiji*, za spomenutog Saliha kaže da je "potomak ćehaje Bosne Mustafa-zadea, potomka Ferhat-paše", te opisuje njegovu hrabrost. Omer Novljanin – Ahmed Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739, Dvije bosanske kronike*, preveli: Fehim Nametak i Lamija Hadžiosmanović, Zenica, 1994., str. 35.

²⁶⁴ Istanbul, BOA, *KK.d.*, no. 4750 (özel no. 26), Büyüik Kale, fo. 7.

²⁶⁵ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo, 2003., str. 127. i 216. (dalje: E. Pelidija, *Banjalučki boj*).

²⁶⁶ Sarajevo, OIS, Zbirka ANUBIH, br. 114/2a, str. 1252 (*Malije defteri*, prijevod A. Polimac).

²⁶⁷ H. Kreševljaković, *Kapetanije*, str. 153.

²⁶⁸ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika II*, str. 221.

²⁶⁹ Istanbul, BOA, *Cevdet Adliye*, br. 4984.

sličan dokument, datiran 5. 5. 1715. godine, te zaključila da se “na osnovu popisa njegove ostavštine vidi da je porodicu ostavio u velikim dugovima i da se s njim ugasila ova grana potomaka Ferhad-paše Sokolovića”.²⁷⁰ Navedeni je obavljao funkciju povjerenika za rudnike (*maden emini*), ostao dužan i *mal-i miriji* (sultanskoj riznici), te je banjalučkom kadiji Ahmedu naloženo da izvrši procjenu njegove ostavštine. O tužnoj sudbini potomka velikana kakav je bio Ferhad-paša svjedoči i kadijin izvještaj da “čak ni kad bi se sva njegova imovina rasprodala, to ne bi dovoljno da pokrije njegove dugove”.²⁷¹ Prema D. Bojanić, Ferhad-beg je imao još samo dvije starije sestre, Ummihanu i Havu. Bio je oženjen kćerkom Tešnjaka Sejfullah-paše²⁷² i s njom imao dvije maloljetne kćeri, Hatidžu i Fatimu.²⁷³ Na osnovu jednog dokumenta iz istog perioda, saznajemo da ovaj Ferhad-beg nije imao “ni braće niti muških potomaka”, pa je upućena molba da njegova (maloljetna?) kćerka Hatidža-hatun bude postavljena za nazira Ferhad-pašinog vakufa u Banjoj Luci. Iz ovog dokumenta saznajemo uzlaznu krvnu liniju i njeno srodstvo s Ferhad-pašom. Dakle, ona je bila “kćerka Ferhad-bega, sina Mustafa-begovog, sina Ferhad-begovog, sina Mehmed (Muhammed) begovog, sina Husein-begovog, sina spomenutog znamenitog Ferhad-paše”.²⁷⁴ Izvjesni pjesnik Rešid napisao je jednu kasidu u kojoj hvali Ferhad-bega iz porodice Ferhadpašića.²⁷⁵

U trenucima kada je boravio u Banjoj Luci, Ferhad-paša je vjerovatno neko vrijeme provodio i na svom velikom zemljišnom posjedu zvanom Podgorje u blizini Banje Luke. U sklopu ovog posjeda nalazile su se njegove kuće, voćnjak, vrtovi. Pored toga, u granicama ovog posjeda, na 100 dunuma bila je i livada. U blizini se nalazio i jedan vinograd “u blizini pećine”, koji je iznosio pet dunuma. Za spomenute posjede plaćao je godišnju zakupninu. Vakufnamom je predviđeno da njegovi potomci i ubuduće obitavaju na navedenom prostoru, da plaćaju zakupninu na

²⁷⁰ Dušanka Bojanić-Lukač, “O banjalučkoj sedžadi”, *Anali GHB XI-XII*, 1985., str. 260. (dalje: D. Bojanić, *O banjalučkoj sedžadi*).

²⁷¹ Istanbul, BOA, *TS. MA*, no. 5110.

²⁷² Možda je riječ o Sejfullah-paši Tešnjaku, koji je bio hercegovački mutesarrif a 1698. godine postavljen za muhafiza tvrđave Tešanj, te 1702. godine postavljen za valiju Bosne. (Muvekkit, *Povijest Bosne I*, str. 429. i 445.).

²⁷³ D. Bojanić, *O banjalučkoj sedžadi*, str. 260.

²⁷⁴ Istanbul, BOA, *Cevdet Evkaf*, 5458.

²⁷⁵ Lejla Gazić-Salih Trako, “Jedna međžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije”, *Anali GHB*, 15-16, Sarajevo, 1990., 105-130, str.116.

već opisani način, po 10 akči po dunumu godišnje, i da im se to pravo ne oduzima.

Iz vakufname se vidi da mu je prije 1587. godine umro otac Rustembeg, kao i dva brata Ali-beg i Derviš-paša, za čije duše je imam i hatib Ferhadije džamije svaki dan trebao učiti određene dijelove iz Kur'ana. Sa svojim mlađim bratom Ali-begom, sandžakbegom Pakračkog (Cerničkog) sandžaka, Ferhad-paša je bio jako blizak i često su zajedno učestvovali u ratnim pohodima. Stoga mu je jako teško pala bratova smrt. Ferhad-paša je bio jako blizak i sa svojim rođakom, sinom velikog vezira Mehmed-paše Kurd-begom Sokolovićem, koji je umro veoma mlad 1570. godine. Za dušu Kurd-bega i njegove majke Ferhad-paša je predvidio da se uče dva džuzua. Također, prema vakufnami, i svima ukopanima u mezarju Ferhadije džamije dnevno je trebalo proučiti po jedan put suru Jasin. Osim toga, svaki dan je trebalo učiti po jedanput suru Jasin nad mezarima njegove djece ukopane u Livnu, a učaču isplatiti po jednu akču dnevno.

Iz vakufname, a i ostalih pokazatelja, može se naslutiti da je Ferhad-paša bio veoma religiozan, te da je bio sklon i sufijskom učenju. Njegova džamija, Ferhadija, imala je hatiba, imama i dvojicu mujezina. Mujezin je trebao učiti salu u mjesecima redžebu, ša'banu i ramazanu te uoči petka i ponedjeljka. Svaki dan iza jutarnje molitve, sabah-namaza, vakif Ferhad-paša je predvidio da se prouči po jedna hatma, nakon čega su učači trebali zajednički proučiti dovu i zamoliti za "visoke nagrade na budućem svijetu, kao i ostvarenje želja velikom i sretnom vakifu" te proučiti salavate poslaniku Muhammedu, s.a.v.s. Svi su trebali proučiti samo po jedan džuz i dobiti za to po dvije akče. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i danas se čuvaju dva džuzua iz Ferhadije džamije, prepisana krajem 16. stoljeća krupnim harfovima na zahtjev Ferhad-paše Sokolovića.

Drugi o Ferhad-paši

Ferhad-paša Sokolović je svojim djelovanjem, kako upravno-vojnim, tako i dobrotvornim, obilježio nekoliko desetljeća života u Bosanskom ejaletu, Budimskom ejaletu i na Krimu. Dokazao se kao uspješan vojskovođa i strateg, jer je upornim dugogodišnjim vojnim aktivnostima proširio teritorij Osmanskog carstva, i to u periodu kada su osvajanja uglavnom stagnirala. Međutim, uporedo s tim, Ferhad-paša je djelovao

i kao vakif i dobrotvor. Izgradio je brojne sakralne i profane objekte na teritoriji od Pečuha u Mađarskoj do Banje Luke u Bosni, od Hrvaca u Hrvatskoj do Dobruna u Istočnoj Bosni. Dokazao se i kao velikodušan mecena, podržavajući talentirane pojedince, učenjake, pjesnike i hroničare njegovog vremena tako da je krug ljudi koji su ga poznavali bio veoma širok.

Dokumenti preostali iz osmanske administracije uglavnom ne dopuštaju da поближе upoznamo čovjeka onakvog kakav je bio, niti da saznamo kakve su bile njegove karakterne osobine. Ipak, kombiniranjem informacija iz različitih izvora, koji svaki na svoj način govore o Ferhad-paši, bilo je moguće skicirati njegov relativno detaljan portret. U brojnim zvaničnim dokumentima iz vremena trajanja Kiparskog rata, 1570.-1573. godine, nazire se mnoštvo pozitivnih karakternih osobina, poput duboke suosjećajnosti kako prema običnom stanovništvu tako i podređenim vojnicima. S obzirom da je Kliški sandžak, osim ratnih razaranja, u tom periodu bila pogodila suša i kuga, on je na sve načine nastojao da za osmanske podanike osigura hranu i ostale potrepštine. Ferhad-beg je često slao protestna pisma na Portu zbog toga što su stanovništvu njegovog sandžaka, koje je svakodnevno bilo izloženo ratnim dejstvima, nametane dodatne obaveze poput izgradnje i popravke tvrđava ili kopanja rude. Kako u ovom periodu dvije pune godine nisu bile stigle plaće vojnicima, Ferhad-beg je, samoinicijativno, od prikupljača filurije oduzeo novac i podijelio svojim vojnicima. On je o tome poslao obavijest na Portu i taj njegov samovoljni akt je odobren.

Ferhad-pašina humanost u epozodi osvajanja Gvozdanskog još uvijek se spominje u historiografiji. Ističe se da je bio dirnut hrabrošću poginule posade tvrđave Gvozdansko, te je po osvajanju te tvrđave naredio da oni budu pokopani po kršćanskom običaju.

Njegove pozitivne osobine, dosljednost, upornost i pravednost bile su jako korisne Osmanskoj državi upravo u vrijeme kada su vršeni pregovori s Mletačkom republikom u vezi s utvrđivanjem granica u Dalmaciji i Albaniji. Na čelu osmanske delegacije za pregovore nalazio se Ferhad-beg. Zahvaljujući upravo toj činjenici, granice su ostale veoma povoljne za osmansku stranu u narednih stotinu godina. Čak je mletačka strana po ovom pitanju bila angažirala i jednog Jevreja, Daniela Rodrigu, koji je bio poznat po umješnosti "ubjeđivanja", odnosno koji je podmićivanjem

uglavnom dobivao ono što mu je trebalo. Međutim, čak ni njemu nije pošlo za rukom da podmiti nepotkupljivog Ferhad-bega. I pored brojnih protesta, on ni nakon višegodišnjih pregovora nikada nije odustao od granica koje je zacrtao neposredno nakon završetka ratnih zbivanja. Mletački konzul Soranzo, koji je bio angažiran u ovim zbivanjima, veoma dobro je poznao članove porodice Sokolović. U svojim izvještajima govori o njegovoj otvorenosti, pristupačnosti i smislu za humor.²⁷⁶

O djelovanju Kliškog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića, koji je spomenut kao “jedan od najbližih srodnika velikog vezira”, govori se i u jednoj zbirci pisama iz 16. stoljeća. U tim pismima, pored Ferhad-bega spominje se i Kasim, hercegovački sandžakbeg, koji je bio sin Mehmed-paše Sokolovića. U navedenim pismima “jedan od najbližih srodnika velikog vezira” Ferhad-beg, opisan je kao “besprijeckorno hrabar”, “fokusiran na ono čime se bavi”, “umjetnik u jahanju i junaštvu” i sl.²⁷⁷

Mletački izvori također nude dosta podataka o Ferhad-pašnim osobinama. Iz izvještaja koje je konzul Giacomo Soranzo slao svojim nadređenima u vrijeme kada je proveo ljeto 1576. godine u Dalmaciji pregovarajući s Ferhad-begom, saznajemo da je Ferhad-beg bio smion i drzak zbog toga što je bio “najdraži nećak velikog vezira” te uživao njegovu zaštitu. Soranzo, ipak, potvrđuje da je bio nepodmitljiv, a u više navrata govori i o njegovoj šaljivoj prirodi. Od njega saznajemo i da je Ferhad-begovo najdraže jelo bila riba *barbun*, a kao poklone Mlečani su mu donosili ogrtače, svijeće, sat i šećer.²⁷⁸ Dubrovčani su mu također donosili brojne darove.²⁷⁹

Međutim, sigurno je bilo još onih koji, poput Mustafe Alija, nisu bili oduševljeni činjenicom da je “jedan onakav ejalet poput Bosne dat na upravu jednom nezalici”. U nekim svojim kasnijim djelima, Mustafa Ali

²⁷⁶ Nastojeći da odobrovolji Soranza, koji nije bio zadovoljan graničnom linijom koju je Ferhad-beg povukao u vezi s čim su vršeni novi pregovori, on je imao običaj da se šali. Savjetovao je da se razgraničenje sprovede pažljivo kao kad se “peče biftek - da ne prska i da ne zagori”. W. Panciera, *Buliding a Boundary*, str. 24. Ovom kulinarskom metaforom želio je skrenuti pažnju i na to da obje strane treba da poštuju drugoga te da se treba pronaći razuman kompromis.

²⁷⁷ İlaydin-Erzi, *XVI. asra âid bir münşeât mecmuası*, str. 239. Prema mišljenju prevodilaca, ova pisma su sačinjena u periodu od 983.- 986. god po H., odnosno između oktobra 1575. i oktobra 1578. godine.

²⁷⁸ W. Panciera, *Buliding a Boundary*, str. 19., 25.

²⁷⁹ V. Miović, *Dubrovačka republika*, str. 38; Vesna Miović, “Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike”, *Anali Dubrovnik* no. 38, Dubrovnik, 2000., str. 128.

se ne izražava pozitivno o Ferhad-begu. Ipak, za Ferhad-bega je imao samo riječi hvale onda kada pisao molbe za dodjelu nove funkcije, npr. Mustafa-paši, koji je bio također Sokolović, u kojima se pozivao na prijateljstvo s Ferhad-begom. Istovremeno, u ovom periodu spjevao je i poemu Feridun Ahmedu, bivšem sekretaru (*reisu-l-kuttab* 1570.-1573.) i štićeniku Mehmed-paše Sokolovića, tražeći da mu dodijeli neku birokratsku funkciju (*kalem*). Već ranije je, dakle, bilo jasno da je Mustafa Ali, koliko god da je u suštini bio pozitivna ličnost, ipak bio lakom na poziciju. Stoga i dolazi u pitanje ispravnost njegovih kasnijih negativnih tvrdnji o Ferhad-begu u najmanje jednom njegovom djelu.²⁸⁰ Većina teksta u ovom njegovom djelu odnosi se na vrednovanje aktuelnih povreda osmanskog prava, kao i ostalih praksi koje su činile individue širom carstva za koje je Ali samo čuo ili se u to lično osvjedočio. Međutim, tačni razlozi zbog kojih Mustafa Ali u ovom djelu ne prikazuje Ferhad-pašu u pozitivnom svjetlu nisu poznati. Budući da je sedam godina svoga života proveo u Bosni uz Ferhad-bega, njegovi iskazi trebaju biti valorizirani.

Kao razlozi osnivanja Bosanskog ejaleta u septembru 1580. godine, u sultanskoj odredbi navedene su i Ferhad-pašine zasluge: “Zbog toga što je (Ferhad-beg) na sve načine bio od koristi Carstvu i iskazao nemjerljivu hrabrost (...) Bosanski sandžak postao je beglerbegluk i dat na upravu i staranje spomenutom (...)”. Kada je Ali saznao da je Ferhad-beg od poznavalaca prilika na krajini okarakteriziran kao pozitivna ličnost te je zbog tih njegovih osobina smatran dostojnim da mu se dodijeli i beglerbegluk, bio je veoma razočaran jer je uvjeren da ga ovaj nije bio zaslužio. Stoga on navodi po jedan primjer za svaku pojedinu osobinu. Uz to, ističe kako Ferhad-beg uopće nije bio ni *intelligentan* niti *pravedan*. Prema Mustafi Aliju, jednom prilikom u Sarajevu, nevinog čovjeka je osudio zbog krađe te dao da mu se odsiječe ruka. Međutim, nakon toga je bio pronađen krivac, a Ferhad-beg se izvinjavao te obećavao oštećenom da će mu gubitak nadoknaditi novčano. Mustafa Ali također tvrdi da nije bilo ispravno ukazati mu *povjerenje*, budući da je Ferhad-beg na Portu slao izvještaje koji nisu bili istiniti.²⁸¹ Prema Aliju, spomenuti zapovjednik je *suprotno*

²⁸⁰ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, Edition, translation and notes, Andreas Tietze, I i II, Wien, 1979 (dalje: Tietze, *Mustafa Ali's Counsel*).

²⁸¹ “Dok je bio sandžakbeg Klisa (...) od tri stotine nefera koji su bili upisani u tvrđave, objektivno se nije moglo u te tvrđave sabiti ni njih stotinu, a kad bi bila smotra pojavilo bi se samo njih 40-50.” Tietze, *Mustafa Ali's Counsel*, str. 70.; Kasim Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa'Âlî'nin* “Nasıhatu's-
→

zakonu, umjesto desetine uzimao petinu od onih zarobljenika koje bi zarobili njegovi ljudi, a onda uzimao još i propisani pendžik. Optužuje ga i za to što nije lično učestvovao u vojnim pohodima na čelu vojske. Svoj doživljaj Ferhad-paše završava stihovima:

*Ovakvim ponašanjem, ovakvom pojavom,
zar je ova naznalica zaslužio da vlada,
Podoban je bio više za zapovjednika čopora zvijeri...
Sramota je da jedan takav nepodoban stvor
upravlja kao beglerbeg jednim onakvim ejaletom
kakav je Bosna...²⁸²*

Ferhad-beg je od Mustafe Alija kritiziran zbog strogog i, navodno, nelegalnog karaktera njegove uprave. Osim toga, više puta je optuživan za autokratiju i nepoštivanje autoriteta. Istovremeno, Ali ukazuje na to da je ova pojava nepoštivanja zakona u ovo vrijeme bila odlika skoro svih pokrajinskih upravitelja u Osmanskom carstvu.²⁸³

Na jednom mjestu kaže za Ferhad-bega da je pokazivao nepoštovanje spram Poslanikovih, a.s., ashaba, tačnije Muavije, kao i to da nije poštovao Ebusuud-efendiju. Međutim, sam tekst Ferhad-pašine vakufname dokaz je koliko je Ferhad-paša volio i poštovao Muhammeda, a.s., te iskazivao jednako poštovanje prema svim Poslanikovim ashabama.²⁸⁴ Isto tako, ranije smo vidjeli da je onda kada nije bio siguran kako treba postupati u jednom slučaju, on zatražio fetvu šejhu-l-islama po tom pitanju.²⁸⁵

Selâtin" İsimli Eserinin Tenkidli Metni, (neobjavljeni magistarski rad), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008., str. 105.-109.

²⁸² Tietze, *Mustafa Ali's Counsel*, str. 70.; Kasim Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa'Âlî'nin "Nasihatu's-Selâtin" İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, (neobjavljeni magistarski rad), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008., str. 105.-109. "Njegova hrabrost bila je takva da u sedam godina, dok su njegovi suborci ratovali u džihadu, (...) on se niti jednom nije pojavio na megdanu, a strijela njegovih nadanja na bojnopolju niti jednom nije pala na zemlju." Tietze, *Mustafa Ali's Counsel*, str. 70.; Kasim Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa'Âlî'nin "Nasihatu's-Selâtin" İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, (neobjavljeni magistarski rad), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008., str. 105.-109.

²⁸³ C. Fleischer, *Mustafa Âlî*, str. 66.

²⁸⁴ Iznos od 300 akči trebalo je isplatiti "Onim osobama koje poslije mevluda prouče hatmu za časnu dušu Poslanika ljudima i melekima (...) kao i za duše ostalih poslanika, bogougodnih i pobožnih ljudi, porodice Muhammeda a.s. i njegovih časnih drugova, za duše četvorice njegovih najplemenitijih drugova, odabranih vođa islama, neka je Allahovo zadovoljstvo na sve njih." *Vakufnama Ferhad-paše*, str. 224.

²⁸⁵ İstanbul, BOA, *MHM* 12, dok. br. 585; Sarajevo, OIS, Zbirka *ANUBIH* br. 139/II, str. 85. i 86 (*Mu-himme defteri*, prijevod: A. Polimac).

Uostalom, samo neko ko živi cijeli svoj život u Bosni može shvatiti kako ova opažanja Mustafe Alija i karakteriziranje Ferhad-paše “zapovjednikom čopora zvijeri” ne nose sa sobom samo negativnu konotaciju. Sigurno je Ferhad-paša u mnogim situacijama morao biti strog, ali je to vjerovatno bilo nužno. Uz to, treba imati u vidu da se u periodu kada je pisao navedene iskaze o Ferhad-paši, Mustafa Ali, izgleda, nalazio u veoma teškom psihičkom stanju. Prema Fleisheru, “lične traume koje je doživio u proteklom periodu, tegobe uzrokovane stalnim ratovanjem na granici i profesionalna razočaranost, kao i finansijski problemi, doveli su i do značajnih te psiholoških problema te transformacije Alijeve ličnosti; karijerist pun nadanja postao je ogorčen čovjek sa gotovo opsesivnom brigom oko ispravnog ili neispravnog funkcioniranja Osmanske države. Ali je i sam priznao da, kada je napunio 41 godinu, *njegova mladalačka nadanja bila su izbljedila, a život mu je postao pun otrova*”. Ovaj period njegovog života i Fleisher je nazvao “otrovne godine” u Halepu (1581.-1583.).²⁸⁶

U vrijeme odsustva iz Bosanskog ejaleta, kada se nalazio na Krimu kao beglerbeg Kefe i Šamahija (1584.-1585.), Ferhad-paša je bio veoma bolestan i “pao na smrtnu postelju”. Vjerojatno je već tada postao svjestan koliko mu je smrt blizu, te je oslobodio nekolicinu robova radi *kefareta* (iskupljenje grijeha).²⁸⁷ Prema islamskom učenju kao jedan od značajnijih načina za otkup od grijeha ostavljena je mogućnost oslobađanja roba teko da Islam podstiče vjernike na oslobađanje robova. Činjenica da je Ferhad-paša u trenucima bolesti oslobodio robove, ukazuje na to da je on bio veoma religiozan te da je, u strahu od smrti ili pak iščekivanju smrti, pred svog Gospodara želio stati očišćen od grijeha.

Ni nakon povratka u Bosnu, u jesen 1585. godine, nije mnogo rato- vao. Vjerovatno su i godine učinile svoje, a i Pečevija kaže da mu se u to vrijeme bilo i “pokvarilo zdravlje”. Uskoro je ubijen i njegov brat Ali-beg 1586. godine, dok je Derviš-paša još ranije poginuo u osvajanjima Gru- zije. Uz to, već je bio ukopao nekoliko svoje djece u Livnu, a nekoliko godina ranije ubijen je i njegov rođak i zaštitnik veliki vezir Mehmed- paša. Sigurno su i ove činjenice jako doprinijele njegovom smirivanju. Osim toga, on je u ovom periodu bio fokusiran na izgradnju zadužbina

²⁸⁶ C. Fleischer, *Mustafa Âli*, str. 90.

²⁸⁷ Pečevija, *Historija I*, str. 373.

u Banjoj Luci, džamije i ostalih objekata, popravljajući Kastela, dvora i kao i izgradnju brojnih ostalih zadužbina širom Bosne. Budući da je u ovom periodu, 1587. godine, legalizirana i njegova vakufnama, može se pretpostaviti da je Ferhad-paša tada već bio završio izgradnju većine planiranih objekata. Budući da je svojom vakufnamom predvidio da njegovi potomci budu nadzornici njegovog vakufa i da im se za to isplaćuju određena sredstva, što je bila gotovo redovna praksa u svim većim vakufima, njegov vakuf jednim dijelom može se smatrati i vrstom evladijet vakufa. Ferhad-paša je, vjerovatno, već bio planirao svoju starost dočekati mirno, na svom imanju u dijelu Banje Luke, Podgorju. Tad je već slutio da mu se i smrt bliži, jer je u međuvremenu sagradio turbe u dvorištu Ferhadije i vakufnamom odredio da u njemu bude ukopan, što se zaista i desilo. Zbog svega toga vidimo da je kasnije kao budimski beglerbeg bio već izgubio svoju mladalačku oštrinu, koju je zamijenila staloženost i mudrost. Pokazatelji brojnih pozitivnih Ferhad-pašinih osobina naročito se vide iz prijepiske s nadvojvodom Ernestom u ovom periodu. Ovaj vitez, kako ga nazivaju neki mađarski historičari, nije podnosio one osobe koje maltretiraju zarobljenike. Često je iznio pritužbe habsburškim vlastima u vezi s ponašanjem nekih ugarskih zvaničnika koji su zarobljenicima vadili zube, odsjecali udove i sl. Ferhad-paša često napominje da on ne maltretira one koji su u njegovom zarobljeništvu, jer "iako su druge vjere, oni vjeruju u jednog, istog Boga". U jednom pismu nadvojvodi Ernestu on piše sljedeće: "svijet se okreće, ono što je njih zadesilo danas, može sutra zadesiti vaše ljude, a vi bi trebali da se pridržavate starih pravila". Iz ovih riječi Ferhad-pašinih izvire mudrost, koju je stekao kroz ogromno životno iskustvo, kao i staloženost. Nekadašnji žar je, izgleda, tad već bio nestao tako da je teško u budimskom beglerbegu Ferhad-paši prepoznati onog Ferhad-bega, osvajača tvrđava po Dalmaciji i Bosni, pobjednika Budačkog boja, pobjednika nad Khevenhüllerom, onoga koji je ukrotio pobunjene Tatare.

I pored svega, Ferhad-paša je, zahvaljujući svojim diplomatskim vještinama i upornosti, uspio završiti posao zbog kojeg je bio postavljen za budimskog beglerbega. Naime, u to vrijeme, oko 1588. godine, osmanski sultan Murad III poslao je Habsburškom imperatoru Rudolfo II zahtjev za isplatu dvogodišnjeg harača. S obzirom na to da je taj zahtjev ostao bez odgovora, sva težina tog zadatka prebačena je na

beglerbega Budimskog ejaleta. Kako se nije dolazilo do rješenja, za budimskog beglerbega postavljen je Ferhad-paša Sokolović. Kako smo iz ranijih primjera vidjeli, Ferhad-paša je s uspjehom već bio razriješio nekoliko kriznih situacija tako da su se u njega polagale nade u razrješenje i ove krize. Ubijen je, navodno, u pobuni janjičara. Čudna je koincidenција da se to desilo tek nakon što je javio da je harač krenuo za Istanbul.

Posljednje dvije godine života Ferhad-paša je proveo u Budimskom ejaletu. Tu je i ubijen u “u najboljim godinama”, i to onako kako je živio, “s mačem”. Njegovi krvni potomci su izumrli, njegovu Ferhadiju, turbe i brojne druge vakufske objekte porušili su potomci onih Vlaha koje je još davno upravo on naselio u bosansko pograničje da vuku topove i rade u rudnicima.

SAŽETAK

Primarni cilj istraživanja bio je opisati životni put prvog beglerbega Bosanskog ejaleta Ferhad-paše Sokolovića, ličnosti koja je obilježila historiju osmansko-habsburškog i osmansko-mletačkog prigraničja u ranom novom vijeku. Na osnovu podataka iz osmanskih izvora, bilo je moguće dosta pouzdano i precizno rekonstruirati njegovu karijeru te istaknuti one specifičnosti koje su obilježile njegov život. Međutim, zvanični osmanski izvori u principu ne nude informacije o privatnoj sferi života brojnih osmanskih službenika. Stoga su podaci o ranoj fazi njegovog života podaci veoma oskudni, a čak je u nekim slučajevima i njegov identitet je upitan. Djelomično objašnjenje ovog fenomena jeste i činjenica da su osmanski službenici često premješteni s jedne na drugu poziciju te ih je veoma lahko izgubiti iz vida.

U toku višestoljetne osmanske vlasti na našim prostorima, na najvišim pozicijama u osmanskoj administraciji veoma često su se nalazili ljudi porijeklom sa teritorija srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva. Najstarije osmanske hronike, kao i drugi zvanični dokumenti, potvrđuju da su mladići i djevojke iz Bosne uvijek imali specijalan status i tretman zbog svoje ljepote i zbog karakternih osobina i inteligencije. Već krajem 15. i početkom 16. stoljeća na osmanskom dvoru neke od glavnih funkcija počinju preuzimati upravo devširmom odabrani, u islamu odgojeni i obrazovani kadrovi, vjerni sultanu. Oni su s vremenom preuzeli gotovo sve bitne funkcije u državi koje su do tada bile u rukama potomaka poznatih anadolskih porodica, čiji su članovi odigrali veliku ulogu u nastanku i razvoju osmanske dinastije i čiji su potomci često bili desna ruka osmanskim sultanima i u narednim stoljećima. Dolaskom devširmom odabranih i odgojenih kadrova na značajne funkcije, pojavila se i netrpeljivost i rivalstvo između sultanovih "odgojenih" podanika, uglavnom balkanskog porijekla i potomaka znamenitih anadolskih porodica.

Tada su među devširmom odabranim kadrovima već formirane grupe, uglavnom bazirane na istom jezičkom ili etničkom porijeklu, među kojima je vladala solidarnost.

Među najznačajnijim porodicama bosanskog porijekla, čiji su potomci postali poznati u narednim stoljećima, svojom brojnošću i aktivnostima ističu se Sokolovići. U vrijeme kada je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu svoga egzistiranja, članovi bosanske porodice Sokolović odigrali su neke od najznačajnijih uloga u njegovoj historiji. Ferhad-paša je, kao i ostali Sokolovići te većina ostalih osmanskih državnika slavenskog porijekla, na osmanski dvor stigao devširmom (*devşirme*). Veći dio svoga života proveo je na prostoru svoje Bosne, koja se tada pod imenom Bosanski sandžak, a potom i Bosanski ejalet, nalazila u okvirima svjetske velesile, Osmanskog carstva, obuhvatajući znatno šire prostore od današnje Bosne i Hercegovine. Ferhad-paša Sokolović je živio i djelovao u 16. stoljeću, u periodu kada je poslije smrti sultana Sulejmana Zakonodavca, Osmanskim carstvom praktično upravljao veliki vezir bosanskog porijekla, Ferhad-pašin amidža, Mehmed-paša Sokolović (1565.-1579.) koji mu je uvijek pružao podršku i bio njegov veliki zaštitnik.

Mehmed-paša je za vrijeme svoga mandata sprovodio nepotističku praksu *intisab* te je i ostale svoje rođake sistematski dovodio na dvor, obrazovao i postavljao na značajne funkcije širom Osmanskog carstva. Iako Mehmed-paša nije prvi i jedini primjer državnika koji je članove svoje porodice koristio strateški, u političke svrhe, njegov dugogodišnji položaj na funkciji velikog vezira, uz poznavanje osmanske vjersko-političke misije, učinili su ovoga vezira i njegovu mrežu jedinstvenim fenomenom u cjelokupnoj historiji Osmanskog carstva. I sam Mehmed-paša je učvrstio svoju poziciju ženidbom sultanijom İsmihan, kćerkom princa Selima, budućeg sultana Selima II, čime se povezao s osmanskom dinastijom. Međutim, primarni cilj kojem je težio veliki vezir nije bio isključivo stjecanje lične dobiti, svoje ili svojih rođaka, nego na prvom mjestu prosperitet Osmanskog carstva. Čak i Mustafa Ali, koji je bio pisar Mehmed-pašinog rivala Lala Mustafa-paše, ističe da veliki vezir time što je postavljao svoje rođake na funkcije nije naštetio državi budući da su se svi pokazali jako sposobnim.

U dosadašnjoj historiografiji balkanskih naroda najviše energije ulagalo se u dokazivanje porijekla velikog vezira Mehmed-paše i ostalih

članova ove porodice. Manje prostora posvetilo se izučavanju praktičnih mehanizama koji su Sokoloviće, za razliku od ostalih, vremenom marginaliziranih elitnih porodica bosanskog porijekla, veliki dio 16. stoljeća držali u samom vrhu kako regionalne politike tako i samog Osmanskog carstva.

Kao što je slučaj i sa mnogim drugim ličnostima, podaci o rođenju i o najranijoj mladosti samog Ferhad-paše, dosada su nepoznati. Vjerovatno je i on, prema instrukcijama svog rođaka Mehmed-paše Sokolovića, devširmom iz Bosne na osmanski dvor prispio jako mlad. S obzirom na to da je ubijen 1590. godine “u punoj muževnoj dobi”, pretpostavlja se da je rođen između treće i četvrte decenije 16. stoljeća.

Nakon završenog obrazovnog procesa na osmanskome dvoru, prva značajna funkcija na koju je Ferhad postavljen bila je funkcija ulufedžibaše. U knjizi je izneseno mišljenje da bi upravo on mogao biti “ulufedžiaga Ferhad” kojeg u vrijeme opsade Sigeta u svojoj *Historiji* spominje Selaniki. Jer, ubrzo nakon Sigetske bitke, Ferhad-beg je postavljen za sandžakbega Kliškog sandžaka, dok je jedan sin Mehmed-paše, Kurd-beg, postao sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka, a drugi, Hasan-beg je nešto kasnije postavljen za sandžakbega Smedereva. Budući da su njih trojica bili i kasnije bliski prijatelji, saradnici i suborci, a povrh toga ih je vezivalo i krvno srodstvo, sasvim je realno pretpostaviti da su bili zajedno i u navedenom boju 1566. godine. Nije isključeno da su upravo zasluge u tom boju, a ne samo i isključivo rodbinske veze, doprinijele tome da Ferhad-beg bude unaprijeđen sa funkcije ulufedžibaše na odgovornu poziciju sandžakbega Kliškog sandžaka.

Jedno poglavlje posvećeno je utvrđivanju identiteta Ferhad-bega koji je obavljao funkciju kliškog sandžakbega u periodu između 1558. i 1560. godine. Utvrđeno je da nije riječ o Sokoloviću, kako se ranije navodilo u brojnoj literaturi.

Ferhad-beg je postavljen za kliškog sandžakbega između 1567. i 1568. godine, u predvečerje Kiparskog rata. Jedno opširnije poglavlje hronološki govori o njegovim vojnim aktivnostima, sukobima s mletačkim snagama, kao i osvajanju novih teritorija u tom periodu na temelju različitih primarnih i sekundarnih izvora. Jedan dio poglavlja govori i o njegovim mirovnim aktivnostima kao člana delegacije zadužene za

nadgledanje procesa razgraničenja u Dalmaciji po završetku Kiparskog rata, koje je u prekidima trajalo od 1573. do 1576. godine.

U međuvremenu, u martu 1573. godine, postavljen je za sandžakbega Bosanskog sandžaka. Uskoro je poduzeo nove osvajačke akcije u Po-unju s ciljem zauzimanja plodnih ravnica oko Une, a potom strateški veoma bitnog habsburškog utvrđenja, tvrđave Bihać. Njegova ofanziva počela je nakon što je u direktnom sukobu porazio najljućeg neprijatelja, zapovjednika Senjskih uskoka, Herberta von Auersberga u Bici kog Budačkog u septembru 1575. Već krajem te godine osvaja redom brojne krajiške tvrđave, a svoja osvajanja konačno zaokružuje osvajanjem Gvozdanskog u januaru 1578. godine. Može se pretpostaviti da je njegov plan bio osvajanje rudnika Zrinskih, budući da je uskoro počeo s intenzivnom eksploatacijom rudnih bogatstava Gvozdanskog i okolnih rudnika. S tim u vezi angažirao je i velikog stručnjaka, sultanskog topolivca Mehmeda, koji je specijalnim dekretom određen za nadziranje rada u rudnicima te izlivanje topova i topovske municije većeg kalibra.

Ferhad-begove vojne akcije izazvale su zabrinutost samog vrha Habsburške imperije. Na brojnim savjetovanjima održanim 1577. i 1578. godine u Beču, Gracu i Brucku na Muri, skretana je pažnja na potrebu boljeg obezbjeđenja habsburških vojnih krajina, posebno Hrvatske i Slavonske vojne krajine. Međutim, velika protuofanziva, koju su poduzele habsburške snage na čelu s Khevenhüllerom s ciljem povrata krajiških gradova, bila je neuspješna.

Zbog Ferhad-begovih zasluga u proširivanju teritorija Kliškog i Bosanskog sandžaka, u septembru 1580. godine osnovana je nova osmanska administrativna jedinica Bosanski ejalet. Na njeno čelo je postavljen Ferhad-paša, prvi beglerbeg Bosne. On se na toj dužnosti nalazio do 1588. godine, s tim da od ljeta 1584. do jeseni 1585. godine, boravio na Krimu kao beglerbeg Kefe. Njegova dužnost bila je isključivo da smiri pobunu jednog člana dinastije Giraj, koji se bio udružio s Moskovljanima. Umjesto pobunjenog, osmanska vlast postavila je novog, odanog hana, a Ferhad-paša je ostao na Krimu sve dok se situacija nije posve smirila.

U to vrijeme je imao ozbiljnih zdravstvenih problema tako da, po povratku u Bosanski ejalet u jesen 1585. godine, nije poduzimao veće vojne akcije. U prethodnom periodu doživio je i nekoliko ličnih trauma, umro je njegov otac Rustem-beg a njegov brat Derviš-paša još ranije je

poginuo u osvajanjima Gruzije. Uz to, već je bio ukopao nekoliko svoje djece u Livnu a 1579. godine ubijen je i njegov rođak i zaštitnik veliki vezir Mehmed-paša. Naročito ga pogodilo ubistvo njegovog brata Ali-bega 1586. godine. Zbog toga je on u ovom periodu bio fokusiran na izgradnju zadužbina u Banjoj Luci, džamije i ostalih objekata, popravljanju Kastele, dvora te izgradnju brojnih ostalih zadužbina širom Bosne. Fokusirao se na izgradnju svoje džamije i brojnih drugih objekata u Bosanskom ejaletu koje je podizao za vrijeme svoje uprave s ciljem osnaživanja ekonomije cijele regije. Na teritoriji od Pečuha u Mađarskoj do Banje Luke u Bosni, od Hrvaca u Hrvatskoj do Dobruna u istočnoj Bosni izgradio je brojne sakralne i profane objekte. Dokazao se i kao velikodušan mecen podržavajući talentirane pojedince, učenjake, pjesnike i hroničare svog vremena.

Budući da je u ovom periodu, 1587. godine, legalirizana i njegova vakufnama, može se pretpostaviti da je Ferhad-paša tada već bio završio izgradnju većine planiranih objekata. Tad je već slutio da mu se i smrt bliži, jer je u međuvremenu sagradio turbe u dvorištu Ferhadije i vakufnamom odredio da u njemu bude ukopan, što se kasnije i desilo. Vakufnamom je predvidio da njegovi potomci budu nadzornici njegovog vakufa i da im se za to isplaćuju određena sredstva zbog čega smatram da se i njegov vakuf jednim dijelom može smatrati nekom vrstom evladijet vakufa. On je, vjerovatno, već bio planirao svoju starost dočekati mirno, na svom imanju u dijelu Banje Luke, Podgorju. Vjerovatno je i sam bio iznenađen kada je postavljen za beglerbega Budimskog ejaleta 1588. Naime, oko 1588. godine, Osmanski sultan Murad III, poslao je habsburškom imperatoru Rudolfu II zahtjev za isplatu dvogodišnjeg harača. S obzirom na to da je taj zahtjev ostao bez odgovora, sva težina tog zadatka prebačena je na beglerbega Budimskog ejaleta. Kako se nije dolazilo do rješenja, za budimskog beglerbega postavljen je Ferhad-paša Sokolović. Ferhad-paša je i ranije s uspjehom bio razriješio nekoliko kriznih situacija tako da su se u njega polagale nade u razrješenje i ove krize. Ferhad-paša je, zahvaljujući svojim diplomatskim vještinama i upornosti, uspio privesti kraju onaj posao zbog kojeg je bio postavljen za budimskog beglerbega.

U prijepisci sa nadvojvodom Ernestom u ovom periodu vide se brojne Ferhad-pašine plemenite geste i pozitivne osobine zbog čega

ga pojedini mađarski historičari nazivaju vitezom. Kao budimski beglerbeg već je bio izgubio svoju mladalačku oštrinu, koju je zamijenila staloženost i mudrost koje je stekao kroz ogromno životno iskustvo. U jednom pismu nadvojvodi Ernestu kaže sljedeće: "Svijet se okreće, ono što je njih zadesilo danas, može sutra zadesiti vaše ljude, a vi bi trebali da se pridržavate starih pravila." Nekadašnji žar mladog vojskovođe je, izgleda, tad već bio nestao tako da je teško u budimskom beglerbegu Ferhad-paši prepoznati onog Ferhad-bega, osvajača tvrđava po Dalmaciji i Bosni, zapovjednika skupine *delija*, pobjednika Budačkog boja, pobjednika nad Khevenhüllerom, onoga koji je ukrotio pobunjene Tatare.

Posljednje dvije godine života Ferhad-paša je proveo u Budimskom ejaletu. Tu je i ubijen u "u najboljim godinama", i to onako kako je živio "s mačem".

SUMMARY

The primary goal of my research was to describe a life path of Ferhad-paša Sokolović, the first *beylerbey* of the Bosnian eyalet, one of the persons who marked the history of the Ottoman – Habsburg and Ottoman – Venetian borderlands in the Early Modern era, based on official Ottoman sources. The information about the early phase of his life are very scarce, and in some cases even his identity is questionable because, in principle, these kind of sources not provide many information about the private sphere of life of Ottoman officials. A partial explanation of this phenomenon is the fact that Ottoman officials were often transferred from one position to another, and thus it is easy to lose track of them. In spite of all the troubles, in the end it was possible to reconstruct his career in a reliable and precise way, and to point out the specificities that marked his lifit was on the basis of the information from Ottoman and some other sources.

It is assumed that Ferhad Sokolović was born between the third and the fourth decade of the 16th century in famous Bosnian Sokolovic family. He lived and acted in the 16th century, in the period after the death of Suleyman the Lawgiver, when the Ottoman Empire was practically ruled by a grand vizier of Bosnian origins, Ferhad-paša's uncle Grand Vizier Mehmed-paša Sokolović (1565-1579), who always supported him and was his great protector. In the historiography of the Balkan peoples so far the largest amount of energy was invested into proving the origins of the grand vizier Mehmed-paša and the other members of this family. Less space was given to the research of the practical mechanisms that kept Sokolović family at the very peak of both regional politics and the Ottoman Empire itself for the large part of the 16th century, unlike other elite families of Bosnian origins which were marginalized in time.

Sokolović family stands out both by its number and its activities among many other families and individuals of Bosnian origins. In the time when the Ottoman Empire was at its peak, the members of the Bosnian Sokolović family, whose numerous members were holding some of the highest positions in the Ottoman administrations in 16th century and especially during the time of Mehmed-paša, played some of the most important roles in its history. During his mandate, Mehmed-paša exercised a nepotistic praxis of *intisab* and thus systematically brought his other cousins to the court, educated them, and placed them to significant posts in the Ottoman Empire. Although Mehmed-paša was not the first and the only example of a statesman who strategically used members of his family to political ends, his longtime position as a grand vizier, and knowledge of the Ottoman religious and political mission, made this vizier and his network a unique phenomenon in the whole history of the Ottoman Empire. Mehmed-paša himself strengthened his position by his marriage to the princess İsmihan, a daughter of prince Selim, the future Sultan Selim II, and thus connected himself to the Ottoman dynasty. However, the primary goal to which he aspired was not purely fulfilling personal interests, or his cousins' interests, but primarily the prosperity of the Ottoman Empire.

As it is the case with many other personages, the information about the birth and early young age of Ferhad-paša himself have not been known until now. Like other members of the Sokolović family and the majority of the other Ottoman officials with Slavic origins, Ferhad Sokolović probably came to the Ottoman court by *devşirme* system upon the instructions of his cousin Mehmed-paša Sokolović. The oldest Ottoman chronicles, as well as other official documents, confirm that young men and women from Bosnia always had special status and treatment, both for their beauty and their character traits and intelligence. By the end of 15th and the beginning of 16th centuries, some of the major offices in the Ottoman court started to be held by the staff that was chosen by the *devşirme* system, raised and educated in Islam, and faithful to Sultan. In time they overtook almost all the important offices in the state which were up to then held by the descendants of the famous Anatolian families, whose members played an important role in the establishment and development of the Ottoman dynasty,

and whose descendants were often right hand to the Ottoman sultans in the centuries to come as well. With the arrival of the educated staff chosen by *devşirme* onto the important functions and positions, the intolerance and rivalry arose between them and the descendants of the famous Anatolian families. In that time, groups had already formed among the staff chosen by *devşirme*, and these groups were mostly based on the same linguistical or ethnic origins, and the solidarity ruled among them.

After completing educational process at the Ottoman court, the first important function Ferhad was placed to was the office of *ulufecibaşı*. In this study, I propose that he himself could be the “*ulufecibaşı* Ferhad” whom Selaniki mentions in his *History* describing the siege of Siget 1566. together with his cousins Kurd-bey and Hasan-bey, sons of Mehmed-paša. Because, soon after the battle of Siget, Ferhad-bey was appointed as a sanjakbey of sanjak Klis, while one of Mehmed-paša’s sons, Kurd-bey, became sanjakbey of sanjak Hercegovina, and the other, Hasan-bey, was somewhat later appointed as sanjakbey of Smederevo. Since the three of them were close friends, coworkers and fellow fighters later as well, and on the top of all they were also close related, it is very realistical to suppose that they were together in the mentioned battle in the 1566. It is not excluded that the credits of that battle, and not exclusively family ties, contributed to the fact that Ferhad-paša was promoted from the office of *ulufecibaşı* to a responsible position of the sanjakbey of sanjak Klis.

I devoted a chapter of this study to determining the identity of Ferhad-bey who was a sanjakbey of Klis in the period between 1558-60. I discovered that he is not Sokolović, as it was thought earlier in numerous reference literature.

Ferhad-bey was appointed as sanjakbey of Klis between 1567 and 1568, in the eve of the war of Cyprus. A lengthier chapter chronologically speaks about his military activities, his clashes with Venetian forces, as well as about conquering the new territories on the basis of different primary and secondary sources. A part of the chapter speaks about his peace activities as a member of delegation which had a task to oversee the process of demarcation in Dalmatia after the end of the war of Cyprus, which intermittently lasted from 1573 to 1576.

In the meantime, in March 1573, he was appointed as a sanjakbey of sanjak Bosnia. He soon undertook new expansionist actions in Pounje with the aim of taking fertile plains around Una, and then overtaking a strategically very important Habsburg fort, the fortress of Bihać. His offensive started after he defeated his dangerous rival, the commander of the Senj uskoks, Herbert von Auersberg in a direct clash, in the battle at Budački in September 1575. Already in the end of this year he conquers many fortresses in Krajina one after another, and his conquests were finally completed by the conquest of Gvozdanski in January 1578. It can be assumed that his plan was the conquest of the mines of Zrinski, since he soon started with intensive exploitation of the mine wealth of Gvozdanski and surrounding mines. In this relation, he hired a great professional, the chief of Sultan cannon makers (*dökücübaşı*) Mehmed-aga, who was appointed to oversee work in mines by a special decree, as well as pouring the cannons and cannon munition of greater calibre.

Ferhad-bey's military actions caused worry and distress of the very elite of the Habsburg Empire. In the numerous counselings held in 1577 and 1578 in Vienna, Graz and Bruck on Mura, the attention was directed to the need of better protection of the Habsburg military borderlands, and especially Croatian and Slavonian military borderlands. However, the grand counter-offensive carried out by Habsburg forces led by Khevenhüller with the aim of retrieving the borderland towns was unsuccessful.

Since Ferhad-bey managed to expand territories of both sanjak Klis and sanjak Bosnia, in September 1580 a new Ottoman administrative unit, Bosnian eyalet, was established. Ferhad-paša, the first beylerbey of Bosnia, was appointed as head of the new unit. He was on this position until 1588, while also being on Krim as a beylerbey of Kefa from the summer 1584 to autumn 1585. His duty was exclusively to stifle a revolt of a member of Giraj dynasty, who joined Muscovites. In the place of the rebellious one, the Ottoman government placed a new, loyal *han*, while Ferhad-paša stayed in Krim until the situation calmed down completely.

During that time he had serious health issues, and thus when he returned to eyalet Bosnia in the autumn 1585, he did not undertake any larger military actions. Previously he experienced several personal

traumas. His father, Rustem-bey, died, and his brother, Derviš-paša, was killed even earlier in the conquests of Georgia. Apart from that, he already buried several of his children in Livno, and in 1579 his cousin and protector, the grand vizier Mehmed-paša, was assassinated. He was especially grieved by the murder of his brother Ali-bey in 1586. Therefore, during this period he was focused on building the pious endowments in Banja Luka, mosques and other objects, restoration of Kastel, palace and on building numerous other endowments in Bosnian eyalet that were established during his government with the aim of strengthening the economy of the whole region. In the territory from Pečuh in Hungary to Banja Luka in Bosnia, from Hrvace in Croatia to Dobrun in Eastern Bosnia, he built many sacral and profane objects. He proved himself to be a generous benefactor, by supporting talented individuals, scholars, poets and chroniclers of his time.

Since during this period in 1587 his vakufnama was legalized too, it can be assumed that Ferhad-paša had already then completed the construction of all the planned objects. He had a foreboding of an approaching death, since in the meantime he built a turbe in the courtyard of Ferhadija mosque in Banja Luka and ordered in vakufnama to be buried there, which was carried out later. He also defined that his descendants be the overseers of his vakuf and to be paid a certain amount for it. He, probably, already planned to live his old age in peace, at his estate in Podgorje, a part of Banja Luka. He himself was probably surprised when he was appointed as a beylerbey of eyalet of Budim in 1588. Namely, around 1588, the Ottoman sultan Murad III sent a request for the payment of biennial tax to Habsburg Emperor Rudolf II. Since this request was not answered, the whole burden of the task fell onto beylerbey of eyalet of Budim. Since the resolution was not to be found, Ferhad-paša was appointed as a beylerbey of eyalet of Budim. As we could see from the previous examples, Ferhad-paša successfully solved several crisis previously so it was hoped that he would resolve this crisis too. Despite all the misfortunes, owing to his diplomatic skills and persistence, Ferhad-paša managed to resolve the issue for which he was appointed as Budim beylerbey.

In his letters to archduke Ernest in this period, one can see numerous noble gestures and positive traits for which certain Hungarian

historians call him a knight. As a beylerbey of Budim, he already lost his youthful sharpness, which was in turn replaced by composure and wisdom gained through enormous life experience. The former youthful ardor seems to be gone already then, and it is hard to recognize Ferhad-bey the conqueror of the castles in Dalmatia and Bosnia, the commander of deli group, the winner of battle of Budački, the vanquisher of Khevenhüller, “the tamer” of the rebellious Tatars, in this Ferhad-paša, the beylerbey of Budim.

The last two years of his life Ferhad-bey spent in Budim eyalet. He was murdered there, “in his prime age”, and in the way he lived, “with a sword”.

SKRAĆENICE

A.E.	–	Ali Emiri
ANUBIH	–	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AOH	–	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	–	Acta Turcarum, Državni arhiv u Dubrovniku
BOA	–	Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu
br.	–	broj
C.E.	–	Cevdet Tasnifi, Evkaf
C.T.	–	Cevdet Tasnifi, Timar
DAD	–	Državni arhiv u Dubrovniku
dok.	–	dokument
fo.	–	folija
GDI	–	Godišnjak društva istoričara
GHB	–	Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu
GID BiH	–	Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine
GZM	–	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
h.g.	–	hidžretska godina
HAZU	–	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu
IE.AS.	–	Ibnulemin Tasnifi, Askeriyye
IE.	–	Ibnulemin Tasnifi
II	–	Institut za istoriju u Sarajevu
JAZU	–	Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti
K.K.	–	Kamil Kepeci
MAD	–	Maliyeden Müdevver Defterler
MHM	–	Mühimme defterleri
MMV	–	Maliyeden Müdevver Vesikalari
nar.	–	naredba
no.	–	broj
OIS	–	Orijentalni institut u Sarajevu
POF	–	Prilozi za orijentalnu filologiju
str.	–	stranica
sv.	–	svezak
TD	–	Tapu Tahrir Defterleri
TTK	–	Türk Tarih Kurumu, Ankara

RJEČNIK TERMINA

- akča** (tur. *akçe*) – srebreni novac, osnovna novčana jedinica u Osmanskom carstvu do 18. stoljeća
- arz** (ar. *'arḍ*, tur. *arz*) – pismena molba, predstavka sultanu, odnosno Visokoj porti od strane pojedinih organa vlasti
- avarizi divanije** (tur. *avarız-ı divaniyye*) – opći naziv za niz posebnih nameta i obaveza kojima su bile zadužene obične rajinske kuće u vidu vanrednih državnih poreza, naturalnih davanja ili kuluka, zasnovanih na šerijatskom ili običajnom pravu.
- baština** (tur. *baştina*, od bug. *Baština* = očevina) – zemljišni posjed, slobodan seljački posjed sa svim nekretninama koje uživa jedno seosko domaćinstvo
- berat** (ar. *barāt*, tur. *berat*) – sultanski ukaz, dekret kojim se postavlja neki službenik, dodjeljuje posjed, plaća, povlastica ili odlikovanje
- čauš** (tur. *çavuş*) – oficir, niži zapovjednik, dvorski službenik koji je obavljao razne poslove na dvoru
- čifluk** (tur. *çiftlik*) – kompleks zemljišta koji se može obraditi s jednim parom volova; vrsta posjeda koji obrađuje vlasnik ili to za njega po pogodbi radi čifčija
- čehaja** (perz. *ketudā*) – pomoćnik, zastupnik vezira, paše, defterdara ili nekog drugog visokog osmanskog funkcionera, starješina esnafa, društvenog reda, skupine i sl.
- čohadar** (tur. *çokadar*) – gardarober, dvorski dostojanstvenik na dvoru sultana, vezira i namjesnika pokrajina, čija glavna dužnost je bila starati se za garderobu svoga gospodara.
- has** (ar. *hass* - poseban, specijalan) – vojničko leno čiji je godišnji prihod iznosio najmanje 100.000 akči. Hasove su u Osmanskom carstvu posjedovali sultani, članovi njihovih porodica kao i najviši državni funkcioneri.
- hukûk-i şer'iyye** – šerijatski porezi koje je Osmansko carstvo prihvatilo i zadržalo (desetina i džizja)
- hudždžet** (ar. huğğa, tur. hüccet) – sudska odluka, presuda, zvanična potvrda koju izdaje kadija

- kadija** (ar. *qādī*, tur. *kadi*) – sudija, šerijatski sudija
- kadiluk** (tur. *kaduluk*) – područje na kojem se proteže nadležnost kadije
- kala** (ar. *qal'a*) – veća tvrđava sagrađena od čvrstog materijala, kamena i cigle, snabdjevena kulama i opasana zidovima
- mesdžid** (ar. *masǧid*) – mala mahalska džamija u kojoj se obavljaju sve molitve osim džume i bajram-namaza
- muafnama** (tur. *mu'âfnâma*) – sultanska naredba kojom se utvrđuje potpuno ili djelomično oslobođanje pripadnika rajinske klase od svih ili pojedinih redovih, vanrednih državnih ili feudalnih obaveza
- musalla** (ar. *musallā*) – posebno uređen i ograđen prostor pod vedrim nebom na kojem se obavljaju zajedničke džume i bajram-namazi
- rusûm-i örfiyye** – opći naziv za sve feudalne novčane poreze i takse u Osman-skoj državi ustanovljene državnim zakonima (resm-i çift i ispendža)
- resmi-çift** (tur. *resm-i çift*) – lična novčana pristojba koju je svom spahiji plaćao posjednik čifluka
- resm-i tapu** – tapijska pristojba, tj. taksa koju je plaćao domaćin - seljak za uvođenje u posjed i stjecanje prava na uživanje zemlje, nakon čega mu je izdavana tapija
- rikabdar** – lični dvorjanik koji je pomagao sultanu (veziru, paši ili begu) da uzjaše na konja i koji ga je pratio na putu idući pješke pored njega
- silahdar** – dvorjanik na dvoru sultana koji je nosio sve dijelove gospodareva naoružanja i dodavao mu ga po potrebi
- tapunama/tapija** – posjedovna isprava koju je izdavao spahija domaćinima na svom timaru.
- timar** (tur. *Timar* - vojničko leno) – posjed davan na uživanje pripadnicima vojnog staleža koji je donosio godišnji prihod do 19.999 akči
- timarlija/timarnik** – pripadnik vojnog reda koji uživa timar, spahija
- tekija** (tur. *tekke*) – zgrada koja služi za vršenje zikira pripadnika pojedinih derviških redova
- ulufedžija** (tur. *ulûfeci*, od ar. *'ulûfa* = vojnička plaća) – pripadnik vojnog reda (lokalnih) snaga plaćeničke vojske u gradskoj posadi
- ulufedžibaša** (tur. *ulufecibaşı*) – zapovjednik lahke konjice
- vilajet** (ar. *wilāya*, tur. *vilayet*) – upravna jedinica; pokrajina kojom upravlja namjesnik; područje uprave jednog namjesnika; upravljanje pokrajinom
- zaim** – uživatelj zeameta
- zavijedar** (ar. *zāwiya* - ugao, derviška ćelija, hram, konačište, tekija i perz. sufiks *dar*) – osoba koja brine o zaviji i stara se o svim poslovima u vezi s njom
- zeamet** (ar. *zāma*) – vojno leno koje je donosilo godišnji prihod od 19.999 do 99.999 akči.

SPISAK IZVORA I LITERATURE

IZVORI

1) Neobjavljeni primarni, sekundarni i narativni izvori:

Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Tapu Tahrir Defterleri (TD):

BOA, TD 164,
BOA, TD 201,
BOA, TD 211,
BOA, TD 432,
BOA, TD 212,
BOA, TD 1072,
BOA, TD 435,
BOA, TD 526,
BOA, TD 533,
BOA, TD, 553.

Maliyeden Müdevver (MAD):

BOA, MAD 540,
BOA, MAD 657.

Mühimme defterleri (MHM):

BOA, A.DVNS.MHM 10, 14, 16, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35,
36, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 58, 60, 61, 65, 66 i 67.

Pojedinačni dokumenti:

BOA, A.E., III Murad, no. 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24 i 25.
BOA, I.E.AS., no. 60, 63 i 70.
BOA, C.T., no. 7724, 7735, 7751 i 7758.
BOA, C.E., no. 5484, 5686 i 11014.

Istanbul, Üniversitesi Kutuphanesi, Veliyuddin ef., no. 1916, rkp. *Menşeü-l İnşa*
(Gelibolulu Mustafa Ali)

Sarajevo, Orijentalni institut:

Muhime defteri, prijevod A. Polimac, Orijentalni institut u Sarajevu, OIS ANUBIH, 139 i 139/II,

Malije defteri, prijevod A. Polimac, OIS ANUBIH, 114/2a,

Ahkam defteri iz 16. stoljeća, prijevod A. Polimac, OIS ANUBIH, 75/I,

Ahkam defteri (1565-1645), prijevod A. Polimac, OIS ANUBIH, 75-a.

Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka:

Muhamed Enverī Kadić, *Tarih-i Enverī*, sv. 2,

Sidžili vakufnama, Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića, br. 209 (166).

Zagreb, Orijentalna zbirka HAZU, br. 117.

Dubrovnik, Historijski arhiv, Acta Turcarum, br. 4582.

2) Objavljeni primarni izvori:

Gökbilgin, M. Tayyip, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanunī Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, cilt I, sayı 2, Ankara, 1993, 119-221.

Izgi, Şuayb, 986 (1578) *Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, (s. 201-400), (magistarski rad), Marmara Univerzitet, Istanbul, 2006.

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Obradili: Branislav Đurdev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić i Hazim Šabanović. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus primus. Serija I, Zakonski spomenici, sv. 1., Orijentalni institut, Sarajevo, 1957.

Lopašić, Radoslav, "Prilozi za povijest Hrvatske iz Štajerskog zemaljskog arhiva u Gracu", *Starine JAZU*, XVII, Zagreb, 1885.

Lopašić, Radoslav, "Prilozi za povijest Hrvatske XVI i XVII stoljeća iz Štajerskog arhiva u Gracu", *Starine JAZU*, XIX, Zagreb, 1887., 1-80.

Radić, Petar, "Izprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593. godine", *Starine JAZU*, knj. XIX, Zagreb, 1887., 172-192.

Muhimme defteri, dokumenti o našim krajevima, obradio: Ešref Kovačević, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quartus, Serija III, Muhimme defteri, knjiga 1, sv. 1., Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.

Novak, Grga, *Mletačka uputstva i izvještaji. Svezak IV. Od 1572 do 1590 godine*. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, vol. 47, Zagreb, 1964., 34-35.

- Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila: Behija Zlatar, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 3 sv., obradila Amina Kupusović, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.
- Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek* (Bosna i Hercegovina u Osmanskim dokumentima), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2009. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 101)
- Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 114)
- Pedani-Fabris, Maria Pia, ed. *I "Documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia. Inventario della miscellanea, con l'edizione dei registi di Alessio Bombaci*, Istituto poligrafico Zecca dello Stato, Roma, 1994.
- Schwarz, Klaus (aus dem Nachlass herausgegeben von Claudia Römer): *Osmantische Sultansurkunden: Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung osmanischer Militärs in der Zeit Murads III.* (Freiburger Islamstudien. Band XVII.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997.
- "Vakufnama Ferhad-bega, sina Iskenderovog", prev. Muhamed Ždralović u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM ILLUSTRANTIA, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 137.-140.
- "Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića", prev. Fazileta Cviko u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM ILLUSTRANTIA, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 217.-232.
- "Vakufnama Sofi Mehmed-paše iz 1555. godine", prev. Bisera Nurudinović, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM ILLUSTRANTIA, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 95.-110.
- "Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age iz 1582. godine", preveo Salih Trako, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM ILLUSTRANTIA, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 193.-216.

- “Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo”, prev. Nedim Filipović, u: *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, 1971., 173.-177.
- “Vakufnama Hodaverdije, sina Alije, iz 1579.”, prijevod: Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine XV i XVI vijek*, Orijentalni Institut, Sarajevo, 1985., 187-192. (dalje: *Vakufnama Hodaverdi Mehmed-bega*).
- Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı mühimme defterinin özetli transkripsiyonu ve değenlerdilmesi*, (neobjavljen magistarski rad), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2007.
- 3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-60)*, Özet, Transkripsiyon ve Indeks, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, no. 12, Ankara, 1993.
- 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-76/1567-69)*, Özet, Transkripsiyon ve Indeks, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, no. 37, Ankara, 1999.
- 9 *Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, Özet ve Transkripsiyon, Yüksek Lisans Tezi, Orhan Paşazade, Istanbul, 2006.
- 12 *Numaralı Mühimme Defteri (978-79/1570-72)*, Özet, Transkripsiyon ve Indeks, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, no. 33, Ankara, 1996.
- Sandžak Požega 1579. godine*, prevela: mr. sc. Fazileta Hafizović, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.

3) Objavljeni sekundarni izvori

- Autobiografija Osman-age Temišvarskog*, prir. i prev. Ekrem Čaušević, Zagreb, 2004.
- Bayerle, Gustav, *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda, 1590-93.*, Indiana University Publications, Uralic And Altaic Series, vol.101, Bloomington, 1972.
- Čelebi, Evlija, *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zamljama*, I, prev. Hazim Šabanović, Sarajevo, 1954.
- Ertaş, Kasim, *Gelibolu’lu Mustafa’Âlî’nin “Nasîhatu’s-Selâtîn” İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, (neobjavljeni magistarski rad), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Ilyadin, Hikmet i Erzi, Adnan Sadık, “XVI. asra aid bir münşeât mecmuasi”, *Belleten*, cilt XXI, sayı 81, Ankara, 1957., 221.-252.
- Iyânî, Cafer, *Tevârih-i cedûd-i vilayet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, haz. Mehmet Kirşioğlu, İstanbul, 2001.

- Krajišnička pisma*, Odabrao i priredio: Muhamed Nezirović, Preporod, Sarajevo, 2004.
- Künhü'l-Ahbār' in tezkire kismu*, hazırlayan: Dr. Mustafa Isen, Ankara, 1994.
- Kuripešić, Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, preveo: Đorđe Pejanović, Sarajevo, 1950.
- Lopašić, Radoslav, *Karlovac*, Poučna knjižnica "Matice Hrvatske", knj. VI, Zagreb, 1879.
- Matković, Petar, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. Opis putovanja dvaju carskih poslanika u Carigrad: K. Ryma godine 1571. i D. Ungnada godine 1572.", *Rad JAZU*, Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički, Knj. CXII, br. 36, Zagreb, 1892., 163.-243.
- Matković, Petar, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka, Putopis Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, Davida Ungnada od 1573.-78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1577.", *Rad JAZU*, Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički. Knj. CXVI, br. 39, Zagreb, 1893., 1.-112.
- Matković, Petar, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka, Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580", *Rad JAZU. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*. Knj. CXXIV, br. 43, Zagreb, 1895., 1.-102.
- Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, Edition, translation and notes, Andreas Tietze, I i II, Wien, 1979.
- Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, 1. tom, prev. A. Polimac et.al., El-Kalem-GHB, Sarajevo, 1999.
- Novljanin, Omer Hadžinesimović-Ahmed, *Odbrana Bosne 1736-1739.*, *Dvije bosanske kronike*, preveli: Fehim Nametak i Lamija Hadžiosmanović, Zenica, 1994., str. 35.
- Pečevi, Ibrahim Alajbegović, *Historija 1 (1520-1576)*./ Predgovor, prijevod i bilješke Fehim Nametak. El-Kalem i Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.
- Pečevi, Ibrahim Alajbegović, *Historija 2 (1576-1640)*/Predgovor, prijevod i bilješke Fehim Nametak. El-Kalem-Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.
- Rački, Franjo, "Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika", *Starine JAZU*, knjiga 12, Zagreb, 1880.
- Selânikî, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I (971-1003/1563-1595)*/ haz: prof. dr. Mehmet Ipşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Takáts, Sándor; Eckhart, Ferengz; Szekfü, Gyula, *A Budai Basák Magyar Nyelv Levelezése 1553-1589*, Budapest, 1915.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, hazırlayan: Dr. A Mertol Tulum, Istanbul. 1977.

OPĆA I STRUČNA LITERATURA

1) *Monografske publikacije:*

- Ágoston, Gábor – Balázs, Sudár, *Gül Baba és a magyarországi bektasi dervisek*, Terebess Kiadó, Budapest, 2002.
- Altinay, Ahmet Refik, *Mehmed-paša Sokolović*, prijevod: Mehmed Remzi Delić, Zenica/Tuzla, 2010.
- Andrejević, Andrej, *Islamska monumentalna umjetnost XVI stoljeća u Jugoslaviji*, Beograd, 1984.
- Bašagić, dr. Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931.
- Bašagić, dr. Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1986.
- Bašagić, dr. Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, u: Safvet-beg Bašagić: *Izabrana djela III-Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, prir. Džemal Čehajić i Amir Ljubović, Sarajevo, 1986., 327.-449.
- Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost BiH (od god. 1463-1850)*, reprint izdanje, Sarajevo, 1989.
- Begović, Mehmed, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd, 1963.
- Bišćević, Vedad, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, 2006.
- Bracewell, Wendy Catherine, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u 16. stoljeću*, Zagreb, 1997.
- Capponi, Niccolò, *Victory of the West: the great Christian-Muslim clash at the Battle of Lepanto*, Da Capo Press, 2007.
- Casalle, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010.
- Čehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986.
- Čelić, Džemal i Mujezinović, Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1998.
- Dakić, Uroš, *The Sokollu family and the politics of cizierial households in the second half of the sixteenth century*, neobjavljeni magistarski rad, odbranjen na CEU, Budapest, 2012.
- Fekete, Lajos, *Buda and Pest under Turkish Rule*, *Studia Turco-Hungarica* III, Budapest, 1976.
- Filipović, Ibrahim, *Filipovići, bosanska muslimanska porodica njen postanak, razvoj i uticaj u vremenu od 1574. do 1991.*, Sarajevo, 1991.

- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1986.
- Gévay, Antal, *A Budai Pasák*, Bécshen, 1841.
- Hammer, Joseph von, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva 1. i 2.*, prijevod: Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979.
- Hancz, Erika-Szabolcs, Varga, Pécs *Mindennapjai a Török Félhold Alatt*, Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2013.
- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975.
- Moačanin, Nenad, "Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do razdoblja reformi u Bosni i Hercegovini (1463.-1831.)", u: *Hrvatsko-slavonska krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku*, Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 2. svezak, Leykam International, Zagreb, 2007.
- Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997.
- Imber, Colin, *The Ottoman Empire 1300-1650: The Structure of Power*, Palgrave MacMillan, Hampshire-New York, 2002.
- Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Zagreb, 2003.
- Kasumović, Ismet, *Ali-dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska misao*, Sarajevo, 1994.
- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, knjiga V, četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527-1740)*, Zagreb, 1985.
- Kreševljaković, Hamdija, *Esnafi i obrti u BiH, III dio, Banjaluka i manji obrtni centri*, Sarajevo, 1961.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knj. V, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 4, Sarajevo, 1954.
- Kruhek, Milan, *Krajške utvrde i odbrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995.
- Mantran, Rober, ur. *Istorija Osmanskog carstva*, prev. Ema Miljković-Bojanić, Clio, Beograd, 2002.
- Matuz, Jozef, *Osmansko carstvo*. prev. Nenad Moačanin. Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Mažuran, Ive, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb, 1998.

- Minkov, Anton, *Conversion to islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730.*, Brill, Leiden-Boston, 2004.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Dubrovnik, 2008.
- Mirnik, Ivan, *Srebra Nikole Zrinskog: Gvozdanski rudnici i kovnica novca*, Društvo povijesničara umjetnosti Hrvatske, knj. LVI, Zagreb, 1992.
- Moačanin, Nenad, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva 1537-1691.*, Jastrebarsko, 1997.
- Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999.
- Moačanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001.
- Muhtić, Asim, *Moschee und stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*. Inaugural-Dissertation genehmigt von der philologisch-historischen Abteilung der Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, Leipzig, 1941.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II, Istočna i centralna Bosna*, Sarajevo, 1977.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine III, Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1998.
- Mušeta-Aščerić, Vesna, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo, 2005.
- Nakaš, Lejla, *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosnae, 53-54, Sarajevo, 2011.
- Omašić, Vjeko, *Mletačko-tursko razgraničenje na trogirskom području nakon Ciparskog i Kandijskog rata i njegove posljedice*, Muzej grada Trogira, sv. 1, Trogir, 1971.
- Oruč, Hatice, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, neobjavljena doktorska disertacija, Sarajevo, 2003.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi III*, Istanbul, 1994.
- Pelidija, Enes, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El Kalem, Sarajevo, 2003.
- Polić-Bobić, Mirjana, *Među križom i polumjesecom: dubrovačke dojave Špansko-me dvoru o Turcima u XVI stoljeću*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.
- Pruščak, Hasan Kafija, "Temelji mudrosti o uređenju svijeta", u: *Izabrani spisi*, preveo: Amir Ljubović, Sarajevo, 1983.
- Pust, Klemen, *Vpliv vojaških spopadov med Beneško republiko in Osmanskim cesarstvom na migracije na območju zgornjega Jadrana v 16. stoletju*, neobjavljena doktorska disertacija, Kopar, 2009.
- Quataert, Donald, ur. *The Ottoman Empire 1700-1922.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Sahillioğlu, Halil, *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, IRCICA, Istanbul, 2004.

- Samardžić, Radovan, *Mehmed Sokolović*, Srpska književna zadruga, II izdanje, Beograd, 1975.
- Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant 1204-1571*, vol. 4, "The Sixteenth Century from Julius III to Pius V", Philadelphia, 1976.
- Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970.
- Strugačić, A.M., *Upadi osmanskih gusara u predjele zadarskih otoka*, Zadar, 1954.
- Szabolcs, Varga, *Pécs Története A Hódoltság Korában (1526–1686)*, Budapest, 2009.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Šabanović, Hazim, *Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566., vol. 1, Istorijski arhiv, Beograd, 1964.
- Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.
- Štefanec, Nataša, *Država ili ne: Ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, Zagreb, 2011.
- Takáts, Sándor, *Macaristan Türk aleminden çizgiler*, prijevod na turski jezik: Saldrettin Karatay, Istanbul, 1970.
- Uzunçarşılı, Ismail Hakki, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, TTK, Ankara, 1943.
- Uzunçarşılı, Ismail Hakki, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, II, TTK, Ankara, 1944.
- Uzunçarşılı, Ismail Hakki, *Osmanlı Tarihi*, III cilt, 2. kısım, TTK, Ankara, 1954.
- Vasić, Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967.
- Zirojević, Olga, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683)*, Beograd, 1974.
- Zlatar, Behija, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.

2) Radovi u zbornicima i časopisima:

- Ágoston, Gábor, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica*, vol. XXV, 1993., 75.-96.
- Ágoston, Gábor, "Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary", u: A. C. S. Peacock ed. *The Frontiers of the Ottoman World. Proceedings of the British Academy*, no. 156. Oxford University Press, 2009., 57.-79.

- Ágoston, Gábor, "Muslim cultural enclaves in Hungary under Ottoman rule", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 45, Budapest, 1991., 181.-204.
- Ágoston, Gábor, "XVI yy'da Macaristan'da Osmanlı barut üretimi: Budin baruthanesi", prev. na turski Zafer Gölen, *Belleten*, vol. 67, no. 249, Ankara, 2004., 541.-552.
- Ágoston, Gábor, "Ottoman artillery and European Military technology in the fifteenth and seventeen centuries, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 47, Budapest, 1994., 15.-47.
- Alduk, Ivan, "Rustem-paša i Mihrimah", *Tusculum* 3, Solin, 2010., 63.-70.
- Aličić, Ahmed S., "Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine", *POF*, vol. 25/1975., Sarajevo 1977., 171.-202.
- Altaylı, Yasemin, "Budın Beylerbeyi Arslan Paşa (1565-1566)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 19, Ankara, 2006., 33.-51.
- Bakić, Ljubomir, "Rudarsko – proizvodni odnosi u Bosni i Hercegovini u tursko doba", u: *Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgije Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Zenica 1999., 247.-282.
- Bartoša, Slaven, et. al. "Kunfini i zlamenja - oznake granica i međa u Istri od srednjeg vijeka do našega doba", *Histria archeologica*, vol. 40, no. 40, Pula, 2010., 115-145.
- Bećirbegović, Madžida, "Prosvjetni objekti islamske kulture u BiH", *POF*, vol. 20-21/1970-71., Sarajevo, 1974., 223.-364.
- Bejtić, Alija, "Banjaluka pod turskom vladavinom", *Naše starine*, vol. I, Sarajevo, 1953., 91-115.
- Bejtić, Alija, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, vol. 3-4/1952-53., Sarajevo, 1953., 229.-297.
- Bejtić, Alija, "Rudo i rudski kraj kroz vijekove", u: *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, 1971., 179.-226.
- Bejtić, Alija, "Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju", *POF*, vol. 22-23/1972.-73, Sarajevo, 1976., 163.-189.
- Bešlija, Sedad, "Mehterhana i mehteri-Prilog historiji osmanske vojne organizacije (s posebnim osvrtom na Bosnu)", *Historijska traganja*, vol. 9, Sarajevo, 2012., 9.-30.
- Bizbirlik, Alpay, "Osmanlı-Venedik ilişkileri ve XVI yüzyılın başlarında Adriyatik bölgesindeki sınırlarda yaşanan bazı sorunlar üzerine", *OTAM*, sayı 26, Ankara, 2011., 41-54.

- Bojanić-Lukač, Dušanka, "O banjalučkoj sedžadi", *Anali GHB*, vol. XI-XII, Sarajevo, 1985., 267.-276.
- Brstilo-Rešetar, Matea, "Heraldičko nazivlje na temu ratovanja s Osmanlijama", *Povijesni prilozi*, vol. 38, no. 38, Zagreb, 2010., 71.-96.
- Buzov, Snježana, "Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u 16. i 17. stoljeću", *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*. Split-Zagreb, 2003., 227.-241.
- Buzov, Snježana, "Turska uprava organizacija vlasti te društveno gospodarski odnosi u 16. i 17. stoljeću u Cetinskoj krajini", *Zbornik Cetinske krajine*, knjiga 4, Sinj, 1989., 65.-71.
- Corlu, Sencer M., "The Ottoman Palace School Enderun and the Man with Multiple Talents, Matrakçı Nasuh", *Journal of the Korea Society of Mathematical Education*, Series D: Research in Mathematical Education, Vol. 14, No. 1, March 2010, 19–31.
- Čehajić, Džemal, "Bektašije i islam u Bosni i Hercegovini", *Anali GHB*, vol. V-VI, Sarajevo, 1978., 91-98.
- Čelić, Džemal, *Ferhadija u Banjaluci*, Društvo konzervatora BiH, br. 13, serija D, br. 143, Sarajevo, 1968.
- Dávid, Géza and Fodor, Pál, "Hungarian Studies in Ottoman Hungary", u: *The Ottomans and The Balkans*, ed. by. Suraiya Faroqhi and Fikret Adanir, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002., 305.-349.
- Dávid, Géza, "16 - 17 yüzyıllarda Macaristan'ın demografik durumu", *Belleten c. 59*, sayı 225/1995., 344.-46.
- Dávid, Géza, "Data in the Continuity and Migration of the Population in the 16th Century Ottoman Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 45/1991., 219.-252.
- Dobrača, Kasim, "Skriptorij u Foči u 16. stoljeću", *Anali GHB*, vol. 1, Sarajevo 1972., 67.-74.
- Đurđev, Branislav, "Srbija" u: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959., 67.-113.
- Elezović, Gliša, "Nekretna dobra Ahmed-paše Hercegovića u Dubrovniku izvor za pljačku Dubrovačke Republike", *POF*, vol. 1/1950., Sarajevo, 1950., 69.-83.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar üzerine Bazı örnekler ve Mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2001., 63.-76.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı politika historija od osnivanja do Kučuk Kajnardže": *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio Ekmelettin Ihsanoğlu, IRCICA-Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004., 5.-76.

- Eravcı, H. Mustafa, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nushatî's-Selâtinde 1578.-79. Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. III, sayı 1, 2001., 31.-40.
- Eroğlu, Süleyman, "XVI.Yüzyılda Bir Mevlevî Şair: Âsafî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 26, 2009., 71.-92.
- Farouqhi, Suraiya N. et. al., *Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2008.
- Fekete, Lajos, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar", *Bellethen*, cilt XIII, sayı 52, Ankara, 1949., 666.-732.
- Filipović, Emir O., "Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika", u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010., 285.-306.
- Filipović, Nedim, "Bosna i Hercegovina", u: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959., 114.-158.
- Filipović, Nedim, "Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama", *POF*, vol. 2/1951., Sarajevo, 1952., 57.-81.
- Filipović, Nenad, "Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoleća", *Balkanica*, vol. XX, Beograd, 1989., 243.-259.
- Fisher, Alan, "Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet: The Maliyeden Müdevver Fond in Başbakanlık Arşivi in Istanbul", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, vol. 19, no. 1/2, (jan-jun.) 1978., 191.-205.
- Fisher, Alan, "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century", *Harvard Ukrainian Studies*, vol. V, no. 2, June, 1981., 135.-170.
- Fodor, Pál, "Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi", u: *Pécs a törökkorban. Tanulmányok Pécs történetéből 7. Szerkesztette: Szakály Ferenc, Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999., 107.-131.*
- Fodor, Pál - Sudár, Balázs, "Ali Paşa'nın Evlilik Öyküsünün Tarihsel Geri Planı ve Osmanlılarla İlgili Yanları", prev. na turski jezik: Yıldırım Vural, *Bellethen*, vol. LXX, no. 259, Ankara, 2006., 963.-1000.
- Gazić, Lejla - Trako, Salih, "Jedna medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije", *Anali GHB*, vol. 15-16, Sarajevo, 1990., 105.-130.
- Gere, László - Sudár, Balázs, "A pécsi Ferhád-dzsámi", *Archaeológiai Értesítő*, vol. 136, no. 1, december, 2011., 269.-296.
- Gerelyes, Ibolya, "Ottoman architecture in Hungary. New discoveries and perspectives for research", *Proceedings of the international conference Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage*, Sarajevo, 2010., 50.-60.

- Gökbilgin, M. Tayyib, "Kara Üveys Paşa'nın Budin beylerbeyliği (1578-1589), *Tarih Dergisi*, c. II, sayi 3-4/1950.-51., Istanbul, 1952., 17.-34.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Sokollu Mehmed paşanın bir talimati ve 1572 de Bosna ile alakadar birkaç vesika", *POF*, vol. 6-7/1956.-57., Sarajevo, 1958., 159.-174.
- Grgić, Ivan, "Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita iz godine 1572.", *Zadarska revija 4*, 1956., 253.-262.
- Gruenfelder, Anna Maria, "Senj i njegovi kapetani – prilog povijesti austrijske uprave u Vojnoj krajini u 16. stoljeću", *Senjski zbornik*, vol. 23, no. 1, Senj, 1996., 141.-160.
- Gruenfelder, Anna Maria, "Velebitske šume od 16. do 18. stoljeća", u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija - Zbornik radova*, Split, 2003., 365.-375.
- Grünfelder, Anna Maria, "Vojna krajina i reformski procesi u ranom novom vijeku, s posebnim osvrtom na primorsku Krajinu i grad Senj", *Senjski zbornik*, vol 36, no. 1, Senj, 2009., 91.-122.
- Hadžijahić, Muhamed, "Sarajevska muafnama", p.o. iz *GDI BiH*, vol. XIV, 1963., 67.-119.
- Hadžijahić, Muhamed, "*Hamzevije u svjetlu poslanice užičkog šejha*", *POF*, vol. 3-4/1952-53., Sarajevo, 1953., 215.-227.
- Hadžijahić, Muhamed, "Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini", *POF*, vol. 28-29/1978-79., Sarajevo 1980., 301.-329.
- Hadžijahić, Muhamed, "Tekija kraj Zvornika - postojbina bosanskih hamzevi-ja", *POF*, vol. 10-11/1960.-61., Sarajevo, 1961., 193.-203.
- Hadžijahić, Muhamed, "Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića", *POF*, vol. 5/1954-55., Sarajevo, 1955., 325.-330.
- Hafizović Fazileta, "O nekim vakufima u Slavoniji iz XVI stoljeća", *Anali GHB*, vol. XV-XVI, Sarajevo, 1990., 19.-25.
- Hafizović, Fazileta "Prilog historiji Gazi Husrev-begovog vakufa - nahija Kožulova u livi Krka", *Znakovi vremena*, vol. 11, dvobroj 39-40, Sarajevo, pro-ljeće-ljeto 2008., 180.-199.
- Hafizović, Fazileta, "Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom sandžaku u XVI stoljeću", *Znakovi vremena*, vol. 13, dvobroj 48-49, Sarajevo, lje-to-jesen 2010., 228.-257.
- Hangi, Antun, "Banjaluka. Grad i okolica", *Školski vjesnik*, br. 10, Sarajevo, 1903.
- Handžić, Adem, "Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku", *POF* 10-11/1960.-61., 113.-148.
- Handžić, Adem, "Stari grad Novi na Savi", *GDI BiH*, XIV/1962., Sarajevo, 1964., 239.-251.
- Handžić, Adem, "Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka", *GDI BiH*, XIII/1962., Sarajevo, 1963., 321.-339.

- Handžić, Adem, "Postanak i razvitak Bijeljine u XVI st.", *POF* 12-13/1962-63., Sarajevo, 1965., 45.-74.
- Handžić, Adem, "Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku", *GDI BiH*, XVII/1968.-69., Sarajevo, 1970., 141.-196.
- Handžić, Adem, "Jedan savremeni dokumenat o Šejhu Hamzi iz Orlovića", *POF* 18-19/1968.-69., Sarajevo 1973., 205.-215.
- Handžić, Adem, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa", *POF* 25/1975., Sarajevo, 1977., 133.-169.
- Handžić, Adem, "O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI st." *POF* 28-29/1978.-79., Sarajevo, 1980., 247.-255.
- Handžić, Adem, "O janičarskom zakonu", *POF* 46/1996., Sarajevo 1997., 141.-150.
- Handžić, Adem, "Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 151.-168.
- Handžić, Adem, "O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 235.-251.
- Handžić, Adem, "O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 207.-212.
- Handžić, Adem, "Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 213.-233.
- Handžić, Adem, "Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 143.-150.
- Handžić, Adem, "O širenju islama u Bosni - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu", *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 75.-89.
- Hegyí, Klara, "The Ottoman network of fortresses in Hungary", in: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe*, ed. by Dávid Géza and Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000., 163.-193.
- Hrabak, Bogumil, "Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XII do početka XVIII veka", *GDI BiH* XIV, Sarajevo, 1963., 121.-203.
- Hrabak, Bogumil, "Pokušaj beogradskog nazora Ejnehana da liši Dubrovnik kopnenih poseda 1590-91", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, VIII, Priština, 1971.
- Hrabak, Bogumil, "Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683-99", *Istorijski zbornik*, god.I, br.I, Institut za istoriju, Banjaluka, 1980., 85.-126.

- Hrabak, Bogumil, "Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću", u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, Zbornik, knjiga 2, Benkovac, 1988., 107.-258.
- Husedžinović, Sabira, "Džamije Banje Luke u planovima austrijskih ratnih karata iz XVIII stoljeća", *POF* 47-48/1997-98., Sarajevo, 1999., 101.-125.
- Husić, Aladin, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine", *POF* 49/1999., Sarajevo, 2000., 189.-229.
- Husić, Aladin, "Vojne prilike u splitsko-zadarskom zaleđu u 16. stoljeću", *POF* 56/2006., Sarajevo, 2007., 125.-144.
- Husić, Aladin, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", *Anali GHB*, 32, Sarajevo, 2011., 35.-59.
- Ilić, Slobodan, "Hamzevijska i hurufijska jeres u Bosni kao reakcija na političku krizu Osmanske Imperije u drugoj polovini 16. vijeka", *POF* 41/1991., Sarajevo, 1991., 329.-335.
- Işıksel, Güneş, "Ottoman-Habsburg Relations in the Second Half of 16th Century", in: Arno Strohmeyer, Norbert Spannenberger (eds.): *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: Das Osmanische Reich in Europa (16-18. Jh)*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 2013., 51.-62.
- Ivić, Aleksa, "Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u 16. i 17. vijeku", *Starine JAZU*, vol. XXXV, Zagreb, 1916., 295.-373.
- Jezernik, Božidar, "Stereotipizacija Turčina" u: *Imaginarni Turčin*, [ur./ Božidar Jezernik, Beograd, 2010., 9.-29.
- Jurin-Starčević, Kornelija, "Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća", *POF* 54/2004., Sarajevo 2005., 139.-167.
- Jurin-Starčević, Kornelija, "Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću", *POF* 55/2005., Sarajevo 2006., 243.-266.
- Kadrić, Adnan, "Osvrt na simbiozu poetskog i proznog narativa u djelima Nasuha Matrakčija", *Anali GHB*, XXXI, Sarajevo, 2010., 169.-194.
- Kadrić, Adnan, "Tajanstveni Nihadi: Pjesnik Hronograma na mostu Mehmedpaše Sokolovića u Višegradu", *Beharistan* br. 16, jesen-zima 2011., 29.-49.
- Kaldy-Nagy Gyula, "Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bellesten*, c. LIV, no. 210, Ankara, 1990., 661-2.
- Kamberović, Husnija, "Bošnjačka plemićka porodica Ferhadpašići", *Muallim*, br. 29-30, mart, 1995., 20.-21.
- Kasumović, Ismet, "Zapisi o Gruziji Ali-dede Bošnjaka", *Život*, god. XXXV, knj. LXX, br. 10, Sarajevo, 1986., 484.-496.
- Kisić-Kolanović, Nada, "'Islamska varijanta' u morfologiji kulture NDH 1941.-1945.", *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 39, No. 1, Zagreb, 2007., 63.-95.

- Klaić, Vjekoslav, "Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, nova serija, vol. IV, Zagreb, 1928., 13.-24.
- Korić, Elma, "Banjalučka muafnama iz 1588. godine", *POF* 54/2004., Sarajevo, 2005., 181.-189.
- Korić, Elma, "Sedam godina u Bosni: Mustafa Ali (1570-1577)", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, vol. XIV, br. 1, Sarajevo, 2010., 191.-200.
- Korić, Elma, "Prilog pitanju osnivanja samostalnog Banjalučkog kadiluka u 16. stoljeću", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 32, Sarajevo, 2011., 125.-133.
- Korić, Elma, "Pratnja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića", *POF* 61/2011., Sarajevo, 2012., 351.-368.
- Korić, Elma, "Uloga Ferhad-bega Sokolovića u utvrđivanju granica između Osmanskog carstva i Mletačke republike nakon završetka Kiparskog rata 1573. godine", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 33/2012., Sarajevo, 2012., 133.-144.
- Kovačević, Ešref, "Jedan dokumenat o devširmi", *POF* 22-23/1972-73., Sarajevo, 1976., 203.-209.
- Kreševljaković, Hamdija, "Banja Luka u XVI i XVII st.", *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XIV/1933-34., sv.10-12.
- Kreševljaković, Hamdija, "Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom", *POF* 2/1951., Sarajevo, 1952., 115.-184.
- Kreševljaković, Hamdija, "Stari bosanski gradovi", *Naše starine I*, Sarajevo, 1954., 7.-46.
- Kreševljaković, Hamdija, "Kule i odžaci", *Naše starine II*, Sarajevo, 1954., 71.-86.
- Kreševljaković, Hamdija, "Naši bezisteni", *Naše starine II*, Sarajevo, 1954., 233.-244.
- Kreševljaković, Hamdija, "Saraji ili dvori bosanskih namjesnika 1463-1878", *Naše starine III*, 1956., 13.-22.
- Kreševljaković, Hamdija, "Kamengrad", *Naše starine VI*, Sarajevo, 1959., 21.-34.
- Kreševljaković, Hamdija, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini: Banja Luka", u: *Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela II*, 293-337.
- Kreševljaković, Hamdija, "Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)", u: *Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela III*, Sarajevo, 1991., 7.-91.
- Kreševljaković, Hamdija, "Hanovi i karavan saraji u Bosni i Hercegovini", u: *Izabrana djela III*, Sarajevo, 1991., 241.-370.
- Kruhek, Milan, "Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskoga Kraljevstva", *Povijesni prilozi*, vol. 21, br. 21/2001., Zagreb, 2002., 71.-97.

- Kumrular, Özlem, "Stvaranje predstave o Turčinu na Sredozemlju u XVI stoljeću", u: *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, Beograd, 2010., 45.-72.
- Kunt, İbrahim Metin, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, Issue 3, June 1974., 233.-239.
- Kunt, Metin İ., "Turks In The Ottoman Imperial Palace", in: *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, Brill, 2011., str. 289.-312.
- Kunt, Metin İ., "Royal and other households", in: *The Ottoman World*, ed. by Christine Woodhead, Routledge: London and New York, 2012., 103.-115.
- Kursar, Vjeran, "Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)", *OTAM*, 34/2013., 115.-161.
- Kurtović, Esad, "Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)", *Prilozi*, br. 39, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010., 11.-30.
- Kužić, Krešimir, "Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine", *Zbornik Odsjeka povijesnih društvenih znanosti HAZU u Zadru*, br. 23, Zadar, 2005., 187.-214.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Ekonomski život u Osmanskoj državi", u: ur. Ekmelettin İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije II*, Sarajevo, 2008., 5.-142.
- Lučić, Josip, "Hasan-paša i Dubrovčani", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 27, no. 1, Zagreb, 1994., 59.-74.
- Ljubić, Šime, "Rukoviet jugoslavenskih listina", *Starine JAZU*, br. 10, Zagreb, 1878., 1.-43.
- Mažuran, Ive, "Pakrački ili Cernički sandžak", *Historijski zbornik* 19-20/1966.-67., Zagreb, 1968., 409.-412.
- Mažuran, Ive, "Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća", *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, Zbornik, sv. 1, Osijek, 1991., 17.-66.
- Miović, Vesna, "Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, no. 38, Dubrovnik, 2000., 121.-164.
- Moačanin, Nenad, "Defterology and Mythology: Ottoman Bosnia up to *Tanzîmât*", in: *Ottoman Bosnia-A History in Peril*, ed.by. Markus Koller and Kemal H. Karpat, Madison, 2004., 189.-197.
- Mujadžević, Dino, "Ibrahim Pečevija (1574-1649.)-Osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine podrijetlom iz Pečuha", *Scrinia Slavonica*, vol. 9, no. 1, Slavonski Brod, 2009., 379.-394.

- Mujadžević, Dino, "Osmanska osvajanja u Slavoniji 1552. u svjetlu osmanskih arhivskih izvora", *Povijesni prilozi*, vol. 36, no. 36, Zagreb, 2009., 89.-108.
- Mujadžević, Dino, "Bosanski i požeški sandžakbeg Ulama-beg", *POF* 60/2010., Sarajevo, 2011., 251.-258.
- Mujadžević, Dino, "The Other Ottoman *Serhat* in Europe: Ottoman Territorial Expansion in Bosnia and Croatia in the first half of 16th Century", *Gamer*, vol. 1, no. 1, Ankara, 2012., 99.-111.
- Mujezinović, Mehmed, "Turski natpisi iz nekoliko mjesta BiH", *POF* 3-4/1952-53., Sarajevo, 1953., 455.-484.
- Nadilo, Branko, "Protuturske i druge utvrde između Vrbovca i Save", *Gradevinar*, vol. no. 8, Zagreb, 2004., 511.-519.
- Nadilo, Branko, "Obnova džamije Ferhadije-povratak banjalučke ljepotice", *Gradevinar*, vol. 64, no. 6, Zagreb, 2012., 505.-510.
- Novak, Drago-Mlinarić, Dubravka- Lapaine, Miljenko, "Usporedbena studija osmanskog kartografiranja hrvatske obale i otoka u 16. stoljeću", *Kartografija i geoinformacije*, vol. 4, no. 4, Zagreb, 2005., 79.-110.
- Oruč, Hatice, "15. yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, 18/2005, Ankara 2006, 249.-271.
- Pálffy, Géza, "Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", u: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early eighteenth Centuries)*. ed. Géza Dávid - Pál Fodor. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2007. (*The Ottoman Empire and its Heritage, Politics, Society and Economy*, ed. Suraiya Faroqhi – Halil Inalcik, 37.), 35-83.
- Pálffy, Géza, "Scorched-earth Tactics in Ottoman Hungary: On a controversy in military theory and practice on the Habsburg-Ottoman frontier", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 61, no. 1-2, 2008., 181-200.
- Pancieri, Walter, "Buliding a Boundary: the First Venetian-Ottoman Border in Dalmatia, 1573-1576.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 45, Zagreb, 2013., 9-38.
- Pašalić, Esad, "Rimska cesta od Podorašničkog polja do Banjaluke", *Naše Starije*, br. III, Sarajevo, 1956., 239.-244.
- Pedani, Maria Pia, "Ottoman Merchants in the Adriatic. Trade and Smuggling", *Acta Histriae*, 16/2008., 1-2, str. 155.-172.
- Pelidija, Enes, "Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine" u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998.

- Pelidija, Enes, "Život i djelo Ferhad-paše Sokolovića", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, vol. LIV, br. 6, Sarajevo, 1991., 699.-712.
- Perojević, Snježana, "Split-izgradnja lazareta", *Prostor*, vol. 10, no. 2(24), Zagreb, 2003., str. 119.-132.
- Popara, Haso, "Šejh Muslihuddin Kninjanin: Prilog izučavanju kulturne historije Banje Luke", *POF* 63/2013., Sarajevo, 2014., 233.-260.
- Popović, Toma, "Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku", *POF* 12-13/ 1962-63., Sarajevo, 1965., 75.-120.
- Popović, Toma, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *POF* 16-17/1966.-67., Sarajevo, 1970., 93.-99.
- Popović, Toma, "Hasan-paša Predojević", *Istorijski časopis*, vol. 37/1990., Beograd, 1991., 63.-72.
- Preinfalk, Miha, "Auerspergi in njihove povezave s Hrvaško", *Povijesni prilozi*, vol. 29, no. 29, Zagreb, 2005., 79.-99.
- Pust, Klemen, "Beneško-osmanski pomorski spopadi na Jadranu v 16. stoletju", *Povijesni prilozi*, vol. 38, br. 38, Zagreb, 2010., 97.-133.
- Radushev, Evgeni, "Peasant Janissaries?", *Journal of Social History*, Vol. 42, No. 2, Winter 2008., 447.-467.
- Raukar, Tomislav, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 10., Zagreb, 1977., 208.-209.
- Rube Filipi, Amos "Povijesno-geografska obilježja žutsko-sitske otočne skupine", *Geoadria*, vol. 8, no. 2, Zadar, 2003., 87.-130.
- Samardžić, Radovan, "Jugoslovenski narodi pod tuđinskom vlašću", *Opšta enciklopedija Larousse*, tom 3, Vuk Karadžić, Beograd, 1973.
- Saral, Ismail Tosun, "Kalaylikoz Ali Paşa Gül Baba mi?", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, br. 35/ 2005., 203.-212.
- Sedić, Gordana, "Banjaluka i okolica na nekim kartama od XVI do XVIII vijeka", *Istorijski zbornik*, br. 3, Banjaluka, 1982., 167.-172.
- Selmanović, Medžida, "Ferman-diplomatički prikaz", *POF* 26/1976., Sarajevo, 1978., 115.-129.
- Skarić, Vladislav, "Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka", u: *Vladislav Skarić - Izabrana djela*, knjiga III, Veselin Masleša: Sarajevo, 1985., 195.-214.
- Skarić, Vladislav, "Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine", *Vladislav Skarić - Izabrana djela*, knjiga III, Veselin Masleša: Sarajevo, 1985., 215.-291.
- Skarić, Vladislav, "Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni", *GZM*, XXX, Sarajevo, 1918., 219.-265.

- Spaho, Fehim Dž., "Livno u ranim turskim izvorima", *POF* 32-33/ 1982.-83., Sarajevo, 1984., 147-162.
- Spaho, Fehim Dž., "Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine", p.o. iz *Acta historico-economica Iugoslaviae*, 12/1985., Zagreb, 1985., 21.-116.
- Spaho, Fehim Dž., "Arhivska građa na turskom jeziku za područje sjeverne Dalmacije s posebnim osvrtom na Benkovački kraj", u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, Zbornik, knj. 1, Benkovac, 1987., 133.-142.
- Spaho, Fehim Dž., "Vojna organizacija turske vlasti u Kliškom sandžaku u XVII stoljeću", *Zbornik Cetinske krajine*, knjiga 4, Sinj, 1989., 65.-71.
- Spaho, Fehim, Dž. "Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka", *Anali GHB* 5-6, Sarajevo, 1978., 217.-292.
- Spaho, Fehim, Dž. "Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji", *Anali GHB* 9-10, Sarajevo, 1983., 87.-94.
- Spaho, Fehim, "Odnos bosanskog namjesnika prema budimskom veziru", *Kalendar Narodna Uzdanica za 1935.*, god. III, Sarajevo, 1934., 67.-72.
- Stanojević, Gligor, "Naši primorski gradovi u doba Kiparskog rata (1571-73)", *Vojni istoriski glasnik* 1-2, 1960. 76-105(1) i 62-83(2).
- Sućeska, Avdo, "O mu'afiyet-u u Bosanskom ejaletu", *Prilozi Instituta za istoriju*, vol. XXI, no. 22, Sarajevo, 1986., 235.-243.
- Sudár, Balázs, "Baths in Ottoman Hungary", *AOH*, vol. 57, no.4, Budapest, 2004., 391.-437.
- Sudár, Balázs, "Tko je bio Hasan-paša Jakovali?", *Scrinia Slavonica* 9, Slavonski Brod, 2009., 398.-406.
- Szakály, Ferenc, "A Hungarian spahi in the 16th century: The mysterious "Andreya Litteratus" of Esztergom", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, vol. XLVII, nos.1-2, Budapest, 1994., 181.-196.
- Szakály, Ferenc, "The ransom of Ali bey of Koppany", u: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (early fifteenth-early eighteenth centuries)*, ed. by Géza Dávid and Pál Fodor., Brill, Leiden-Boston, 2007., str. 98.
- Šabanović, Hazim, "Početak turske vladavine u Bosni", *GID BiH VII*, Sarajevo, 1955., 37.-51.
- Šabanović, Hazim, "Bosansko krajište", *GID BiH IX*, Sarajevo, 1957., 177-220.
- Šabanović, Hazim, "Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI stoljeća", *GDI BiH XI*, Sarajevo, 1961., 173.-224.
- Šabanović, Hazim, "Bosanski divan", *POF XVIII-XIX/1968-69*, Sarajevo, 1973., 9.-45.
- Šabanović, Hazim, "Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić", p.o. iz: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, vol. 4, no. 1, Beograd, 1971., 114.-127.

- Šabanović, Hazim, "Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč-bega i njegovog sina Džafer-bega", *POF* 2/1951., Sarajevo, 1952., 249.-258.
- Šarić, Marko, "Osmanski korijeni Gospića: nahija Novi u XVI. i XVII. stoljeću", *Povijesni prilozi*, vol 42, no. 42, Zagreb, 2012., 215.-248.
- Štefanec, Nataša, "Trgovina drvetom na Triplex Confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600-1630)", u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija-Zbornik radova*, Split, 2003., 337.-363.
- Štefanec, Nataša - Gregl, Mislav-Kovačev, Neven, "Prilozi za povijest diplomacije i vojnokrajškog ratovanja u 16. stoljeću", *Historijski zbornik*, vol. 63, no. 1, Zagreb, 2010., 169.-189.
- Traljić, Seid M., "Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII stoljeća", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 4-5, Zadar, 1959., 409.-424.
- Traljić, Seid M. "Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII st.", *Pomorski zbornik – povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942 - 62.*, Zagreb, 1962., 341.-371.
- Traljić, Seid M., "Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIV stoljeća", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 11-12, Zadar, 1965., 203.-227.
- Traljić, Seid M., "Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 16-17, Zadar, 1969., 529.-548.
- Traljić Seid M., "Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji", *Anali GHB* 5-6, Sarajevo, 1978., 7.-21.
- Traljić, Seid M., "Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI i XVII stoljeću", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 20, Zadar, 1973., 447.-458.
- Traljić, Seid M., "Izvoz drva preko Obrovca krajem XVI st.", p.o. iz: *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, Zadar, 1974., sv. 21., 261.-269.
- Truhelka, Ćiro, "Nekoliko mladih pisama hercegovačke gospode pisanih bosančicom iz dubrovačke arhive", *GZM BiH*, br. 26, Sarajevo, 1914., 477.-551.
- Turan, Şerafettin, "Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar", *Bellekten*, cilt XXII, sayı 88, Ekim 1958., 551.-593.
- Yediyildiz, Bahaeddin, "Osmansko društvo", u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, 2004., 597.-692.
- Yılmaz, Mehmet Emin, "Macaristan'da İnsanlığın Ortak Mirası - Malkoç Bey Camii", *Yedikuta*, 2011., str. 40.-43.
- Yılmaz, Mehmet Emin, "Macaristan'da Kiliseye çevirilen Türk Yapıları", *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, haz. Ünal Şenel, II. Cilt, Manisa, 2012., 445.-470.

- Zahirović, Nedim, "Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka", *POF* 54/2004., Sarajevo, 2005., 289.-298.
- Zlatar, Behija, "O Malkočima", *POF* 26/1976., Sarajevo, 1978., 105.-114.
- Zlatar, Behija, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", *Prilozi Instituta za istoriju*, 14-15, Sarajevo, 1978., 81.-138.
- Zlatar, Behija, "Ahmed-paša Hercegović", u: *Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba, Mostar, 23.5. 2003. godine - Zbornik radova*, Bošnjačka zajednica Kulture 'Preporod', Gradsko društvo Mostar, Mostar, 2005., 179.-184.
- Zlatar, Behija – Pelidija, Enes, "Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda - Zadužbine Husein-paše Boljanića", *POF* 34/1984., Sarajevo, 1985., 115.-128.
- Ždralović, Muhamed - Mirnik, Ivan, "O skupnom nalazu zlatnog i srebrnog novca 15. i 16. stoljeća kod Opatinca", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 8, no. 1, Zagreb, 1975., 119.-213.

INDEKS VLASTITIH IMENA I TOPONIMA

A

- Abdubaki, sarajevski i neretvanski kadija 90
- Abduldželal, čauš 246
- Abdullah, uzbečki han 158
- Adrian (Andreya Litterratus), pisar budimskog beglerbega 189, 190
- Afrika 19, 49
- Ahmed, banjalučki kadija 258
- Ahmed, sin Ibrahim-čauša 247
- Ahmed-beg, cernički sandžakbeg 149
- Ahmed-beg, kliški sandžakbeg 45
- Ahmed-dede, osnivač zavije u Banjoj Luci 210-212, 231
- Ahmetaga, dizdar Donje Kule 246
- Ajas-paša, erzurumski beglerbeg 138
- Ajtić-Grad, utvrda 125
- Aladžahisar (Kruševac), sandžak 23, 75, 131, 132, 134, 145, 240
- Alapić Gašpar, hrvatski ban 112, 125, 126
- Alauddin-halifa, mujezin Ferhad-begove džamije u Zemuniku 220
- Albanija 50, 260
- Alessandri Vincenzo, mletački diplomata 96
- Ali, defter-čehaja Bosanskog ejaleta 241
- Ali, kapetan rijeke Save 121
- Ali-aga, defterdar Bosanskog ejaleta 242
- Ali-aga, defter-emin bosanskog paše 147
- Ali-beg, "gospodar zemlje Pavlovića" 31
- Ali-beg, hercegovački sandžakbeg 144
- Ali-dede Bošnjak 159
- Ali-efendija, budimski mukabeledžija 202
- Alija, kapetan 255
- Ali-paša, bosanski valija 257
- Ali-paša (Kalajlikoz), beglerbeg Bosne 145, 156, 157, 168-171, 175, 199; beglerbeg Tripolija 157, 168, 169
- Ali-paša, zapovjednik osmanske flote 164
- Alp Giraj, krimski kalga (kalgay) 163
- Amasija (Amasya), grad 157
- Anadolija 20, 27, 103, 158, 162, 163
- Arnaud Memi-beg, sandžakbeg Zvornika 171, 235
- Arslan-paša, budimski beglerbeg 37, 188, 190
- Asafi (Âsafî) v. Dal Mehmed Çelebi
- Astrahan, grad 20
- Auersberg Hans von 121, 122, 124, 125, 128
- Auersberg Herbert 56, 112-119, 136, 270, 276
- Auersberg Ivan 120, 125
- Auersberg Kristof 116

Auersberg Weikhard von 136
 Auersberg Wolf Engelbrecht (Engelbert) 116-118, 214
 Austrija 19, 128
 Azak (Azov), grad 145, 159
 Azerbejdžan 157
 Azija 19, 158

B

Bachtschyssaraj, grad na Krimu 160
 Badenski Ludvig, mletački plemić 232
 Badoer Andrea 93
 Bag, grad 121
 Bah, rudnik 73
 Bajazid II, sultan 29, 31; princ 137
 Balkan 27, 28, 155, 158, 184, 190, 273
 Banat 23
 Banja Luka (Banjaluka), grad 13, 16, 24, 83, 96, 101, 102, 105, 106, 177, 179, 206-218, 222-234, 236-241, 243-246, 248-252, 254, 256-258, 260, 265, 271, 277; kasaba 209, 211; tvrđava 61, 102, 104, 108, 109, 135, 215, 216
 Bar, grad 70
 Barbaro Marcantoni, mletački konzul 50, 92, 93
 Beč 17, 19, 51, 58, 112, 116, 122, 125, 128, 129, 138, 154, 155, 185, 188, 192, 199, 203, 204, 270
 Behram, iz Novog 147
 Behram, knez 238
 Bejazid-beg, sandžakbeg Delvine 69
 Bektić Mustafa-aga 173
 Beograd 24, 29, 66, 82, 83, 110, 153, 183, 184
 Berkiševina, utvrda 130
 Bihać 101, 105, 110, 112, 118-120, 124, 125, 130, 132, 133, 135, 142, 169, 171, 172, 174, 234, 235, 242, 270, 276
 Bijela Stijena, tvrđava 39, 118
 Bilaj, tvrđava 123, 155
 Bilaj Barlet, tvrđava 54, 88
 Bilaj Blagaj, tvrđava 54, 100
 Bilaj Bunić, tvrđava 54, 88
 Bilajsko polje 70
 Biledžik, rudnik 103
 Biljane, selo 96
 Biograd (na moru), grad 53
 Bliha, rijeka 107
 Bliski istok 22
 Bojna, utvrda 125, 127
 Boka kotorska 78
 Boljanić Sinan-beg 90, 91, 238, 239, 255
 Borač, nahija 244
 Boričevac, utvrda 54, 88, 123
 Borovinić Sinan-paša 31
 Bosanska Gradiška 255
 Bosanska krajina 106, 112, 121
 Bosansko kraljevstvo 23, 24, 26, 267
 Bosna 150, 225; ejalet 16, 17, 24-26, 35, 53, 99, 110, 111, 136-142, 144-146, 149, 153, 154, 156, 167-171, 175, 179, 185, 207, 212, 217, 224, 226, 227, 230, 231, 237, 238, 240-242, 246, 247, 249, 259, 262-264, 267, 268, 270, 271; krajište 23, 24; sandžak 23-26, 40, 53, 56, 59, 61, 65, 76, 82, 86, 93, 99, 101, 109, 112, 120, 138-146, 165, 175, 207-209, 223, 226, 230, 231, 234, 238-240, 242, 244, 249, 254, 255, 262, 268, 270;
 Bosna i Hercegovina 16, 17, 30, 35, 217, 268
 Bović, utvrda 130
 Brest, kaštel 156
 Brestovica, tvrđava 136
 Brezovica, utvrda 123
 Brod, grad 109
 Bruck 122, 128, 129, 270, 276

Brzojed, selo 244
 Budački, tvrđava 56, 114, 116, 117, 171, 175, 270, 276, 278
 Budim, ejalet 16, 23, 25, 26, 83, 139, 141, 142, 156, 175, 179, 182, 183, 185, 188, 192, 194, 201, 205, 206, 208, 230, 259, 266, 271, 272; grad 24, 130, 137, 141, 153, 161, 168, 174, 182-184, 188-190, 192, 196, 197, 199, 201-206, 253, 254; vilajet 183
 Bunić, tvrđava 123, 136, 155
 Buselj, selo 45
 Bušević, tvrđava 118
 Bužim (Bužin), tvrđava 105, 107, 117, 118, 120-123, 125-127, 131, 135, 142

C

Carigrad 74, 87, 93, 94, 115, 155, 159, 214
 Carstvo (Osmansko) 21, 29, 30, 35, 53, 54, 58, 62, 88, 89, 103, 107, 138-140, 146, 158, 159, 178, 233, 254, 256, 262
 Castaldo Gianbattista, general 189
 Cazin, tvrđava 105, 107, 117, 118, 120-123, 125, 126, 129, 131-135
 Cernik, sandžak 25, 173
 Cervantes Miguel 50
 Cetin, tvrđava 118
 Cetina, rijeka 47
 Crkvina, potok 213, 215, 217
 Crno more 19, 153, 158, 160, 184

Č

Čačvina, tvrđava 47
 Čadeš Tomo, kapetan 114
 Čazma (Česma), rijeka 133, 172, 173
 Čazmanski sandžak (Začazmanski sandžak) 25
 Čelebija, od Novog Pazara 155

Čerkes Rustem-beg v. Rustem-beg (vojvoda), delibaša Ferhad-paše Sokolovića
 Čildir (Çıldır), polje 165, 253

D

Dal Mehmed Čelebi (Âsafî), divanski pjesnik 166, 167
 Dalmacija 24, 25, 43, 46-48, 50-53, 55, 58, 59, 61-63, 68-71, 74, 76, 77, 80, 87, 88, 92, 96, 97, 99, 148, 208, 228, 260, 261, 265, 270, 272
 Dardaneli 158
 Daslina (Dazlina), utvrda 88
 Deli Papaz (Deli Pop) v. Filipović Franjo
 Deli Spahija, zidar 227
 Delvina, sandžak 69
 Demirkapi (Demir-Kapija), tvrđava 145, 167, 168
 Derbend, grad 21, 158
 Deruni, pjesnik 217, 256
 Derviš, iz Debrecena, pisar budimskog beglerbega 191
 Derviš-beg, zbornički sandžakbeg 76, 79
 Devlet Giraj-han, krimski han 160
 Dijarbekir, ejalet 253
 Dinara, planina 24
 Dobrun, mjesto 216, 222, 260, 271, 277
 Don, rijeka 21, 159
 Don Juan Austrijski 50
 Donja Volga, regija 22
 Donje Hrvace, selo 221
 Donje Pokuplje, regija 149
 Donji Šeher, naselje 213, 231
 Donji Vakuf, naselje 249
 Drašković Juraj, biskup 126
 Drava, rijeka 25, 51, 58, 122, 128, 172, 184, 255

Drežnik, tvrđava 118, 129, 130, 132, 133
 Drina, rijeka 33, 106
 Drniš, tvrđava 88, 218
 Dubica, tvrđava 25
 Dubočac, kasaba 255; skela 122, 178, 223
 Dubovac, kaštel 130, 135
 Dubrava, utvrda 172
 Dubrovnik 17, 69-71, 74, 76, 77, 80, 89, 93, 146, 147, 156, 177, 178, 236, 237, 243, 246; republika 69, 237
 Dukadin, sandžak 59
 Dunav, rijeka 87, 153, 184, 202

Dž

Džafer, čovjek sandžakbega Začasne 43
 Džafer, iz Popova 147
 Džafer, katib 240
 Džafer-beg, alajbeg Bosanskog sandžaka 254
 Džafer-čauš 43, 95
 Džafer-čelebi od Bilaja 155
 Džafer-paša, beglerbeg Tripolija 168, 169
 Džemaludin Sinan-beg, otac Mehmed-paše Sokolovića 253

Đ

Điganti Baldo, dubrovački izaslanik 147
 Đurđevac, utvrda 148, 172

E

Ebusuud-efendija 263
 Edirne, grad 20, 50, 74, 183, 185-187, 192
 Egipat 49; ejalet 205
 Ejnehan, nazir 176

Ejnehan, spahija 110
 Engleska 19, 21
 Erdedi Petar, brat Tome Erdedija 173, 236
 Erdedi Tomo (Erdődy Tamás), hrvatski ban 154, 155, 171-174, 178, 235
 Erdelj, vazalna pokrajina Osmanskog carstva 20, 178, 182
 Ernest, nadvojvoda 97, 118, 122, 129, 155, 173, 174, 187, 192-200, 203, 204, 265, 271, 272, 277
 Erzurum, grad 164
 Eufrat, rijeka 153, 184
 Evropa 19, 20, 51, 56, 158, 159, 181, 182, 186

F

Fabio da Canal (Fabio di Canale), zapovjednik mletačke mornarice na Jadranu 40, 41, 43, 63
 Facchinetti, papski nuncije 92
 Fatima, kćerka Ferhad-bega Ferhadpašića (Sokolovića) 258
 Fatima, udovica Rustem-bega, delibaše 236
 Ferdinand I 128, 129, 182, 183, 189
 Ferhad, bosanski alajbeg 39, 42
 Ferhad-beg, kliški sandžakbeg 38-44
 Ferhad-beg, požeški sandžakbeg 145, 224
 Ferhad-beg, sandžakbeg Aladžahisara 145
 Ferhad-beg, sandžakbeg Nógráda 224
 Ferhad-beg, sandžakbeg Začasne 39, 40, 42-44
 Ferhad-beg, sin Muhameda (Mehmed-bega) 256
 Ferhad-ćehaja 245
 Ferhat-beg (Osmanović) 44

Feridun Ahmed 262
 Feridun-beg, sekretar velikog vezira 189
 Fernberger Hans, senjski kapetan 56, 113
 Fernberger Ivan 130
 Fernberger Johann von, pukovnik 124, 128, 130, 132, 135, 136
 Filip II, španski kralj 22
 Filipović Franjo, kanonik 90-92, 170
 Foča 227, 242, 243, 252
 Foscarini, mletački providur u Dalmaciji 72, 88
 Francuska 19, 49, 181
 Furjan na Korani, utvrda 118

G

Gazanfer-beg, vojvoda 244; zaim, 238
 Gazi Giraj-han, krimski han 161
 Gazi Husrev-beg 24, 25, 31, 47, 213, 214, 239
 Gelibolulu Mustafa Ali (Mustafa Ali iz Galipolja), sekretar Ferhad-paše Sokolovića 17, 30, 34, 52, 112, 240, 249-251, 261-264, 268
 Gerlach Stefan 115
 Getaldić Matija, dubrovački poklisar na Porti 143
 Glina, rijeka 114, 120, 125, 130
 Glogovica, selo 102
 Glogovnica, rijeka 173
 Golubić, selo 171
 Gora, utvrda 130
 Gorička, utvrda 124
 Gornja Austrija 128
 Gornja Močila 154
 Gornja Ugarska 185
 Gornje Hrvace, selo 221
 Gornje Pokuplje 149

Gornji grad v. Kamengrad
 Gornji Šeher, naselje 215
 Gozze Sekundo, dubrovački poklisar 237
 Grac (Graz) 17, 128, 148, 155, 171, 173, 270, 276
 Gračac, tvrđava 54
 Gradec, tvrđava 116, 149, 172, 173
 Gradiška, tvrđava 67, 82, 83, 108-110, 122
 Grahovac, selo 45
 Grahovo, nahija 45
 Grbalj, solana 176
 Grgur XIII, papa 155
 Gruzija 144, 157, 159, 253, 264, 271
 Gruž, naselje 176
 Guber, selo 41
 Guzmán de Silva, španski ambasador u Dubrovniku 71
 Gvozdansko, tvrđava 107, 108, 117, 118, 124, 125, 127, 128, 171, 225, 260, 270, 276; rudnik 107, 108, 142, 225
 György/Görög Antal (Katib Sulejman) 190

H

Habsburška imperija 112, 179, 182, 186, 197; monarhija 19-22, 26, 51, 53, 54, 56, 101, 138, 148, 181, 270
 Hadim Ali-paša 32, 189, 253
 Hadži Ahmed, terzibaša 238
 Hadži Alija, osnivač mesdžida u mahali Stupnica 245
 Hadži Hasan, čehaja čauša 246
 Hadži Mustafa, osnivač mesdžida 245
 Hadži Nezir, tesar 227
 Hadži Nezir, zaim 238
 Hadži Perviz, banjalučki vakif 213
 Hagymássy Gábor 193, 194

- Hajdar, Gazi Husrev-begov divan-katib 239
- Hakari (Hakkari), grad 103
- Halep (Allepo), grad 264
- Halil, sin Behramov 166
- Halil-aga, aga janičara 186
- Halleg Veit von, zapovjednik Slavonske krajine 133, 149
- Hama, sandžak 168
- Hamza Bali 110, 111, 150
- Harela Bilenić, harambaša 155
- Hasan, ćehaja posluge 233
- Hasan, glavni čauš 233
- Hasan, vojvoda 111
- Hasan-beg, hercegovački sandžakbeg 76, 78-80, 85
- Hasan-efendija, defterdar 240, 241, 244, 250
- Hasan Halifa, skradinski kadija 94, 95
- Hasan-paša, budimski beglerbeg 191
- Hasan-paša, hercegovački sandžakbeg 93
- Hasan-paša, rumelijski beglerbeg 253
- Herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić 199
- Herceg Stjepan 24
- Hercegović Ahmed-paša 31, 176
- Hercegovina, sandžak 24, 26, 40, 46, 66, 68, 69, 76, 78-80, 84, 93, 106, 111, 121, 139-141, 144-146, 153, 155, 169, 175, 178, 224, 230, 238, 242, 269
- Hergović, utvrda 172
- Herković Ivan, križevački kapetan 173
- Hidajet-aga (Markus Sherer), pisar sultana Sulejmana 189, 190
- Hidajet-aga, pisar budimskog beglerbega 190
- Hodaverdi-beg, zaim 238
- Hodaverdi Bosna Mehmed-beg 247
- Hojsićev grad (Hojsić Kaštel) 118, 125, 133
- Hommonay Istvan 196, 197
- Horasan, pokrajina 158
- Hörner Franz, kapetan Bihaća 171
- Hrastovica, utvrda 120, 130, 172
- Hresno, utvrda 125
- Hrvace, kasaba 207, 218, 219, 221, 222, 260, 271, 277
- Hrvatska 29, 33, 56, 90, 99, 105, 110, 117, 121, 125, 128, 135, 208, 235, 260, 271; krajina 112, 114, 121, 123, 270
- Hurem, nazir 178
- Husein, subaša iz Popova 147
- Husein-efendija, timar-defterdar 241
- Husein-paša, vezir 75, 78
- Hvar, ostrvo 63, 178

I/İ

- Ibrahim, osnivač mesdžida u mahali Grab 141, 245
- Ibrahim, pendžik-emin Kliškog sandžaka 86
- Ibrahim, sin Gazanfer-begov 244
- Ibrahim-beg, ćehaja Lala Mustafa-pašin 189
- Ibrahim-beg, sin Malkoč-bega 55, 249
- Ibrahim-beg, zaim 245
- Ibrahim-čauš 247
- Idris (Idriz), aga 142, 135; beg 141, 174, 248; sandžakbeg Krupe 141, 148
- Idriz, zaim Zvorničkog sandžaka 134, 135
- Ilova, rijeka 25
- Imamkulu-han 145, 165, 166
- Indija 22
- Indijski okean 19, 22, 35
- Innsbruck 128
- Ishaković Isa-beg 23
- Iskender-aga, pisar budimskog beglerbega 191

Islam Giraj-han II, krimski han 160, 161, 164-165
 Ismail, dizdar tvrđave Lončarić 84
 Īsmihan, sultanija 34, 168, 268, 274
 Istanbul 13, 16, 20, 21, 48, 84, 93, 100, 102, 109-111, 113-116, 119, 129, 137, 151, 153, 157, 158, 165, 168, 170, 175, 183, 184, 187, 188, 191, 192, 199-206, 222, 226, 234, 235, 240, 244, 257, 266
 Istra (Istrija), pokrajina 77-80, 87
 Istvánffy 154, 242
 Iran 21, 158
 Italija 74, 88, 225
 Ivanić, kaštel 90, 91, 149, 172, 173
 Īyani Cafer 17, 169, 192, 235
 Izačić, tvrđava 118, 126

J

Jadran 21, 46, 50, 56-58, 70, 78
 Jadransko more 43, 46, 47, 51, 52, 57, 58, 65, 77, 87, 153, 225
 Jajačka banovina 24, 47, 105
 Jajce, tvrđava 24, 47
 Jakovali Hasan-paša 224
 Jakub-paša Bošnjak 31
 Jankovina, sandžak 79, 80
 Jazidži Jahja (János), pisar budimskog beglerbega 190
 Jeni Hisar v. Petrinja
 Jezero (Jezersko/Jezerški), tvrđava 107, 118, 142
 Julije Zadrarin, kapetan 114, 116
 Jusuf, katib 240
 Jusuf, sin čauša Mustafe 247
 Jusuf-aga, dizdar tvrđave Lončarić 84
 Jusuf Čelebija, dizdar tvrđave Novi 246

K

Kale-i Hakk, naselje 166
 Kamen, tvrđava 59, 60, 88
 Kamengrad 72, 73, 101-103, 105-107, 123, 131; kadiluk 103; rudnik 73; tvrđava 72, 105
 Kamenjan Petar, kaštelan Zrina 126
 Kaniško polje 170
 Kaniža (Nagykanizsa) 170, 173, 174, 192
 Kara Davud, silahdar bosanskog sandžakbega 254
 Kara Osman, predak Malkočevića iz Uskoplja 40
 Karin, tvrđava 88, 97
 Karlo V 19, 183
 Karlo II Štajerski, nadvojvoda 116, 118, 120-122, 128-131, 135, 148, 149, 155, 173
 Karlovac, tvrđava 112, 130, 135, 136, 149
 Kars, grad 157
 Kasım-paša, budimski beglerbeg 189
 Kaspijsko jezero (more) 20-22, 158
 Kastamonu, grad 162, 163
 Kašić, tvrđava 88
 Kavkaz, planina 21, 22, 157, 158
 Kazan 20
 Kefa (Feodosija), grad 145, 146, 159-166; ejalet 145, 146, 156, 162, 163, 165, 167, 242, 264, 270, 276
 Keglević Janoš 236
 Keglević Petar 256
 Khevenhüller 124, 125, 131-134, 265, 270, 272, 276, 278
 Khevenhüller Georg 131
 Kılıç Ali-paša 77, 78, 80, 162, 163
 Kipar 20, 21, 47, 49, 50, 52, 81
 Kladuša, tvrđava 118, 125
 Kličevac, tvrđava 54, 88
 Klis, sandžak 25, 26, 38, 40, 41, 45-48, 51-59, 61, 62, 64, 65, 68-71, 73, 75-77,

- 79-86, 89, 97, 99, 100, 103, 109, 112, 119, 124, 135, 139-141, 150, 153, 154, 166, 168, 170, 175, 176, 178, 208, 219-221, 230, 239, 240, 249, 260, 269, 270, 275, 276; tvrđava 25, 47, 54, 56, 60, 66-68, 80, 88, 208, 218
- Klokoč, utvrda 118
- Ključ, tvrđava 72, 159
- Kneja, utvrda 124
- Knin, tvrđava 25, 72, 76, 88, 96, 218, 221
- Kobaš 109; kadiluk 231; nahija 255; skela 223; tvrđava 105
- Kobašlija Hasan-aga 173
- Kočevje 154, 155
- Kodža Sinan-paša 138
- Komaron (Komárom), grad 190
- Komulović Aleksandar 155
- Konavle 176
- Konja 160
- Kopan, sandžak 170, 174, 192
- Kopar, otok 81
- Koprivnica 130, 148, 149, 172
- Korana, rijeka 113, 114, 118, 127, 149
- Korčula, ostrvo 70
- Kordun, region 112
- Korintski zaljev 50
- Korvin Matija 105, 117
- Kostajnica, tvrđava 112, 118, 123, 124, 171, 174, 222
- Kotar (Kotari), nahija 62, 89, 218-220
- Kotor, grad 70
- Krajačić Miho 236
- Kraljeva Velika 123
- Kraljevina Španija 49
- Kranjska 128, 130, 149, 154, 155
- Kratovo, naselje 216, 222
- Krbava 25, 47, 53, 54, 88, 154
- Krčki (Krčko-Lički) sandžak 25, 26, 139, 141, 170, 178, 219, 220, 230
- Krim 22, 76, 145, 146, 156, 158-169, 179, 242, 259, 264, 270, 276
- Križevci, grad 133, 149, 172, 173
- Krk, ostrvo 60
- Krka, rijeka 84, 97
- Krka, sandžak 140, 168
- Krupa 101, 105, 112, 113, 118, 120, 123, 135; sandžak 107, 135, 141, 142, 148
- Kruševac (Aladžahisar), sandžak 23, 75, 131, 132, 134, 145, 240
- Kubad-aga (vojvoda) 243, 245
- Kučajna, rudnik 73, 83, 103
- Kupa, rijeka 101, 112, 125, 127, 128, 130, 131, 135, 149, 156, 172, 178, 219, 235

L

- Lamberg Balthasar 113
- Lamberg Sebastian 135
- Ledenice, naselje 126
- Lefče, nahija 255
- Lepant 21, 50, 51, 71, 92
- Lepantski zaljev (Golfo di Lepanto) 50
- Letovanić, naselje 149
- Leunclavius (Löwenklau) 154
- Lika 24, 25, 47, 53, 54, 97, 122, sandžak 139, 140, 142
- Lim, rijeka 33
- Liska, selo 45
- Lišnica, naselje 118
- Lišnja, kasaba 222
- Lištani, selo 41
- Livno 41, 44, 114, 120, 135, 216, 218, 222, 227, 252, 254, 259, 264, 271, 277
- Lončarić, tvrđava 66, 67, 84, 88
- London 158
- Luis de Portillo 89
- Lušti, selo 45
- Luter Martin 181

Lj

Ljubljana 126, 154
Ljubunčić, aga azapa Obrovca 55

M

Madrid 17
Mađarska 29, 223, 260, 271
Magassy Janos 189
Maglaj, kasaba 168
Mahala časne džamije rahmetli Ferhada, bivšeg bosanskog beglerbega, u Zemuniku 220
Mahala časne džamije rahmetli Ferhada, u Hrvacama 221
Mahala Ferhad-begova, u Livnu 222
Mahala Ferhad-pašina, u Banjoj Luci 232
Mahala Ferhad-pašina, u Dubočcu 255
Mahala Grab, u Banjoj Luci 245
Mahala Ilidža, u Banjoj Luci 245
Mahala Kubad-agine džamije, u Banjoj Luci 243
Mahala Kul, u Banjoj Luci 257
Mahala Mijonica, u Hrvacama 221
Mahala Nove džamije, u Banjoj Luci 209, 211
Mahala Osman Šah-bega, u Banjoj Luci 238
Mahala Saraj, u Banjoj Luci 232
Mahala Stupnica, u Banjoj Luci 245
Mahala Varoš, u Banjoj Luci 209
Mahala Velike bosanske džamije, na Krimu 166
Mahmud, čauš bosanskog deftera 246
Mahmud, sin Ibrahim-čauša 247
Mahmud-beg, brat budinskog beglerbega 256
Mahmud-beg, sandžakbeg Hame 168

Makarska 47, 60, 218
Maksimilijan II, car 20, 50, 90, 117, 118, 128, 187
Malaković Vujica, od Zakrčja 155
Mali Mustafa, Ferhad-pašin haznadar 203
Malkoč-beg, sin Kara Osmana 40, 41, 43, 106, 127
Marco de Caris, sveštenik 64
Mazin, utvrda 53, 88, 126
Mediteran 49, 52, 182
Megiser Jeronim 154
Mehemmed-paša, budimski beglerbeg 191
Mehmed, buljukbaša carskih topčija 103, 104, 108, 270
Mehmed, čauš Visoke Porte 238
Mehmed, čehaja 68
Mehmed, defterdar 150
Mehmed II Fatih, sultan 28, 29, 31, 254
Mehmed Giraj-han, krimski han 160-162
Mehmed Halifa, livanjski naib 95
Mehmed, kapetan banjalučke kapetanije 108
Mehmed, kapetan rijeke Une 121, 245
Mehmed, nadzornik mukata 55
Mehmed, od Bunića 155
Mehmed, spahija 61
Mehmed, zaim 141
Mehmed (Mehmed-beg) v. Filipović Franjo
Mehmed-aga, zapovjednik martolosa 119
Mehmed-beg, bosanski defterdar 241
Mehmed-beg, bosanski sandžakbeg 76, 80, 111,
Mehmed-beg, miriliva Krupe, Bužima, Zrina, Jezerskog i Ostrovice 107, 142

- Mehmed-aga, osnivač mesdžida u Banjoj Luci 245
- Mehmed-beg, sandžakbeg Ostrogona 238
- Mehmed-paša, sin velikog vezira Sinana 203
- Mehmet Čelebi, pisar budimskog beglerbega 189
- Membrè Michele 96
- Memi-aga od Glamoča 155
- Memišah-beg, bosanski defterdar 147, 242, 243
- Menići, utvrda 118
- Mesina (Messina), grad 75
- Metlika, grad 130
- Mihrimah, sultanija 61
- Mikloš, utvrda 123
- Mimar Sinan 214
- Mletačka republika 26, 46, 49-51, 53-56, 87, 89, 92-94, 99, 101, 138, 168, 169, 240, 260
- Mocenigo Giovanni 96
- Modruša 47
- Mohačko polje 182, 254
- Moldavija 182
- Mombasa 22
- Moskva 20
- Moslavina, tvrđava 235
- Mostar 227, 228
- Muezzinzade Ali-paša 49
- Muhammed, a.s. 229, 259, 263
- Mura, rijeka 122, 128, 129, 270, 276
- Murad (Murat) III, sultan 21, 60, 129, 157, 159, 249, 265, 271, 277
- Musli Čelebi, čauš bosanskog paše Ferhad-paše 246
- Musli-efendija, defterdar bosanskog paše 246
- Muslihuddin Kninjanin, imam džamije Ferhadije u Banjoj Luci 213, 251
- Mustafa, bosanski defterdar 150, 241
- Mustafa, čauš Visoke Porte 111, 197, 198, 201, 203
- Mustafa, muhasebedžija Bosne 238
- Mustafa, temišvarski paša 203
- Mustafa, zapovjednik tobdžija 165
- Mustafa-aga, sermehter 248
- Mustafa-beg, kliški sandžakbeg 40, 42, 94, 95, 97
- Mustafa-čelebi, divan-katib 239
- Mustafa-čehaja 245
- Mustafa-paša 245
- Mutnik, utvrda 118

N

- Nádasdy Ferenc 170, 194
- Nadin, tvrđava 47, 48, 54, 75, 88
- Nazmi Čelebi 89
- Nečven, tvrđava 88
- Nehavend, pokrajina 21, 158
- Neretva 63, 78, 177; kadiluk 24; nahija 41; rijeka 57, 78
- Nesuh Matrakči 32
- Nesuh-baba, sin Hasanov 212
- Nil, rijeka 19
- Nin, tvrđava 47, 58, 60-62, 71
- Nógrád, sandžak 224
- Novi 54, 60, 61, 63, 66, 68, 75, 77-80, 85, 86, 113, 145-147
- Novigrad 47, 58, 60, 62, 63, 69-71, 75, 76, 97, 113, 123, 148
- Novigrad (Novi) na Uni 118, 121, 124, 125, 127
- Novigradski zaljev 62
- Novi Pazar 104, 105, 155
- Novo Mesto 154
- Nurullah, čaušbaša 246
- Nutjak (Nućak) na Cetini 47

O/Ö

- Obrovac 47, 54, 55, 57, 60, 62, 64, 65, 69, 88, 154, 178
 Obrovački zaljev 54, 65
 Omer, nazir Visoke Porte 119
 Omer, sin Gazanfer-begov 244
 Orahovica, grad 123
 Orsini Matija 147
 Osman, divitdar bosanskog paše 147
 Osman, sin Mehmedov 94-95
 Osman, sin Ozdemirov v. Özdemirlioğlu
 Osman-paša
 Osman-aga Temišvarski 193
 Osmanska država 19, 41, 52, 53, 88, 101, 118, 135, 136, 158, 178, 209, 224, 260, 264
 Osmansko carstvo 16, 19-23, 25, 27, 32-35, 45-47, 49-51, 54, 56, 83, 89, 92-95, 99, 101, 103, 112, 127, 134, 137-139, 144, 148, 150, 152, 153, 157, 160, 177, 181, 183, 185, 186, 191, 197, 205, 207, 209, 218, 222, 229, 230, 232, 236, 237, 240, 252, 259, 263, 268, 269
 Osman Šah-beg, sandžakbeg Bosanskog sandžaka 238, 245
 Ostrogon, sandžak 153, 204, 238, 254
 Ostrovica, tvrđava 53, 88, 108, 123, 142
 Ostrožac, tvrđava 118, 125, 126, 129, 131-135
 Ošbergar v. Auersberg
 Oštra Luka 102
 Otoka, utvrda 118
 Özdemirlioğlu Osman-paša 21, 145, 158-163, 167
 Ozija (Očakov), tvrđava 257
- P**
- Pag, ostrvo 60
 Pakra, rijeka 25
 Pakrac 25, 123, 172, 173; sandžak 25, 26, 114, 120, 123, 133, 139, 148, 171, 172, 175, 176, 230, 253, 259
 Pálffy Miklós 194-196, 198, 199
 Parčevo, utvrda 172
 Pasqualigo Filippo, glavni providur Dalmacije 70
 Patraski zaljev 50
 Pavlečić Nikola 173
 Pečevi (Pečevija) Ibrahim Alajbegović 17, 35, 37, 49, 116, 160-168, 192, 201-203, 205, 206, 214, 224, 234, 235, 252-254, 264
 Pečuh 37, 223, 224, 254, 260, 271, 277
 Peć 155
 Peći Mihala Turka 125
 Pećine, selo 45
 Pedalj-grad, utvrda 124
 Pehlivan, čauš Bosanskog divana 246
 Pejašinović, knez 172
 Perna, utvrda 118
 Perušić, utvrda 121
 Pervaz-čauš 91
 Perzija 19, 21, 22, 51, 144, 146, 155-160, 165, 167-169, 173, 224, 253
 Pethő Janos 190
 Petrinja, utvrda 118, 235, 236
 Pio V, papa 20, 49
 Pir-i Reis 46
 Pirinejski poluotok 49
 Pisky Istvan 194
 Pleter, utvrda 172
 Podborje (Daruvar) 172
 Podborje, selo 45
 Podbrižje na Kupi 125
 Podgorje, Ferhad-pašin posjed u blizini Banje Luke 228, 258, 265, 271, 277
 Podravina 148
 Podunavlje 51, 178

Podzvizd, utvrda 118, 125
 Pokuplje (Pokupje) 125, 149
 Polešnik, tvrđava 58
 Poličnik, tvrđava 61, 88
 Poljska 21, 158
 Pomoravlje 106
 Popovo 146, 147
 Poreč 71
 Portugal 21, 22
 Posedarje, kaštel 58, 97
 Pounje 101, 118, 129, 131, 270, 276
 Požega 83, 123; sandžak 25, 26, 82, 83, 110, 114, 120, 123, 139-141, 148, 224, 230
 Prača 32
 Prag 118, 129
 Prednja Austrija 128
 Predojević Hasan-paša, bosanski beglerbeg 23, 106, 170, 234-236
 Preoća (Pruća?), selo 45
 Priluka, selo 45
 Priština, sandžak 23
 Pritiković, harambaša 155
 Prizren 23; sandžak 23, 131, 134, 139-141, 146

R

Raab Caspar 121, 124, 125
 Rab 60
 Radaman Radešić, harambaša 155
 Radonja, rijeka 113, 114
 Radošić, selo 41
 Ragazzoni Giacomo, trgovac 92
 Rakitnica, tvrđava 88
 Rakovac 40, 155
 Ras, nahija 255
 Raška 24
 Ravni kotari 47
 Ravno 216, 222

Redžeb-beg, sandžakbeg Kopana 170
 Redžep-aga (Girolamo Fasaneo), doktor 178
 Redžep-halifa, imam 238
 Rešid, pjesnik 258
 Revan (Yerevan), grad 165, 166
 Rijeka 56
 Rika (Solinska), rijeka 62
 Rim 58, 92
 Rimsko carstvo 19
 Ripač, utvrda 118
 Rizvan, nazir 178
 Rodriga Daniel, splitski trgovac 94, 260
 Rogoznica, skela 80
 Rudnik, nahija 73, rudnik 83, 103, 106
 Rudnik Zrinskih 107
 Rudolf II 97, 118, 122, 126, 128, 129, 200, 265, 271, 277
 Rumelija 31, 103, 132, 225; ejalet 23, 25, 26, 139, 142, 230
 Rumunija 74
 Rusija 20, 157, 158, 257
 Rustem-beg (vojvoda), delibaša Ferhad-paše Sokolovića 234-236
 Rustem-paša, veliki vezir 32, 61, 62, 190, 236
 Rustem-vojvoda 160, 234
 Rzav, rijeka 216

S

Salvego Mateca 92
 Sandalj Hranić Kosača, vojvoda 199
 Sarajevo 13, 16, 24, 32, 110, 120, 169, 208, 213, 214, 218, 227, 228, 237, 239, 251, 259, 262
 Sava, rijeka 25, 67, 83, 101, 106, 109, 110, 121, 122, 128, 172, 178, 184, 235
 Schwendi Lazarus von, general 185

- Sebzi Čelebi, sin Abdurrahmanov, pjesnik 250, 251
 Sefer, čauš 178
 Sefer-aga, muteferrika 164
 Sefer-halifa, imam, hatib i muallim 220
 Sekesfehervar 189
 Selaj, harambaša 155
 Selaniki (Selânikî) Mustafa 17, 37, 38, 186, 203, 269, 275
 Selim, princ 34, 137, 268, 274
 Selim I, sultan 29
 Selim II, sultan 21, 34, 49, 93, 187, 268, 274
 Semiz Ali-paša 32
 Semiz Giraj-han, krimski han 160
 Senj 54, 56, 57, 113, 125
 Sforza 53, 61, 71
 Sibrik Gaspar 199
 Siget 20, 37, 45, 129, 169, 170, 187, 189, 269, 275
 Sigismondo di Cavalli, mletački izaslaničnik 130
 Sigismund, ugarski kralj 199
 Silistra 74, 77
 Sinan, bosanski defterdar 177
 Sinan, vojvoda 40, 41, 43
 Sinan-beg, hercegovački sandžakbeg 131, 134, 144, 238
 Sinan-čauš 247
 Sinan-ćehaja, zaim 245
 Sinan-paša, veliki vezir 137, 138, 144, 191, 192, 202, 203
 Sinop 161-164
 Sinzendorf Joachim von 129
 Sinj 25, 88, 218, 221
 Sipahi (Spahi), pjesnik 214, 249, 250
 Sirač, utvrda 172
 Sisak 23, 172, 236
 Skadar 76
 Skender-beg, požeški sandžakbeg 148
 Skender-beg, sandžakbeg Jankovine 80
 Skender-beg, zvrnički sandžakbeg 79
 Skoplje 110; sandžak 71, 82
 Skopsko krajište 23, 24
 Skradin, tvrđava 54, 60, 64, 70, 80, 88, 97, 218
 Slatina, utvrda 123, 148
 Slavonija 24, 25, 90, 99, 110, 121, 125, 148, 208, 235, 253
 Slavonska Podravina 25
 Slunj, utvrda 132, 133, 154-156, 242
 Smederevo, sandžak 23, 24, 38, 67, 68, 73, 74, 83, 86, 109, 110, 132, 134, 153, 184, 269, 275
 Smrčković (na izvoru Gline), utvrda 125
 Sofi Mehmed-paša, bosanski sandžakbeg v. Sufi Mehmed-paša
 Sofi Sinan-paša 202
 Sofija 76, 132, 155
 Sogubina 216, 222
 Sokol, utvrda 118
 Sokolović Ali-beg, kliški sandžakbeg 45, 84, 95, 99, 253; pakrački sandžakbeg 133, 134, 149, 171, 178, 253, 259, 264, 271, 277
 Sokolović Deli Husrev-paša 32
 Sokolović Derviš-paša, beglerbeg Di-jarbakira 144, 206, 252, 253, 264, 270, 277
 Sokolović Ferhad 37, 38, 40, 45, 48, 81, 145, 269, 273, 274, 275; aga ulufedžija; 37, 38; sandžakbeg 25, 38, 39, 43-48, 51, 52, 55, 56, 58-86, 88-97, 99-122, 124-140, 144, 148, 151, 156, 160, 164, 171, 174, 175, 196, 207, 220-222, 225, 227, 234, 240, 243, 244, 247-251, 253, 255, 258, 260-263, 265, 269, 270, 272, 275, 276, 278;

- beglerbeg 13, 15-17, 26, 37, 108, 117, 121, 122, 137, 138, 140-148, 150-157, 16-179, 181, 185-187, 191-201, 203-207, 209, 212-224, 226-232, 234, 235, 238-242, 244-256, 258-278
- Sokolović (Ferhadpašić) Ferhad-beg 257, 258
- Sokolović (Ferhadpašić) Hatidža, kćerka Ferhad-bega 258
- Sokolović (Ferhadpašić) Hava, sestra Ferhad-bega 258
- Sokolović (Ferhadpašić) Husein-beg, kapetan banjalučke kapetanije, sin Mehmed-bega 257
- Sokolović (Ferhadpašić) Mehmed-beg, sin Mustafa-paše 257, 258
- Sokolović (Ferhadpašić) Muhamed (Mehmed-beg), sin Husein-begov 256, 258
- Sokolović (Ferhadpašić) Mustafa-beg 256
- Sokolović (Ferhadpašić) Ummihana, sestra Ferhad-bega 258
- Sokolović Gazi Ferhad-paša 203
- Sokolović Hasan-beg, sin Mehmed-paše 38, 269, 275; smedrevski sandžakbeg 67
- Sokolović Husein-beg, sin Ferhad-paše 217, 256
- Sokolović Kara Ali-beg 192, 253, 254
- Sokolović Kasim Kurd-beg, hercegovački sandžakbeg, sin Mehmed-paše Sokolovića 38, 57, 67, 68, 259, 261, 269, 275
- Sokolović Kurd-beg, prizrenski sandžakbeg, sin Ferhad-paše Sokolovića 256
- Sokolović Lala Mehmed-paša 161, 254
- Sokolović Lala Mustafa-paša 34, 49, 189, 268
- Sokolović Malkoč-beg, brat Kara Ali-bega 194, 254
- Sokolović Mehmed-beg 99
- Sokolović Mehmed-paša 20-22, 29, 33-35, 37, 45, 48-50, 57, 67, 92, 93, 100, 101, 121, 137, 138, 150, 157, 168, 177, 185, 187, 204, 238, 239, 252, 253, 255, 256, 259, 261, 262, 264, 268, 269, 271, 273-275, 277
- Sokolović Murad-beg, sin Ferhad-paše Sokolovića 255
- Sokolović Mustafa, miralaj Bosanskog sandžaka, sin Ferhad-paše Sokolovića 255
- Sokolović Mustafa-paša 137, 204, 262
- Sokolović Rustem-beg, otac Ferhad-paše Sokolovića 253, 259, 270, 277
- Sokolović Sulejman-beg, sin Ferhad-paše Sokolovića 122, 223, 255
- Solin, utvrda 59-61, 97
- Solun, grad 74
- Sopje, utvrda 123
- Soranzo Giacomo 21, 48, 71, 92, 93, 96, 97, 261
- Split 54, 60, 62, 63, 88, 94, 97, 218, 227
- Sračica, utvrda 124, 126, 127
- Srb 105
- Srbija 33, 106, 155
- Srebrenička banovina 24
- Sredičko, utvrda 172
- Srednji Gradac 130
- Sredozemlje 21, 22, 46, 49, 51
- Sredozemno more 46
- Stara Rijeka 102
- Stari majdan, rudnik 102
- Stari Obrovac 55, 62
- Stari Vlah 106
- Steničnjak 121, 124, 125, 130
- Stjepan Ostoja, bosanski kralj 199
- Stjepan Vukčić Kosača 31

Stobreč, utvrda 119
 Stolni Biograd (mađ. Székesfehérvár)
 192, 194, 254
 Ston 246
 Strein Wolfgangus Ehrnricus (Ehrenre-
 ish) 200, 203
 Suecki kanal 21, 22
 Sufi Mehmed-paša, bosanski sandžak-
 beg 25, 208, 209, 212, 226, 228, 232,
 233, 243
 Suhi Dol, selo 41
 Sulejman, sin Sinan-bega Boljanića
 238, 239
 Sulejman Zakonodavac, sultan 19, 20,
 29, 32, 41, 45, 62, 153, 181-184, 189,
 209, 268
 Sulejman-paša, vezir 183
 Sutorina 176
 Svinjar 216, 222, 223
 Sv. Jelena 40
 Szakály Ferenc 190
 Szapolyai János Zsigmond 182
 Szeged 204
 Székely Mihály 173

Š

Šabac 26, 139
 Šah Ismail, perzijski šah 182
 Šah Tahmasp, perzijski šah 157
 Šahsuvar, pakrački sandžakbeg 91, 170
 Šahsuvar, sandžakbeg Šolnoka 170
 Šahsuvar, sandžakbeg Začasne 91
 Šahsuvar-paša 156, 157, 168, 169, 170,
 171, 174, 175
 Šamahi 146, 162, 165, 167, 264
 Šemsi-kaduna, supruga Sinan-bega
 Boljanića 238, 239
 Šibenik 54, 55, 62-64, 75, 76, 81, 88, 94,
 97, 227, 228

Šikloš 254
 Širvan 164, 167; vilajet 145
 Šišinački brod 156
 Šišinec, utvrda 172
 Španija 19-21, 49, 69, 89, 92
 Štajerska 128
 Štitar, selo 45
 Šturlić grad 114

T

Tardić Murad-beg (Murat-beg) 45, 47, 55
 Taubenhauser, zapovjednik tvrđave
 Bojna 125
 Temišvar, ejalet (vilajet) 68, 141, 142,
 145, 183, 185, 192, 242
 Tercüman Mahmud 191
 Tešnjak Sejfullah-paša 258
 Thurn Freiherr Jobst Joseph von 101,
 116, 149
 Tiepolo Antonio 93, 96
 Tigris, rijeka 153, 184
 Tihan 194, 198
 Tinj, čifluk 218, 219, 221
 Tirol 56
 Todorovo, utvrda 118
 Tokat 254
 Toplice 135
 Topusko, utvrda 114, 130
 Toygun-paša 189
 Trabzon 165
 Transilvanija 182
 Travnik 81
 Trebinje 146
 Tripoli, ejalet 157, 168, 169, 256
 Trogir 41, 75, 94
 Trolokve, selo 41
 Tunis 21
 Turopolje 125, 148, 149, 235
 Turska 74, 155

Tursun-bey 30

Tuzla 176

U

Udbina 53, 61, 88, 123, 125

Ugarska 20, 24, 46, 76, 87, 89, 118, 121, 174, 181-185, 190, 191, 198, 199, 205, 228, 253, 254

Ugarsko Kraljevstvo 183, 185

Ulama-beg 67

Ulama-paša 148

Ulcinj 70

Uluz Alija 74

Una, rijeka 25, 101, 112, 113, 118, 120-122, 124, 126, 127, 129, 130, 135, 174, 225, 270, 276

Unac, rijeka 105

Ungnad David 115, 129

Ungnad Kristof von 128, 132, 133, 142

Unutrašnja Austrija 128, 129, 131

Uskoplje, nahija 249

Uskudar 161, 162, 164

Užice 68

V

Valpovo 123

Van 103

Varošiste, selo 45

Varaždin 112, 117, 149

Velebit 47, 54, 88

Velika, kadiluk 110, 120

Velin, utvrda 88

Venecija 17, 19-21, 41, 46, 48, 57-63, 69, 70, 75, 88, 92, 94-97, 148, 229

Venier Sebastiano 78, 80

Venijer, kaštel 58

Verancisc Antal, biskup 187, 191

Vidin, sandžak 131, 132, 134

Vilajet Hodidjed 23

Vilajet Hrvati 24

Vilajet Sarajevsko polje 24

Vilajeti Vlk 23

Vinodol 126

Vir, kod Imotskog 47

Virovitica, utvrda 26, 123, 139, 148

Visoko 32, 81

Viza, harambaša 155

Vlahović Ali-beg 31

Vlahović Ismail 31

Voćin, utvrda 123

Vojković Ivan 114

Volga, rijeka 21

Vrana, tvrđava 47, 54, 88, 218, 219

Vranograč, tvrđava 118

Vransko jezero 88

Vratnik 239

Vrbas, rijeka 213, 215-217, 227, 228, 231

Vrbovac 173

Vrčevo 88

Vrgorac 169

Vrhbosna, župa 23

Vrh Rika (Vrlika) 88, 218

Vrknica 135

Vrpolje (Sedd-i islam) 76

Vučitrn (Priština), sandžak 23, 131, 132, 134, 139-142, 166

Vuković-Desisalić, Ferhad-beg 39, 40, 42, 44

Vukovina 120

W

Weixelburg 116

Wladislaw, kralj 199

Y

Yeni Kala ili Yeni Hisar (Novi Grad) v. Petrinja

Yemişçi, Hasan-paša 60

Z

Začasna (Čazma), sandžak 25, 39, 40,
42-44, 91, 110, 139-141, 148, 168
Zadar 46, 53, 54, 57, 58, 60-63, 69-72,
74, 87-89, 93, 94, 96, 116, 227
Zadarski kanal 69
Zagreb 67, 112, 155, 235
Zakavkazje 20
Zapolja Ivan (Szapolyai János ili Zá-
polya János) 182
Zemun (Zemunik) 58, 60, 61, 71, 88, 97,
100, 207, 218-222
Zrin 105, 107, 117, 118, 124, 126, 127, 135,
142
Zrinska gora 124

Zrinski Juraj 148
Zrmanja, rijeka 54, 56, 65
Zuanne da Lezze 61
Zuanne Spada 64
Zulfikar, sin Kurdov, carski gulam
238
Zvečan, tvrđava 26, 139
Zvonigrad 88
Zvornik, sandžak 24, 26, 73, 74, 79, 81,
83, 132, 134, 139-141, 150, 153, 168,
171, 176, 184, 230, 256

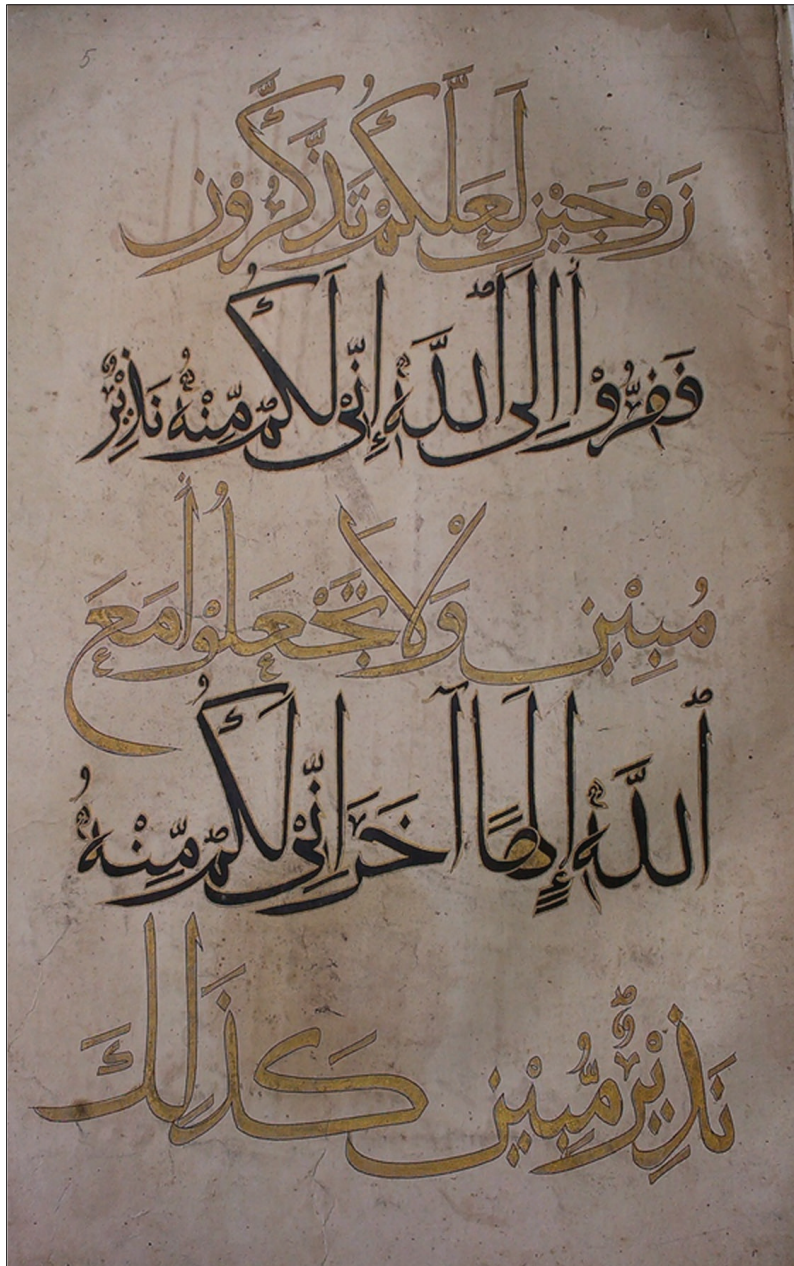
Ž

Žitva, rijeka 23
Žumberak 114

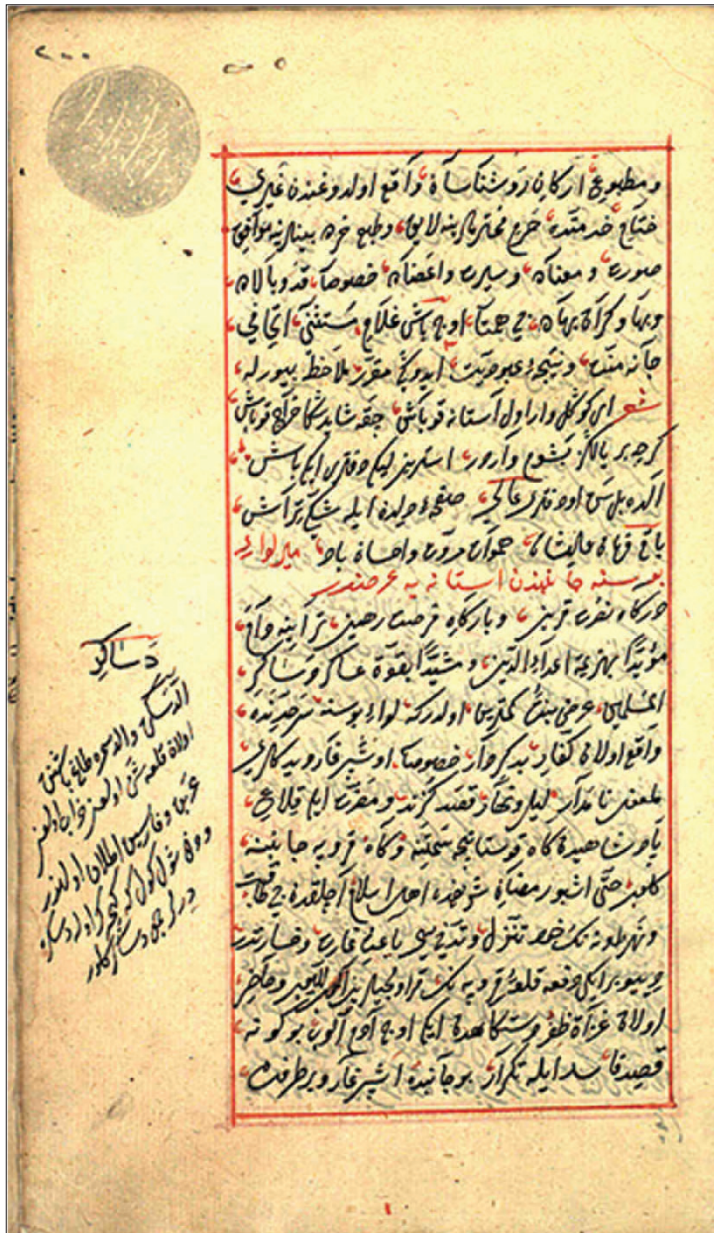
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله الذي جعلنا من الامم المعاصرة الامم التي نعلمها بالحق والصدق... والفضل والكرام والقدرة والاسما الذميمة والقصص والاعمال التي هي اثارها...

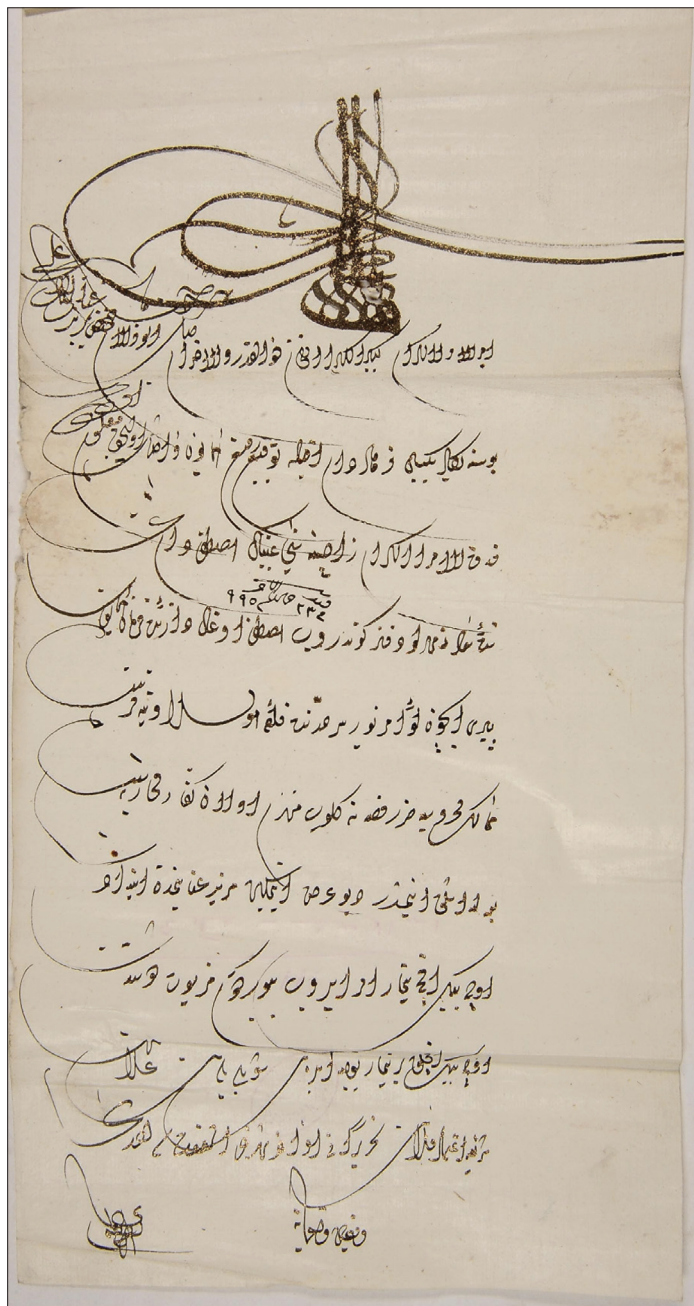
Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil vakufnama, I, br. 209, Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića

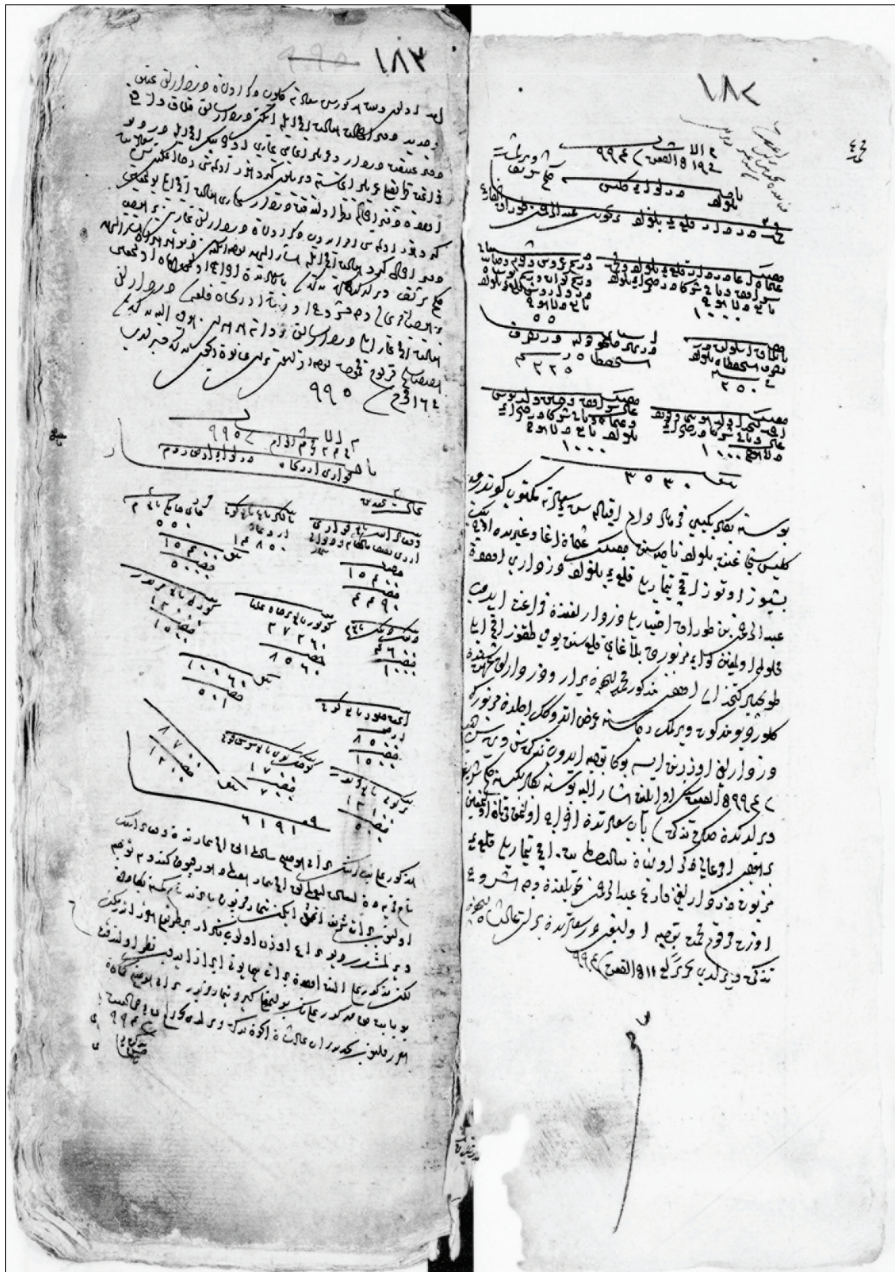
Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Džuzevi iz Ferhadije džamije, kraj 16. stoljeća, sign. 4372-4373 (stranica iz 27. džuzua)

Istanbul, Üniversitesi Kutuphanesi, Veliyuddin ef., no. 1916, Gelibolulu Mustafa Ali, *Menşei'l inşa* (dio arza koji je Mustafa Ali napisao na nalog bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića u Banjoj Luci u petak, 24. Ramazana 982./7. januara 1575. godine)

Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Ibnülemin Tasnifi Askeriye*, no. 111 (Ferman upućen Ferhad-paši Sokoloviću iz novembra 1587. godine)

Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdever Defterleri*, no. 17658 (*Ruznamçe defter* - spisak uživaoca zeameta i timara iz nekih dijelova Bosanskog ejaleta iz vremena Ferhad-paše Sokolovića 994./1586. godina-fragment)